

THE
ADYAR LIBRARY BULLETIN

THE ADYAR LIBRARY

Director : Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M.,
Vaidyaratna

1. Director and Curator for Western Section :

A. J. Hamerster

Curator for Eastern Section :

Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

Editor : PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.Phil. (Oxon.)

Asst. Editor : A. N. KRISHNA AYYANGAR, M.A., L.T.

Rates of Subscription :

Life Subscription	Rs. 100
or	\$ 50
or	£ 10

	Per Annum	Single Copy
India & Ceylon	... Rs. 6	Rs. 2-8
U. S. A.	... \$ 3	\$ 1.25
British Empire	... Sh. 12	Sh. 5
Other Countries	... Rs. 9	Rs. 3-8

All Communications to be addressed to :

THE DIRECTOR,
Adyar Library,
Adyar, Madras S., India.

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

RAMA VARMA RESEARCH INSTITUTE,
TRICHUR, COCHIN STATE.

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahma vidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. II, Part I

17th February, 1938

CONTENTS

	PAGE
Editorial Notes	1
Address of Col. H. S. Olcott, at the Opening Ceremony of the Adyar Library on 28th December 1886	9

Serial Publications :

Ṛgvedavyākhyā Mādhavakṛtā. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)	153-176
The Yoga-Upaniṣads. Translated by Paṇḍit S. Subrahmaṇya S'āstrī, F. T. S. and T. R. S'rīnivāsa Ayyangār, B.A., L.T.	89-120
Sāmavedasaṃhitā with the Commentaries of Mādhava and Bharatasvāmin. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)	i-viii, 1-24
Bhavasāṅkrānti Sūtra and Nāgārjuna's Bhavasāṅkrānti Sāstra with the Commentary of Maitreya-nātha. Edited by N. Aiyaswami Sastri	61-76
Ās'valāyanagṛhyasūtra with Devasvāmibhāṣya. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)	9-24

Manuscripts Notes :

III. The Ās'valāyanagṛhyamantrabhāṣya—Dr. C. Kunhan Raja	17
Reviews	25
Our Exchanges	35

EDITORIAL NOTES

It is with a sense of deserved pride and gratification that we issue the first part of the second volume of the Bulletin of the Adyar Library. We have every reason to feel satisfied with the success of the Bulletin for the first year and for the progress that has been made during this one year. We have given full notes on some very important manuscripts in the Adyar Library. We have also published portions of some very important works. One work we have been able to issue in full. In our review columns we have noticed some recent publications.

During the first year more than sixty journals have offered to be on exchange relation with the Bulletin and among them there are a few that are of international reputation. Thus even in the first year, the Bulletin has been given a recognised position among the Oriental Journals. Although the Journal is young, the Adyar Library has, during the last fifty years, established a great name; and the Bulletin starts its life with all the growth of the Library transfused into it.

We have about a hundred subscribers on our list, which, we are sure will increase in course of time. Even before the Bulletin was started there was the Adyar Library Association and this Association has about fifty

members. When the Bulletin was started, about fifty persons had enrolled themselves as subscribers besides the members of the Association (whose subscription includes also the subscription for the Bulletin). We have to note specially that Mr. A. J. Hamerster the Jt. Director and Curator of the Western Section of the Library has become a life subscriber of the Bulletin. We hope that other persons will follow this magnificent lead.

For the success of the Bulletin during the first year we are indebted to Mr. A. N. Krishna Ayyangar, M.A., L.T., who is now associated with the Adyar Library and also with the Bulletin as its Assistant Editor. He is a graduate of the Madras University and had a good training in higher studies and researches in the Department of Indian History and Archaeology of the Madras University. He is also associated with Rao Bahadur K. V. Rangaswami Ayyangar in his literary works. We have found him a real acquisition in managing this Bulletin.

Prof. F. O. Schrader of Kiel University has contributed an article in the very first issue of this Bulletin and he has all along shown a keen interest in the progress of the Bulletin. He was formerly the Director of the Adyar Library and as such his connection with this Bulletin is much more intimate than that of other scholars. We are deeply indebted to him for the keen interest he is taking.

Pandit S. Subrahmanya Sastri and T. R. Srinivasa Ayyangar have been helping us by translating the

Minor Upaniṣads into English. A good portion of the translation we published in the first three issues of the first volume and the entire translation of the Yoga-Upaniṣads will soon appear as a separate book. Pandit N. Ayyaswami is working on the Buddhistic Literature in the Library. He is an eminent Pandit who, later, had a training in the study of Chinese and Tibetan under the late Prof. Sylvain Levi at Shantiniketan and continued his studies at Shantiniketan for some time under the guidance of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya who is now Sir Asutosh Mukerjee Professor in the Calcutta University. He is regularly contributing articles connected with Buddhistic Literature in Tibetan and Chinese.

Dr. V. Raghavan has been regularly contributing to the Bulletin giving valuable information regarding works and authors. He is a young scholar with a bright future before him. After graduating from the Madras University he received training in research methods in the University. Later he took a doctorate also from the University. Now he is connected with the preparation of the *Catalogus Catalogorum* in the Madras University.

The *Melārāgamālikā* of Mahāvaidyanātha Śivan is a very important work on South Indian Music. There is a work called the *Sangrahacūḍāmaṇi* by Govinda where there is a theory portion and also an illustrative portion containing seventy-two songs corresponding to the seventy-two main ragas along with illustrative songs for the derivative rāgas. The theory of Govinda

differs from the theory of Veṅkaṭamakhin found in his Caturdaṇḍiprakāśikā. Mahāvaidyanātha Śivan follows the theory of Govinda and has composed seventy-two songs to illustrate the seventy-two main rāgas. This work has now been published in the last three parts of the first volume. The Ṛgveda commentary of Mādhava along with the commentary of another Mādhava who is the son of Veṅkatārya (the latter published only for the sake of comparison) is progressing.

We were not able to continue the publication of the Āsvalāyanagṛhyasūtra with the commentary of Devasvāmin. There is a manuscript of it in the Calcutta Sanskrit College and we have now secured a certified transcript of it from the Library of that college. There is another copy of it in the Palace of H. H. the Maharaja of Travancore. We have secured a transcript of that also. We had to let the publication lie over till we received these transcripts. It has been found that the manuscript of Trivandrum differs considerably from the manuscripts secured in North India. The difference is of such a great magnitude that we are not able to incorporate the readings found in this manuscript as foot-notes in the publication. Still the manuscript is a copy of Devasvāmin's commentary. The colophons say so. It is a different recension. We will give some further information on this manuscript at some later stage.

We have issued a small portion (64 pages) of Vyavahāranirṇaya of Varadarāja edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Ayyangar and Mr. A. N. Krishna

Ayyangar. This is only as an announcement or as a sample. The work will soon appear in book form.

This year we are beginning a new work, namely *Sāmavedasaṃhitā* with two pre-*Sāyaṇa* commentaries. Neither of them has till now been published. The commentary of *Bharatasvāmin* is well known. But the commentary of *Mādhava* is not so well known. Not much information is also available regarding this commentary, its author and its date. *Rajendralal Mitra* in his Catalogue of the Manuscripts in the Palace of H.H. the Maharaja of Bikaner calls it a dissertation on the *Sāmaveda* and *Winternitz* and *Keith* in their Catalogue of the Bodleian Manuscripts suggest that this *Mādhava* may be identical with the *Mādhava* mentioned by *Sāyaṇa*.

The Adyar Library has one of the best collections of Sanskrit MSS. in the world. For some time now we have not been able to make any organised collection of MSS., though there is still scope for making good collections of rare and valuable MSS. In the field of Vedic Literature and in Philosophy we have recently acquired some rare works. We propose to make some regular arrangement to collect MSS.

We have taken up a scheme of preparing a descriptive catalogue of the manuscripts in the Library. It is true that there are good descriptive catalogues of manuscripts in the other Libraries and as such a description of the manuscripts in this Library may not be of much use. There are the descriptive catalogues of the Government Oriental Manuscripts Library and

of the Tanjore Palace Library. The number of works of which there are manuscripts in the Library and for which there is no manuscript in the other Libraries is very small. Still there is a use for such a descriptive catalogues in so far as it serves as a record of the collection. Further, there are some works on which it is possible to give fuller information. There is no intention of duplicating information. We have appointed a young scholar for the purpose. His name is Madhava Krishna Sarma. He has taken a Title and a Certificate in the Faculty of Oriental Learning in the Madras University and he had training in research methods in the Sanskrit Department of the Madras University.

In this connection we have to make note of the New Catalogus Catalogorum prepared by the Madras University. A provisional sample has been recently published covering thirty-four pages. There is also a short Preface by the Editor in chief, Mahamahopadhyaya Prof. S. Kuppaswami Sastri. The name of persons and institutions that have helped the undertaking is also given. The Catalogues utilised for preparing the great work is also given in a list. The list is very long and shows the real need for such a work. The Madras University has undertaken a really important work and from the provisional fasciculus, one can reasonably hope that in the final shape the work will satisfy the needs of scholars by presenting accurate and reliable information regarding the manuscripts in the various public and private collections.

The Christmas season in India is always marked by various Conferences and Congresses. We are interested only in three out of this multiplicity of meetings all over India ; we mean the All India Library Conference held in Delhi, the Philosophical Conference held at Nagpur and the Oriental Conference held at Trivandrum. Considering the large number of Oriental Libraries in India, there is a real need for an organisation that will bring together all the Oriental Libraries of India. This can be an independent organisation or it can be a section of either the Library Conference or of the Oriental Conference. This is a matter which must be seriously taken up. We were not able to take up the question in the Library Conference till now.

The Oriental Libraries Section of the Association can do a great amount of help to scholars. In the matter of the organisation of Oriental Libraries, there is a good deal of scope for improvement. In many of the Libraries, the rules are extremely strict and the contents of the Libraries become practically useless to scholars. Many of them do not lend manuscripts outside the Library ; and in the Library itself, the arrangement for scholars to sit and work is extremely meagre. Further, in India facilities for supplying photograph copies of MSS. are also not available. These factors create much inconvenience to scholars. This is a serious matter which either the Library Conference or the Oriental Conference can take up ; and for this it will be a good thing if an Oriental Libraries section is started within one or other of these two organisations.

Regarding the Oriental Conference, we have only one suggestion to make and that is that the All-India Oriental Conference must make some arrangement to invite the International Congress of Orientalists to hold one of their sessions in India. We fully recognise the difficulties of the European scholars to attend the session if it is held in India considering the heavy expenditure that will be involved in a journey to India. If the governing body of the All-India Oriental Conference takes up the matter seriously, I am sure that the traditional hospitality of India and the liberality of the Indian Princes and Chiefs and other rich people will come in to solve the problem of money. During the current year, Prof. F. W. Thomas is the President of the All-India Oriental Conference and he is also very intimately connected with the International Congress. We hope that the Governing-body of the All-India Oriental Conference will take up the matter.

Regarding the Indian Philosophical Conference, we are very much interested in the progress of that body. Study of Philosophy has fallen into a plight in India. India has been the home of Philosophy and it is hoped that through the efforts of this organisation the study of Philosophy will revive in India and will be raised to a position of deserved eminence.

ADDRESS OF COL. H. S. OLCOTT

President-Founder of The Theosophical Society

(at the Opening Ceremony of the Adyar Library on 28th
December 1886)

(From the Madras Mail of 29-12-1886)

WE are met together, Ladies and Gentlemen, upon an occasion that is likely to possess an historical interest in the world of modern culture. The foundation of a Library of such a character as this is among the rarest of events, if, indeed, it be not unique in modern times. We need not enumerate the great Libraries of Western cities, with their millions of volumes, for they are rather huge storehouses of books ; nor the collections of Oriental literature at the India Office, and in the Royal and National Museums of Europe ; nor even the famed Saraswati Mahal, of Tanjore ; all these have a character different from the Adyar Library, and do not compete with it. Ours has a definite purpose behind it, a specific line of utility marked out for it from the beginning. *It is to be an adjunct to the work of The Theosophical Society ; a means of helping to effect the object for which the*

Society was founded, and which is clearly stated in its constitution. Of the three declared aims of our Society, the first is :

“To form the nucleus of a Universal Brotherhood of Humanity, without distinction of race creed or colour :”

The second—“To promote the study of Aryan and other Eastern literatures, religions and sciences.”

The first is the indispensable antecedent to the second, as the latter is the logical consequence of the former. It would be impracticable to bring about friendly co-operation by the learned of the several ancient faiths and races, for the study of comparative religion and archaic philosophy and science, without first getting them to consent to work in mutual kindness; and on the other hand, the establishment of this fraternal spirit would naturally stimulate research into the records of the past, to discover, if possible, the basis of religious thought and human aspiration. Strife comes of mutual misunderstanding and prejudice, as unity results from the discovery of basic truth. Our Society is an agency of peace and enlightenment, and in founding this Library it is but carrying out its policy of universal good-will. Our last thought is to make it a literary godown, a food-bin for the nourishment of white ants, a forcing-bed for the spores of mildew and mould. We want, not so much number of books, as books of useful sort for our purposes. We wish to make it a monument of ancestral learning, but of the kind that is of the most practical use to the world. We do not desire

to crowd our shelves with tons of profitless casuistical speculations, but to gather together the best religious, moral and philosophical teachings of the ancient sages. We aim to collect, also, whatever can be found in the literature of yore upon the laws of nature, the principles of science, the rules and processes of useful arts. Some Aryaphiles are thoroughly convinced that the forefathers had rummaged through the whole domain of human thought, had formulated all philosophical problems, sounded all depths and scaled all heights of human nature, and discovered most, if not all, hidden properties of plants and minerals and laws of vitality ; we wish to know how much of this is true. There are some so ignorant of the facts as to affirm their disbelief in the learning of the ancients, and the value of the contents of the old books. To them, the dawn of human wisdom is just breaking, and in the Western sky. Two centuries ago—as Flammarion tells us—the Jesuits Schiller and Bayers proposed to have the stars and constellations re-christened with Christian instead of Pagan names : and the Sun was to be called Christ ; the Moon, Mary Virgin ; Saturn, Adam ; Jupiter, Moses ; etc. etc. ; the orbs would have shone none the less brightly and sectarianism would have been gratified ! In something of the same spirit, some of our improved Aryans seem disposed to obliterate the good old orbs of knowledge and set up new ones—putting out Vyāsa, Manu, Kapila and Patanjali, the Aryan luminaries, and lighting up Compté, Haeckel, Huxley, Spencer and Mill. It would not be so reprehensible if they

would be content to see all great and shining lights

“ admitted to that equal sky.”

We are all for progress and for reform, no doubt, but it is yet to be proved that it is a good plan to throw away a valuable patrimony to clutch at a foreign legacy. For my part, I cannot help thinking that if our clever graduates knew as much about Sanskrit, Zend and Pali literature as they do of English, the Rishis would have more, and modern biologists less, reverence. Upon that impression, at any rate, this Adyar Library is being founded.

With the combined labour of Eastern and Western scholars, we hope to bring to light and publish much valuable knowledge now stored away in the ancient languages, or, if rendered into Asiatic vernaculars, still beyond the reach of the thousands of earnest students who are only familiar with the Greek and Latin classics and their European derivative tongues. There is a widespread conviction that many excellent secrets of chemistry, metallurgy, medicine, industrial arts, meteorology, agriculture, animal breeding and training, architecture, engineering, botany, minerology, astrology, etc., known to former generations, have been forgotten, but may be recovered from their literary remains. Some go so far as to affirm that the old sages had a comprehensive knowledge of the law of human development, based upon experimental research. I confess that I am one of such, and that I am more and more persuaded that the outcome of modern biological

research will be the verification of the Secret, or Esoteric, Philosophy.

This firm conviction has made me so anxious to begin, as soon as possible, while we are in health and strength, the gathering together of the present Library, and it shall not be my fault if it does not achieve its object within the life-time of the majority of the present audience. If the ancient books are as valuable as some allege, the sooner we prove it the better ; if they are not, we cannot discover the fact too speedily. That intellectual marvel of our times, Sir William Jones, had a better opinion of the merit of Sanskrit literature than our improved Aryans, it would appear. "I can venture to affirm," says he in his Discourse before the Asiatic Society, delivered at Calcutta, February, 20th, 1794—"I can venture to affirm without meaning to pluck a leaf from the never-fading laurels of our immortal Newton, that the whole of his theology and part of his philosophy, may be found in the Vedas and even in the works of Sufis. The *most subtle spirit* which he suspected to pervade natural bodies, and lying concealed in them, to cause attraction and repulsion ; the emission, reflection, and refraction of light, electricity, calefaction, sensation, and muscular motion ; is described by the Hindus *as a fifth element*, endued with those very powers ; and the Vedas abound with allusions to a force universally attractive, which they chiefly ascribe to the Sun, thence called Aditya, or the Attractor." Of Sri Sankara's commentary upon the Vedanta, he says that "it is not possible to

speak with too much applause of so excellent a work, and I am confident in asserting that, until an accurate translation shall appear in some European language, the general history of Philosophy must remain incomplete : and he further affirms that "one correct version of any celebrated Hindu book will be of greater value than all the dissertations or essays that could be composed on the same subject." An entire Upanishad is devoted to the description of the internal parts of the body, an enumeration of the nerves, veins and arteries ; a description of the heart, spleen and liver, and of pre-natal development of the embryo. If you will consult the most recent medical authorities, you will find the very remarkable fact,—one recently brought to my notice by a medical member of our Society—that the course of the *sushumna* or spinal tube, which, according to the Aryan books, connects the various *chakrams*, or psychic evolutionary centres in the human body can be traced from the brain to the *os coccyx* ; in fact, my friend has kindly shown me a section of it under a strong lens. Who knows, then, what strange biological and psychical discoveries may be waiting to crown the intelligent researches of the modern anatomist and physiologist who is not above consulting the Aryan text books ? "There are not in any language (save the ancient Hebrew)," says Sir William Jones, "more pious and sublime addresses to the Being of beings, more splendid enumerations of his attributes, or more beautiful descriptions of his visible works, than in Arabic, Persian and Sanskrit."

But the theme is inexhaustible, and I resist the temptation to collate the many accessible testimonies of some of the greatest scholars of our own time to the richness, value, and interest of the ancient books of Asia. In Europe and America these profound students and thinkers are working patiently, in sympathetic collaboration with colleagues, Asiatic and European, in India, Ceylon, Burma, Japan, China, Egypt, Assyria and other Eastern countries. We are honoured this evening with the presence of some of these public benefactors, and I would that to their more practised hands had been confided the duty I am now officially performing. It will be for the learned gentleman (Pandit Bhashya Charyar) who is to follow me, to express in Sanskrit language the interest felt by all the promoters of the Adyar Library in the success of the work to which they are devoting their time and talent.

You will observe, Ladies and Gentlemen, from what precedes, that the Library we are now founding is neither meant to be a mere repository of books, nor a training school for human parrots, who, like modern pandits, mechanically learn their thousands of verses and lacs of lines without being able to explain, or perhaps even understand, the meaning; nor an agency to promote the particular interests of some one faith or sectarian sub-division of the same; nor as a vehicle for the vain display of literary proficiency. Its object is to help to revive Oriental literature; to re-establish the dignity of the true pandit, mobed, bhikshu and maulvi: to win the regard of educated men, especially

that of the rising generation, for the sages of old, their teachings, their wisdom, their noble example ; to assist, as far as may be, in bringing about a more intimate relation, a better mutual appreciation between the literary workers of the two hemispheres. Our means are small but sincere motive and patient industry may offset that in time, and we trust to deserve public confidence.

And now, before closing, permit me one moment to announce that the entire MSS. of the first five volumes that Madame Blavatsky is now writing upon the Secret Doctrine, is in my hands ; and that even a cursory reading has satisfied better critics than myself that it will be one of the most important contributions ever made to philosophical and scientific scholarship, a monument of the learned author, and a distinction to the Adyar Library, of which she is one of the founders¹.

* * * * *

On behalf of the subscribers to the Library Fund, and of the General Council of The Theosophical Society, I invoke upon this undertaking the blessing of all Divine powers and of all other lovers of truth, I dedicate it to the service of mankind, and I now declare it founded and duly opened.

¹ From this, it would appear that, according to the original plan of Col. Olcott, the then President of The Theosophical Society, the Secret Doctrine was to have been brought out as a publication of the Adyar Library, so that, if our present President had not decided that the T. P. H. should take up the responsibility of publishing, by August next, an edition of the Secret Doctrine according to the original MSS. referred to above by Col. Olcott, it would have been the duty of the Adyar Library to offer to undertake the responsibility, as an act of homage to Col. Olcott and Madam Blavatsky, the Co-founders of The Theosophical Society as well as of the Adyar Library.—G.S.M.

MANUSCRIPTS NOTES

III

THE ĀSVALĀYANAGṚHYAMANTRABHĀṢYA

BY DR. C. KUNHIAN RAJA

THERE is a palm leaf manuscript of a work called the Āsvalāyana-gṛhyamantrabhāṣya in which the mantras occurring in the Āsvalāyana-gṛhyasūtra are commented upon. This is contained in the same bundle in which the manuscript of the Vārarucaniruktasamuccaya (described in the manuscript notes I in Parts 1 and 3 of the first volume of the Bulletin) is also included. It bears the shelf No. XIX. G. 72. There is a transcript of it in the Library which bears the shelf No. XXXVIII. H. 14. For the sake of easy reference all the page Nos. in this note are from the transcript. The manuscript is incomplete and contains nearly 1500 granthas.

The work opens thus :

āsvalāyanagṛhyoktapākayajñeṣu karmasu
mantrāṇām viniyuktānām vyākhyānam kriyate 'dhunā
atyantāni duruktāni yāny anuktāni ca sphuṭam
samādadhatu vidvāṃsas tāni sarvāṇi buddhibhiḥ.

The manuscript ends: viśvasya ca duritasya yakṣmanimit-tasya pāram nayāti tathā āharāmiti. s'atam jīva. yakṣmagṛhitam prati ucyate. he yakṣmin tvam yakṣmaṇo muktaḥ uparyupari vardhamānaḥ evam s'ata. Here the manuscript breaks.

This is the end of the commentary on R.V. 10. 161.3 and the beginning of the commentary on R.V. 10.161.4. This sūkta, namely, 10. 161 is mentioned in the 5th sūtra of the 6th khaṇḍikā of the 3rd chapter in Āsvalāyanagṛhyasūtra. The previous sūtra is: atha vyāthitasyāturasya yakṣmagṛhitasya vā ṣaḍāhutiḥ and the 5th sūtra is muñcāmi tvā haviṣā jivanāya kam ityetenā.

But the manuscript is not continuous. There are some breaks and some repetitions; there is some extra matter also in the middle. The manuscript proceeds continuously without a break up to P. 177 where there is a break. The last portion before the break is as follows: *ekam eva udakam idam carācarātmakam jagat. kiñ ca sarvam vibabhūva. vityayam upasargaḥ ud ityetasya sthāne bhavati. sāmartyād antarbhāvitaṇyarthāḥ. udbhāvayati. utpādayatity arthaḥ.* This is the commentry on R.V. 8. 58. 2 (Vāḷakhilya). R.V. 8. 58. 1 and 2 are referred to in sūtra 6 of section 23 in the first chapter of *Ās'valāyanagṛhyasūtra*, which runs: *sadasyam saptadaśam kauṣitakinaḥ samāmananti sa karmaṇām upadraṣṭā bhavatiti tad uktam ṛgbhyām yam ṛtviḥ bahudhā kalpayanta iti.*

Here there is a break and after the break there is a small repetition. Pp. 144, 145 and half of 146 are repeated. After the repetition, there is some matter which does not belong to the work. The matter consists of some stanzas; the first is:

*tripatākākareṇānyān apavāryāntarā param
anenāmantraṇam yet syāt taj janānte janāntikam.*

There are 10 verses and a half. It closes:

*uktānuktaduruktādicintā yatra pravartate
vārtikam tad iti prāhur vārtikajñā maṇiṣiṇaḥ*

After this what begins is: *atha pitṛmedhamantrā vyākhyāyante. prāpyaitam bhūmibhāgam prokṣati. apeta. ye 'tra pūrvam nivasatha pretādayaḥ te yūyam ataḥ sthānād apeta.* This is the commentary on R. V. 10. 14. 9. It is referred to in sūtra 10 of the second khaṇḍikā of the fourth chapter of *Ās'valāyanagṛhyasūtra*, which runs: *prāpyaivam bhūmibhāgam kartodakena śamīśākhayā triḥ prasavyam āyatanam parivrajan prokṣaty apeta vi ca sarpata iti.*

From here the manuscript runs on to page 208 where there is again a break. What ends just before the break is: *asmin kusumbham bhūmau nidadhāti upasarpa. pāṃsubhiḥ kumbham pracchādayati ucchvañcasva. pracchādya paṭhati ucchavñcamānāḥ. kapālena kumbham pidadhāti ut te stabhnāmi. catasro 'pi*

dahyamānānumantrāṇe gataḥ kumbhagatē 'sthirūpe yajamāne
yojyāḥ. This refers to the end of the fifth khaṇḍikā of the fourth
chapter of the Āśvalāyanagṛhyasūtra and the mantras are R. V.
10 18. 10, 11, 12 and 13.

What begins after the break is: brahmayaājñe praṇavavyā-
hṛtisāvitryor gataḥ paridhānīyāḥ namo brahmaṇe. brahmā caturm-
ukhaḥ. This refers to ompūrvā vyāhṛtiḥ, which is the 3rd sūtra of the
third khaṇḍikā of the third adhyāya in the Āśvalāyanagṛhyasūtra.
After this there is no break in the manuscript.

From this it is clear that the original palm leaf manuscript
has its sheets misplaced. As a matter of fact, this palm leaf man-
uscript consists of leaves found in a stray heap and strung together.
The copy was made from the leaves put in wrong order. The
manuscript contains the following portions :

- (1) From the beginning to Ā.G.S. 1. 23. 5 (P. 177)
- (2) From Ā.G.S. 3.3.3 to Ā.G.S. 3. 6. 5. (P. 209 to P. 232)
- (3) From Ā.G.S. 4. 2. 10 to Ā.G.S. 4. 5. 8. (P. 183 to
P. 208)

There is nothing in this manuscript to serve as evidence in
fixing the authorship of this commentary. There is a statement
on P. 209 which runs as: ayam mantro na bhavati iti gṛhya-
vyākhyāṇe vāyam avocāma. This shows that the author of this
commentary has written a commentary on the Gṛhyasūtra also
apart from this commentary on the mantras occurring in the
Gṛhyasūtras. The commentaries on the Āśvalāyanagṛhyasūtra
of Nārāyaṇa, Devasvāmin and Haradatta are well known. As
a matter of fact the statement occurs in the commentary of
Haradatta published in the Trivandrum Sanskrit Series on P. 144
under 3. 3. 2. This is enough to settle the authorship of the
commentary.

There are two manuscripts of the same work in the Govern-
ment Oriental Manuscripts Library, Madras, R. 4193 and R. 4482.
They are transcripts from two different palm leaf manuscripts
belonging to different owners. But one is found to be a

continuation of the other. One ends: atha aṣṭakāyāḥ piṇḍapitṛya-jñaprakṛtitvāt piṇḍapitṛyajñamantrāḥ ākṛṣya vyākhyāyante. The other begins with the same sentence. The fact might be that in the second of the two manuscripts, there may have been some portion earlier than this, but the authorities of the Library took the transcript only from the portion where the other ended. This is only my conjecture. I tried to get at the original; but I have not been successful till now. At the end of chapters in the second manuscript there are the colophons: iti haradattaviracite gṛhyamantravyākhyāne dvitiyo 'dhyāyaḥ. iti haradattamis/raviracite ās'valāyanagṛhyamantravyākhyāne tṛtiyo 'dhyāyaḥ. iti haradattaviracitāyām ās'valāyanagṛhyamantravyākhyāyām caturtho 'dhyāyaḥ samāptaḥ. These colophons also prove that the commentator is Haradatta. There is no colophon in the Adyar Manuscript.

At this stage a great difficulty arises. In first copy of the Government Oriental Manuscripts Library, at the end of the first adhyāya there is the colophon: gṛhyamantravyākhyāyām prathamō 'dhyāyaḥ. Then there is also a colophon in the form of a kārīkā:

ās'valāyanagṛhyoktapākaya-jñeṣu karmasu
mantrā ye viniyuktās te vyākhyātās' cakrapāṇinā

Here the author of the commentary for the first adhyāya is not Haradatta but Cakrapāṇin. This colophon is very closely related to the first stanza of the commentary.

I would have rejected the later colophons and ascribed the entire commentary to Cakrapāṇi on the evidence of the colophon in the form of kārīkā found at the end of the first adhyāya. Or another way of getting out of the difficulty would be to say that Haradatta and Cakrapāṇin are identical. But this latter position is impossible. Haradatta's hand in the commentary is indisputable. He says what he has stated in his gṛhyavyākhyā and the statement is found in Haradatta's gṛhyavyākhyā.

There is a manuscript of Ās'valāyanagṛhyamantrabhāṣya in the Oriental Library in Mysore. This manuscript helped me to solve the riddle. In this manuscript the beginning is:

praṇipatya mahādevam haradattena dhimatā
 ās'valāyanagṛhyasthāmantravyākhyā vidhiyate

Now the fact must be that there are two distinct works called the ās'valāyanagṛhyamantravyākhyā, one by Haradatta and the other by Cakrapāṇin. In the manuscripts found in the two Libraries in Madras, the two commentaries have got mixed up. There is the first portion of the commentary of Cakrapāṇin and the latter portion of the commentary of Haradatta written continuously in the same manuscript.

In the Madras manuscripts, the commentary proper begins thus, after the two stanzas already quoted : tatra prathamam mantravini-yogo vaktavyaḥ. tata āṛsakathanam. tatas' chandonirdes'aḥ. tato devatābhidhānam. viniyogādicatuṣṭayājñāne doṣaḥ smaryate. s'rūyate ca tatra smṛtiḥ.

mantrāṇām brāhmaṇārṣeyachandodaivataavin na yaḥ
 yājanādhyāpanūd eti chandasām yātayāmatām
 sthāṇum varchati garte vā pātyate miyate pra vā
 pāpiyān bhavati artha evam brāhmaṇam āha tam

iti. atha s'rutiḥ—yo ha vā aviditārṣeyachandodaivatabrāhmaṇena mantreṇa yājayati vādhyāpayati vā sthāṇum varchati gartam vā padyati pra vā miyate pāpiyān bhavati yātayāmāny asya chandāṃsi bhavanti iti. atha yo mantre mantre veda sa sarvam āyur eti s'reyān bhavati yātayāmāny asya chandāṃsi bhavanti. tasmād devatādi mantre mantre vidyāt iti. ato mantre mantre viniyogādicatuṣṭayam bodbhavyam. tatra ṛsidaivatajñāne cārthāvagatir upa-yuyate. atas' ca mantravivaraṇam arthavat. tatra prathamam tāvat pākayajñaprasaṃsārtham udāhṛtās' catasra ṛco vyākhyāyante.

The commentary by Haradatta found in the Mysore Library begins thus, after the introductory verse already quoted : tatra pākayajñaprasaṃsārthās catasraḥ. Then the commentary on the first verse begins. It is as follows : yaḥ samidhā ya āhuti yo vedena dadās'a marto agnaye yo namasā svadhvaraḥ. yaḥ samidhā yo martaḥ samidhā agnaye. vibhaktivatyayaḥ. agnim. dadās'a. dās'atiḥ

dānakarmānyatra. iha tu priṇane draṣṭavyaḥ. agnim priṇayati. ya āhuti. tṛtīyāikavacanasya pūrvasavarṇaḥ. yas' cāhutyā agnim priṇayati. yo vedena yas' ca vedena mantrabrāhmaṇalakṣaṇena agnim priṇayati. yo namasā yas' ca namaskāreṇa agnim priṇāti. yacchabdasrutes tacchabdo 'dhyāhāryaḥ (hartavyaḥ). sa svadhvaraḥ sa sarvo 'pi svadhvaraḥ s'obhanayajñāḥ.

The commentary on this very verse by Cakrapāṇin in the Madras manuscripts is as follows: tatra yaḥ samidhā ya āhuti iti dve. anayoḥ saubhariḥ kṇva ṛṣiḥ. prathamā ṛk kakup. dvitīyā satobṛhati. dve apy āgneyyau. yo marto manuṣyaḥ agnaye samidhā. dvitīyārthe tṛtīyaiṣā. samidham. dadā'sa. dānakarmāyam. dadāti. adhvaro yajñāḥ. svadhvaraḥ s'obhano 'dhvaraḥ somayāga ucyate. samidham evāpi s'raddadhāno 'gnāv ādadhyaḍ yo manyeta svadhvaro 'ham somena yaja iti arthaḥ. yacchrutes tacchabdo 'dhyāhartavyaḥ. tatra grhyakāra āha—namas tamsā iti. namas tasmai tad eva bhavati. tasyaiva paśyataḥ samidādhānād eva yajño bhavati ity arthaḥ. tata āhuti yo vedena iti cobhayatra dvitīyārthe tṛtīyā. anyām apy āhutim agnau juhvaḍ yo manyeta svadhvaro 'ham iti s'eṣaḥ. pūrvavad eva draṣṭavyam. vedas'abdas' ca svādhyāye draṣṭavyaḥ. svādhyāyam api yo 'gnaye dadā'sa. svādhyāyam kurvan yo manyeta svadhvaro 'ham iti. svādhyāyābhāve 'pi yo namo dadā'sa agnaye namaskāram api kurvan yo manyeta svadhvaro 'ham iti tasya yajño bhavatity arthaḥ. yato yajño vai namaḥ iti hi brāhmaṇam bhavati.

In the manuscript belonging to the Government Oriental Manuscripts Library there is one passage extra in the beginning in the Introductory statements. After arthāvagatir upayujjyate there is the following: katham. yasya vākyam sa ṛṣiḥ. yā tenocyate sā devatā iti smṛteḥ. katham arthavatvam iti cet

arthavatvam him mantrāṇām mīmāṃsāyām prasādhitam
 avasīṣtas tu vākyārtha iti jaiminīnā svayam
 sa sampratyāyito devas tena mantreṇa tadvidā
 svarārthaviduṣaḥ kāmād yathā dṛṣṭam pradāsyati

ityādinā s'aunakādibhir avas'yam avaboddhavyo mantrārtha iti sphuṭam udghoṣyate.

On the relation of the commentary of Haradatta to that of Cakrapāṇin I will write something on a future occasion. I have to confine myself here to a description of the manuscript in the Adyar Library and points arising out of it I can only touch upon and not discuss in detail in these notes.

On P. 8 there is the following statement : atha vaisvadeva-homamantrā baliharanapitṛyajñamantrās' ca. tatra sūryāya s'vāhā ityādayo yajuṣāḥ. eṣām ṛṣir vāmadevaḥ. kalpatvāt. tathā ca śaunakaḥ :

anukṛṣṭas tu yaḥ kaścit kalpe 'tha brāhmaṇe 'pi vā
mantraḥ paḍyo 'tha gaḍyo vā vāmadevyam nibodhata

iti. yajuṣām chandojñānam neṣyate. acchandastvād eva. katham acchandastvam. śrutau darsanāt. jāmi syād yad yajuṣājyam yajuṣāpa utpunyāt chandasāpa utpunāti ajāmitvāya iti. tasmāt sarveṣu yajuṣṣu chandojñānam anaṅgam. ayam nyāyaḥ sārvatrika evam eva. yatra yatra mantraḥ sa paṭhyate kalpe brāhmaṇe vā tatra sarvatra vāmadevārṣam boddhavyam.

On P. 12 there is this passage : purohitaḥ purohitasthāniyaḥ. yathā śāntikapauṣṭikakarmabhiḥ rājānam āpadbhyas trāyate tathā yajamānānām havirvahanādivyāpāreṇa trātā ity arthaḥ. athavā purohitas'abdaḥ kriyāvacanaḥ. pūrvasyām dis' āhavanīyātmanā nihitaḥ sthāpita iti purohitaḥ. This may be compared with the explanation of the word by Skandasvāmin in R. V. 1. 1. 1 (see my edition in the Madras University Sanskrit Series, No. 8). The similarity is quite striking. There are many other passages which bear close resemblance to the commentary of Skandasvāmin.

On P. 154 and 155 there is a reference to a difference of opinion between bhedapakṣa and nairuktapakṣa (P. 154) and between nairuktapakṣa and aitihāsikapakṣa (P. 155). This latter occurs also on PP. 157 and 158.

On Page 174 there is a reference to Udgītha. In commenting on R. V. 8. 58. 1 and 2 in connection with the sixth sūtra in the 23rd Khaṇḍikā of the first chapter in the Āsvalāyanagṛhyasūtra, the commentator says : anena krameṇa khilamantradvayam paṭhitvā

vyākhyātam udgīthācāryaiḥ saṃhitāvyākhyānam kurvadbhiḥ. This shows that according to this commentator, Udgītha has commented on the eighth maṇḍala also. We have manuscripts only for portions of the tenth maṇḍala. This statement is interesting in view of the statement of Mādhava son of Veṅkaṭārya regarding the collaboration of Nārāyaṇa and Udgītha with Skandasvāmin in writing a single Ṛgvedabhāṣya. This statement even suggests that Udgītha was an independent commentator on the whole of the saṃhitā. The commentary for this portion is by Cakrapāṇin and not by Haradatta.

The commentary bears a close resemblance to the commentary on the Ṛgveda by Skandasvāmin, the commentary on the Ṛgveda by Udgītha, the commentary on the Nirukta by Maheśvara, the commentary on some vedic mantras called the Vārarucanīrūktasamuccaya (already described) and the commentary on the Sāmaveda by Mādhava. The similarity consists of common words, common method, common ideas. The commentator does not quote any later works.

The stanzas :

mantrāṇām brāhmaṇārṣeyachandodaivatavin na yaḥ

etc. are found in the work of Mādhava son of Veṅkaṭārya published already by me as Madras University Sanskrit Series No. 2 (V. i. 4 and 5). Mādhava quotes a large number of verses from ancient works without hinting that he is quoting from another work. The two stanzas in Mādhava (II. i. 3 and 4) are found quoted by Durga also. But Mādhava does not give any hint that he is quoting from another work. So from the occurrence of a stanza found in this commentary in the work of Mādhava son of Veṅkaṭārya, it cannot be argued that he has taken the stanza from Mādhava. Both are quoting from the same source. I have reasons to believe that the common source for this commentator and for Mādhava (also for Durga) is a work called Niruktavārtika.

(To be continued)

REVIEWS

Ṛgvedasamhitā with the commentary of Sāyaṇācārya published by the Tilak Mahārāshtra University Vaidika Samshodhana Maṇḍal (Vedic Research Institute).

The first volume of the above publication containing the first Maṇḍala was issued more than four years ago. The second volume containing the four Maṇḍalas, two to five, came about over a year ago. The remaining volumes containing the remaining Maṇḍalas are expected in due course. The two volumes already published present a very good appearance worthy of the subject matter contained in the volumes. Each volume costs Rs. 12, not at all an exorbitant price. The first volume has 1115 pages and the second has 998 pages. This is the main text matter. Apart from this there is some extra matter also. In the first volume there is a Foreword, an Introduction in English, an Introduction in Sanskrit and some comments on the various readings, all covering 18 pages. There is also a list of abbreviations and a list of corrections. The same plan is followed in the second volume.

The commentary of Sāyaṇa is the latest in the history of Vedic Exegesis in India. He mentions a large number of earlier commentators. He quotes from them sometimes and he has made considerable use of them. Sāyaṇa has commented on all the four Saṃhitās and on some Brāhmaṇas. His commentary is so very lucid and so very elaborate that he superceded all the earlier commentators. At the time when Europeans began the study of Sanskrit, the earlier commentators of the Vedas had been completely eclipsed, and until very recent times no manuscript of any other commentary was available. It was the common belief that after Yāska wrote his Nirukta, there was a complete gap in the history of Vedic Exegesis in India and Sāyaṇa came into the empty field two thousand years after Yāska.

Since Sāyaṇa's commentary was the only one available for the Vedas, it was welcomed by scholars with great enthusiasm. Max Muller began the edition of the Ṛgveda with the commentary

of Sāyaṇa and the first volume was published in England in 1849. The sixth and last volume was published in 1874. There was another edition of the same commentary from Bombay in eight volumes. Max Muller's edition was re-issued in four volumes at a later time. The commentaries on the Taittiriya saṃhitā, on the Sāmaveda and on the Atharvaveda were published in India during the last many years. His commentaries on the Brāhmaṇas are also now available in print.

The first and second editions of the Ṛgveda with Sāyaṇa's commentary by Max Muller and the edition from Bombay are now out of print; and if any copies are available in the market, the price is very high and few people can afford to purchase them. Thus there is a real need for an edition of the work and we welcome this enterprise of the Vaidikashamshodhana Maṇḍala. At this rate I take it that the entire work will be published in four volumes and will be available to the public at the very moderate price of less than Rs. 50.

Max Muller himself has utilised a large number of manuscripts. With all the material available, he was not able to present an edition absolutely satisfactory. In preparing the present edition the editors have access to many more manuscripts collected from a much wider field. In spite of this, the managing editor has to confess in the Introduction to the first volume thus: "Had we succeeded in obtaining Devanāgarī and non-Devanāgarī MSS. complete and older than those in our possession, perhaps we would have been able to present to the public a more authentic edition." The oldest MS. they have used is 450 years old. Well, Sāyaṇa's own time is not very much older than that. A real authentic edition would be what could be based on the Manuscript prepared by Sāyaṇa himself. Unfortunately we have no information about the manuscript left by him. Considering the fact that the interval between the time of Sāyaṇa and our own time is not so very vast, it is not impossible to expect to get at a copy prepared by himself. Unfortunately, in the case of no important author in India have

we been able to secure the author's copy of the work till now. It is hoped that through the labours of enthusiastic manuscript hunters we may be able to secure copies of the authors themselves in the case of at least the important authors.

The editors have made good use of the manuscripts they have collected. They have given in the text that reading which they consider the best and the other readings they have given in footnotes. In selecting readings, the editors have used their own discretion and a reviewer has no business to complain of this fact. The managing editor himself says in the Introduction to the first volume: "Though there are good readings in the Grantha and Malayalam MSS., we have adopted only such as find support in the Devanāgarī." On going through the edition, I find a large number of places where I feel that the readings found in the South Indian MSS. could have been accepted as the better ones for the body of the edition instead of relegating them to the foot-notes. But this is a matter of personal inclinations; and so far as the special needs of scholars are concerned, the readings are given in the edition in the form of foot-notes and this must satisfy such needs. Still one would have expected some explanation for this partiality for the Devanāgarī MSS.

In many places, the editors have improved upon the edition of Max Muller. The editors have themselves discussed some of the points in considering the variant readings in the opening portion of the volumes. But there are places where some improvements are still possible. I cannot enter into details. I could have gone through the entire discussion on the variant readings by the editors and pointed out places where some reconsideration would be reasonable. But in reviewing such a stupendous work, one should look at the work as a whole and arrive at a judgment. It would be both out of propriety and out of taste to emphasise details too much. But I point out one important case which will show that in editing such a work, there is scope for further study and for investigations beyond the MSS.

of the work. Sāyaṇa gives various interpretations for various words, various lines and various verses in different ways in different places. He gives the following explanations for the word aktu :

- (1) anjū vyaktigatimrakṣaṇeṣu ity asmāt
vyāyartibhyaḥ ktur iti ktuḥ. (R.V. III. 7.6)
- (2) anjū vyaktigatimrakṣaṇeṣu. ajyata ebhir
iti bāhulakatvāt ktuḥ (R.V. III. 17.1)

In the first explanation, there is a sūtra which is not traceable to any grammar. There are three roots ; from the second and third, the words formed must be aktu and ṛtu. There is something wrong with the first. The root must be pā and the word formed must be pitu. In the Uṇādi of the Bhojavyākaraṇa there is the sūtra pāñjartibhyo ḍit. (2.1.63.) The termination is to be taken over from the previous sūtra 61. Sāyaṇa or the scribes have wrongly quoted the sūtra. As for the second explanation, there is only artes tun (1.67) in Uṇādi. These facts need scrutiny. There are other similar cases in the work. The editors have given no references in these cases. The Uṇādi references here are to the Madras University Sanskrit Series edition No. 7, Pts. 2 and 6.

The quotations found in Sāyaṇa must be subjected to very thorough and close scrutiny. He was quoting from memory and very often it may be only the sense that he remembered and not the exact words. This may appear a very stupendous task ; but it has to be done.

The fact that nearly all the commentaries on the vedic texts that preceded Sāyaṇa and that formed the basis for Sāyaṇa's commentary have come to light, sometimes completely and sometimes only in fragments, does not in any way detract from the importance of the work of Sāyaṇa. On the other hand Sāyaṇa's work becomes more important on this account. It was held by many scholars in Europe that Sāyaṇa had no tradition, and that his interpretations of Vedic words and passages are the result more of erudition and imagination than of any first hand knowledge of vedic texts derived from tradition. Now we know that there was a living tradition

and that Sāyaṇa wrote his commentaries because of the rich heritage of vedic interpretations handed down to him through an unbroken tradition. This is in itself a very important factor.

The commentary of Skandasvāmin on Ṛgveda, which was known to Sāyaṇa and which Sāyaṇa quotes is available in fragments. I have edited the commentary for the first adhyāya in the Madras University Sanskrit Series as No. 8. In the Bulletin of the Adyar Library I have given a full description of the manuscript for the later portion in the fourth part of the first volume. The commentary of Udgitha (also known to Sāyaṇa and quoted by Sāyaṇa) is available for a small portion of the tenth Maṇḍala. Bhattabhāskara's commentary on the Taittirīya texts has been published in the Mysore Series. The commentary on the Sāmaveda by Bharatasvāmin is being now published for the first time in this Bulletin. Manuscripts are available in many Libraries. Another commentary on the Sāmaveda by Mādhava (there is no evidence of Sāyaṇa having known it) is also being published in this Bulletin. A commentary on the Ṛgveda by Mādhava has been published for the whole of the first adhyāya of the first aṣṭaka and portions of the second adhyāya in this Bulletin. There is another Mādhava, the son of Veṅkaṭārya, who is also a commentator on the Ṛgveda. His commentary is also published in this Bulletin for the sake of comparison. Now Sāyaṇa quotes a Mādhava in his commentary on Ṛgveda 10. 86. 1. It is not certain which of the two Mādhavas (whose Ṛgveda commentaries are being published in this Bulletin) is the one mentioned by Sāyaṇa.

Sāyaṇa superseded the earlier commentators and in an age when critical study in India had fallen into a decadent stage, the earlier commentaries became eclipsed and complete manuscripts of many of them are not now available. Now when these manuscripts are being discovered, sometimes only in fragments, in this age of critical study, the earlier commentaries will not supersede the later commentary of Sāyaṇa and eclipse his works ; they will only give added importance to the work of Sāyaṇa.

The Adyar Library has placed its resources at the disposal of the editors of this new publication. We who are in charge of the Library and who conduct this Bulletin are happy that an edition of Sāyaṇa worthy of the great work has come out in part and will be completed soon. We welcome the edition wholeheartedly. At a later stage when the entire work will be published, we may take the opportunity to enter into more minute details. At this stage we simply express our good wishes for the successful completion of the great and noble work undertaken by the Vaidic Samshodhan Maṇḍal.

C. KUNHAN RAJA

New Catalogus Catalogorum edited by a Committee with Professor MM. S. Kuppaswami Sastri, M.A., I.E.S. (Retd.) as Chief Editor, Professor. P. P. Subramanya Sastri, M.A., B.A. (Oxon.), and C. Kunhan Raja, B.A. (Hons), D. Phil., Editors, Qto, Published by the Madras University, 1937, Provisional Fasciculus, pp. xx, 35.

The Madras University in undertaking to revise and bring uptodate the *Catalogus Catalogorum* of Dr. Aufrecht has a stupendous task before it. The revision of that monumental work has become a matter of necessity as since its publication several new collections have been made and catalogued throughout the whole of India. The ceaseless work of research carried on by Oriental scholars throughout the world has brought the names of several authors and works not found in the older work. Much water has flown under the bridge since 1903 when Dr. Aufrecht finished his monumental work. The aim of the present revision is to carry out task the of incorporating all the essentials of the work done till now, in the new book under preparation.

Some of the new features of the work under review are : (1) the inclusion of Pāli and Prākṛt and of Jain and Buddhist Literatures previously excluded by Aufrecht, taking care to avoid unnesessary

duplication of work. (2) Being mainly a work of reference, and as an index to the catalogues themselves, only such matter as is considered to be either an advance on the older work or an original contribution which is informative, is added. (3) All references under a particular title are arranged alphabetically.

(4) The Editor has drawn particular attention to certain articles *e.g.* Ams'umat, Agastya etc., as indicating the extent of the advance made over the older work. These articles show the care with which the work is being conducted by the Assistants Dr. V. Raghavan and Mr. E. P. Radhakrishnan.

About a hundred and forty-five lists have been incorporated and more lists are promised in the parts to follow. As a work of reference the work under review will surely take the first place as deservedly as its predecessor thirty-five years before. It is necessary to point out in this connection that we ought never to feel satisfied that our lists are complete as there is always the possibility of fresh finds coming to light and the reluctance of our Pandits to give out for the mere asking either a list of manuscripts that they have or all the information that they could furnish on any topic.

While congratulating the Editors on the measure of success they have achieved in this *Provisional Fasciculus* we feel it necessary to draw attention to the fact that a *Catalogus Catalogorum* is not a work which comes every day. As a monumental work of reference trusted and followed by the scholars as a constant and worthy friend, every reference must be accurate and the errors of printing must be none. In this instance, the list of *Errata* furnished with the book gives on the average one mistake per page. The interchange of numbers in the citation of pages or the number of the manuscripts is pregnant with serious difficulties to the scholar. (*e.g.*, page 4*b* last line for 1458 read 1584). Some of the names have been put in the wrong places (*e.g.*, page 24*b* *Agnihotrasomaprayoga*, *Agnihotrabrāhmaṇa* are to be taken over to 26*b*). These are cited only as examples. A work of this type which

is expected to set the standard for other scholars and Institutions should not abound in errors of this type. The book betrays a certain amount of avoidable hurry in the work of pushing the book through the press.

A. N. KRISHNAN

Annual Report of the Mysore Archaeological Department for the year 1935, University of Mysore, Qto., pp. viii, 215, with 28 plates, Bangalore Government Press, 1936. Price Rs. 8.

Like its predecessors, the present volume also is divided into five parts, Administrative, Study of Ancient Monuments, Numismatics, Manuscripts and New Inscriptions for the Year 1934-35. There are also the two Appendices 'A' and 'B' about the Conservation of Monuments and the List of Photographs taken during the year. We owe this sumptuous volume to the energy of Dr. M. H. Krishna who is mainly responsible for settling the form and content of these *Reports*.

A large number of unpublished inscriptions were collected during the year and fifty of them are published in the present volume. There are still a few inscriptions which are new but they are only rare finds. The work of preservation is done on sound lines and the conservation notes of the Director (e.g. pp. 10, 13, 18, 19, etc.) deserve to be carefully read and acted upon. Plate II contains some of the most enchanting sculptures beautifully conceived and executed in the temple of Kallesvara. The figures are rightly held to be the finest among those in the Mysore State (p. 11). Kaivāra is a village of great antiquity and is found mentioned as the centre of a *viṣaya* or district known as Kaivāra-viṣaya from the days of the Gaṅgas down to the Vijayanagara days." (p. 33). The earliest date now available about that village is 1280 A.D. The Aprameya Temple of Dodda-Mallur seems to claim antiquity with the Coḷas. The main shrine is a Coḷa structure altered in Vijayanagara times by repairs. The references

go back to Rajendra Coḷa (perhaps earlier than S'ri Rāmnāja) as gathered from the several inscriptions in Tamil. Rebuilt during the time of Acyutarāya, the original shrine shows many survivals of older origin. Probably the original temple was a Coḷa construction (p. 19). The Venkataramaṣvāmi Temple at Bangalore requires some very necessary and urgent repairs in the garbhagṛha of the Devi Temple, and the Director's suggestions are worth immediate action. (p. 24). The monolithic trident, damaruga, fan and umbrella (p. 26) are of great interest and of extra-ordinary height.

The Numismatic part has to be read with care. Dr. Krishna draws attention to the resemblance of certain symbols (the bull-type) in the coins of the Mysore Museum to the Punch-marked *Purānas* and the pictographs of the Indus seals. He also suggests that the marks have greater resemblance to the Indus Pictographs and are perhaps representations of legends which cannot now be read. He concludes that the identification of the place of collection of these coins and the excavation of the site might lead to the discovery of an important pre-historic or early historic site (pp. 67-8).

The fourth part deals with a manuscript called *Mādhavāṅkana Kāvya* from Rāmpūr, Molakamūru Taluq. It is a poem in Kanaḍa by Śaṅkara Kavi—of the 18th century. The date as given by the manuscript is 8th June, 1757 A.D. The poet praises the Āndhradeśa and the town of Bejavādi, and Mādhavāṅka is named as the king of Bejavādiṣatna.

The text of the several inscriptions have been edited with great care, but the binder has transposed the order of the pages between pp. 76 and 80. The notes and translation are very useful appendages. In pages 116—7 are recorded some references to Mummaḍi Śingayya Nāyaka who has often been confused with the Velugoti chief, Śinga bhūpāla. They require careful examination.

The *Report* under review exhibits all the fervour and the enthusiasm of the author, who, as the President of the Archaeological section of the recent (IXth) All-India Oriental Conference, outlined a

practical scheme of work for furthering the study of Archaeology among the students. The few errors in printing (e.g. pages 62 machanism for mechanism) will be forgotten in the excellence of the work that Dr. Krishna has placed before us and thereby earned the gratitude of the scholars.

A. N. KRISHNAN

The Journal of the Music Academy, Vol V. A quarterly journal devoted to the advancement of the Science and Art of Music, Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.D., Managing Editor, with Mr. T. V. Subba Rao, B.A., B.L., Editor-in-charge. Published by the Music Academy, 8 Philips Street, George Town, Madras. Annual subscription : inland Rs. 4 ; foreign 8 sh.

The resumption of the publication of this journal devoted to the promotion of research in the field of Music must be welcomed by all lovers of Indian culture. The journal fulfils a real need as it is the only journal of its kind in India. Those responsible for the resuscitation of the journal deserve great commendation as they have had to work under difficult circumstances.

The journal itself proposes no change of policy and the publication of classical works and original articles in the field from the hand of experts promises a series of delectable papers opening a new era and vision in that particluar field.

The Sāmagāna by Mr. M. S. Ramaswami Aiyar is followed by the text of the *Saṅgītasudhā*. The *Abhinayasārasaṃpuṭa* in Tamil in the form of a glossary will clear many mysteries of the methods of *abhinaya* to the reader. Dr. Raghavan contributes an important article on the Music Manuscripts in Sanskrit in the Bhandarkar Institute, Poona. The proceedings of the Madras Music Conference of 1933 close up the last portions of the journal.

We congratulate Dr. Raghavan and his co-worker on the laudable work, and in conveying our good wishes, hope that the journal will have a long life of usefulness and prosperity.

A. N. KRISHNAN

OUR EXCHANGES

- The Adhyātma Prakāśa.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Archiv Orientalní.
The Aryan Path.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabha, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extrême Orient, Hanoi.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Eastern Buddhist.
The Federated India.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Inner Culture.
The Jaina Antiquary.
The Jaina Gazette.
The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn.
The Journal of the Annamalai University.
The Journal of the Benares Hindu University.
The Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
The Journal of the University of Bombay.
The Journal of the Greater India Society.
The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.

- The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute.
 The Journal of the Madras Geographical Association.
 The Journal of Oriental Research, Mylapore.
 The Kalaimagal.
 The Karnāṭaka Historical Review.
 The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
 The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
 The Mimāṃsā Prakāś'a, Poona.
 The Missouri University Studies.
 The Mysore Archæological Series.
 The Nāgari Pracārini Patrikā, Benares City.
 The New Review, Calcutta.
 The New Times and Ethiopia News.
 The Oriental Literary Digest, Poona.
 The Philosophical Quarterly, Amalner.
 The Poona Orientalist.
 The Prabuddha Karnāṭaka.
 The Progress To-day, London.
 The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
 The Religions, London.
 The Rama Varma Research Institute, Trichur.
 The Saṃskṛita Ratnaśara, Jaipur.
 The Saṃskṛita Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
 The Sentamil, Madura.
 The Shri, Kashmir.
 The Suddha Dharma, Mylapore.
 The Theosophical World, Adyar.
 The Theosophist, Adyar.
 The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
 The Vishvabharati Quarterly, Shantiniketan.
 The World-peace, Calcutta.
 The Z. D. M. G.

KOSMIC MIND

By H. P. BLAVATSKY

[In the Theosophical calendar, the 8th of May—known as White Lotus Day—is sacred to the memory of H. P. Blavatsky, that versatile genius of encyclopaedic knowledge and profound wisdom, who gave Theosophy or Brahmaildy to the modern world, battling bravely and successfully against blatant materialism rampant in her day. It is in grateful recognition of her unforgettable services to the cause of Brahmaildy and oriental learning that one number of the BRAHMAIDYA is designated "The Blavatsky Number," and issued on the 8th May of every year. The following article by her, extracted, by kind permission, from "Lucifer", Vol. VI, of 15 April 1890, may serve as a sample of her heroic literary fights against the mighty materialists of her day.—G. S. M.]

EDISON's conception of matter was quoted in our March editorial article. The great American electrician is reported by Mr. G. Parsons Lathrop in *Harper's Magazine* as giving out his personal belief about the atoms being "possessed by a certain amount of intelligence," and shown indulging in other reveries of this kind. For this flight of fancy the February *Review of Reviews* takes the inventor of the phonograph to task and critically remarks that "Edison is much given to dreaming," his "scientific imagination" being constantly at work.

Would to goodness the men of science exercised their "scientific imagination" a little more and their dogmatic and cold negations a little less. Dreams differ. In that strange state of being which, as Byron has it, puts us in a position "with seal'd eyes to see," one often perceives more real facts than when awake. Imagination is, again, one of the strongest

elements in human nature, or in the words of Dugald Stewart it "is the great spring of human activity, and the principal source of human improvement . . . Destroy the faculty, and the condition of men will become as stationary as that of brutes." It is the best guide of our blind senses, without which the latter could never lead us beyond matter and its illusions. The greatest discoveries of modern science are due to the imaginative faculty of the discoverers. But when has anything new been postulated, when a theory clashing with and contradicting a comfortably settled predecessor put forth, without orthodox science first sitting on it, and trying to crush it out of existence? Harvey was also regarded at first as a "dreamer" and a madman to boot. Finally, the whole of modern science is formed of "working hypotheses," the fruits of "scientific imagination" as Mr. Tyndall felicitously called it.

Is it then, because consciousness in every universal atom and the possibility of a complete control over the cells and atoms of his body by man, have not been honoured so far with the *imprimatur* of the Popes of exact science, that the idea is to be dismissed as a dream? Occultism gives the same teaching. Occultism tells us that every atom, like the monad of Leibnitz, is a little universe in itself; and that every organ and cell in the human body is endowed with a brain of its own, with memory, therefore, experience and discriminative powers. The idea of Universal Life composed of individual atomic lives is one of the oldest teachings of esoteric philosophy, and the very modern hypothesis of modern science, that of *crystalline life*, is the first ray from the ancient luminary of knowledge that has reached our scholars. If plants can be shown to have nerves and sensations and instinct (but another word for consciousness), why not allow the same

in the cells of the human body ? Science divides matter into organic and inorganic bodies, only because it rejects the idea of *absolute life* and a life-principle as an entity : otherwise it would be the first to see that absolute life cannot produce even a geometrical point, or an atom inorganic in its essence. But Occultism, you see, " teaches mysteries " they say ; and mystery is *the negation of common sense*, just as again metaphysics is but a kind of poetry, according to Mr. Tyndall. There is no such thing for science as mystery ; and therefore, as a Life-Principle is, and must remain for the intellects of our civilized races for ever a mystery *on physical lines*—they who deal in this question have to be of necessity either fools or knaves.

Dixit. Nevertheless, we may repeat with a French preacher, "mystery is the fatality of science." Official science is surrounded on every side and hedged in by unapproachable, for ever impenetrable mysteries. And why ? Simply because physical science is self-doomed to a squirrel-like progress around a wheel of matter limited by our five senses. And though it is as confessedly ignorant of the formation of matter, as of the generation of a simple cell ; though it is as powerless to explain what is this, that, or the other, it will yet dogmatize and insist on what life, matter and the rest are not. It comes to this : the words of Father Felix addressed fifty years ago to the French academicians have nearly become immortal as a truism. "Gentlemen," he said, "you throw into our teeth the reproach that we teach mysteries. But imagine whatever science you will ; follow the magnificent sweep of its deductions . . . and when you arrive at its parent source you come face to face with the unknown !"

Now to lay at rest once for all in the minds of Theosophists this vexed question, we intend to prove that modern science, owing to physiology, is itself on the eve of discovering

that consciousness is universal—thus justifying Edison's "dreams." But before we do this, we mean also to show that though many a man of science is soaked through and through with such belief, very few are brave enough to openly admit it, as the late Dr. Pirogoff of St. Petersburg has done in his posthumous *Memoirs*. Indeed that great surgeon and pathologist raised by their publication quite a howl of indignation among his colleagues. How then? the public asked: He, Dr. Pirogoff, whom we regarded as almost the embodiment of European learning, believing in the superstitions of crazy alchemists? He, who in the words of a contemporary:

was the very incarnation of exact science and methods of thought; who had dissected hundreds and thousands of human organs making himself as acquainted with all the mysteries of surgery and anatomy as we are with our familiar furniture; the savant for whom physiology had no secrets and who, above all men, was one to whom Voltaire might have ironically asked whether he had not found immortal soul between the bladder and the blind gut,—that same Pirogoff is found after his death devoting whole chapters in his literary Will to the scientific demonstration . . . *Novoye Vremya* of 1887.

—Of what? Why, of the existence in every organism of a *distinct* "VITAL FORCE" independent of any physical or chemical process. Like Liebig he accepted the derided and tabooed homogeneity of nature—a Life Principle—that persecuted and hapless teleology, or the science of the final causes of things, which is as philosophical as it is *unscientific*, if we have to believe imperial and royal academies. His unpardonable sin in the eyes of dogmatic modern science, however, was this: The great anatomist and surgeon, had the "hardihood" to declare in his *Memoirs*, that:

We have no cause to reject the possibility of the existence of organisms endowed with such properties that would make of them—the *direct embodiment of the universal mind*—a perfection inaccessible to our own (human) mind . . . Because, we have no

right to maintain that man is the last expression of the divine creative thought.

Such are the chief features of the heresy of one, who ranked high among the men of exact science of this age. His *Memoirs* show plainly that not only he believed in Universal Deity, divine Ideation, or the Hermetic "Thought divine," and a Vital Principle, but taught all this, and tried to demonstrate it scientifically. Thus he argues that Universal Mind needs no physico-chemical, or mechanical brain as an organ of transmission. He even goes so far as to admit it in these suggestive words :

Our reason must accept *in all necessity* an infinite and eternal Mind which rules and governs the ocean of life . . . *Thought and creative ideation, in full agreement with the laws of unity and causation, manifest themselves plainly enough in universal life without the participation of brain-slush . . .* Directing the forces and elements toward the formation of organisms, this *organizing life-principle* becomes *self-sentient, self-conscious, racial or individual*. Substance, ruled and directed by the *life-principle*, is organized according to a general defined plan into certain types . . .

He explains this belief by confessing that never, during his long life so full of study, observation, and experiments, could he

acquire the conviction, that our brain could be the only organ of thought in the whole universe; that everything in this world, save *that* organ, should be unconditioned and senseless, and that human thought alone should impart to the universe a meaning and a reasonable harmony in its integrity.

And he adds *a propos* of Moleschott's materialism :

Howsoever much fish and peas I may eat, never shall I consent to give away my *Ego* into durance vile of a product casually extracted by modern *alchemy* from the urine. If, in our conceptions of the Universe it be our fate to fall into illusions, then my 'illusion' has, at least, the advantage of being very consoling. For, it shows to me an intelligent Universe and the activity of Forces working in it harmoniously and intelligently; and that my 'I' is not the product of chemical and histological elements but *an embodiment of a*

common universal Mind. The latter, I sense and represent to myself as acting in free will and consciousness in accordance with the same laws which are traced for the guidance of my own mind, but only exempt from that restraint which trammels our human conscious individuality.

For, as remarks elsewhere this great and philosophic man of Science :

The limitless and the eternal, is not only a postulate of our mind and reason, but also a gigantic fact, in itself. What would become of our ethical or moral principle were not the everlasting and integral truth to serve it as a foundation !

The above selections translated *verbatim* from the confessions of one who was during his long life a star of the first magnitude in the fields of pathology and surgery, show him imbued and soaked through with the philosophy of a reasoned and scientific mysticism. In reading the *Memoirs* of that man of scientific fame we feel proud of finding him accepting, almost wholesale, the fundamental doctrines and beliefs of Theosophy.

The progress of physiology itself, as we have just said, is a sure warrant that the dawn of that day when a full recognition of a universally diffused mind will be an accomplished fact, is not far off. It is *only* a question of time.

For, notwithstanding the boast of physiology, that the aim of its researches is only the summing up of every vital function in order to bring them into a definite order by showing their mutual relations to, and connection with, the laws of physics and chemistry, hence, in their final form with mechanical laws—we fear there is a good deal of contradiction between the confessed object and the speculations of some of the best of our modern physiologists. While few of them would dare to return as openly as did Dr. Pirogoff to the “exploded superstition” of *vitalism* and the severely exiled

life-principle, the *principium vite* of Paracelsus—yet physiology stands sorely perplexed in the face of its ablest representatives before certain facts. Unfortunately for us, this age of ours is not conducive to the development of moral courage. The time for most to act on the noble idea of "*principia non homines*," has not yet come. And yet there are exceptions to the general rule, and physiology—whose destiny it is to become the hand-maiden of Occult truths—has not let the latter remain without their witnesses. There are those who are already stoutly protesting against certain hitherto favourite propositions. For instance, some physiologists are already denying that it is the forces and substances of so-called "in-animate" nature, which are acting exclusively in living beings. For, as they well argue :

The fact that we reject the interference of other forces in living things, *depends entirely on the limitations of our senses*. We use, indeed, the same organs for our observations of both animate and inanimate nature; and these organs can receive manifestations of only a limited realm of motion. Vibrations passed along the fibres of our optic nerves to the brain reach our perceptions through our consciousness as sensations of light and colour; vibrations affecting our consciousness through our auditory organs strike us as sounds; all our feelings, through whichever of our senses, are due to nothing but motions.

Such are the teachings of physical Science, and such were in their roughest outlines those of Occultism, æons and milleniums back. The difference, however, and most vital distinction between the two teachings, is this: official science sees in motion simply a blind, unreasoning force or law; Occultism, tracing motion to its origin, identifies it with the Universal Deity, and calls this eternal ceaseless motion—the "Great Breath."¹

¹ Vide *The Secret Doctrine*, Vol. I, pp. 2 and 3.

Nevertheless, however limited the conception of Modern Science about the said Force, still it is suggestive enough to have forced the following remark from a great Scientist, the present professor of physiology at the University of Basle,¹ who speaks like an Occultist.

It would be folly in us to expect to be ever able to discover, with the assistance only of our external senses, in animate nature that something which we are unable to find in the inanimate.

And forthwith the lecturer adds that man being endowed "in addition to his physical senses with an *inner sense*," a perception which gives him the possibility of observing the states and phenomena of his own consciousness "he has to use *that* in dealing with animate nature"—a profession of faith verging suspiciously on the borders of Occultism. He denies, moreover, the assumption, that the states and phenomena of consciousness represent in substance the same manifestations of motion as in the external world, and bases his denial by the reminder that not all of such states and manifestations have necessarily a spatial extension. According to him that only is connected with our conception of space which has reached our consciousness through sight, touch, and the muscular sense, while all the other senses, all the *affects*, tendencies, as all the interminable series of representations, have no extension in space but only in time.

The winding up argument of the lecturer is most interesting to Theosophists. Says this physiologist of the modern school of Materialism :

Thus, a deeper and more direct acquaintance with *our inner nature* unveils to us a world *entirely unlike the world represented to us by our external senses*, and reveals the most heterogeneous faculties, shows objects having nought to do with spatial extension, and phenomena absolutely disconnected with those that fall under mechanical laws.

¹ From a paper read by him some time ago at a public lecture.

Hitherto the opponents of vitalism and "life-principle," as well as the followers of the mechanical theory of life, based their views on the supposed fact that, as physiology was progressing forward, its students succeeded more and more in connecting its functions with the laws of *blind matter*. All those manifestations that used to be attributed to a "mystical life-force," they said, may be brought now under physical and chemical laws. And they were, and still are loudly clamouring for the recognition of the fact that it is only a question of time when it will be triumphantly demonstrated that the whole vital process, in its grand totality, represents nothing more mysterious than a very complicated phenomenon of motion, exclusively governed by the forces of inanimate nature.

But here we have a professor of physiology who asserts that the history of physiology proves, unfortunately for them, quite the contrary; and he pronounces these ominous words :

I maintain that the more our experiments and observations are exact and many-sided, the deeper we penetrate into facts, the more we try to fathom and speculate on the phenomena of life, the more we acquire the conviction, that even those phenomena that we had hoped to be already able to explain by physical and chemical laws, *are in reality unfathomable*. They are vastly more complicated, in fact; and as we stand at present, *they will not yield to any mechanical explanation*.

The Basle professor is no solitary exception; there are several physiologists who are of his way of thinking; indeed some of them going so far as to almost accept *free will* and *consciousness* in the simplest monadic protoplasms!

One discovery after the other tends in this direction. The works of some German physiologists are especially interesting with regard to cases of consciousness and positive discrimination—one is almost inclined to say *thought* in the *Amœbas*. Now the *Amœbas* and the animalculæ are, as all

know, microscopical protoplasms—as the *Vampyrella Spirogyra* for instance, a most simple elementary cell, a protoplasmic drop, formless and almost structureless. And yet it shows in its behaviour something for which zoologists, if they do not call it mind and power of reasoning, will have to find some other qualification, and coin a new term. For see what Cienkowsky¹ says of it. Speaking of this microscopical, bare, reddish cell he describes the way in which it hunts for and finds among a number of other aquatic plants one called *Spirogyra*, rejecting every other food. Examining its peregrinations under a powerful microscope, he found it when moved by hunger, first projecting its *pseudopodiæ* (false feet) by the help of which it crawls. Then it commences moving about until among a great variety of plants it comes across a *Spirogyra*, after which it proceeds toward the cellulated portion of one of the cells of the latter, and placing itself on it, it bursts the tissue, sucks the contents of one cell and then passes on to another, repeating the same process. This naturalist never saw it take any other food, and it never touched any of the numerous plants placed by Cienkowsky in its way. Mentioning other Amœba—the *Colpadella Pugnax*—he says that he found it showing the same predilection for *Chlamydomonas* on which it feeds exclusively; “having made a puncture in the body of the *Chlamydomonas* it sucks its chlorophyll and then goes away,” he writes, adding these significant words: “The way of acting of these monads during their search for and reception of food, is so amazing that one is almost inclined to see in them *consciously acting beings*!”

Among hundreds of accusations against Asiatic nations of degrading *superstitions*, based on “crass ignorance,” there exists no more serious denunciation than that which

¹ L. Cienkowsky. See his work *Beiträge zur Kenntniss der Monaden*, Archiv. f. mikroskop. Anatomie.

accuses and convicts them of personifying and even *deifying* the chief organs *of*, and *in*, the human body. Indeed, do not we hear these "benighted fools" of Hindus speaking of the small-pox as a goddess—thus personifying the microbes of the variolic virus? Do we not read about *Tantrikas*, a sect of mystics, giving proper names to nerves, cells and arteries, connecting and identifying various parts of the body with deities, endowing functions and physiological processes with intelligence, and what not? The vertebræ, fibres, ganglia, the cord, etc., of the spinal column; the heart, its four chambers, auricle and ventricle, valves and the rest; stomach, liver, lungs and spleen, everything has its special deific name, is believed *to act consciously* and to act under the potent will of the Yogi, whose head and heart are the seats of Brahma and the various parts of whose body are all the pleasure grounds of this or another deity!

This is indeed *ignorance*. Especially when we think that the said organs, and the whole body of man are composed of cells, and these cells are now being recognized as individual organisms and—*quien sabe*—will come perhaps to be recognized some day as *an independent race of thinkers* inhabiting the globe, called man! It really looks like it. For was it not hitherto believed that all the phenomena of assimilation and sucking in of food by the intestinal canal, could be explained by the laws of diffusion and endosmosis? And now, alas, physiologists have come to learn that the action of the intestinal canal during the act of absorbing, is not identical with the action of the non-living membrane in the dialyser. It is now well demonstrated on the intestinal epithelium of cold-blooded animals that

this wall is covered with epithelium cells, each of which is an organism *per se*, a living being, and with very complex functions . . .

while globules of fat contained in food penetrated through the walls of the intestines into lymphatic channels, the smallest of pigmental grains introduced into the intestines did not do so—this remained unexplained. But to-day we know, that this faculty of selecting their special food—of assimilating the useful and rejecting the useless and the harmful—is common to all the unicellular organisms.¹

And the lecturer queries, why, if this *discrimination* in the selection of food exists in the simplest and the most elementary of the cells, in the formless and structureless protoplasmic *drops*—why it should not exist also in the epithelium cells of our intestinal canal. Indeed, if the *Vampyrella* recognizes its much beloved *Spirogyra*, among hundreds of other plants as shown above, why should not the epithelium cell, *sense*, *choose* and *select* its favourite drop of fat from a pigmental grain? But we will be told that “sensing, choosing, and selecting” pertain only to reasoning beings, at least to the *instinct* of more structural animals than is the protoplasmic cell outside or inside man. Agreed; but as we translate from the lecture of a learned physiologist and the works of other learned naturalists, we can only say, that these learned gentlemen must know what they are talking about; though they are probably ignorant of the fact that their *scientific* prose is but one degree removed from the *ignorant*, *superstitious*, but rather poetical “twaddle” of the Hindu Yogis and Tantrikas.

Anyhow, our professor of physiology falls foul of the materialistic theories of diffusion and endosmosis. Armed with the facts of the evident discrimination and *a mind* in the cells, he demonstrates by numerous instances the fallacy of trying to explain certain physiological processes by mechanical theories; such for instance as the passing of sugar from the liver (where it is transformed into glucose) into the blood. Physiologists find great difficulty in explaining this process,

¹ From the paper read by the Professor of physiology at the University of Basle, previously quoted.

and regard it as an impossibility to bring it under the endosmotic laws. The mysterious faculties of selection, of extracting from the blood one kind of substance and rejecting another, of transforming the former by means of decomposition and synthesis, of directing some of the products into passages which will throw them out of the body and redirecting others into the lymphatic and blood vessels—such is the work of the cells. “*It is evident that in all this there is not the slightest hint at diffusion or endosmosis,*” says the Basle physiologist. “*It becomes entirely useless to try and explain these phenomena by chemical laws.*”

But perhaps physiology is luckier in some other department? Failing in the laws of alimentation, it may have found some consolation for its mechanical theories in the question of the activity of muscles and nerves, which it sought to explain by electric laws? Alas, electrobiology on the lines of pure dynamic electricity has egregiously failed. Ignorant of “Fohat” no electrical currents suffice to explain to it either muscular or nervous activity.

But there is such a thing as the physiology of external sensations. Here we are no longer on *terra incognita*, and all such phenomena have already found purely *physical* explanations. No doubt, there is the phenomenon of sight, the eye with its optical apparatus, its camera obscura. But the fact of the sameness of the reproduction of things in the eye, according to the same laws of refraction as on the plate of a photographic machine, is *no vital phenomenon*. The same may be reproduced *on a dead eye*. The phenomenon of life consists in the evolution and development of the eye itself. How is this marvellous and complicated work produced? To this physiology replies, “We do not know”; for, toward the solution of this great problem :

Physiology has not yet made one single step. The same may be said of all the organs of sense. The same also relates to other departments of physiology. We had hoped to explain the phenomena of the circulation of the blood by the laws of hydrostatics or hydrodynamics. Of course the blood moves in accordance with the hydrodynamical laws; but its relation to them remains utterly *passive*. As to the *active* functions of the heart and the muscles of its vessels, *no one, so far, has ever been able to explain them by physical laws.*

The underlined words in the concluding portion of the able Professor's lecture are worthy of an Occultist. Indeed, he seems to be repeating an aphorism from the "Elementary Instructions" of the esoteric physiology of *practical* Occultism :

The riddle of life is found in the active functions of a living organism,¹ the real perception of which activity we can get only through self-observation, and not owing to our external senses ; by observations on our will, so far as it penetrates our consciousness, thus revealing itself to our inner sense. Therefore, when the same phenomenon acts only on our external senses, we recognize it no longer. We see everything that takes place around and near the phenomenon of motion, but the essence of that phenomenon we do not see at all, because we lack for it a special organ of receptivity. We can accept that esse in a mere hypothetical way, and do so, in fact, when we speak of 'active functions.' Thus does every physiologist, for he cannot go on without such hypothesis; and this is a first experiment of a *psychological explanation* of all vital phenomena . . . And if it is demonstrated to us that we are unable with the help only of physics and chemistry to explain the phenomena of life, what may we expect from other adjuncts of physiology, from the sciences of morphology, anatomy, and histology? I maintain that these can never help us to unriddle the problem of any of the mysterious phenomena of life. For, after we have succeeded with the help of scalpel and microscope in dividing the organisms into their most elementary compounds, and reached the simplest of cells, it is just here that we find ourselves face to face with the greatest problem of all. The simplest monad,

¹ *Life* and *activity* are but the two different names for the same idea, or, what is still more correct, they are two words with which the men of science connect no definite idea whatever. Nevertheless, and perhaps just for that, they are obliged to use them, for they contain the point of contact between the most difficult problems over which, in fact, the greatest thinkers of the materialistic school have ever tripped.

a microscopical point of protoplasm, formless and structureless, exhibits yet all the essential vital functions, alimentation, growth, breeding, motion, feeling and sensuous perception, and even such functions which replace 'consciousness'—the soul of the higher animals!

The problem—for Materialism—is a terrible one, indeed! Shall our cells, and infinitesimal monads in nature, do for us that which the arguments of the greatest Pantheistic philosophers have hitherto failed to do? Let us hope so. And if they do, then the "superstitious and ignorant" Eastern Yogis, and even their exoteric followers, will find themselves vindicated. For we hear from the same physiologist that :

A large number of poisons are prevented by the epithelium cells from penetrating into lymphatic spaces, though we know that they are easily decomposed in the abdominal and intestinal juices. More than this. Physiology is aware that by injecting these poisons directly into the blood, they will separate from, and reappear through the intestinal walls, and that in this process the *lymphatic cells* take a most active part.

If the reader turns to Webster's *Dictionary* he will find therein a curious explanation at the words "lymphatic" and "Lymph." Etymologists think that the Latin word *lympa* is derived from the Greek *nymphē*, "a nymph or inferior Goddess," they say. "The Muses were sometimes called *nymphs* by the poets. Hence (according to Webster) all persons in a state of rapture, as seers, poets, madmen, etc., were said to be caught by the nymphs (νυμφόληπτοι)."

The Goddess of Moisture (the Greek and Latin *nymph* or *lymph*, then) is fabled in India as being born from the *pores* of one of the Gods, whether the Ocean God, Varuna, or a minor "River God" is left to the particular sect and fancy of the believers. But the main question is, that the ancient Greeks and Latins are thus admittedly known to have shared in the same "superstitions" as the Hindus. This superstition is shown in their maintaining to this day that every atom of

matter in the four (or five) Elements is an emanation from an inferior God or Goddess, himself or herself an earlier emanation from a superior deity ; and, moreover, that each of these atoms—being Brahma, one of whose names is *Anu*, or atom—no sooner is it emanated than it *becomes endowed with consciousness*, each of its kind, and free-will, acting within the limits of law. Now, he who knows that the *kosmic trimurti* (trinity) composed of Brahma, the Creator ; Vishnu, the Preserver ; and Siva, the Destroyer, is a most magnificent and scientific symbol of the *material* Universe and its gradual evolution ; and who finds a proof of this, in the etymology of the names of these deities, *plus* the doctrines of *Gupta Vidyā*, or esoteric knowledge—knows also how to correctly understand this “superstition.” The five fundamental titles of Vishnu—added to that of *Anu* (atom) common to all the trimurtic personages—which are, *Bhutatman*, one with the created or emanated materials of the world ; *Pradhanatman*, “one with the senses” ; *Paramatman*, “Supreme Soul” ; and Atman, Kosmic Soul, or the Universal Mind—show sufficiently what the ancient Hindus meant by endowing with mind and consciousness every atom and giving it a distinct name of a God or a Goddess. Place their Pantheon, composed of 30 crores (or 300 millions) of deities within the macrocosm (the Universe), or inside the microcosm (man) and the number will not be found overrated, since they relate to the atoms, cells, and molecules of everything that is.

This, no doubt, is too poetical and abstruse for our generation, but it seems decidedly as scientific, if not more so, than the teachings derived from the latest discoveries of *Physiology* and *Natural History*.

WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET

(A STIMULUS TO MODERN THOUGHT)

FOREWORD

It is with great pleasure that I have undertaken, on behalf of the Adyar Library, the publication of the book entitled WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET, (A Stimulus to Modern Thought), edited by Professor D. D. Kanga. The book is the result of a joint and co-operative effort of a number of members of The Theosophical Society from different parts of the world, who have each written a monograph on some branch or branches of science and philosophy of which each has made a special study in the light of Theosophy with a view to correlate the two. This book will come out in four parts at intervals of two or three months, Part I appearing in May 1938. Prof. Kanga has recently retired from the Indian Educational Service and come to stay at Adyar. He is still connected with the

Bombay University, which is his Alma Mater, as a member of the Chemistry Editorial Board and the Managing Editor of the Physical Science Number of the Bombay University Journal. Being a keen student of both Theosophy and Science he is eminently fitted to undertake a work of this nature. As the sub-title indicates, it is the hope of the Editor that the book will act as a stimulus to modern thought and will particularly appeal to those who are intellectually discontented and anxious to find out the Truth for themselves and apply it to the solution of the many complicated problems facing society.

G. SRINIVASA MURTI,

Director.

INTRODUCTION

IT may appear strange, but is nevertheless true, that a number of statements regarding Man and Nature made some years ago in the classic literature of Theosophy and Ancient Wisdom are now, year after year, being corroborated by science.¹ Thus Theosophy finds in Modern Science a great ally, for it supports in an increasing measure the truths given in theosophical literature.

We have deep respect and veneration for the great scientists who have given us the new knowledge and consequently a new outlook on life by giving a new orientation to scientific thought. We yield to none in our admiration of the scientific method which is so thorough and so exact. We fully appreciate what the scientists have so far been able to do by means of the scientific method, the value of which all the world acknowledges.

But if it is true that a large number of recent scientific discoveries have been anticipated in so many directions by the Ancient Wisdom, which Theosophy embodies ; or, as Sir Oliver Lodge has put it, that modern science is rediscovering some of the truths of ancient science ; or, again, in the words of Professor Soddy, that we are treading today the road which the ancients trod in the unrecorded history of the world,² then there must be another

¹ "Scientific Corroborations of Theosophy" and other monographs (see Scheme).

² Frederick Soddy, *The Interpretation of Radium*.

method of investigation of which the Ancient Wisdom was the result, and it would be pertinent to inquire what that method is and who the persons are who use it. The method by which the truths given out in the Ancient Wisdom were discovered, is known as the Occult Method and those who use it are known as occultists, seers and sages, for they possessed powers of which present-day science is just beginning to be aware. This method is not contradictory but supplementary to, or merely an extension of, the scientific method, and superior to it inasmuch as, first, it is more comprehensive than the scientific method, having a wider range of data from which to draw inferences, for, in addition to scientific data it includes also data obtained by clairvoyant research—and clairvoyance is now recognized as a fact in nature;¹ secondly, it collects its data by actually seeing the inner working of the phenomena and not only by the observation of their external behaviour as is done by science; and thirdly, it can survey a long stretch of time extending over tens of thousands of years, clairvoyant observations of which have been made by a very large number of seers and sages of the past.

These observations were classified and inferences drawn therefrom; these inferences were tested and either modified, amplified or rejected; those which stood the test were checked and verified over and over and over again in the light of further observations. Time has been one of the great assets of the occult researchers, and the strictly scientific method of investigation which they followed has been another.² A number of statements given in recent theosophical literature and confirmed by science are the results of *independent* clairvoyant researches of Dr. Annie Besant and C. W. Leadbeater.³

¹ Monographs on "Archæology" and "Psychic Research" (see Scheme).

² Monographs on "Theosophy and Modern Science," and "Whither Science," (see Scheme).

³ Monograph on "Archæology" (see Scheme).

In view of what has been stated above, the recent discussion in *Nature* which began with the **Physical Science and Philosophy.** article by Dr. Dingle on "Modern Aristotelianism,"¹ the letters by different scientists which appeared in reply to this article under the title "Physical Science and Philosophy," and Dr. Dingle's counter-reply to these letters under the heading "Deductive and Inductive Methods in Science"² were opportune and illuminating. It was a discussion in which the intellectual giants of the day took part, many of them being Fellows of the Royal Society. Dr. Dingle favoured the strict inductive method for the discovery of truth about Nature. He "inveighed against a new departure in scientific method [followed by Sir Arthur Eddington and others] which had grown out of the revolution of thought provoked by relativity theory."

"The question," in his words, was "whether we could discover the truth about Nature rationally without recourse to experience." He was against the metaphysical line of attack on physical problems. The discussion "raised the matter of the curious relationship which at present subsists between metaphysics and science."

We are of the opinion that this new departure in scientific method is inevitable as a result of evolution in the consciousness of man. The gradual evolution of physics into metaphysics and of metaphysics into occultism, is bound to take place in the case of some few people who are so constituted that they are more susceptible to discover truth, first, by pure reason and later on by intuition. In the light which Theosophy sheds on the constitution of man and his intellectual evolution, from the analytical mind stage to that of the synthetic mind, and then to the stage of the intuitional mind,

¹ *Nature*, 8 May 1937, p. 784.

² *Nature*, 12 June 1937, pp. 997 to 1,012.

all the three methods of investigation, namely, the inductive, the metaphysical and the occult, take their rightful places, so that the present metaphysical phase we are witnessing is a necessary stage in the evolution of the scientific method. Each method is important and great in its own way. However much the new departure in the scientific method may be criticized, it is bound to spread more and more as time goes on and as the new type of men and women are born in greater numbers in the world, for the Next Step in Evolution is the development of the subtler senses, the awakening of the intuitive faculty.

There are signs that a new sub-race is appearing, that a "New Age in Consciousness" is commencing, and that this new consciousness touches the intuitional world.¹ But this does not mean that we should give up the old well-tried inductive method for discovering truth; it will be used and with very good results strictly within the domain of science by those in whom the intuitive faculty is practically dormant. And there is no reason why those in whom the subtler senses are developing and the intuitive faculty is awakening, should not depart from the strict scientific method of induction in their researches into the borderland of science.

In the domain of science also, intuition perhaps plays a far more important part than we realize.

How Intuition Works. The illumination may come as the outcome of months or years of mental search but the moment when it comes the intellect is passive. Take, for example, the flash of intuition which came to Kekulé when he was day-dreaming; he saw a serpent devouring its tail and hit upon the theory of a closed chain or ring-structure to explain benzene and its derivatives. This had a far-reaching effect in the development of one of the most important

¹ "Anthropology" and several other monographs (see Scheme).

sections of organic chemistry. Similarly, a flash of intuition came to Newton when he watched the fall of an apple ; his mind was quiet and at rest then, and that was the most suitable condition for the intuition to work in and he found what he had been searching for. Jagadish Chunder Bose, in dedicating the Bose Institute on 30 November 1917 as a Temple of Learning, brought out this point very clearly when he said: "This I know, that no vision of truth can come except in the absence of all sources of distraction, and when the mind has reached the point of rest."

For the investigation of subtler forces and subtler worlds
Borderland Phenomena. the employment of subtler senses is required. The use of physical power and physical apparatus may be of help up to a certain point, but beyond that point it fails as we have seen in the case of the further breaking up of the atomic nucleus.¹ If the scientist has not developed these subtler senses in himself then the other alternative would be that he might utilize these powers in another person and collaborate with him in order to carry on his investigations further. Then an immense sub-atomic world would open out to him, and what is obscure and hidden to him now as regards the "detailed structure and stability of different forms of atomic nuclei and the origin of elements" in the physical sciences, or the nature of disease in the science of medicine, or the nature of consciousness in the science of psychology, would be better understood.

The immediate next phase in scientific research seems to be the phase in which scientists will collaborate, in their researches into borderland phenomena, with persons who have within themselves these subtler faculties developed, of penetrating the larger or the smaller worlds which are beyond

¹ *Vide infra* p. 14 ; and also *Current Science*, January 1938, p. 340, Presidential address by (the late) Lord Rutherford on "Transmutation of Matter".

the reach of the physical instruments. The scientific method is not the *only* method to discover the truth regarding Man and Nature. There are other methods also of investigation, just as there are other worlds besides the external world of the physicist.¹

It would be quite appropriate to point out here, as H. P. Blavatsky did most truly many years ago, that "Science cannot, owing to the very nature of things, unveil the mystery of the Universe around us. Science can, it is true, collect, classify and generalize upon phenomena; but . . . the daring explorer, who would probe the inmost secrets of Nature, must transcend the narrow limitations of sense, and transfer his consciousness into the region of Noumena and the sphere of Primal Causes. To effect this he must develop faculties which are . . . dormant."² There are latent faculties in man which can be developed by suitable training and discipline; these are just as necessary for occult research as is the hard training which a scientist has to undergo for scientific research.

This, again, is an age of specialization. Such an age has its place in the intellectual evolution of man and should by no means be under-rated, but it has a tendency to narrow and cramp the mind. This tendency requires to be corrected and counterbalanced by the synthetic faculty of the mind, a mind illuminated with Divine Wisdom of which Theosophy is the embodiment. The aim of this Series is to act as a bridge between the present and the past, between the known and the unknown, and between Theosophy and Science, so as to enable one to catch a glimpse of the Divine Plan and recognize the value of any special researches in the general scheme of things.

¹ "Chemistry" (see Scheme).

² *The Secret Doctrine*, I, 518.

Just as the metaphysical method of research is a necessary phase in the evolution of scientific research, **Pictures of Man and the Universe.** so was the materialism of the nineteenth century a necessary stage in the evolution of scientific thought. The findings of modern science and the philosophic beliefs of some great men of science, such as Sir James Jeans, Sir Arthur Eddington, Professor Millikan, General Smuts, to mention only a few, are away from the materialism and strict determinism of the last century. It is now recognized that there is Order and Intelligence in Nature, that there is a Plan, and that Plan is Evolution, that evolution is not, as was hitherto supposed, "the result of a fortuitous concourse of atoms," but that there is mathematical precision, ordered harmony and a great design and consequently a Purposive and Directive Mind behind the great drama of creation and evolution.

Though this picture of Man and the Universe of modern Science approaches to some extent that given by Theosophy, yet it is a very feeble reflection of the grand scheme of cosmogenesis and anthropogenesis given therein. If the latest scientific picture is found to be in agreement in some of its design with the picture given by Theosophy, then it is possible that the rest of the design of the theosophic picture may also be true, and it is therefore worthwhile for the scientists to know what that whole picture is and to take that as a working hypothesis, for who knows it may prove a good guide and helpmate in their further investigations.

We very well realize the difficulties which many of the **Realization of the Difficulties.** materialist scientists and philosophers of more than a generation ago experienced in grasping the teachings of Theosophy, for in the first place they supposed Theosophy to be nothing else but mere speculations of the ancients, and mixed it up with orthodox religions; secondly, they were obsessed with the mistaken

idea of the human race being only a few hundred thousand years old or a couple of million years at most; thirdly, they had no adequate knowledge of the past history of the earth and man, or of the existence of the mighty civilizations of old and of the history of their rise and fall, etc. Thanks to the admirable courage shown by Madame Blavatsky in putting forth views which were in advance¹ of those held by nineteenth century orthodox science steeped in materialism, orthodox philosophy submerged in classicism, and orthodox religions soaked in superstition and distorted by the slavish following of outworn dogmas and soulless traditions; thanks again to the pointed attention drawn by her to the great antiquity of man, the greater antiquity of the earth, the existence of great ancient civilizations, of archaic knowledge, of the living Adepts in possession of this knowledge and the possibility of coming in contact with Them, the Inner Government of the World by an Occult Hierarchy, etc.; thanks once more to the valuable researches of modern scholars and scientists and their corroborations of many of the statements made in 1888 by Madame Blavatsky in her monumental work *The Secret Doctrine* and other classic literature of Theosophy, the present generation of scientists and philosophers have begun to see things in their proper perspective.

If once the fact is recognized and grasped that what is known as Theosophy is not a figment of the imagination or the speculations of the ancients, but that it is the accumulated wisdom of ages arrived at by the occult method—a method worthy of study

¹ "It is impossible not to feel the greatest respect for Madame Blavatsky's writings on this subject [What is the Soul?]; of respect, and if the word be permitted, of admiration, writing when she did, she anticipated many ideas which, familiar today, were in the highest degree novel fifty years ago." (From an article by Prof. C.E.M. Joad on "What is the Soul?" in *The Aryan Path*, May 1937).

and investigation as the times are now ripe—then it will be realized that the study and knowledge of the whole Plan of Evolution as given in Theosophy, beginning with the dim past millions of years ago and stretching far into the future, is of the greatest importance, for with its help we can see the significance of the epoch-making events of the past and the present, trace their connection, find a guiding-hand in their occurrence, and realize that all of them are intended to lead humanity forward to a goal which is glorious and wonderful. A grasp of the theosophical outlook heartens and inspires us, makes us optimistic, and helps us to give right values to all events happening in the world, and to realize that all is well with the world, and that it is not at the tender mercy of unknown forces but guided by the Great Masters of the Wisdom to a magnificent end and purpose.

There is a sequence of psychological phases of consciousness in evolution and the same succession of phases is observed in all evolutionary cycles, whether of a Root-race, a sub-race or a man, whether of an institution or a branch of knowledge. “In every case consciousness has been found to work through functions which follow each other in definite sequence,” which is expressed diagrammatically in the table below :

TABLE ¹

Sequence of Phases of Consciousness :

1st Phase, Consciousness centred in Perception.			
2nd	„	„	„ Action.
3rd	„	„	„ Emotion.
4th	„	„	„ Analytical Mind.
5th	„	„	„ Synthetic Mind.
6th	„	„	„ Intuition.
7th	„	„	„ Will.

¹ Marcault and Hawliczek, *The Next Step in Evolution*, p. 8.

External nature does not change, it is man's understanding of it that changes. It is the scientist who makes science, not science the scientist. And so according to the phase of evolution a scientist has reached will he give colouring to his science. The phase in the evolution of science and philosophy which we see now is nothing but the reflection of the phase in the evolution of consciousness reached by the scientist and the philosopher. This is a most helpful thought and is brought out in a number of monographs in this Series.

This will explain the necessity of turning one's attention to the study of man himself, his inner nature, its development and improvement. It is gratifying to note that the trend of world-events of some years past, and the impending danger to civilization by the likely misuse of nature's forces discovered by science, have also forced pointed attention to, and shown the extreme urgency of, the study of man, which has been very much neglected and which has now become the centre of scientific study. This study of man—of his inner nature and his latent powers—and of the superphysical worlds, cannot be done, and it is necessary to emphasize this point here, by the orthodox scientific method. Theosophy holds the key to the unravelling of the superphysical mysteries. The scientist of today is the occultist of tomorrow.

In the light of the knowledge of the Plan and of what has been stated above, the crisis through which we are at present passing and which threatens the disruption of our mighty civilization, which has been so laboriously built up, is only a transitional phase. We see before our very eyes fundamental changes and upheavals in every department of life. The old forms are breaking up as they should, in view of the fact that the world is entering upon a new age of consciousness. *What is needed is to give a correct*

lead to the thought of the world. What we have to be careful about is to see that the new forms we build are of the right type, so that through them the new life may express itself fully. In this revaluation in all departments of life and in the building up of new institutions in place of the old, Theosophy will be found to be of the greatest help.

The present world-crisis is due to the State-chariot being driven by three uncontrolled horses proceeding with unequal speed. The first represented by Science and Engineering is flying, as it were, with the speed of an aeroplane, the second and third represented respectively by Economics-Politics and Ethics-Spirituality are walking with the speed of a bullock-cart. What is wanted is a uniform steady progress of all the three, so that the State-chariot may run smoothly without danger of being dashed to pieces. The key to the situation is the study and practice of Theosophy.

The intellectual progress of man has outstripped the progress in his moral and spiritual nature, so much so that some people have begun to doubt, to despair and to be despondent whether human nature is changing at all. There is no doubt that human nature does change, but extremely slowly in the beginning in absence of the knowledge of the Plan; not knowing what he really is, not knowing the purpose and goal of life, man is merely drifting on the ocean of life; but once he becomes aware of the Plan and grasps it, once he gets a glimpse of his own spiritual and divine nature, once he knows the purpose of life and his goal, and knowing that follows the discipline—

How the Inner Urge Comes, which inculcates the highest morality, the most unselfish life, a life of spontaneous service and sacrifice—to bring his dormant divinity into activity

¹ Gerald Heard, *Science Front*, 1936, pp. 169-172.

in his own life, then he feels impelled to take his life into his own hands and finds that the unfoldment of his spiritual nature now becomes very rapid. Such a man in whom the inner directing Self is awakening, in whom the dynamic powers of his spiritual nature are developing, never becomes a danger to society, for he does not only believe in, but is beginning to realize, the essential unity of all beings, nay, of the whole creation.

Look at this question from any angle we may we cannot but come to the conclusion that what is required is right knowledge and understanding and a proper perspective. Man has gone out from the centre, has conquered the outside world, has gained control over nature's forces and does not know how to use them; the centrifugal force has been most active in him and this is the cause of the present menace to society. He should now change his focus, reverse his motion, make the centripetal force more and more active, retreat within himself and conquer the *inner* invisible world of his mental, emotional and spiritual nature. When he has achieved a balance between these two forces within himself then progress will be smooth and uniform.

A very important thing about Theosophy is that it gives a rational exposition of the Eternal Truths which are fundamental to all the religions; it gives the *modus operandi* of the noumena and phenomena of nature. Theosophy gives the step-by-step process and the why and wherefore of religious doctrines, and therefore its interpretations appeal to us more than the simple and dogmatic assertions of the theologian. The line dividing the Free Thought and Rationalistic Movements on the one hand and the Theosophical Movement on the other is very thin. Both are opposed to blind belief, superstition, and irrational, orthodox religiosity. Both aim at giving a rational exposition of truths in nature. Both are highly rational and scientific.

But the Theosophical teachings have an advantage over those of the Rationalistic school inasmuch as they fill up the gaps and supply the *motive power* and give a rationale for the *inner and upward urge* in life by showing the origin of man, his purpose in life, his relation to the universe, and his continuous evolution and glorious destiny.

Theosophy is science shorn of its materialism. Theosophy is philosophy shorn of its classicism. Theosophy is religion shorn of its worn-out dogmas and soulless traditions. Theosophy is a synthesis of dematerialized science and philosophy and liberalized religion.¹

The beauty of Theosophy is that it not only gives the knowledge of the Plan and the goal, but that it is also pre-eminently practical, inasmuch as it shows the *method* as to how to attain the goal. Many have tried the method and realized the goal for themselves.

The study of Theosophy, then, brings out among others the following points :

1. That there are other worlds besides the physical world of the scientist which exist here and now, interpenetrating the coarser physical world, and these other worlds are composed of matter very much subtler and finer than, and of a different type from, that of the physical world.²
2. That there is another method of investigation of Truth besides the Inductive Method of the scientist ; it is called the Occult Method. This Occult Method is used for the investigation of the subtler worlds noted above.

¹ " Science, a Basis for Philosophy," a lecture by Lord Samuel, President of the British Institute of Philosophy, on the occasion of the Silver Jubilee of the Indian Science Congress, Calcutta, *Current Science*, January 1938, p. 321.

² " Chemistry " (see Scheme).

3. That the scientists seem to have come to the end of their resources in the further disintegration of the atom, no matter what tremendous power and however delicate instruments or complicated apparatus they use. The projectile used to bombard the atom seems to combine with the products of disintegration and form other atoms; disintegration is followed by reintegration and artificial radioactivity is the result. (*Vide supra* p. 57.)

This shows that the scientists will have to make use of another method, not the inductive method, and another type of instrument if they wish to penetrate and investigate the worlds beyond the physical. Theosophy demonstrates other methods of investigation and other types of instruments to be employed. The method to be used is the metaphysical, followed by the occult, and the instruments to be used are within the person himself. This presupposes a knowledge of the constitution of man which Theosophy gives. Theosophy says that man is more than his body and mind. Theosophy again gives the method, and shows how each person may convert himself into a suitable instrument by purifying his body, emotions and mind by following an altruistic life, and thereby developing within himself the requisite instruments of research.

Theosophy, further, says that man, once he has caught a glimpse of the Plan of Evolution, becomes *a conscious and willing co-operator* in helping humanity onwards. In this laudable effort, he incidentally develops the capacity to solve many of the great problems facing society. Realizing that he is a unit in the whole cosmos, recognizing the unity of life in the diversity of forms, with its corollary the Brotherhood of Man, as facts in nature and not merely as noble ideals, he comes more and more capable of using *unselfishly* the

**Man Himself, the
Instrument
of Research.**

powers which present-day science gives him and the still greater inner spiritual powers he is likely to attain. This again automatically solves another great problem facing the world, namely, the menace to our present civilization by the misuse of nature's forces for selfish ends.

It should not be supposed that this Series, WHERE THEO-
No Appeal to SOPHY AND SCIENCE MEET, is intended
Blind Faith or only for students of Science and Theosophy.
Authority.

No greater mistake could be made. The book is meant for every man and woman who will take a little trouble to think, for it does not appeal to blind faith. It is intended for those who are dissatisfied with the present state of affairs, and are anxious to do what they can for society; it is intended also for those who are intellectually discontented and therefore curious to know and find out the Truth for themselves. It is again meant for those who have in them a spirit of adventure, who are desirous of exploring the latent faculties and hidden powers within their own selves, of discovering the Reality within. And this discovery each man has to make for *himself*; no other person, however great he may be, can do that for him. The utmost another person can do is to show the way, but the way is to be trodden by each man by himself.

Action springs from conviction, conviction comes through
A Stimulus to right understanding, right understanding
Modern Thought. arises from right knowledge. The aim of
 WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET is to give this right knowledge and understanding, also to inspire and stimulate thought. The Series does not claim consideration by any appeal to dogmatic authority, nor does it desire or claim to teach the doctrines, but with their help to interpret the world-drama, to emphasize the spiritual nature of man, that he is more than his body and mind, to show his rightful place in the

scheme of the universe, and to point out the Next Step in Evolution.

To bring out the aims given above and to show the Plan of Evolution as given in Theosophy, a tentative scheme is given elsewhere. The scheme is merely suggestive. No one is more conscious than the editor himself of the many gaps in the scheme.

The book is divided into four parts. Part I treats of *Nature*, of involution from Macrocosm to Microcosm ; Part II treats of *Man*, of evolution from Atom to Man ; Part III treats of *God*, of evolution from Humanity to Divinity ; Part IV treats of subjects showing the practical applications of the teachings of Theosophy. The order in which the subjects are given in Part III will show the rationale of their arrangement. It follows the focussing of consciousness in the different bodies of man, thus :

1. The Physical (Physiology).
2. The Etheric (Western Scientific Research and the Etheric Double).
3. The Emotional (Mythology).
4. The Mental (concrete, analytical), (Anthropology).
5. The Mental (abstract, synthetic), (Philosophy and Theosophy).
6. The Intuition (Psychology).
7. The Volitional (spiritual), (Yoga).

The interpretation of the world-drama as given in this Series, WHERE THEOSOPHY AND SCIENCE MEET, in the light of the Ancient Wisdom will, it is hoped, give the reader a proper background for the conduct of life—a background which *amplifies* that given by Modern Science, and consequently gives a proper perspective and a wider outlook on the nature of Man and the Universe and their bearing on his life and destiny.

D. D. KANGA

SCHEME OF THE BOOK

PART I: NATURE

(FROM MACROCOSM TO MICROCOSM)

From Macrocosm to Microcosm

Man and the Universe

Geology and The Secret Doctrine Compared

Archæology

The Meaning of Symbols: A Psychological and Philosophical Survey

PART II: MAN

(FROM ATOM TO MAN)

Matter and the Atom

Chemistry

Physics (Light, Sound, etc.)

Relativity

Modern Mathematical Thought

Evolutionary Biology: The Evolution of Form

From Mineral to Man

PART III: GOD

(FROM HUMANITY TO DIVINITY)

Physiology

Western Scientific Research and Etheric Double

Mythology

Anthropology

Philosophy and Theosophy

Psychology

Yoga

PART IV :

SOME PRACTICAL APPLICATIONS

Methods of Research

Psychic Research

Medicine

Astrology

Law

The Practical Application to Politics and Government

Education

And What of Art ?

Whither Science ?

MANUSCRIPTS NOTES

III

(Continued from page 24)

THE ĀS'VALĀYANAGRHYAMANTRABHĀṢYA

By DR. C. KUNHAN RAJA

THE author does not quote many works. We find the usual sources like Yāska and Śaunaka. Śruti is profusely drawn upon. The differences in the readings among the various Śākhas are noticed. In the Mysore manuscript there is a reference to Śiṃs'umāra Brāhmaṇa. The quotation is as follows. Tathā ca śiṃs'umārabrāhmaṇe śrūyate : yasmai namaḥ tato dharmō mūrdhānam ityādi. The following passages are very closely related to the passages found in the R̥gvedabhāṣya of Skandasvāmin :

- (1) evam vyākhyāyamāne 'syārdharcasya vaiśvadevatvam prasajyeta. tac cāniṣṭam. āgneyatvañ ceṣyate. ato 'gneḥ prasādād iti vākyaśeṣeṇa bhavitavyam. evam vākyaśeṣādhyāhāre viśveṣāṃ devānāṃ aprādhānyam agner eva prādhānyam bhavati tan no mitro varuṇo māmahantām itivat. P. 45

This may be compared to what Skandasvāmin says about the passage tan no mitro varuṇo māmahantām. This is his statement :

evam agneḥ prādhānyam ; mitrādināñ cāprādhānyam. ato 'sya sūktasyāgneyatve na vyāghātaḥ.

- (2) vratapatis'abdas' ca yady api vratānām patir vratapatir ity evam anvākhyāyate tathāpi yathā pravīṇas'abdaḥ prakṣṭo viṇāyām ity evam anvākhyāyamānam prakṣṭamātrasya vācako na viṇāyām eva prakṣṭasya evam ayam adhipatimātrasya vācako na vratānām evādhipateḥ. tena vratānām ity etasya vratapatir ity etenāpaunaruktyam. P. 159

This may be compared to what Skandasvāmin says about the combination vasor indram vasupatim. This is his statement :

vasupatis'abdas tu yady api vasūnām patir vasupatir
ity evam vyutpādyate tathāpi atra svāminam āha na
dhanasyaiva svāminam. tad yathā. praviṇas'abdaḥ pra-
kr̥ṣṭo viṇāyām ity evam vyutpādyate. atha ca praviṇo
vyākaraṇe praviṇo viṇāyām iti ca prayogaḍars'anāt
prakṛṣṭamātram āha na viṇāyām eva prakṛṣṭam.

Like the vārarucaniruktasamuccaya, this commentary is also very helpful in reconstructing and correcting the commentary on the Ṛgveda by Skandasvāmin.

I give below a few quotations from the commentary selected at random, which may give a better idea of the commentary.

- (1) agniḥ. ṛṣiḥ draṣṭā s'ubhās'ubhasya lokapālatvāt.
- (2) bhūr bhuvaḥ svaḥ svāhā iti catasṛṇām vyāhṛtinām ṛṣiḥ
prajāpatiḥ pūrvaḥ parameṣṭhi. kalpajātavad vyāhṛtinām
vāmadevārṣatve prāpte tadapavādaḥ smaryate bhaga-
vatā s'aunakena.
prajāpater vyāhṛtayaḥ pūrvasya parameṣṭhinaḥ.
vyastās' caiva samastās'ca brāhman aksaram om iti.
akṣarāṇy eva sarvatra nimittam balavattaram.
- (3) kecid imam mantram ādhyātmikam manyante.
- (4) jānan. kim. adhikāram asmadbhaktatām vā.
- (5) kiñ ca asmin sadhasthe. sāmipikam idam adhikaraṇam
kūpe gargakulam iti yathā.
- (6) tvayi. nimitta eṣā saptamī carmaṇi dvīpinam hanti iti
yathā.
- (7) anādiṣṭadevatāmantranyāyena asya mantrasya devatā-
kalpanam.
- (8) ayam evāgnir vais'vānara ityādinā bhāṣyeṇa.
- (9) ayāsan. tathā ca kauṣītakānām pāṭhaḥ.
- (10) viṣṇur bhagavān vāsudevaḥ.
- (11) tasmai. tādārthya eṣā caturthī. tādārthyañ ca maśake-
bhya dhūma iti yathā.
- (12) dūtam. sandeśena yaḥ preṣyate sa dūta ity ucyate.
- (13) bhadrāṇi bhajanīyāni bhandanīyāni vā.
- (14) dviśadbhyaḥ. tādārthya eṣā caturthī. tādārthyañ ca
nāśaḥ. maśakebhya dhūma iti yathā.
- (15) cakras'abdaḥ samūhavacanaḥ. brāhmaṇacakram kṣatri-
yacakram iti yathā.
- (16) medhām. sakṛccchrutagranthadhāraṇā s'aktir medhety
ucyate.

REVIEWS

A New Approach to the Vedas by Ananda K. Coomaraswami.
Luzac and Sons, London.

This is a short book of a little over a hundred pages. It is as the sub-title shows, an essay in translation and exegesis of the vedas. The work contains the Bṛhadāraṇyakopaniṣad I, 2, some portions of the Maitri Upaniṣad and three vedic hymns, namely Ṛgveda X, 129; X, 72 and X, 90. He gives in the work a translation of the text taken up and then also an elaborate commentary. At the end there are some extensive notes and an appendix. The work is not meant for "professional scholars." The author says in the Introduction, "Meanwhile there are others beside professional scholars, for whom the vedas are significant. In any case no great extension of our present measure of understanding can be expected from philological research alone, however valuable such methods of research may have been in the past." (p. viii). The author starts the Introduction thus, "Existing translations of vedic texts, however etymologically 'accurate' are too often unintelligible or unconvincing, sometimes admittedly unintelligible to the translator himself." Further on he says, "It is very evident that for an understanding of the Vedas, a knowledge of Sanskrit, *however profound*, is insufficient." (p. vii). Again he says, "As regards the commentary: here I have simply used the resources of Vedic and Christian scriptures side by side." (p. ix). These passages show the attitude of the author and the method he has followed. One may be quite willing to admit that "Neither the 'Sacred Books of the East' nor for example such translations of the Upaniṣads as those of R. E. Hume, or those of Mitra, Roer and Cowel, recently reprinted, even approach

the standards set by such works as Thomas Taylor's version of the *Enneads* of Plotinus, or Friedlaender's of Maimonides' *Guide for the perplexed*." But when Mr. Ananda K. Coomaraswami says, "Translators of the Vedas do not seem to have possessed any previous knowledge of metaphysics, but rather to have gained their first and only notions of ontology from Sanskrit sources," one must remark that he has unfortunately strayed far out of the bounds of legitimate criticism. First of all Mr. Coomaraswami's parallel is not happily selected. Study of Greek and Latin has been going on in Europe for centuries and the European languages had long adapted themselves to the needs of expressing classical ideas. But when in the nineteenth and the twentieth centuries, Sanskrit works were rendered into English there was no convention regarding the equation of Sanskrit words with the words of European languages, as there was between the words of Classical languages and the modern European Languages. The stiffness of the translations is mostly due to this want of harmony between the language of the original and the language into which the translation is made. The translations were meant as interpretations of the texts in a modern language rather than as a version in a modern language to satisfy the needs of an ordinary reader. The professional scholars' job was to fix the meaning of the texts. Secondly such translations served the needs of those who wanted to know the contents of such texts but who were not very particular about the philological accuracy of such translations. Even after all such statements in the Introduction, when Mr. Coomaraswami came to the real task of translation, he had to put the Sanskrit word within brackets after the translation in many cases. As for polish of language in translation and the understandability of the translation, this is a matter of opinion. Personally I am afraid that after his attack on the professional scholars, he has not surpassed them either in the matter of free language nor in the matter of understandability. But in the matter of philological accuracy, he falls far short of the professional

scholar. I am not at all certain if the present translation will be in any way a better help for persons other than professional scholars to understand the text, than the translations that have already appeared and have been mentioned by the author in the Introduction. Mr. Coomaraswami has tried to be accurate and in this effort he has sacrificed the purity of language. But he has not been able to be philologically accurate also. In the matter of translation, it would have been far better if he had taken the translation from some recognized work. When we come to the commentary and the notes, it must be said that the author has done a distinct service to students of Indian Religion. The commentary and notes show a thoroughness of scholarship and a power of grasping highly obtruse subjects in a clear way and studying them in the light of allied subjects. The author has shown a new way of approach to the study of the Vedas and in the method followed here he has fully justified the title that he has given to the work. We whole-heartedly welcome this work and we hope that the path shown by the author will be followed by other exponents of Hindu religion.

EDITOR

Saiva Siddhanta (in the Meykaṇḍa Sāstra) by Miss Violet Paranjoti, M.A., L.T., Ph. D., Isabella Thoburn College, Lucknow. Luzac and Co., London, 1938. Price Rs. 4 or 6 sh.

This is the Dissertation submitted by the author for the Degree of Ph. D. in the Madras University. In this work the author has made full use of the Literature contained in Tamil on the subject. There are practically few books on the subjects. Besides a clear exposition of the subject in a masterly way the author has drawn attention to other religions and pointed out the relation of the Saiva Siddhanta to other religions. The work contains nine chapters dealing with (1) the Literature, (2) epistemology, (3) God, (4) Māya and its evolutes, (5) proofs of the existence of the soul, (6) the impurity-fettered soul, (7) the freeing

of such a soul, (8) release and (9) the alien schools in relation to the S'aiva Siddhānta. This shows that the treatment of the subject is very comprehensive, done in a comparative and critical way. We congratulate the author on the splendid success of her undertaking and we thank her for giving us such a clear exposition of an important subject on which works accessible to the general student and reader are very few.

EDITOR

Maxims of 'Ali. Translated by J. A. Chapman. With an Urdu Foreword by Shams-ul-Ulama Maulana Sayyid Nasir Husain, Pages xii, 71. The Oxford University Press, 1937. Price Re 1-8.

This useful little book contains the sayings of 'Ali the son-in-law of the Prophet and the "greatest hero of Islam." Several collections of varying sizes have been made to collect the teachings of 'Ali, from his own sermons. 'Ali's distinction as an orator and teacher of Islam is held to be next in rank only to that of the Prophet himself.

In spite of the great difficulties that beset the translator, Mr. Chapman has rendered a great literary service to the English-speaking world by this translation. The maxims embodied in the book under review are eternal truths useful to all people at all times. There is little in this book that can be said to be controversial. There are several epigrams which require deep reflection and assimilation. Useful advice of how to get on in a world of passion and intrigue, in a world full of temptations and selfishness, is given in the most direct manner. It is a welcome addition to all thinking persons and the value of a book of this kind can never be overestimated, for we often require to be reminded of our short comings and their remedies.

A. N. KRISHNAN

I. *Lectures on The Bhagavad Gita* by D. S. Sarma, M. A., Principal, Government Arts College, Rajahmundry, Published

by N. Subba Rao Pantulu, President of the Hindu Samaj, Rajahmundry, 1937. Pages xiii, 213.

II. *The Bhagavad Gita* by D. S. Sarma, M.A., Principal, Government Arts College, Rajahmundry, Text, Translation with Introduction and Notes, Second Edition, pp. lxi, 287. Published by the Madras Law Journal Office, Mylapore, 1936.

III. *The Bhagavad Gita* with Text in Devanagari and English Translation by D. S. Sarma, M.A., Principal, Government Arts College, Rajahmundry, Second Edition, pp. vi, 212. The Madras Law Journal Office, Mylapore, 1936. Price Annas Four.

IV. *Srimad Bhagavad Gita* (Text of the Suddha Dharma Mandalam edition), Published by T. M. Janardanam for the Suddha Dharma Mandalam Association, The Suddha Dharma Office, Mylapore, Madras, S. India. (For presentation only).

Professor D. S. Sarma, already well-known as the author of some well-written books on Hinduism, has embodied in his *Lectures on the Bhagavad Gita* his views and impressions. Professor Radhakrishnan, writing the 'Foreword', concludes thus, while commending the suggestion of Professor Sarma that one should set apart a few minutes every day for prayer and meditation: that the *Gita* should be read slowly allowing each word to sink into our consciousness which would enable a person to absorb its thoughts; and this absorption would make one realize that we live here for a purpose larger than we can see (p. xiii).

The approach of Professor Sarma to the *Gita* is not of the traditional type. In the first lecture he mentions the several methods of reading the *Gita*, e.g. the ritualistic way, the theologian's way, the method of the critical European scholar prompted by intellectual curiosity and lastly, the old-time Christian Missionary method of reading the *Gita* with a view to find fault with its teachings. Mr. Sarma argues that his method is different from all these. According to him, religion is something that introduces order and singleness of aim into the manifold activities of man that would otherwise remain chaotic. Religion has been the mainstay for

the continuance of humanity throughout. Therefore, Mr. Sarma's aim in recommending the study of the *Gīta* to our young men, is not merely as a dope but as something which will furnish them with the necessary soul-force and faith in the God (pp. 4-5). To Mr. Sarma the appeal of looking upon the *Gīta* as the divine Mother is the real feeling of every Hindu (p. 8).

In advocating a study of the *Gīta* Mr. Sarma recommends that the *Gīta* must be studied as a practical guide to everyday life; that it may be studied either in the original or in the vernacular versions; that in the early stages one would be wiser to confine himself to the bare text. Mr. Sarma gives his personal suggestions to the student who would like to make the *Gīta* his spiritual guide. This can be successfully done only by reading the text over and over again, marking and pondering over such passages as require further elucidation or appeal to the individual most. The real help in the interpretation of the *Gīta* is the habit of meditation. Thus, Professor Sarma strikes a clearly personal note and a personal approach to the study of the *Gīta*.

In the second lecture the various component words of the colophon of the *Gīta* are analyzed. These words convey to Professor Sarma an inner significance and a personal appeal. He does not agree with the division of the *Gīta* into the three sections of six chapters each. He has reasons to believe that there are gaps in the *Gīta* which might have remained obscure but for the great commentators. He is able to distinguish two main streams, the ethical and the metaphysical, which are very much mixed and to the beginner would cause not a little difficulty. Mr. Sarma would therefore interpret the *Gīta* as covering the whole way of man's pilgrimage to the feet of God. This is the song of the Lord. By being raised to the rank of an Upaniṣad the teaching of the *Gīta* is accepted as authoritative and Hinduism has reaffirmed its faith in the principle of graded progress that underlies its ancient scheme of four āśramas. The *Gīta* is also the *yogasāstra*. The teacher represents the Absolute Principle and Arjuna is the symbol of the man or afflicted

soul. The conversation between Kṛṣṇa and Arjuna takes place at a supreme crisis in the history of our people (p. 28).

In the third lecture Mr. Sarma tries to define and understand the term *spiritual life*. To him it begins with the awakening "and proceeds along Karma and Bhakti and reaches its culmination in Jñāna. But there are no hard and fast lines between one phase and another. Spiritual life is not a staircase in which we can count the steps. It is a gentle slope that leads us to the feet of God." (p. 41).

The attitude of the *Gita* towards contemporary Schools of Thought forms the subject matter of the fourth lecture. The great work is not intolerant or narrow. It strikes the golden mean and the method followed is the same whether it has to deal with ritualists or ascetics, with scientists or polytheists or quietists. It sympathizes with them, recognizes the elements of value in their thought and practice, but gently points out the error of their ways, throws light on their limitations and leads them to a higher and better way (p. 53).

To Mr. Sarma the *Gita* strikes an extraordinarily modern note in certain respects. Man has a body and a soul which belong to opposing influences; what is the relation between the two, is the real question. In other words, what is the *svadharma* of man. Wading through the different statements of the *Gita* Mr. Sarma does not agree with the view of the ascetics who are out for the eradication of all natural desires, for in certain places Kāma or desire is identified with the Supreme Being when not opposed to Dharma (p. 56). Mr. Sarma finds in the Greek *Arete* an equivalent nearer than any English word. Just as *Arete* has an individual and an universal aspect, we have Dharma which is universal and *svadharma* which is personal. *Svadharma* enables one to achieve the best that he is capable of, by perfecting his natural endowments and by making most of his circumstances. Thus, the *Gita* connects *svadharma* with *svabhāva*. It connotes ease, spontaneity, and efficiency; not only these, but also grace and beauty.

In the sixth and last lecture, Mr. Sarma tries to answer some of the charges levelled against Hinduism by the westerners. Whether the *Gita* has any remedy to suggest with reference to social evils, or is it only the culmination of a selfish spirit of monkish piety? Has it no thought for the suffering humanity at large? In solving these burning questions of the day, Mr. Sarma lays emphasis that here again the *Gita* should be taken as a practical gospel and not treated as scripture. He arrives at the following conclusions based on an intensive study of the *Gita* :

(1) Dharma is so called because it maintains the social order ; and to accuse the culture of a nation which has produced all the secular *śāstras* and which has, above all, built up the edifice of the *Varṇa-āśrama-dharma* of being anti-social or other-wordly, is only ridiculous (p. 69).

(2) To the Hindu thinkers all progress in human history has to be looked upon as an aspect or phase of the progress seen in the order of creation. That is, it has to be judged according to the degree of the conquest of spirit over matter. It has to be tested by the standard of spiritual values. The question, accordingly, is to the particular age or yuga. The criteria employed in the different standards set for the different yugas can be seen in the epics written by Vālmiki and Vyāsa (pp. 73-4).

(3) The *Gita* does not tolerate the man who lays down the law for himself either. It advises us to go to the scriptures but warns us against following the letter instead of the spirit (p. 85).

Mr. Sarma sums up his position with the following words : "With us progress is the process of the perfection of Dharma. And the perfection of Dharma implies both the perfection of the individual and the perfection of society. In fact, we cannot have the one without the other. They both act and react on each other. Therefore, we believe that nations and their civilizations have to be judged ultimately by the same standards as individuals and their characters. We cannot have one set of values for the citizen and another set of values for the state." The *Gita* preaches

the highest harmony and happiness, not only for the individual but for the humanity at large—PEACE.

In the three Appendices that follow, the speeches of the three Indian patriots are reprinted, viz. *Gita: The Universal Mother* by Mr. Gandhi; *Gita: The Celestial Fruit* by the late Mr. B. G. Tilak and *Gita: The Treasure House of Dharma* by Pandit Madan Mohan Malaviya.

The latter part of the book contains the English rendering of the *Gita* by Professor Sarma, without the text. This is the same as the two other translations which are being taken up for review. We must thank Professor Sarma for the sincerity with which he speaks his convictions and the value which he attaches to the study of the *Gita* by pondering over one verse after another and assimilating its teachings slowly and by the personal method of meditating and understading. This would make every tenet of the teachings of the *Gita* part of the individual and act as a practical guide in daily life which is the aim of the author.

II

The Student's Edition of the *Bhagavad Gita* with the text in Devanagari and translation by the same author is now running its second edition. In an elaborate introduction running to sixty-one pages Mr. Sarma has tried to compress his views on the age, the form, the message and the synthesis of the *Gita*. He follows the Historical Method in the determination of the age. As an episode in the Mahabharata it occurs just before the momentous battle. As the chosen instrument of Divine justice the most important role is assigned to Arjuna. S'ri Kṛṣṇa stands for the Supreme Deity which gives the necessary strength to the faltering Arjuna. Mr. Sarma pleads for a very liberal interpretation of the *Gita* without narrowing it to any particular school of thought or critical criterion.

The Notes following the text are useful to the student-beginners and are calculated to supply certain missing data for a complete

understanding of the *Gita*. They are also critical in that the author states his reason for adopting a particular reading in the text in preference to others.

The Appendices A and B contain an extract from the writings of Mr. Gandhi in the YOUNG INDIA and one from the writings of Arobindo Ghose about the *Gita and Caste System*. In welcoming this translation of the *Gita* one cannot forget the impetus which Dr. Besant gave to the study of that great work by her first translation a generation ago. The impact of that movement can still be felt.

III

This edition of the *Gita* with the text and translation, is a cheaper edition of the earlier student's edition. This is also running its second edition and is priced at the low figure of Annas Four per copy. This is perhaps intended to reach a larger public by placing it within the reach of all. In the short introduction, Professor Sarma tries to analyze the content of the *Gita* in its triple aspect of Karma, Bhakti and Jñāna yogas but at the same time warns against looking at the teachings of the *Gita* as at a staircase. The *Gita*, according to Professor Sarma is unique in that it embraces all forms of spiritualism and appeals to all alike.

IV

The Suddha Dharma Mandalam edition of the *Gita* is somewhat different from our *Gita*. For one thing, it contains more verses than the extant versions of the *Bhagavad Gita*. Its divisions and names of the chapters are also different. The colophon at the end of each chapter is different from the extant versions of the *Gita*. I give below a comparative statement of some of the different chapter headings in the ordinary edition and that of the Suddha Dharma Mandalam edition as examples.

CHAP.	ORDINARY EDITION	SUDDHA DHARMA MANDALAM EDITION
1.	Arjuna viśādayoga	Gītāvatāranirūpaṇaṁ nāma vyaṣṭi prapavārtthaparaḥ, etc.
2.	Sāṅkhya yoga	Sāṅkhyakāṇḍe Jñānaśaṭke Nara Nārāyaṇadharmā gītā nāma
3.	Karma yoga	Avatāragītā nāma, etc.
4.	Jñāna yoga	Adhikāragītā nāma
5.	Sanyāsa yoga	S'ikṣāgītā
6.	Dhyana yoga	Kāraṇagītā
7.	Vijñāna yoga	Kavāilyagītā Sāṅkhya Kāṇḍe Bhaktiṣatke svarūpagītā Sādhanaśrīyagītā Māyāgītā Mokṣagītā Brahmasvarūpagītā Prāṇāyāmagītā Paramātmagītā
8.	Akṣara brahma yoga	Akṣaragītā
9.	Rājavidyārāja guhya yoga	Rajavidyagītā

There are twenty-six chapters in the latter edition. The arrangement of the same material into 26 chapters is a special feature of the Suddha Dharma edition. The index of half-verses at the end of the book will be useful for purpose of reference to the workers in the field.

A. N. KRISHNAN

New Catalogus Catalogorum: A complete and up-to-date Alphabetical Register of Sanskrit and Allied Works and Authors, published under the Authority of the University of Madras, edited by an Editorial Committee consisting of Mahamahopādhyāya Prof. S. Kuppaswami Sastri, M.A., I.E.S. (Retd.) Editor-in-Chief, Prof. P. P. Subrahmanya Sastri, M.A., B.A. (Oxon.) and C. Kunhan Raja, B.A. (Hons.), D. PHIL. (Oxon.).

The University of Madras has done well in undertaking the publication of the above catalogue, and all lovers of Sanskrit will remain grateful to the University for the generous undertaking. It is high time to revise Dr. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* and bring it over as an up-to-date and indispensable book of reference for the Orientalists at large after an interval of more than thirty-five years during which time so many important collections of manuscripts have been brought to light and several catalogues have been published in India and abroad. It is also highly commendable that the Editors have decided to include all books on Buddhism and Jainism which are available in Sanskrit, Pāli, Prākṛt, Tibetan and Chinese languages. I wish to suggest here one or two points by way of improving the Catalogue so far as the Buddhist Literature is concerned.

It would be desirable for the Editors to pay greater attention in dealing with the Buddhist Literature, so that some of the glaring errors might have been avoided. For example on page 6b, under the entry, *akṣayamatipariṣecchā*, the reference is given to the Kyoto Catalogue thus: Kanjur Kyoto, II, 14. It ought to be corrected into—Kyoto II, 760 (14). Similarly, on page 8a, under the entry, *akṣobhyatathāgatavyūha*, we have to correct Kyoto II, 6 into Kyoto II, 760 (6). Again on page 6b, under the same entry, *akṣayamati* the *Sikṣāsamuccaya* is stated to be a work of Jayadeva! It is well-known that the author of the *Sikṣās*, is Śāntideva and not Jayadeva. The name of the translator of the *akṣobhyasūtra* on page 8a is Lokarakṣa according to Nanjio, not Lokakṣema as printed here. Similarly we have to correct on page 7b

akṣaras'atakanāma into *akṣaras'atakavṛttināma*. On page. 8a a work called *S'ricakrasamvarasekaprakriyā* (printed,—sekarakri-) is entered under the author, Akṣobhyavajra. The same work, according to the Tibetan Index, is translated under another title, *S'ricakrasamvarastotra*. Therefore, that work also is to be mentioned here. On the same page b a work is mentioned under the title Akṣobhyasādhana. Its proper title is *bhagavadakṣobhya*; hence it must be put under bh-series. Name of the author of *akṣobhyānuṣaṅgika*—is Sabaripāda and not Saharipād as printed in the catalogue (8b). Viravajra, the author of *akṣobhyopāyikāpatrikā* (8b), is also called S'ūravajra. Both forms are given by Cordier and we must have it 'Viravajra or S'ūravajra'. In some places certain works seem to have escaped the attention of the editors and hence omitted completely; *angasamaya*, for example, (Cor. p. 255) which is to be entered after *Angavaidyanidāna* page 33b, is not done so. On page 5a under the entry, *akutobhayā*, it is stated that it is Nāgārjuna's own gloss on his Madhyamakakārikas. Though it is generally believed so, the author of the gloss cannot be taken to be the same person as Nāgārjuna himself, since the gloss contains quotations from Āryadeva. It is, therefore, according to the Chinese version, attributed to one Pingalākṣa. In places like this, it may be useful to mention the differences of opinion.

It may not be out of place here to bear in mind the fact that a very great number of Buddhist works, more than 2,000 in number are hidden in translations into foreign languages, viz. Chinese and Tibetan and that only a small number of books are available in Sanskrit at present. Fortunately for us, all the available translations of the Buddhist works have been carefully catalogued by several scholars and those catalogues will be useful for the present task. Some of them are mentioned by the editors in the preface among the list of catalogues consulted for the purpose. It is to be pointed out here that though the titles of the books in most cases are given in Sanskrit by the catalogue-compilers, yet

there are many more works whose Sanskrit titles are not supplied by them. *Unless those books are also included in the present catalogue, it cannot be said to be a complete Register.* In this respect, even the provisional part of the catalogue now issued, remains incomplete. I may mention one book as an example here. *Agnipīdāprasamanī dhārini*, a Sanskrit work, recorded in Kanjur, is not entered in the catalogue.

As already pointed out above, Buddhist Literature for the most part is available only in Chinese and Tibetan translations; and we owe much to ancient acāryas who translated those works into foreign languages in co-operation with the native scholars of the respective countries. They were not mere translators, they were true interpreters as well and they worked heart and soul in those lands for the cause of spreading the ancient Indian culture in foreign countries. Therefore they may also be considered to be real authors of some valuable works. It will not therefore, be inappropriate on the part of editors to include the names of those acāryas of ancient India in the *New Catalogus Catalogorum*.

N. AIYASWAMI SASTRI

Suddha (Sanatana) Dharma: Suddha Dharma Mandalam Pamphlet No. 4, The Suddha Dharma Office, Mylapore, Madras, S. India.

This is a short paper read at the Convention of Religions at Puri in June 1936 with the Raja of Puri as President. The main object of this pamphlet is to enable the general public to have a fairly distinct knowledge about Suddha Dharma as regards its philosophy, principles and practice. The message of the Suddha Dharma is given in the five verses at the beginning. Then follows an account of the principles and practice of that Dharma. The history of the Mandalam and the Literature are attempted to be surveyed only feebly. The *References* at the end supply the texts on which the statements in the body of the book are based.

A. N. KRISHNAN

Sree Guru Thathwa Vimarsam by Brahmasree N. Subramanya Aiyar, President-Founder, Sree Brahmanidya Vimarsini Sabha, 89, Loyds Road, Royapettah, Madras.

This is the second of the series of books, projected by the above Sabha and investigates into the truth about the nature of the principle of teachership. It is a disquisition which brings in a lot of relevant literature into the discussion and narrates stories to show the high pedestal which has been assigned to the Ācārya in our society. The relevant topics of the various names of the teacher, the truth and significance of guruship, the *guruparampara* are all dealt with, and an attempt is made to collate the tattvas with the various mātṛkāṣaras. The *Gurvāryāstava* and the *Mahāṣodasī-mātṛkāstotra* are printed at the end of the book. This is a book interpreting the principle of guruship in accordance with the Advaita School and reconciling the teachings of the S'ri Vidyā School with the teachings of the former.

A. N. KRISHNAN

Professor Hermann Jacobi passed away on the 21st of October 1937. He was nearly 88 years of age at that time. He was born at Cologne on the 11th February 1850 as the son of a business man. He was educated at Cologne, Berlin and Bonn. He was Professor at Muenster, Kiel and Bonn Universities. He joined the last University in 1899. He visited India in 1873-74. He was one of the greatest Sanskrit Scholars of Europe. In his death Sanskrit Scholarship has sustained a loss which can never be repaired. He was a versatile scholar and equally profound and thorough in all the branches of Sanskrit Learning which he handled. His name is best known for the stand he made in maintaining the date of Rgveda as far anterior to what Max Muller had computed. Jacobi made his stand, along with the late Bal Gangadhar Tilak, on astronomical basis. We record our deep sense of sorrow at the passing away of this great scholar.

EDITORIAL NOTES

WE are very happy that more and more Oriental Periodicals of established reputation are coming into exchange relations with our Bulletin. This is a recognition that we are doing some useful work. We have never been anxious about the financial aspect. The Adyar Library publications have never been a source of income; in this enterprise we have been always working on a loss. But if there is a recognition that we are doing some useful work, we are very well gratified and we feel that we have been amply compensated for our money spent on these publications and the labour needed for the publications. We need not specify the periodicals that have come into exchange relations. We publish the whole list at the end of the issue.

Our work of preparing a Descriptive Catalogue of the Adyar Library is progressing. In this connection we may appeal to some other Libraries to prepare reliable catalogues and to publish them. There are many MSS. Libraries which do not have a catalogue accessible to scholars. There are good collections in Baroda, in the two Libraries in Lahore and at Shantiniketan. The catalogue of the Baroda collection is

not yet complete. There is no catalogue of the two collections in Lahore (The University Library and the Library of the D. A. V. College) available in print. The collection in Shantiniketan too has no published catalogue. Unless these collections are properly catalogued and unless these catalogues are incorporated in the *Catalogus Catalogorum* its value will be certainly lessened. It is hoped that those who are in charge of these Libraries will prepare catalogues and give the opportunity to the Editors of the *Catalogus Catalogorum* to incorporate their contents in the great work.

We have received some remarks that in the Contents of the Bulletin, the name of Dr. C. Kunhan Raja appears too prominently. Practically the entire matter is from the pen of Dr. C. Kunhan Raja. We have only to say that by the very nature of things, a little lack of variety in the matter of contributors is what cannot be helped. When we started the Bulletin we made it quite plain that this is not a general periodical in which contributions of scholars will be published. Our aim in starting the Bulletin was to make it a channel for communicating information regarding the Library to scholars. As such those who work in the Library have to contribute to the journal predominantly. It will be noticed that others working in the Library or for the Library are also contributing material for the Bulletin. It is true that the same names re-appear issue after issue. In a Library Bulletin this cannot be helped. But the suggestion that there is undue prominence to a particular name is not true.

We have been paying special attention to the Vedic Literature. Recently a large number of pre-Sāyaṇa Vedic Commentaries have come to light. In order to understand the condition of Vedic exegesis in medieval India, it is necessary to publish them. For many of them, manuscripts are available only in a few Libraries; for some of them there is only a single manuscript. We consider the publication of these commentaries a very urgent matter; and so we have given more prominence to the Vedic side.

We are happy to note that Dr. Lakshman Sarup has started his edition of the Ṛgveda Commentary of Mādhava son of Veṅkaṭārya. After seeing the edition of the Commentary on Yāska's Nirukta by Mahes'vara covering nearly 1,500 pages brought out by the learned Doctor, we are convinced that patient work and deep scholarship are essential factors in such undertakings. We note with special satisfaction in the announcement of the edition of the Ṛgveda Commentary the following sentence: "Another noteworthy feature of this edition is that best efforts have been made to keep the text free from mistakes which are generally found in other editions." It is found that the first volume (there will be six volumes) containing 800 pages will cost Rs. 40. The price may be considered a little too high. We have ourselves undertaken the publication of certain very important Vedic works. We have helped other institutions and scholars with manuscripts in bringing out such publications. We welcome the undertaking of Dr. Lakshman Sarup.

In publishing the commentary on the R̥gveda by another Mādhava we are publishing also the commentary of Mādhava son of Veṅkaṭārya. Our aim is not to bring out a critical edition of this latter commentary. We include it in our edition only for the purpose of comparison. The problem of these two Mādhavas has yet to be solved. We will continue the publication till the end of the first Aṣṭaka, which is the portion that is available for the Mādhava commentary which we are editing. We are happy that a critical edition of the commentary of Mādhava son of Veṅkaṭārya is also soon to appear.

We may mention something about our serial publications. We have no intention of publishing the entire book in the Bulletin serially. That will take unduly long time to finish. We propose to publish in the Bulletin only small portions of the works. Then the entire work will be issued in the form of a book. For those who have been subscribing for the Bulletin at the time when the work appeared serially, the whole book will be available at a greatly reduced rate, so that the subscribers are not losers by having already paid for the portion that had appeared in the Bulletin.

We are receiving some important publications for Review in the Bulletin. All books for Review in the Bulletin may be sent to the Editor and the books will be reviewed very promptly.

Mr. A. N. Krishna Ayyangar, the Assistant Editor and Mr. N. Aiyaswami Sastri who is also working for the Bulletin, were Delegates from the Adyar Library to the

Trivandrum Session of the All-India Oriental Conference. Both of them participated in the proceedings by reading Papers at their respective Sessions.

Recently a very useful work has appeared from the Visvesvarananda Vedic Research Institute, Lahore, in the form of a word index to the Brāhmaṇas and the Āraṇyakas. In the large number of pre-Sāyaṇa commentaries on the Vedic Texts which have come to light in recent years there are profuse quotations from various Brāhmaṇas. In order to enable scholars to trace such quotations, this index is of invaluable help. The task undertaken by the Institute is a very stupendous one, involving both money and labour. We congratulate the authorities of the Institute on their performance and wish them all success in continuing the work and completing the scheme. The absence of indices is one of the handicaps which a Sanskrit Scholar has to labour under whenever he has to trace up passages to their sources. The work done by the Bhandarkar Institute, Poona, and by the Visvesvarananda Vedic Research Institute, Lahore, will earn the gratitude of all Oriental scholars. We know that a large amount of money is needed for the successful completion of the work. We make our appeal to Governments and Universities to co-operate with this institute in this great undertaking by rendering financial aid.

OUR EXCHANGES

- The Adhyātma Prakāś'a.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Archiv Orientální.
The Aryan Path.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabha, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extrême Orient, Hanoi,
Indo China.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Eastern Buddhist, Japan.
The Federated India, Madras.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Inner Culture.
The Jaina Antiquary.
The Jaina Gazette, Ajitashram, Lucknow.
The Journal of the American Oriental Society, New Haven,
Conn, U.S.A.
The Journal of the Andhra Historical Research Society,
Rajahmundry.
The Journal of the Annamalai University.
The Journal of the Benares Hindu University.
The Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
The Journal of the Bombay branch of the Royal Asiatic
Society, Town Hall, Bombay.
The Journal of the University of Bombay.
The Journal of the Greater India Society.
The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute.
The Journal of the Madras Geographical Association.
The Journal of Oriental Research, Mylapore.
The Kalaimagal.
The Karnāṭaka Historical Review, Dharwar.
The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.

The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
 The Mīmāṃsā Prakāśa, Poona.
 The Missouri University Studies.
 The Mysore Archæological Series.
 The Nāgarī Pracārini Patrikā, Benares City.
 The New Review, Calcutta.
 The New Times and Ethiopia News.
 The Oriental Literary Digest, Poona.
 The Philosophical Quarterly, Amalner.
 The Poona Orientalist.
 The Prabuddha Karnāṭaka, Mysore.
 The Progress To-day, London.
 The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
 The Religions, London.
 The Rama Varma Research Institute, Trichur.
 The Saṃskṛita Ratnākara, Jaipur.
 The Saṃskṛita Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
 The Sentamil, Madura.
 The Shri, Kashmir.
 The Suddha Dharma, Mylapore.
 The Theosophical World, Adyar.
 The Theosophist, Adyar.
 The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
 The Vishvabharati Quarterly, Shantiniketan.
 The World-peace, Calcutta.
 The Z. D. M. G.

RELIGIONS

The Journal of the
 Society for the Study of Religions

Edited for the Executive Committee by F. Victor Fisher

President of the Society

THE MOST HON. THE MARQUESS OF ZETLAND, P.C., G.C.S.I., G.C.I.E

Chairman of the Executive Committee :

SIR E. DENISON ROSS, C.I.E., Ph.D.

Application for Membership should be sent to :

THE HON. SECRETARY,

33, John Street, Bedford Row,

London, W.C.1

Membership Subscription 10/- per annum

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madars

THE LAW OF SACRIFICE

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

Devas performed a sacrifice of Him who was the embodiment of sacrifice ; and they were the first Dharma.

BY ANNIE BESANT

[*Extract from "The Ancient Wisdom"*]

THE study of the Law of Sacrifice follows naturally on the study of the Law of Karma, and the understanding of the former, it was once remarked by a Master, is as necessary for the world as the understanding of the latter. By an act of Self-sacrifice the Logos became manifest for the emanation of the universe, by sacrifice the universe is maintained, and by sacrifice man reaches perfection.¹ Hence every religion that springs from the Ancient Wisdom has sacrifice as a central teaching,

¹ The Hindu will remember the opening words of the *Brihadaran-yakopanishad*, that the dawn is in sacrifice ; the Zoroastrian will recall how Ahura-Mazdao came forth from an act of sacrifice ; the Christian will think of the Lamb—the symbol of the Logos—slain from the foundation of the world.

and some of the profoundest truths of occultism are rooted in the law of sacrifice.

An attempt to grasp, however feebly, the nature of the sacrifice of the Logos may prevent us from falling into the very general mistake that sacrifice is an essentially painful thing; whereas the very essence of sacrifice is a voluntary and glad pouring forth of life that others may share in it; and pain only arises when there is discord in the nature of the sacrificer, between the higher whose joy is in giving and the lower whose satisfaction lies in grasping and in holding. It is that discord alone that introduces the element of pain, and in the supreme Perfection, in the Logos, no discord could arise; the One is the perfect chord of Being, of infinite melodious concords, all tuned to a single note, in which Life and Wisdom and Bliss are blended into one keynote of Existence.

The sacrifice of the Logos lay in His voluntarily circumscribing His infinite life in order that He might manifest. Symbolically, in the infinite ocean of light, with centre everywhere and with circumference nowhere, there arises a full-orbed sphere of living light, a Logos, and the surface of that sphere is His will to limit Himself that He may become manifest, His veil¹ in which He incloses Himself that within it a universe may take form. That for which the sacrifice is made is not yet in existence; its future being lies in the "thought" of the Logos alone; to Him it owes its

¹ This is the Self-limiting power of the Logos, His Maya, the limiting principle by which all forms are brought forth. His Life appears as "Spirit," His Maya as "Matter," and these are never disjoined during manifestation.

conception and will owe its manifold life. Diversity could not arise in the "partless Brahman" save for this voluntary sacrifice of Deity taking on Himself form in order to emanate myriad forms, each dowered with a spark of His life and therefore with the power of evolving into His image. "The primal sacrifice that causes the birth of beings is named action (Karma)," it is said;¹ and this coming forth into activity from the bliss of the perfect repose of self-existence has ever been recognized as the sacrifice of the Logos. That sacrifice continues throughout the term of the universe, for the life of the Logos is the sole support of every separated "life," and He limits His life in each of the myriad forms to which He gives birth, bearing all the restraints and limitations implied in each form. From any one of these He could burst forth at any moment, the infinite Lord, filling the universe with His glory; but only by sublime patience and slow and gradual expansion can each form be led upward until it becomes a self-dependent centre of boundless power like Himself. Therefore does He cabin Himself in forms, and bear all imperfections till perfection is attained, and His creature is like unto Himself and one with Him, but with its own thread of memory. Thus this pouring out of His life into forms is part of the original sacrifice, and has in it the bliss of the eternal Father sending forth His offspring as separated lives, that each may evolve an identity that shall never perish, and yield its own note blended with all others to swell

¹ *Bhagavad Gita*, vii, 3.

the eternal song of bliss, intelligence, and life. This marks the essential nature of sacrifice, whatever other elements may become mixed with the central idea ; it is the voluntary pouring out of life that others may partake of it, to bring others into life and to sustain them in it till they become self-dependent, and this is but one expression of divine joy. There is always joy in the exercise of activity which is the expression of the power of the actor ; the bird takes joy in the outpouring of song, and quivers with the mere rapture of the singing ; the painter rejoices in the creation of his genius, in the putting into form of his idea ; the essential activity of divine life must lie in giving, for there is nothing higher than itself from which it can receive ; if it is to be active at all—and manifested life *is* active motion—it must pour itself out. Hence the sign of the spirit is giving, for spirit is the active divine life in every form.

But the essential activity of matter, on the other hand, lies in receiving ; by receiving life-impulses it is organized into forms ; by receiving them these are maintained ; on their withdrawal they fall to pieces. All its activity is of this nature of receiving, and only by receiving can it endure as a form. Therefore is it always grasping, clinging, seeking to hold for its own ; the persistence of the form depends on its grasping and retentive power, and it will therefore seek to draw into itself all it can, and will grudge every fraction with which it parts. Its joy will be in seizing and holding ; to it giving is like courting death.

It is very easy, from this standpoint, to see how the notion arose that sacrifice was suffering. While the divine life found its delight in exercising its activity of giving, and even when embodied in form cared not if the form perished by the giving, knowing it to be only its passing expression and the means of its separated growth; the form which felt its life-forces pouring away from it cried out in anguish, and sought to exercise its activity in holding, thus resisting the outward flow. The sacrifice diminished the life-energies the form claimed as its own; or even entirely drained them away, leaving the form to perish. In the lower world of form this was the only aspect of sacrifice cognizable, and the form found itself driven to the slaughter, and cried out in fear and agony. What wonder that men, blinded by form, identified sacrifice with the agonizing form instead of with the free life that gave itself, crying gladly: "Lo! I come to do thy will, O God; I am content to do it." Nay, what wonder that men—conscious of a higher and a lower nature, and oft identifying their self-consciousness more with the lower than with the higher—felt the struggle of the lower nature, the form, as their own struggles, and felt that *they* were accepting suffering in resignation to a higher will, and regarded sacrifice as that devout and resigned acceptance of pain. Not until man identifies himself with the life instead of with the form can the element of pain in sacrifice be gotten rid of. In a perfectly harmonized entity, pain cannot be, for the form is then the perfect vehicle of the life, receiving or

surrendering with ready accord. With the ceasing of struggle comes the ceasing of pain. For suffering arises from jar, from friction, from antagonistic movements, and where the whole nature works in perfect harmony the conditions that give rise to suffering are not present.

The law of sacrifice being thus the law of life-evolution in the universe, we find every step in the ladder is accomplished by sacrifice—the life pouring itself out to take birth in a higher form, while the form that contained it perishes. Those who look only at the perishing forms see Nature as a vast charnel-house; while those who see the deathless soul escaping to take new and higher form hear ever the joyous song of birth from the upward-springing life.

* * * *

Those who grasp something of the wonderful possibilities which open out before us as we voluntarily associate ourselves with the law of sacrifice, will wish to begin that voluntary association long ere they can rise to the heights just dimly sketched. Like other deep spiritual truths, it is eminently practical in its application to daily life, and none who feel its beauty need hesitate to begin to work with it. When a man resolves to begin the practice of sacrifice, he will train himself to open every day with an act of sacrifice, the offering of himself, ere the day's work begins, to Him to whom he gives his life; his first waking thought will be this dedication of all his power to his Lord. Then each thought, each word,

each action in daily life will be done as a sacrifice—not for its fruit, not even as duty, but as the way in which, at the moment, his Lord can be served. All that comes will be accepted as the expression of His will; joys, troubles, anxieties, successes, failures, all to him are welcome as marking out his path of service; he will take each happily as it comes and offer it as a sacrifice; he will loose each happily as it goes, since its going shows that his Lord has no longer need for it. Any powers he has he gladly uses for service; when they fail him, he takes their failure with happy equanimity; since they are no longer available he cannot give them. Even suffering that springs from past causes not yet exhausted can be changed into a voluntary sacrifice by welcoming it; taking possession of it by willing it, a man may offer it as a gift, changing it by this motive into a spiritual force. Every human life offers countless opportunities for this practice of the law of sacrifice, and every human life becomes a power as these opportunities are seized and utilized. Without any expansion of his waking consciousness, a man may thus become a worker on the spiritual planes, liberating energy there which pours down into the lower worlds. His self-surrender here in the lower consciousness, imprisoned as it is in the body, calls out responsive thrills of life from the buddhic aspect of the Monad which is his true Self, and hastens the time when that Monad shall become the spiritual Ego, self-moved and ruling all his vehicles, using each of them at will as needed for the work that is to be done.

In no way can progress be made so rapidly, and the manifestation of all the powers latent in the Monad be brought about so quickly, as by the understanding and the practice of the law of sacrifice. Therefore was it called by a Master, "The law of evolution for the man." It has indeed profounder and more mystic aspects than any touched on here, but these will unveil themselves without words to the patient and loving heart whose life is all a sacrificial offering. There are things that are heard only in stillness; there are teachings that can be uttered only by "the Voice of the Silence." Among these are the deeper truths rooted in the law of sacrifice.

MANUSCRIPTS NOTES

IV

CHANDOVICITIVṚTTI BY PETTĀS'ĀSTRIN

BY DR. C. KUNHAN RAJA

THIS work is a very important one in the field of vedic exegesis. It is a commentary on the beginning of the Nidānasūtras which have already been printed. The first section of the work deals with vedic prosody. There is a section dealing with the subject in the beginning of the Sarvānukramaṇi of Kātyāyana and at the end of the Ṛgvedaprātiśākhya of Śaunaka. Pettās'āstrin comments on the prosody section of the Nidānasūtras. There is a palm-leaf MS. of the work in the Adyar Library and it bears the shelf number 34-A-1. There is a modern Devanāgarī transcript of it bearing the shelf number 38-H-17. Manuscripts of the work are available in other Libraries also. There is a copy in the Central Library at Baroda appearing as No. 47 in the Descriptive Catalogue, Vol. I. There is an original manuscript and there is also a transcript. In that Library there is another commentary on the work called Tattvasubodhini. This is quite another commentary whose author is not known.

The real name of the author of the commentary is Hṛṣīkeśa Śāstrin. The work begins with a large number of Introductory verses in which the author gives details about himself. These verses are quoted in the Catalogue of the Baroda Library. Yet for the sake of easy reference I quote them here.

śrīmūlasthānasarveśam akhilāṇḍeśvarīpriyam
sadātānam aham vande sitārāṁbau ca sarvadā

pradhānasūtrakārādīn munin drāhyāyaṇādikān
rāṇāyanyādikān sāmagaścāryān praṇamāmy aham

yena kaṇḍaramāṇikyagrāmaratnanivāsina
raṅganāthādhvarindreṇa makarandābhidhā kṛtā

vyākhyā hi padamañjaryāḥ kaumudyāḥ pūrṇagābhidhā
śīrasā tam aham vande mama mātāmaham gurum

yāḥ ṣaṭ piṅgalanāgādyaiḥ chandovicitayaḥ kṛtāḥ
tāsām piṅgalanāgīyā sarvasādhārāṇi bhavet

sarvānukraṇi kācic chando'nukramaṇi parā
śaunakiyā tṛtīyemās tīrṇa rgevdinām matāḥ

yāskena hi kṛtā sā hi yajurvedavidām matā
sāmaganām nidānasthā patañjalikṛtā hi sā

vaidikācāraniratavidvaddiksitamaṇḍite
tañcāvūrabhidhagrāme ramye vāsam prakurvātā

satkaṣṭakakulas'rimat prayāgakuṭikenā ca
pradhānasūtrapramukhaiḥ ṣaḍbhiḥ sūtraiḥ saha sphuṭam

adhitinā sāmavede sāṅkhye tadbhāṣyavedane
pratipādayatā phullasāmnām parvaṇi parvaṇi

ś'rautasmaṛtapraviṇeṇa nārāyaṇasutena hi
prakṛtisāmakaṭhinaparvajñāpanakāriṇā

pettās'ātryabhidhānena hr̥ṣīkeś'ena ś'armaṇā
vṛttir nidānagachandovicitīyāḥ kriyatetarām

priyantām anayā vṛtyā sāmavedavis'ārādāḥ
yathēyam bhāsatām loke tathāṅgikriyatāñ ca taiḥ

From this detailed remark it would be found that the author lived in Tanjore, that his father was Nārāyaṇa, that his maternal grandfather was Raṅganātha who has written commentaries on the Padamañjari of Haradatta and on the Kaumudi. A copy of a small portion of the commentary on the Padamañjari called Makaranda is available in the Library; it is also available elsewhere. I have not seen the commentary on the Kaumudi mentioned here. This maternal grandfather of the author lived in the well-known village of Kaṇḍaramāṇikya. He speaks of six works

on Vedic prosody namely (1) the work of Piṅgala, (2) the Prosody portion of the Sarvānukramaṇi, (3) the Chando'nukramaṇi, (4) the work of Śaunaka, (5) The work of Yāska and (6) the prosody portion in the Nidānasūtras. Among them the first is a general work. Nos. (2) to (4) belong to the Ṛgveda. The fifth belongs to the Taittirīya Śākha and the sixth to the Sāmaveda.

There is a Chando'nukramaṇi and also an Ārṣānukramaṇi published by Rajendra Lal Mitra in the Asiatic Society of Bengal Series as Appendix to the edition of the Bṛhaddevatā. These two are spoken of as works of Śaunaka. To this Series belongs the work called the Devatānukramaṇi whose Manuscript (incomplete) is available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras along with the Chando'nukramaṇi (No. R. 4169). It is absolutely certain that these Anukramaṇis are not the works of Śaunaka. Ṣaḍguru in his commentary on the Sarvānukramaṇi quotes from the Anukramaṇis of Śaunaka and none of these passages are found in these Anukramaṇis. Here, Pettāsāstrin also speaks of the Chando'nukramaṇi as different from the work of Śaunaka. Perhaps Pettāsāstrin must have meant this Chando'nukramaṇi published in the Asiatic Society of Bengal, as the one which is different from the work of Śaunaka. The work of Yāska (No. 5.) is also unknown. The existence of such a work is known only from this reference. Further down in this work there are various places where the author speaks of the Sarvānukramaṇi of the Taittirīyasamhitā by Yāska. If Yāska wrote a Sarvānukramaṇi, the question arises why he wrote a separate Anukramaṇi for Chandas. Perhaps he has written Anukramaṇis for the other subjects also like Ṛṣi and Devatā.

At the end of the work the stanzas from vaidikācāranirata up to kriyatetarām are repeated. The work contains about two thousand and four hundred Granthas. The commentary is very elaborate. There are profuse quotations from a large number of works. All the works from which the author quotes are fairly well-known works. But there are two works which are not at all

known, except from this commentary. One is the Chando'nukramaṇi for the Taittiriyasaṃhitā by Yāska and the other is the S'arvānukramaṇi for the Taittiriyasaṃhitā. I have already written a Paper on the S'arvānukramaṇi of the Taittiriyasaṃhitā by Yāska, prepared for the Session of the International Congress of Orientalists held at Leyden and included in the Agenda of the Session and later published in the Journal of Oriental Research, Madras, Vol. V, pp. 215 ff.

The Bṛhaddevatā quotes the opinion of Yāska on various points. The opinions do not agree with what Yāska says in the Nirukta when such opinions are traceable to the Nirukta. From the mention of the S'arvānukramaṇi of the Taittiriyasaṃhitā by Yāska, we may assume that the references in the Bṛhaddevatā are to this work of Yāska. It has also to be assumed that the two Yāskas (the authors of the Nirukta and the Anukramaṇis) are not identical. Since Pettās'āstrin mentions the Chando'nukramaṇi of the Taittiriyasaṃhitā by Yāska, it is also possible that Yāska has written Anukramaṇis on other points on which Anukramaṇis are usually written for saṃhitās, like Ṛṣi and Devatā. But these are only assumptions which may serve as guide for those who are in search of Manuscripts. No theories regarding authors and works can be built on such evidences.

Pettās'āstrin is a fairly recent writer. He must have lived after Sāyaṇa. He even mentions Sāyaṇa. He says: ārseya-brāhmaṇabhāṣyakāra vidyāraṇyenāpy uktam. There are other places also where the name of Sāyaṇa is mentioned. Till very recent times, the study of the Vedas with all the Aṅgas in an intelligent way, examination and scrutiny of works on Vedic Literature and writing of new interpretations were quite common. There was no break in the tradition of Vedic studies even at such a late date. There is reason to believe that such a continuity of the tradition existed only in certain villages and certain families.

Apart from the six works mentioned by Pettas'āstrin where vedic prosody is dealt with, there are two more works dealing with

the subject. One is in the Kārikās which Mādhava son of Veṅkaṭārya prefixes to his commentary on the Ṛgveda for the various Adhyāyas. The Chandas is dealt with in the sixth Aṣṭaka for the eight Adhyāyas. There is another Mādhava who has written twelve Anukramaṇis for the Ṛgveda. Chandas is one of them. The place where these Mādhavas lived cannot be far away from where Pettās'āstrin lived, although they must have been separated from Pettās'āstrin by seven or eight centuries. Yet it is surprising that there is not a mention of either of the Mādhavas by Pettās'āstrin in the work. It cannot be that the works of the Mādhavas had been forgotten and were not current in his time in South India. In Malabar these commentaries must have been current and Manuscripts of the commentary of Mādhava son of Veṅkaṭārya were acquired from Malabar. But in the case of the other Mādhava the Manuscript was found in the Tamil Districts. Since the two Madhavas depended upon Śaunaka for their material, Pettās'āstrin perhaps did not care for these later works; and where there were interesting points in them, they related to the Ṛgveda and did not interest Pettās'āstrin who was dealing with the Sāmaveda.

V

THE ĀSVALĀYANA GRHYA SŪTRA BHĀṢYA
OF DEVASVĀMIN

(*Malabar Recension*)

I am editing the commentary of Devasvāmin on the Āsvalāyana Grhya Sūtras in this Bulletin. Till now a small portion has been published. For the purpose of this edition I had been looking for manuscripts of this work. There is an old Paper manuscript of the work in the Adyar Library itself, which is the main basis for the edition. I was able to have the manuscript of the D. A. V. College Library, Lahore, which was very kindly

placed at my disposal by the authorities of that college for some time. I have also been able to secure a transcript of the manuscript of the work in the Library of the Sanskrit College in Calcutta. There is a manuscript of the work in Trivandrum and I was supplied with a transcript of it after I began the edition of the work. When I received the transcript and when I compared it with the manuscripts I had already with me, I found that the Trivandrum manuscript represents a recension which is very different from the recension represented by the North Indian manuscripts. The manuscript in the Adyar Library is also a North Indian one, having been secured from Benares.

The variations in readings found in the Trivandrum manuscripts are so many and so striking that it is not possible to give them as foot-notes. So I have decided to give this recension as an appendix at the end of the work. Meanwhile I take this opportunity to give a full description of the manuscript so that scholars may know of such a recension also. In giving the descriptions, I give the page numbers according to the transcript in the Adyar Library. It bears the shelf number XXXVIII-E-9. It covers 331 pages with an average of 7 granths per page.

The work begins : Śrīḥ.

namaskṛtya sarasvatyai gurubhyas' caiva sarvasaḥ
saunakan tu viśeṣeṇa praṇamya prayataḥ s'uciḥ

arthāvismaraṇārthan tu kiñcid vaksyāmi . . .
. tiṣye yathāsmṛtam

gṛhyāṇām yāni sūtrāṇi teṣān cādaḥ yathāntataḥ
grahaṇam vakṣyate yat tu tad etat sūtram ucyate.

uktāni vaiṭānikāni. gṛhyāṇi vakṣyāmaḥ
tatredam pratijñāsūtram. uttaratrāsya vidhir vistareṇa vakṣyate.

It would be noticed from my edition of the work in this Bulletin that according to the North Indian recension, there are no verses in the beginning. The commentary begins : uktāni vyākhyātāni kathitāni. Then when the commentary proper begins the variations are considerable. Since I have already published portions of

the commentary in the North Indian recension in this Bulletin, I am not reproducing the passages here for comparison. The readers are requested to look into the portions already printed in the issues of this Bulletin.

The Malabar recension represented by the Trivandrum manuscript (which I will designate the M. recension; and the North Indian recension I will designate the N. I. recension) starts with the meaning of the word *grhya* unlike the N. I. recension. The starting portion in M. recension is as follows: *grhyāṇīti. grhe bhavāni yāni karmāṇi tāni grhyāṇi. tatrāyam grhas'abdaḥ triṣv artheṣu vartate yathā tāvat bhāryāyām s'ālāyām āsrame iti. tatra s'ālāyān tāvat kva devadatta ity ukte grhe iti. devadattasya ete grhā dṛṣyante iti ca. yathā āsrame. catvāra āsramāḥ. teṣām grhastho yonir iti. grhastha ity ukte grhe yas tiṣṭhati sa pratiyate yadi (?). kas tarhi. āsrame yo bhavati sa pratiyate. yathā bhāryāyām. sagṛho 'yam āgataḥ iti bruvati pratiyate bhāryayā saha āgata iti. nāsau s'ālādibhiḥ saha āgacchati iti. kasmāt as'akyatvāt. tena grhyāṇām karmanām pravṛttir bhāryāsaṃyogād bhavati grhas'abdo bhāryāyām draṣṭavyaḥ. kim kāraṇam. yasmāt tatsaṃyogād utpanne 'gnau imāni karmāṇi pravartante. yeṣām punar dāyādyādīr agniḥ pravartate teṣām grhas'abdaḥ s'ālāsu bhavati. pp. 1 and 2*

It is after this that we have the portion found in the N. I. recension, namely, *uktāni varṇitāni*. This is the beginning of the commentary in the N. I. recension. Even in this portion which is common to both the recensions, the wordings are very different. The following passage from the M. recension may be compared with the corresponding portion in the N. I. recension: *uktāni varṇitāni. kathitāni ity arthaḥ. uktānām punar uktatvakathane kim prayojanam. prakṛtir eṣā ācāryasya anyatrāpy uttaravivakṣayā uktasyārthasya punar anukirtanam karoti. nety ucyate. sarvatra prayojanam ucyate. yasmāt tato 'pi prayojanam vaktavyam. idan tu prayojanam. s'āstrasambandhakaraṇārtham. s'āstrasambandhakaraṇāt prayojanam s'rautānām smārtānām ca tulyapradars'anārtham. naitad asti prayojanam. upadeśād eva tulyatvam bhavati. katham. ekakartṛkatvād*

ubhayeṣām karmaṇām. s'rautānām smārtānām ca tulyāḥ kartāraḥ. evam tarhi uktānām vaitānikasaṃjñā yathā. tad api na prayojanam. anyatra kṛtā saṃjñā. agnyādheyaprabhṛtiny āha vaitānikāni iti. ādau kṛtā saṃjñā kṛtsnam uparuṇaddhi cet ayam khalu doṣaḥ. gr̥hyāṇām vaitānikasaṃjñā prāpnoti. ekas'āstratvāt. tannivṛtyartham vacanam ārabhyate. astu. ko doṣaḥ. agnyādheyād uttarakālam pravṛttir gr̥hyāṇām karmaṇām api prāpnoti. tac ca neṣyate. tannivṛtyartham vacanam ārabhyate. na prayojanam. kasmāt. s'āstrāntaratvāt gr̥hyāṇām vaitānikasaṃjñā na bhavati. katham tarhi s'āstrāntaratvam. iha adhyāyaparisamāptau vākyasya vākyai-kades'asya vā trayāṇām vākyānām abhyāsaḥ kṛtaḥ. s'āstraparisamāptau tu ācāryebhyas' ca namaskāra upadiś'yate. tasmāt s'āstrāntaram idam. s'āstrāntare ca adhikāro nivartate. s'āstrāntaratvāt. satyam. idam tu prayojanam. katham sautryaḥ paribhāṣāḥ prāpnuyur iti. yathā tasya nityāḥ prāñcas' ceṣṭāḥ ityevamādyāḥ. asti prayojanam. doṣo 'py asti. avasthitasya karmāṇi prāpnuvanti. evam tarhi sakṛn mantreṇa iti vacanam apārthakam. agnim iḥe purohitam ity ekā ity ekagrahaṇam apārthakam. yathā yajñopavīty ācamya iti yajñopavitigrahaṇam apārthakam. yajñopavīti iti sati anakadoṣaprasaṅgaḥ. astu. na hy āmayabbhayād bhojanam utsrjyate. pratighāte yatnaḥ kartavyaḥ. evam ihāpi. guṇārthaḥ sambandhaḥ. doṣān pariha-riṣyāmaḥ. tena tatra yad uktam avasthitasya karmāṇi prāpnuvanti iti. na bhaviṣyanti. hutvā tiṣṭhan pratyañmukhaḥ prāñmukhyā āsināyāḥ iti tiṣṭhangrahaṇam kurvan etam artham darsayati. anyatra karma āsinasya bhavati iti. anyathā hi pratyañmukhataiva vidhātavyā syāt. yatra cāsya tiṣṭhato homo 'bhipretaḥ syāt tatra yatnam karoti yathā tiṣṭhan samidham ādadyāt iti. tena yad avocāma sambandhārtham vacanam iti tad yuktam. atha kāni punar gr̥hyāṇi karmāṇi iti katham jñāyate. agnyādheyādinām karmatvāt tais' ca sambandhāt gr̥hyādinām api karmatvam. napuṃs-akābhidhānāc ca. tastmat pratiṣṭhitam. pp. 2-4

This is the commentary on the first Sūtra. By comparison with what is printed in this Bulletin, one can see what a difference there is between the two recensions. This is not an isolated instance

deliberately selected. Such variations are noticeable in other places also. I give another long quotation from the M. recension for a portion that is appearing in this Bulletin. This is the commentary on the Sūtra : apracchinnāgrāv anantargarbhau prādesamātrau kus'au nānāntayor gṛhītvāṅguṣṭhopakaniṣṭhikābhyām savituṣ ṭvā prasava utpunāmy acchidreṇa pavitreṇa vasoḥ suryasya ras'mibhir iti prāg utpunāti sakṛn mantreṇa dvis tūṣṭim. This is the 3rd Sūtra in the third khaṇḍa of the first chapter. The commentary according to the M. recension is as follows : acchinnāgrāv iti vaktavye pras'abdo na vaktavyaḥ. kasmāt. pras'abdaḥ prakarṣavāci. sūkṣmachinnāgrau katham gṛhyeyātām iti. anyathā hi naivam labhyeyātām. tasmāt pras'abdaḥ kartavyaḥ. anantargarbhau. antar yayor garbhau na staḥ tāv imāv anantargarbhāv ity ucyete. prādes'amātrāv iti parimāṇavacanāḥ. kus'āv iti dravyanirdeśaḥ. tau kus'āv evaṇlakṣaṇau. nānāntayor gṛhītvā. nānāgrahaṇam pṛthaggrahaṇārtham. athavā asaṃhitārtham syāt. asambaddhāv ity uktam bhavati. upapadyate cāyam arthaḥ. kasmāt. nānās'abdasya pṛthagvācitvāt. aṅguṣṭhopakaniṣṭhikābhyām grahaṇam bhavati. tatropakaniṣṭhiketi kaniṣṭhikāyā anantaram yā vartate sopakaniṣṭhikety ucyate. lokaprasiddhā ca. uttānābhyām pāṇibhyām iti niyamaḥ. savituṣ ṭvā ity anena mantreṇa. prāṇ utpunāti iti vyākhyānakāle pāṭhaḥ kartavyaḥ. prāg utpunāti ity etasmin pāṭhe kartuḥ prāṇmukhatvaprapṛptiḥ. tac cāniṣṭam syāt. kasmāt. vihitatvāt tasya nityā iti. tena kriyāyāḥ prāktvaṃ vidhiyate. nanu caitad api siddham. bādham siddham. iha s'āstrāntare pratyak ca vacanam dṛṣṭam pratyañ ca. tan nivṛtyartham vyākhyānakāle tv ayam pāṭho nyāyāḥ. evam gate ye tv anyas'āstragatā vidhayo 'virodhinaḥ teṣām apiheccchātaḥ kriyā siddhā. tasmāt prāṇ utpunātīty ayam pāṭhaḥ kriyate. sarvatraivam karmāvṛttau iti siddhe sakṛn mantreṇa iti kimartham ārabhyate. trigrahaṇe sati sā paribhāṣā bhavati. iha ca trigrahaṇam nāsti. evaṇ cet trigrahaṇam evāstu. prāṇ utpunāti triḥ iti. evam siddhe sati yad ārabhyate tasya prayojanam ucyate. katham. evam paribhāṣā iha katham na syāt iti. tatra kim siddham. yāvat karmābhyāso vartate tāvan mantro yathā

syād iti. kim udāharaṇam. pradakṣiṇam s'iras trir undati. tathā tris tejasā māsam anajmi iti ca. kimartham punar yoga ārabhyate. adhikārārtham. adhikṛtasyājyasyaivotpavanam katham syād iti. yady evam ihaivājyagrahaṇam astu na prāg ājyam utpunātiti. evam api pavitrārtham avas'yam ārabdhavyam. tayoḥ saṃjñā kriyate. katham anayoḥ kuśayoḥ pavitram ity eṣā saṃjñā syād iti. saṃjñā-yāḥ kim prayojanam. caturas' caturo muṣṭin nirvapati pavitre antardhāya iti dakṣiṇottare pāṇi sandhāya pavitravantāv ity evam pavitras'abda ihaiva kartavyaḥ. prādes'amātre kuśe pavitre iti. evam sati dvir utpavanakriyā coditā bhavati. evam siddhe yat pṛthagyoḡaḥ kriyate tad dvaividhyam dars'ayati. evam sati kim siddham bhavati. vikalpaḥ. kim sarvatra. na ity ucyate. niṣiṣṭaviṣayāv etau vidhi mantavyau. tatra yo 'yam samantrako vidhiḥ saḥ prakaraṇe kṛtārtho bhavati. kasmāt. parisamāptyarthatvāt. paryāptadharmas' ca vidhiḥ prakaraṇa eva bhavati. athānyat prakaraṇāntare vidhiyate navaṇitas'otpavanam vidhiyate tatra catur gṛhitam ājyam juhuyāt ityevamādiṣu. tasmād etat prayojanam pṛthagyogena. pp. 27-31

But there are places where the two recensions are not so different. I give an example. There is the Sūtra : teṣāṃ purastāc catasra ājyāhutir juhuyāt, which is the 3rd Sūtra in the 4th Khaṇḍa of the first chapter. The commentary on this in the M. recension is as follows : cauḷādinām grahaṇam svayam eva bhaviṣyati. teṣāṃ evādhikāraḥ. taṣmāt teṣāṃ iti na vaktavyam. anantaro vivāho 'dhikṛtaḥ. tannivṛtyartham teṣāṃ ity ucyate. tan nopapadyate. dars'ayiṣyatyathā sarveṣāṃ evaitā āhutayo bhavantiti. vivāhe caturthimīti vivāha. grahaṇam karoti. tena sarvatraitā āhutayo bhavantiti siddham. teṣāṃ iti na vaktavyam. tatraike teṣāṃ purastād iti purastād dhoma eṭe bhavantiti. evam sampratipannāḥ prācyāḥ. yady evam teṣāṃgrahaṇam apārthakam eva. purastād ity eva purastād dhomaḥ siddhaḥ. apare āhuḥ. teṣāṃ purastāddhomanivṛtyartham. teṣāṃ eva cauḷakarmādinām eṭā āhutayo bhavantiti. na purastād bhavantiy etasminn evārthe. purastādgrahaṇam apārthakam. nāpārthakam. prayojanam uttaratra vakṣyāmaḥ. tatra catasra ājyāhutir iti catasṛgrahaṇam apārthakam. catasra evaitā bhavantiti. pp. 44, 45.

Here it would be found that except for the last portion, the two recensions agree to a large extent. The differences are only due to scribal errors and such causes. The M. recension stops abruptly, with the remark : *prayojanam uttaratra vakṣyāmaḥ*. But the N. I recension continues.

There is no doubt on the point that the work is by Devasvāmin. The colophons are very definite on the point. The colophons are : *prathame caturviṃśatitamā kaṇḍikā. iti devasvāmikṛte ās'valāyanagrhyabhāṣye prathamō' dhyāyaḥ* (Page 218). *iti dvitiye das'ami kaṇḍika. iti devasvāmiviracite ās'valāyanagrhyabhāṣye dvitiyo' dhyāyaḥ samāptaḥ* (Page 287). The manuscript ends on Page 331 with the colophon : *iti tṛtiye aṣṭami kaṇḍikā*.

The question arises how the same work could have been preserved in two parts of India in such divergent recensions. We know of shorter recensions and longer recensions. We know of occasional interpolations. We know of occasional abbreviations. But this case is quite different from all the above ways of variations in recensions in works that we know of. The various recensions of works like the *Mahābhārata* and the *Rāmāyaṇa* are well known. We know of Kālidāsa's *Sākuntala* and Meghasandes'a in different recensions, some recensions having a large number of additional passages. The *Vākyapadiya* of Bhartṛhari, including both the *Kārikās* and his own *vṛtti*, is available in a shorter recension, having been published in the Benares Sanskrit Series and in a longer recension in Manuscripts in Madras (See S. Krishnaswami Aiyangar Commemoration Volume, Madras, 1936. Page 287, Note 13).

Another form in which different recensions of the same work can be handed down is what is represented by the *Cārudatta* published in the Trivandrum Sankrit Series as a work of Bhāsa, which is only a stage adaptation of the *Mṛcchakaṭika* of Sūdraka by some Malabar actors. But the position in the case of the two recensions of the commentary of Devasvāmin is quite different. The only parallel that I have been able to find for such a difference

is the case of the two recensions of the *Ṛgvedabhāṣya* by Skandasvāmin. One recension has been published for the first two adhyāyas of the first aṣṭaka in the Trivandrum Sanskrit Series and the remainder of the recension for the first aṣṭaka I have published in the Madras University Sanskrit Series. The commentary must have existed in another recension. Only the first two chapters of this recension are available in a single palm-leaf copy and this portion of the recension is also published in the same volume in the Madras University Sanskrit Series. I am not bold enough to postulate a theory or to suggest an explanation for the existence of two such recensions for the same work. I content myself with giving out facts.

SOME STOTRA MSS.

By V. RAGHAVAN, M.A., PH.D.

On p. 207*b* of part I, the Adyar Catalogue mentions a Vyāsaputrāṣṭaka (28 M 51). This is the well known Sūkāṣṭaka, eight verses in Mandākrāntā, on the Avadhūta state, with the refrain निखैगुण्ये पथि निवर्त्तां को विधिः को निषेधः । As such, it should be brought together with the four Sūkāṣṭaka MSS. on p. 208*a*.

On p. 230*a*, *ibid.*, we find 14 MSS. of a Candras'ekharāṣṭaka, against only one of which is mentioned Mārkaṇḍeya as the author. On pp. 239*b* and 240*a*, there 16 MSS. of a Mārkaṇḍeya kṛta S'ivastotra. These two entries must be brought together, for the two are identical. Mārkaṇḍeya is said to be the author of these eight Verses on S'iva beginning with रत्नसानुशरासनम् and ending with the refrain किं करिष्यति वै यमः ।

Kules'varapāṇḍya stuti by Kules'vara, 28 M 51, p. 189*a*. Ad. Cat. I.—This is a hymn on Sundares'vara at Madura, spoken by King Kules'varapāṇḍya of Madura. Rājas'ekharapāṇḍya stuti by

Rājas'ekharapāṇḍya, 28 M 51, p. 193*a* *ibid.*—This also is a stotra on Sundares'vara spoken by Rājas'ekharapāṇḍya. Kuṇḍodara stuti, 22 F 32 and 28 M 51, p. 227*a*—This is also a hymn on Sundares'vara and Kuṇḍodara is the speaker here. P. 194*b*. 28 M 51 Vidyāvati stuti by Vidyāvati and p. 244*b*, 22 F 32, Vidyāvati stotra—These two are identical; this is a hymn on Goddess Minākṣī at Madura spoken by Vidyāvati. The speakers of all these four are characters in the Hālāsyamāhātmya on the shrine at Madura and these Stotras themselves seem to form part of the Hālāsyamāhātmya. The Saundarapāṇḍya stuti by Sundarapāṇḍya on p. 197*a* (28 M 51) is another Stotra on Sundares'vara, spoken by King Sundarapāṇḍya and belongs to the same source as the above four. The MS. itself calls this Stotra Aparādhakṣamāpanāṣṭaka.

P. 218*a*, 28, M 51 Vighnes'vara aṣṭottara śatanāmastotra: According to the colophon, this is from the 7th Ams'a of the Śivarahasya.

Rāmamattebha, anon, 28 M 51, p. 205*a*: This stotra begins with the words: श्रीकामुको निखिलनाकालयैः । Mattebha seems to be the name of the metre employed. According to the last verse, the author of this Stotra on Rāma is one Mahādevakavi.

Paradevatā stotra, Cat. I, 236*b*, 28 M 51:—The MS. says that this Stotra is from the 7th Ams'a of the Śivarahasya.

Mahimnaḥpiṭhikā, *ibid.* p. 239*a*, 28 M 51:—This MS. consists of verses prefatory to the Śiva Mahimnasstava, ascribed to Puṣpadanta.

On p. 200*b* of the Catalogue, Part I, there is a Jambunāthāṣṭaka (28 M 51) entered under the heading 'anonymous Stotras.' This is a Stotra by the well-known Śrīdhara Veṅkaṭeśa, referred to as Azzāvāl.

The Adyar MS. 28 M 51 contains sixty-four minor works, mostly Stotras. The information regarding the contents given on the tickets tied to this MS. is not correct in some cases. No. 3 in this is mentioned on the ticket as 'Rāma Daṇḍaka' and is so entered on p. 205*a* of Part I of the Catalogue. We, however, find

here in the MS. a Stotra called 'Rāmapañcaratna prātassmarana stotra.' No. 4 in this MS. is a list of Names of the Mother, called Devipīṭhanāmāni, covering one leaf; but this title is missing in the Catalogue. No 16 is a Naṭesāṣṭaka in one leaf (यथेच्छं यत्किञ्चित्प्रलयं शिवनामापि च सङ्कुन् etc.) and this also is not traceable in the Catalogue. Similarly, No. 12 here, a Śiva stotra, is missing in the Catalogue.

THE BHAIRAVA STOTRA OF ABHINAVAGUPTA

On p. 188*b* of the Adyar Catalogue, Part I, there is mentioned an Is'vara stotra by Abhinavagupta (9 B 82) and on p. 192*a*, *ibid.*, a Bhairava stotra (9 B 16*a*) by the same writer. These are not two different hymns of Abhinava, but refer to the same hymn on Bhairava, as an examination of the manuscripts shows. The correct name is Bhairava stotra; for Bhairava is the deity-name occurring in the text and a manuscript of it in the Bibliothèque Nationale, Paris, gives its name as Bhairava stotra. This Stotra is of interest, bearing as it does the date of its composition and I propose to notice it more fully in a further issue of this Journal.

REVIEWS

Gorakhnath and Mediaeval Hindu Mysticism, by Dr. Mohan Singh, M.A., Ph.D., D. Litt. Published by the author—Lahore. Pages xxii, 150. Crown 8vo—Price Rs. 25.

Gorakhnath belongs to that group of Saints and Mystics whose life and teachings had, and still have a *universal appeal* transcending all barriers of Race, Caste or Creed. In the words of Sir Francis Younghusband (who contributes one of the Forewords to this work), he was "a man of great force, downright and stern, and of that sure touch for the inwardness of things which makes men of very varying 'orthodoxies' claim him as one of their leaders." Though varying orthodoxies including Mahāyāna Buddhism have claimed him, the author's view seems to be that he belonged to the Nath or Yogi (Jogi) order and the best exponent of Kanphata Jogi Sect, though not its founder. The author also claims that "Gorakh is the first historical figure of Mediaeval Hindu Mysticism and Mediaeval Vernacular Literature." This claim seems to us unsustainable; and we think the author himself would change his view if he becomes better acquainted with the Life of the Siddhas and Alvars of the Tamil-land (to whom a casual reference is made) and with the extensive sacred literature written in Tamil, the vernacular in which their devotional outpourings and mystic teachings were given to the world. To say that, prior to Gorakhnath, there were Naths or Siddhas in the South—and historical figures too—is, of course, not to belittle, in the very least, the great importance of the School of Gorakhnath and his contemporary and teacher Matsyendra or to yield to any one in offering our homage and

adoration to this great Siddha or Avadhūta. The most valuable part of the book is the publication of the text (with translation) from the manuscript of *Gorakh-Bodha*, a work where the essentials of the teaching of Gorakh are given in the form of questions and answers between Gorakh and Matsyendra. Here the students of the Upaniṣads and the sacred collections of Tamil Saints—both Śaivite and Vaiṣṇavite—will find striking parallelisms. Valuable too are the publications of the Hindi Texts of the teachings of Gorakh and certain Mystics of his order and of certain passages from the Upaniṣads and Yogic works for the purpose of showing doctrinal affinities. For all this, we beg to tender our grateful thanks to the learned author.

We cannot, however, close this review without making mention of the fact that, while the English translation of Texts is good, the editing of the original Texts themselves leaves much to be desired—specially in the Samskr̥t portion. It is to be hoped that competent and critical editing of Texts will be undertaken in the next edition, the need for which, we hope, will be felt before long, having regard to the fact that the number of copies stated to have been printed now is only 250. This will perhaps explain the fact that the price of this comparatively small book of only 172 crown octavo pages is fixed at the phenomenal figure of Rs. 25 a copy.

G. S. M.

Creative Morality, by L. A. Reid, D. Litt., Professor of Mental and Moral Philosophy, University of Durham, London, George Allan and Unwin, 1937 ; Pp. 270 ; price 10sh. 6d. net.

To the question "Why should I think consistently?" only one answer is intelligible—that otherwise I shall be not thinking at all, but committing intellectual suicide. To the question "Why should I do the right?" the answer does not seem to be equally simple. Moral philosophers have tended to stress either the consequences, thus reducing the ought to a hypothetical imperative, or the bare

rightness of the act reducing it to contentless formalism. No thorough-going moralist can afford to see the right dissolved into a calculus of consequences; but a right divorced from the good equally dissolves into thin air and disappears. While recognizing the paramountcy of practical reason, which, no less than the theoretical, will not brook contradiction, the moral philosopher has also to note that morality is not empty self-consistency but a creative coherence expressive of the good. The good is not a beneficial end to be achieved by morality as the means; rather is it a system that seeks creative expression through morality; the former is narrow and calculating; the latter is free and spontaneous. The truly moral man is comparable not to the successful economist weighing ends and means, but the great sportsman and great artist who joyfully and freely express themselves and through themselves the ideals of health and beauty that inspire them. Thus we may avoid both the Scylla of utilitarianism and the Charybdis of Kantian or deontological formalism.

Dr. Reid's presentation is fresh, vigorous and charming, and his point of view definitely marks an advance on current notions of morality. The book constitutes a very valuable study of the moral life, at once stimulating and illuminating. His view avoids not only the formalism but also the pluralism of duty by integrating duties in a system dominated by love or Agape, which, as he says, is not mere emotion, but "a whole state of mind, cognitive, conative and affective, which is the outcome of a sentiment built into character" (p. 142). Hence religion is more stable and basic than "morality tinged with emotion." "The insight of religious love gives strength; insight is more fundamental than effort" (p. 243). "Conduct cannot be deeply expressive of good unless vision is so" (p. 252).

Dr. Reid, who is the author of *A Study in Aesthetics* as well, is fully alive to the parallel of art as creative. There is a rule-of-thumb morality just as there is a rule-of-thumb art; but really expressive art rises far above this stage, and so does creative

morality. Our author sees, however, a limitation to the parallelism. The "work of art is itself a sufficient and complete individual and is good as a whole", while in the moral life "every situation is a part of a context both subjective and objective" (p. 96). Such a proposition can claim only *prima facie* truth. No expression of beauty can claim perfection in so far as it is fragmentary. Even pornography is an art, not because of abstraction from the context, but in spite of the abstraction. Where beauty finds expression in such a form that even the urge and ideals of pornography are included and transformed, such expression is bound to be more significant and so far forth superior art. In the moral life too, actions have to be judged in relative abstraction. A thief may be a kind husband and a good father; the kindness and goodness cannot but secure approbation, though to the man as a whole we may mete out punishment, a punishment, however, which will never be on a par with that earned by an unredeemed reprobate. Neither in art nor in morality can a valid judgment be arrived at without a vision of Beauty or the Good as a whole; this, however, is not inconsistent with the fact of partial judgments in both spheres, consequent on our finitude. Dr. Reid who strives valiantly for a monism of moral value, does not go forward to the further monism of all value, truth, beauty and goodness being three phases thereof, not three independent existents or subsistents. In such a view, the parallelism between art and morality will appear greater than Dr. Reid is prepared to grant.

A fully thought-out monism, again, would have guarded our author from a lapse which occurs in the refusal to identify goodness with what ought-to-be. It is true that ought-to-be implies the tension of ought-to-do and such tension is inconsistent with the *existence* of value. What kind of existence is claimed for goodness? Not actual or present existence as then there can be no striving for it. Nor may it be claimed that goodness is actual while what is good is only possible; for there is no goodness in abstraction from what is good. If all that goodness can claim is possible

existence, (this is all that seems to follow from the quotation on p. 148 from Sorley), there is no inconsistency between possible existence and the tension of the ought-to-be. A through-going monist would say that value is *real*, not *existent*; and there is no irreconcilability between reality and tension.

S. S. SURYANARAYANAN

Practical Lessons in Yoga (Yogic Culture Series No. 1), by Swami Sivananda Saraswati, Rikhikesh, Himalayas. Published by Moti Lal Banarasi Das, Saidmitha Street, Lahore. Pp. xlii, 363, 1938. Price not stated.

Swami Sivananda widely known as a prolific writer on Yoga and the philosophy of the Upaniṣads has now come forward with the book under review. He gives a rapid summary of the subject-matter of the book in the author's Preface. "This book has been specially designed by the author keeping in mind the needs of the students in Yoga in Europe and America." In the course of their wanderings in India as tourists they do not find it possible to stay for long periods of time to study the subject from adepts. Nor are they always lucky enough to find the right kind of teacher. In order that the students in the west might get the full benefit of a teacher properly trained in the art of Yoga and yogic discipline and at the same time make them understand the full significance of such knowledge and training—and not be carried away by bits of information alone which they might have heard or assimilated during the course of their tours in India—the author has come forward with a first book, giving practical lessons to ascend the yogic scale, to all practical aspirants.

The book is written in a simple, lucid, direct and clear style. The author has frankly given his personal convictions and experiences in a convincing manner and even a disbeliever in Yoga and the practices of Yoga would be convinced of the truth about it. The

illustrations of the various *āsanas* are not unreal. And the spiritual power which they lead to are conditioned by the mental attitude of the aspirant. The object of Yoga is to weaken the five afflictions (p. 4) as Ignorance, Likes and Dislikes, Egoism and the instinct of self-preservation. Concentration on God and absorption in that one thought alone will lead the person to the proper goal (p. 9).

Speaking of the Yogic *Sādhana*, the author discusses the various kinds of yoga and points out that they all lead to the same goal, namely, self-realization; they are only different paths, each suited to the particular individual according to his development.

Dealing with the discipline that the would-be-yogin, the eight-fold path and each one of these items are dealt with. The importance of celibacy is clearly shown and the practise of patience and frequent exercise of control over the Mind are brought out to the full. These two aspects cannot be over-emphasized as they are the corner-stones that lay very sure foundations for the practise of yoga.

More so is the diet that is conducive to the practise of Yoga. All yogins have recognized the importance of taking in *Sātvic* diet for the success of their yoga. Says the *Śruti*—*Āhārasuddhau satva suddhiḥ*. Food plays a very important part in helping the aspirant to concentrate and meditate upon the Supreme Being. Experience has shown that neither an empty stomach nor a fully loaded stomach is good for the practise of exercises. It has also been pointed that neither a heavy sleeper nor a glutton can aspire to become a yogin as he has not got the qualities required of a yogin. The author prescribes a diet for the beginners and enjoins that beginners should not strave. It must be borne in mind that success depends not upon the accumulation of wealth or upon the practise of Yoga with a desire to obtain the highest wealth or pre-eminence, but upon what one may call absolute economic independence. The less the desire to have riches, the greater the chances of success. All riches tend to bind our minds to luxury and luxurious living which again will act as a check to the practise of Yoga. A perfect yogin is one who has no desire of his own to be

fulfilled and who is perfectly indifferent to the personal possession of wealth. So also is the desire for yogic powers.

The author has done immense service in attaching the illustrations to the various postures in yogic *āsanas* and the effects of each one of them. The graded exercises are very helpful ones without which it be difficult for the would-be students to proceed further. The description of the *Kundalini Śakti* with the illustrations of the *Cakras* will interest students physiology and Psychology. The Swami has done all that could be done in the matter of guiding the aspirants and has also sufficiently warned them of the consequences that attend persons swerving from the right direction. The book deserves to be read by all and would surely profit the reader, to whatever walk of life he may belong.

A. N. KRISHNAN

Immortality, by Count Hermann Keyserling. Oxford University Press, 1938.

The sub-title for this book is "A critique of the relations between the process of Nature and the world of man's ideas." This sub-title explains in brief the subject of the book. The main title of the book is likely to give an impression that it is a treatise on the religious significance and meaning of the term immortality. Keyserling is a scientist whom natural inclinations moved on from the field of science to that of philosophy. The view point taken in this work on the problem of immortality is that of a philosopher-scientist.

The book is divided into seven chapters and in these seven chapters the subject is dealt with under the six headings of (1) Immortality in General, (2) The Thought of Death, (3) The Problem of Belief, (4) Duration and Being Eternal, (5) Consciousness, (6) Man and Mankind and (7) The Individual and Life.

The first chapter explains the problem and makes the point of view of the author clear. Here the author finds it possible to have

a critique of immortality in spite of all the disparity and incompatibility of the ideas about it, since these ideas are all based on the common presupposition that the life-force which rules man does not coincide with its material substratum.

In the second chapter it is shown that death is not really the end but is the condition of life. Imagination demands the superman and therefore with death the mere man becomes for us in imagination a Deity who continues to live and influence. The third chapter sets forth a critique of belief in general. Belief is the supreme expression of knowing and always relates to the premise. The essence of a premise or assumption is certainty and as such relates directly to its existence or Being. Such an ultimate premise is the Ego. Belief in immortality is not however a function of the mind which cannot be further deduced like the Ego. Therefore it must have a positive ground. The positive ground is here the Ego. I experience my Ego immediately as Function, Activity and Force. Therefore it knows no spatio-temporal limitations. Self-consciousness in other words coincides at bottom with the instinct of immortality.

In the next chapter the author shows that life is never at a stand-still. Life is perpetual change. But man is conscious of himself as a permanent being in the midst of change. This enduring consciousness of identity relates to a supra-personal element while the conscious individuality is involved in perpetual change. Combining the conclusion of the last chapter with this we find that the self which is an indeterminate, non-temporal, non-spatial force, is not identical with our changing person. The permanent being is a Non-Personal. Since the ultimate fact of consciousness has nothing to do with the personal, there is no personal immortality.

The fifth chapter tells us that consciousness does not belong to the essence of life. It is only one of the many qualities of life. So the meaning of life lies in itself. The meaning of the Supra-Personal Self is the theme of the sixth chapter. To possess a sense of duty means to recognize something which points beyond the person.

If I live for an idea I do so because to fix this end is for me a condition of life, an obligation. Thus as we penetrate into ourself we find in the self a universal Supra-Personal which coincides with mankind or even the world of life.

In the last chapter the author cites from organic life examples to prove that there is nothing called individuality (in the limited sense of the term) in the organic world. Each animal sacrifices itself to maintain the whole. So also, man's immortality consists in his being a link in the chain of life. The individual holds in himself the totality of life in so far as he is the result of the past and the potential store of the future. He dies so that life may go on eternally. And life as force goes on irresistibly and consciously over the death of individuals or persons. But what is life? It is a mystery we cannot comprehend.

From this brief summary of the contents of the work it would be found that the author has made a very original approach to the subject. The success of the book lies not so much in its convincing nature as in its thought-provoking nature. The author takes the reader into a world which would have ever remained to the latter an absolutely unknown land otherwise. When I was reading through the book, I felt occasionally that perhaps the many concise statements that one so frequently meets with in the book are far more valuable than the book itself as a whole.

The book was written originally many years ago when the author was young, and at the time of the second edition some years later the author in the Preface says that he has changed so much from the time when the book was originally written that he was feeling himself a stranger to the work and undertook the second edition in that capacity. But at the time of the third edition he had returned to the original state of being when he wrote the book and edited the work for the third time as his own pet contribution to philosophical literature.

The English translation of the work by Jane Marshall is a very welcome undertaking and all lovers of philosophy and all

who have an instinct for knowing things of the world beneath the surface owe a great debt of gratitude to the translator and to the Oxford University Press that has published the work.

EDITOR

Burmese Drama, A Study with Translation of Burmese Plays, by Maung Htin Aung, Ph. D. (Dubl.). Published by the Oxford University Press, Indian Branch, 1937. Pp. viii, 258. Price Rs. 7-8.

Originally prepared as a thesis for the Ph. D. Degree of the University of Dublin, the author covered a wider ground under the title *A Comparative Study of Burmese with English and European Drama*. In the book under review, he has omitted some portions dealing with English and European drama. This pioneer attempt to study the growth and development of the drama of his own native country by Dr. Aung is the first careful and detailed study of the subject so little worked up hitherto, in a presentable form. Apart from the too close resemblance which the author sees or supposes between the early English dramatic forms and those of Burma, to which every reader may not subscribe, the author deserves to be congratulated for the careful way in which he has gathered his information from the traditional accounts, oral and written, as well as from the other sources. For the first time, we get, in the book under review, a somewhat connected account of the Burmese drama written by a Burman deeply interested in the subject. It is somewhat strange that a book of this type published by the Oxford University Press, should lack a BIBLIOGRAPHY which is usually found at the end of all scholarly publications, as it serves the purpose of not only indicating the nature and range of the works consulted by the author but also might serve as a guide to future workers in the same field. One result that may be expected from the publication of this work is the creation of a new impulse to the study of the subject and to bring out authoritative editions of the dramas.

The book consists of eight chapters including the Introduction. In tracing the development and the growth of literary forms of composition in Burma the author notes that the drama was fairly late in its appearance in that country. "The first real Burmese drama appeared, though it had its origins some decades earlier, only towards the close of the eighteenth century, and during the next hundred years it developed and then decayed." It is further noted that "Burmese dramatic literature developed in a historical sequence and in a way essentially similar to that of the Elizabethan drama" (p. 6).

Six stages of development are noted as : (1) upto 1752 A.D. comparable to the English miracle play ; (2) from 1752 to 1819 A.D., the period of the interlude similar to the English morality and interlude --and the court drama ; (3) from 1819 to 1853 the period of U Kyin U ; (4) the period of the poet U Pon Nya, 1853 to 1873 A.D. ; (5) the period of decadence 1878 to 1886 and lastly, (6) from 1886 to the present day. For the earliest period, the most difficult for research, tradition is the only source. The recorded notes of the author's father has helped him considerably. The revival of the dramatic performances by the grandfather of the author as Chief administrative officer of Mindon in 1852 preserved to a certain extent the traditions in the family (p. 9). The origin of the Burmese drama is to be found in the NIBHATKIN. The festive occasions furnished the opportunity for enacting some shows which were first puppet shows mimicing animals. The worship of the NATS or spirits, which survived the re-introduction of Buddhism in Burma in the eleventh century, retained the spirit dances which became elaborate with the elaboration of Burmese music under its pagan kings.

The NIBHATKIN which Dr. Aung considers as the equivalent of the English miracle play was extremely popular and it contained an element of humour in the person of the clown who began to appear as a regular feature. There then came into existence a special class of professional dancers who, as they were

social outcastes, found it easy to move from the old moorings to develop a new method of entertainment. These professionals became actors in the interludes. Side by side with the interludes which were one-act scenes at the commencement and were very popular, the drama was also becoming increasingly popular. The conquest of Siam in 1767 A.D. brought in new ideas which are noticed in chapter two. In the meantime Dr. Aung criticizes the theory of Sir William Ridgeway pointing out that as a pioneer in the field his estimate of the Burmese drama is a shrewd one.

The Siamese drama was based on the *Rāmāyana* which was taken to the court at Ava, when the former were conquered by the Burmans. The Burmese court patronized men of letters, and during the days of King Bodawpaya (1782-1811 A. D.), there arose a courtier and accomplished man of letters later on known as Minister Myawaddi and the author of *Eenaung* the plot of which is based on the Siamese original *Aindrawuntha*. The success of this new play paved the way for the two later dramatists U Kyin U and U Pon Nya. The court drama reached the common people by the formation of travelling companies which camped and acted the plays throughout the country.

U Kyin U, "essentially the dramatists' dramatist" (p. 68), was a real son of the stage. His plays are not far removed from the actual facts of life. His three plays of *Daywagonban*, *Mahaw* and *Paraphein* are considered to be well-written and well-conceived. The last is his master-piece. Comic characters are absent from U Kyin U's works. His women-characters are mostly undeveloped and even the one well-developed female character is unsatisfactory as too little is seen of her (p. 71). The dramatic situations and the handling of the plot are not in certain respects satisfactory from our point of view. A king cannot claim to enter the cloister as a matter of right at any stage as in the case of Zayathein; or it may appear ridiculous as in the case of *Daywagonbon*. With all this, it must be recognized that it was U Kyin U who first laid down the chief doctrine of the Burmese

dramatic technique—the development of the plot. The story may be borrowed or invented, but it must unfold itself in a clear, logical and natural manner, without hiding anything from the audience (p. 71).

The next great dramatist worthy of consideration is U Pon Nya, who, besides being a dramatist, was steeped in full into the intrigues of the court. He reaped the consequences of such a conduct by being secretly executed by one of the governors because the junior wives and women of the court of that governor took more than an ordinary interest in the comforts of the dramatist. *The Paduma*, *The Water-seller*, *The Wizaya*, *The Kawthala* and the *Waythandaya* are the dramas considered here. Of these the *Kawthala* is the only play where the story is original. The rest have been borrowed from the *Jātakas*. As a courtier, the plays of U Pon Nya were meant primarily for reproduction at the court. He only carried on the tradition of U Kyin U. Romance is missing in the plays of the former, while U Kyin U was a romanticist. On the other hand, in portraying character U Pon is certainly on a higher level than U Kyin U. The two writers were equally anxious in the perfecting of dramatic forms. Both the writers have expressed political opinions in their works. With U Pon and his secret execution, the days of the Burmese drama entered its decadent days.

The decadent period from 1866 to 1877 A.D., being a period of transition in matters political, was primarily one of distress. The actors were the only people into whose hands the torch fell. With the settlement of the country soon after the British conquest and the return of prosperity for the country, scholars in the country tried their hand at the production of plays. This culminated in the *History of Thatton* by Saya Yaw in 1877. This immensely popular work was repeated all over Lower Burma. *The Baboon Brother and Sister* of U Ku, an able musician and composer, embodies an original story. It rivalled in popularity with the *History of Thatton* and 20,000 copies were sold in a short time. Here the main interest

drops, as the rest of the book is devoted to further stages of the decadent period. The professional actors reigned supreme in the field of dramatic entertainment, and unhampered by critical scholars, they followed their own ideas of what a dramatic performance should be. The improvement was in the stage scenery and the use of better lights. The people themselves neglected the old plays. As the years wore on, the later dramatic performances differed widely from the old, and at the most, could only claim a distant relationship with the drama of U Kyin U and U Pon Nya.

The twelve Appendices contain translations of extracts of the plays mentioned in the text (pp. 151 to 251).

A passing mention has to be made of the reference in page 121 which states :

"The great contribution of this dramatist (U Ku) to the study of Burmese drama is his annotated edition of the *Rama* play, published in 1881." The footnote adds below "An extract from this play is given in Appendix xi." But the extract referred to, is from *The Baboon Brother and Sister*. While congratulating the author on the measure of success which he has attained in the preparation of this book, the want of a BIBLIOGRAPHY is a *desideratum* which the author must fill up, at least in a second edition of his *Burmese Drama*.

A. N. KRISHNAN

Founders of Vijayangara, by S. Srikantaya, Demy 8vo. Published by the Mythic Society, Bangalore, 1938. Price, *Inland* Rs. 5 ; *Foreign* 10 sh.

The results embodied in this monograph contain a course of five special lectures delivered under the auspices of the Annamalai University in October 1930, and a paper on *Vidyāranya and Vijayanagara* read before the Mythic Society, shortly after the delivery of the lectures at Chidambaram. These were redelivered in a popular form at Bangalore and Mysore, at the request of the

authorities of the Mysore University, a year later. Retaining the original form of delivery, the author has incorporated the results of the investigations of the various scholars in the same field, since his lectures.

Vijayanagara history has been particularly attracting the attention of students of South Indian History for a long time. The Department of Indian History of the Madras University has made valuable contributions to the study of this period in particular, both in the past and in recent years. The vast range of the available material has occasioned the writing of a large number of books on the period. No finality has yet been reached on several important questions which still invite the attention of investigators. Says Smith: "It is a matter for regret that no history of the Vijayanagara empire in the form of a readable and continuous narrative embodying the results of specialist studies, after critical sifting has yet been written." Even to-day the charge remains unfilled. The work of Robert Sewell focussed attention to the long neglected subject of the history of Vijayanagara, and in spite of the large additions to the volume of historical studies on the period, a complete history remains still a *desideratum*.

The monograph under review investigates into the problems of the foundation of the Vijayanagara empire and of the real founders of the empire. The part played by the sage Vidyāraṇya whose name is traditionally connected with the work has been refuted and defended by scholars. Mr. Srikantaya investigates this question also. Whether the rulers of Vijayanagara carried on the work of Ballala III or were the feudatories of the Kākatīyas or of Kampili, or whether they were commissioned by the Sultan of Delhi to act as his subordinates and win back the south—these are some of the main topics investigated by the author.

The first two lectures deal with the condition of South India leading to the chaos out of which arose the kingdom of Vijayanagara. On the north-west the Yadavas of Deogiri . . . were on the line of the Narmada, and on the north-east, the Kākatīyas of

Warangal a subordinate Muhammadan kingdom could be said to bar invasion from the Bengal side and the Central Provinces. The Hoysālas had to bear the brunt of the defence. In the south were the Pāṇḍyas feeling the pressure of the Muhammadans. Under Tughlak the horrors of Islam waned and the Hindus learned the folly of discord. Out of the chaos of the southern kingdoms rose the Empire of Vijayanagara (p. 33).

The exact date of the foundation of Vijayanagara is still a matter of conjecture. A poet of the twelfth century, Harihara, mentions the Virūpākṣa temple. Dates ranging from the fifth century are given, but what is certain is, that the place was sufficiently important to warrant its selection as the capital of an empire. Mr. Srikantaya believes that Vijayanagara lay in the Hoysāla dominions and was one of the provincial capitals of Ballāla III under the name of Hosappaṭṭana. He thereby anticipates the justification of the theory of the Kanarese origin of the empire. Passing under review the various theories of the origin and rise to power of Harihara and Bukka, the author states his belief that Ballāla III must have greatly assisted in the foundation of the Vijayanagara empire (p. 63). Basing his argument on Vijayanagara being situated in the Kuntala Deśa as Bukka is called Kuntala Bhūmi Pāla by Gangādevī, he concludes that Ballāla III was ruling from Vijayanagara. In 1342 Ballāla resides in Vira Vijaya Virūpākṣapura identified by the author with the later Vijayanagara (p. 69). Vijayanagara was the centre of the Hindu effort in its attempt to protect and preserve the Hindu religion. This undertaking of Ballāla was readily supported by Harihara and Bukka. This is the view of the author according to whom the rulers of Vijayanagara only continued the traditions and the work of the Hoysāla rulers (p. 72). All these require more evidence than has been given. Rejecting the theory of Muhammadan overlordship, Mr. Srikantaya cites the account of *Ferishta*, from Father Heras, of Ballāla III convening a meeting of his kinsmen out of which the foundation of Vijayanagara was one of the results (p. 79). According to Dr. S. K. Aiyangar, Harihara

and Bukka were the wardens of the Marches in the north, the most prominent and responsible of the relations of Ballāla. The arguments of Dr. Venkataramanayya are brought under scrutiny, only to be set aside as insufficient. Harihara was enthroned by Ballāla and made Mahāmaṇḍales'vara and was throughout loyal to his master. The agreement of the *Birudas* between the Hoysālas and the successors of Harihara is adduced as an additional testimony for the Kanarese origin of the empire. This is to forget that successors take the titles of their predecessors for more than one reason and that the theory of the latter being a feudatory of the predecessor is not necessary in all cases. There are instances where conquerors have succeeded to the titles of the conquered just to please the conquered subjects as a measure of solidarity. The celebration of the festival of the empire in the heart of the Hoysāla dominions in 1346, the visit of Harihara to Srīṅgeri, these are taken as indicating an atmosphere of friendliness with Ballāla III. Harihara was the lord of one of the many capitals that Ballāla kept all over the frontier to stem the tide of the Muhammadan invasion. The transition from the Hoysālas to the rulers of Vijayanagara was peaceful and was probably due to lack of heirs as both Ballāla III and his son predeceased Harihara.

The part played by the sage Vidyāraṇya is the next serious topic covering nearly sixty-five pages of the book. While tradition, literary sources and the accounts of foreign travellers refer to Vidyāraṇya there is little internal inscriptional evidence whose authenticity is not questioned. According to Father Heras, many early records do not refer to him at all. Gopinatha Rao holds the same view when he says: "The tradition of the founding of the Empire with the help of the Vedantic sage Vidyāraṇya does not seem to receive corroboration from the epigraphic evidence." (Introduction to *Madhuravijayam*, p. 15). Further, the author strongly pleads for the acceptance of the traditional account as to the part of the advaitic saint. To the contention that the city itself was named Vidyānagara, after the sage, it may be answered that the

name Vidyānagara was perhaps a later corruption. The *Madhura-vijayam*, a contemporary work mentions the name of the city as *Vijayā*. While the same work mentions the name of Kriyā-sāktiguru as the family preceptor no mention is made of the sage Vidyāraṇya. This strange omission is significant. The identity of the sage with Mādhavamantrin, Madhavācārya, Sāyaṇa and others are described in detail and the author concludes that Vidyāraṇya was influential in his days and took a prominent part in the revival of Hinduism. That the other leaders of religious thought co-operated with his endeavour and that Harihara and Bukka were all devoted to Śringeri. The connection of Vidyāraṇya with Śringeri Mutt is still uncertain, if we go only by the accepted inscriptional evidence and the tangle of the identity of Madhavācārya and Vidyāraṇya is still unanswered to our full satisfaction. One result is that the confusion of Mādhava-Sāyaṇa and Sāyaṇa-Vidyāraṇya is not now made. The problem is still open for investigation as the final answer is yet to be satisfactorily given.

The book under review has given much details of discussion and new matter. But while a large part of the matter is old, the need for a full *Bibliography* is paramount which the author has failed to add. He has tried to give a new orientation to old facts and has examined the available evidence with great care. It is a valuable contribution to Vijayanagara history.

A. N. KRISHNAN

Monumenta Niponica: A half-yearly Periodical published from the Sophia University, Tokyō. Vol. I, No. 1, 1938.

This is a very welcome member of the family of Oriental Periodicals. As the name of the periodical shows it deals with the culture and civilization of Japan. In the Aims and Objects of the periodical it is stated that it "pursues a two-fold aim. Primarily it hopes to lay open to a wide circle, chiefly composed of American and European readers, the rich treasures of Far

Eastern culture, emphasising especially the typical values of the Japanese tradition. At the same time it desires to unite those scholars, both of the Japanese and of the several European nationalities, who may be interested in the many aspects of the Far Eastern Culture."

This is not a general Oriental Periodical. Its scope is limited to certain aspect of Oriental scholarship. It is a periodical of specialized interest, the interest of Far Eastern culture, especially the culture of Japan. Our own Bulletin is more or less of a similar nature, being specially devoted "to lay open to a wide circle, the rich treasures of the Adyar Library."

This is a substantial volume of nearly three hundred pages and contains contributions from a large number of scholars who are specialists in the subject. There are general articles, some translations and some brief notes. There is also a section in which books and periodicals are reviewed. The articles are in English, French or German. From the fact that the "Aims and Objects" are published both in German and English and not in French, it is presumed that it would be predominantly an English-German periodical. But I find a speck of French also in the official pages of the periodical in so far the terms "The Chief Editor" and "The Publishers" are found in all the three Languages.

The Chief Editor is Prof. Dr. Johannes B. Kraus and it is published by the Sophia University, Tokiyo. The periodical will appear twice every year and each issue will contain about 240 pages. The subscription is 4 Dollars per year (inclusive of postage).

EDITOR

OUR EXCHANGES

- The Adhyātma Prakāśa.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute,
Poona.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Archiv Orientální.
The Aryan Path.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabha, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extrême Orient, Hanoi,
Indo China.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Eastern Buddhist, Japan.
The Federated India, Madras.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Inner Culture.
The Jaina Antiquary.
The Jaina Gazette, Ajitashram, Lucknow.

- The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.
- The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.
- The Journal of the Annamalai University.
- The Journal of the Benares Hindu University.
- The Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
- The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.
- The Journal of the University of Bombay.
- The Journal of the Greater India Society.
- The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
- The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute.
- The Journal of the Madras Geographical Association.
- The Journal of Oriental Research, Mylapore.
- The Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay.
- The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.
- The Kalaimagal.
- The Karnāṭaka Historical Review, Dharwar.
- The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
- Le Monde Oriental Uppsala, Sweden.
- The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
- The Mimāṃsā Prakāś'a, Poona.
- The Missouri University Studies.
- The Mysore Archæological Series.
- The Nāgarī Pracārini Patrikā, Benares City.
- The New Indian Antiquary, Poona.
- The New Review, Calcutta.
- The New Times and Ethiopia News.
- The Oriental Literary Digest, Poona.
- The Philosophical Quarterly, Amalner.
- The Poona Orientalist.
- The Prabuddha Karnāṭaka, Mysore.
- The Progress To-day, London.

The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
 The Religions, London.
 The Rama Varma Research Institute, Trichur.
 The Saṃskṛita Ratnākara, Jaipur.
 The Saṃskṛita Sāhitya Pariṣat-Patrikā, Calcutta.
 The Sentamil, Madura.
 The Shri, Kashmir.
 The Suddha Dharma, Mylapore.
 The Theosophical World, Adyar.
 The Theosophist, Adyar.
 The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
 The Vishvabharati Quarterly, Shantiniketan.
 The World-peace, Calcutta.
 The Z. D. M. G.

RELIGIONS

The Journal of the
 Society for the Study of Religions

Edited for the Executive Committee by F. Victor Fisher

President of the Society

THE MOST HON. THE MARQUESS OF ZETLAND, P.C., G.C.S.I., G.C.I.E

Chairman of the Executive Committee:

SIR E. DENISON ROSS, C.I.E., Ph.D.

Application for Membership should be sent to:

THE HON. SECRETARY,

26, Buckland Crescent, Hampstead,

London, N.W.3

Membership Subscription 10/- per annum

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

MASTER PASSAGES FROM THE WORKS OF DR. ARUNDALE

THE following passages from the writings of Dr. Arundale, President of the Adyar Library Association, are an appropriate corollary to the article which we published twelve months ago depicting him as "A World Personality." We offer these selections not as a garland to him, but as a garland from him to the rest of the world.

The Life Magnificent

In every aspect of life there are innumerable and easily discernible magnificences—easily discernible, that is, to the discerning, some of the first magnitude, others, of lesser magnitudes, though I should not like to take upon myself the task of dividing magnificences into magnitudes. . . . The greater the height from which we view life the more overwhelming is the magnificence, and that which in terms of nearer view, of time, relatively, seems even ugly, will somehow or other wonderfully fit into the general magnificence—a shadow enhancing the splendour of the overwhelming light. From the standpoint of time, of the nearer view, relatively, no doubt we must *become* magnificent, we

must change the sordid and the ugly into the glorious. But be assured that in terms of Eternity this is already done. We have in fact but to become what we already are. We have but to resolve, for by our very resolution the shadow is resolved into the substance of the essence of which it is, the so-called darkness is resolved into the light, the ugly in time is seen as the beautiful in Eternity. Thus is the process of evolution a process of resolution, a process of will, both for the Universal Lord and therefore for all that is of Him. He wills, and by His will is matter resolved. Let us resolve.¹

Mountain Grandeurs

I have contemplated grandeur in the microcosms of the vegetation, of the plants and trees and rocks, and in the ascending macrocosms of hills, of peaks, of mountains, of ranges, unto the consummation of Gaurishankar Himself. These mighty Himalayas are a living witness to, a living reflection of, the Buddhic and Nirvanic planes—and doubtless of still higher planes, for aught I know—according to the nature of our identification with them.

Only in the Himalayas, and in lesser degree in other ranges, may the Voice of the Silence be heard in something of its majesty and power, uttering the Word that opens the doors between the Unreal and the Real.

I perceive that Buddhi reflects for us down here the Eternal, all-pervading Silence, while Nirvana opens

¹ References are at the end of the article.

to our ears its Voice. We catch in Nirvana a syllable of its utterance. In the far-off future we may hear a Word ineffable. And then, perchance, a sentence. Some day, the mighty Language of the Gods!

This picture of the Himalayas and of their relation to these higher realms of consciousness enters strongly into my mind—not, I think, merely because they seem to be in some wonderful way the noble physical counterparts of these mighty inner regions, but for another reason which is very elusive, though I feel I have the key to it in the dim memory of the supreme wonder of the summit of Kailasa. I can see myself—I do not for the moment notice in what vehicle—on that summit, sensing the mysterious and awesome silence, the penetrating cold, the utter aloofness, the wondrous potentiality of manifestation, from the many shades of unutterable calm and peace . . . through growing unrest to the most furious, raging and cataclysmic storm. The air is alive with latent power, and I stand awestruck, humbled, reverent. Here at the summit there seems to be pure potentiality, relieved from time to time by manifestations of peace and storm. It is not what I see and feel that awes me, but that which is beyond all sight and feeling, that which is held in leash by the Logos Himself.

I find myself merging in this mighty mountain-consciousness, and I find an almost terrible sense of omnipotence. It is almost overwhelming; it would be quite overwhelming did I not suddenly understand why the experience is accorded to me. I realize the

intention to be to disclose to me the splendid inevitability of the triumph of evolution. Swept up into these vortices of glorious majesty, I know at once that the supreme freedom is to attain the unattainable, to be free to accomplish even miracles. But how can the unattainable be reached? Surely there is a contradiction? No; for the unattainable is only unattainable in time; there remains eternity, and in eternity all things are possible.³

Kingship

All are Kings in the becoming. . . . To all must come the Crown of Kingship. . . . Coronations have vital and personal meaning to us all.

Just as in the outer world a Coronation is the supreme consecration of a royal personage to the Kingship to which he is called, so is there a wondrous Coronation when the human pilgrim at last achieves Kingship of the human kingdom, to enter into the citizenship of the kingdom beyond. And stage by stage as he approaches more closely to such Kingship, he wears, as a sign visible in the inner worlds, a coronet of increasing splendour—till at last upon his head rests the Crown of a King, a coronet unfolded to its perfect expression.

It is certainly true that most members of the human family have still some distance to travel before they reach the point of being able to express in their very physical bodies accurate reflections of their coming Kingship. But the reflections are there, and the wiser

the education the more quickly will come the dawning of the kingly splendour.

You do not merely learn of kingship from the kings of men, you learn of kingship from the kings of the mineral kingdom, the vegetable kingdom, the animal kingdoms around you. Wherever there is kingship, there you can learn from it. Enter then into the kingship of your physical heritage wherever you can, drink in all its splendours and the majesty of its reflection of God's guidance and so stimulate that guidance in yourselves. Among other things, draw near to our Mother Earth, rejoice in her, take her near to you, and she will help to give you your heart's desire.³

Fire-Pillars

We are thankful to be born in these times, for so are we able to carry on the traditions of our elders—themselves soldiers of the dawn, fire-pillars in the darkness shining forth on to the Way to Light. Those who made Theosophy safe for the world, cherishing it in strength against the offences of the ignorant: they indeed were, and are, soldiers. Those who gave to The Theosophical Society its present impregnability: they indeed were, and are, soldiers.

Thanks to them, and to H. P. Blavatsky our charioteer, the fire of Theosophy sends forth flames and conflagrating sparks throughout the world, while The Theosophical Society, through its organization and individual membership, helps to make the world combustible. Today the fire leaps into flames and

sparks as in days gone by, but otherwise. Today the life of The Theosophical Society is strong, though there might be a strength even greater were each one of us still more one-pointedly ardent for Theosophy and The Theosophical Society.

Our traditions are of steadfast burning loyalty. May we hand on to those who shall come after us traditions no less pure and strong and fiery for the reason that we too have been faithful to the end.⁴

The World Needs A Renaissance

For my own part I do not think there will be war. Perhaps the nations are more afraid of war than of anything else, for they cannot see its outcome. But even if I am right that there will not be war, *there must be something*. Something must burst. The Real, the True, the Beautiful—these cannot much longer remain submerged. I believe that they still live in the hearts of the masses, in the heart of each one of us. They must have their release. They must fulfil their function of sweeping torrentially away all the hardened crusts of ignorance and its concomitant, pride, which have solidified the surface. The world needs a Renaissance. The time for it is ripe. It is on the threshold. A change of heart, a renewal of Life, is at hand.⁵

The Oriflamme of Theosophy

Theosophy must be a working hypothesis even before it becomes a matter of unchallengeable experience.

Why? Partly, of course, that we may live in ever-increasing spiritual abundance. We must learn to take hold of life more and more, and distil its nectar for our perfecting.

But even more that we may send it surging throughout the world as the most potent of existing forces for the world's Readjustment to the Good, the Beautiful and the True.

The world needs such Readjustment. The world is dying for lack of it. It is the world's elixir vitae. We have it. We must possess it as we have never possessed it before, so that we may send it forth as we have never send it forth before. The world has already been so helped by Theosophy, largely through The Theosophical Society, that it accepts, though it does not live, many Theosophical Truths. But all that has gone before is but a trickle, a stream. It is for us, seeing the world's need, to make it a torrent.

Yet unless Theosophy be torrential in our own individual lives, how can we send it torrentially through the world? How can we produce torrents save as we ourselves have them?

First, then, a realization of Theosophy, through a study and *self*-application of its truths, such as we have not so far achieved.

Second, the spreading of Theosophy far and wide, both as the Science of Life and also as the supreme solvent of all human problems.

We must take our Theosophy, the Theosophy as we ourselves happen to understand it, into the by-ways, even

more than into the high-ways, of people's lives. We must take our Theosophy into the nooks and crannies of dull drab living, where life urgently needs beautifying, even more than into the grand and fashionable pleasaunces, where garishness so often takes the place of grace, and luxury the place of life.

We must take our Theosophy into all places where hatred, suspicion and distrust are rampant. We must take our Theosophy into all troubled regions, into all regions where war is hard by, where tyranny is loose, where proud contempt is breeding blood and ruin.

We must take our Theosophy as an oriflamme, as a portent of Peace, Prosperity and Happiness, in a spirit of certainty, so that we radiate assurance and the sense of victory. We must take our Theosophy far and wide with all our hearts, with all our minds, with all our wills. Then shall the truth of Theosophy prevail, for in our very lives its power will be perceived.⁶

REFERENCES

¹ *The Life Magnificent*, 50-51.

² *Nirvana*, 47-50.

³ *A Crown of the Gods*, etc.

⁴ Presidential Address, Convention 1935.

⁵ *The Theosophist*, January 1937, 285-6.

⁶ *The International Theosophical Year Book*, 1938, 28-29.

EDITORIAL NOTES

THE Bulletin completes its second year with the present issue. It is time to review its work during the year that has just passed. In the matter of publication of works, the *Bhavasamkrānti Sūtra* edited by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri is completed and is issued as a separate volume. Two other works completed by the Library in the course of the year are the *Saṁgrahacūḍamāṇi* of Govinda edited by Brahmas'ri Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri with an English introduction by S'rimān T. R. Srinivasa Aiyangar and the *Pratyabhijñā-hṛdayam* with English translation by Dr. Kurt F. Leidecker. The translation of the *Yoga Upaniṣads* is also ready and is to be released shortly. The Bulletin has been coming out on the specified dates in spite of the several difficulties in the way, for which our thanks are due, in no small measure, to the efficient co-operation of the Vasanta Press.

A few changes have been introduced into the present programme for the publication of works. The first part of the *R̥gvedavyākhyā* of Mādhava is expected to be issued as a separate volume in the middle of 1939. Till then, it will appear in the Bulletin, in parts, as has

been the case hitherto. This will complete the first four adhyāyas of the first Aṣṭaka. The *Sāmavedavyākhyā* will not be a regular feature for sometime to come, till the *Ṛgvedavyākhyā* is completed. The *Devasvāmibhāṣyā* will take the place of the *Ṛgvedavyākhyā* and a larger number of forms will be devoted to that work. The *Sāmavedabhāṣyā* will then occupy a subordinate part and will get only two or three forms per issue. On the completion of the *Devasvāmibhāṣyā*, the *Sāmavedabhāṣyā* will become one of the main feeders of the Bulletin.

The Library has never been particularly anxious about the financial aspect of the Bulletin or its publications. Our Bulletin makes a special appeal only to a select few and the number of the subscribers has stood at the same level as last year. But it has evoked greater response from both Indian and foreign journals; and the number of our exchanges has considerably increased. We have Seventy Journals as exchanges for the Bulletin. Besides, the quality of the books received for review have kept the same high standard as last year.

Others also have been kind enough to co-operate with us in the work of the journal. In conveying our thanks to all these we make particular mention of Professor Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar for his hearty co-operation; to Professor Suryanarayana Sastri we beg to convey our sincere thanks for writing a short comparative account of South Indian Śaivism with the Pratyabhijñā system. This has been printed

as part of the book *Pratyabhijñāhṛdayam* translated by Dr. Leidecker.

Brahmas'rī Paṇḍit S. Subramanya Sastri and Śrīmān T. R. Srinivasa Aiyangar are continuing the translation of the next volume of the Adyar edition of the Hundred-and-Eight Upaniṣads, *i.e.*, the *Sāmānya Vedānta Upaniṣads*. The publication of this work will be undertaken as soon as the manuscript gets ready.

Other works, which, Brahmas'rī S. Subrahmanya Sastri is engaged in editing for the Adyar Library, are the *Saṅgītaratnākara* with the hitherto unpublished commentary of Śiṅgabhūpāla—I say unpublished, as only a fragment of the whole work was published at Calcutta in 1891 in a Bengali monthly journal the *Arunodaya*—and the *Nāṭyasāstra* with photographic illustrations of the *āṅgika abhinayams*. The collation of manuscripts for the former and the gathering of materials for the latter are proceeding. It is the desire of the learned editor to exhaust the available manuscripts to make his work complete.

Our Library has also undertaken the publication of a series of works in *Dharma Sāstra*. The *Vyavahāranirnaya* of Varadarāja, of which a sample was published in the October and December issues for 1937, is now being published as a separate volume by itself. More than half of the work has gone through the Press and it is expected to issue the book to the public by March 1939.

An edition of the *Kalādarsa* of Āditya Bhaṭṭa is also under preparation for publication by the Library.

The Assistant Editor of the Bulletin has undertaken to do the work with the collaboration Professor Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar. The importance of the work may be understood by the respectful references made to it by the author of the *Kālanirṇaya*.

The Library also proposes to undertake a critical edition of the *Viṣṇusmṛti* with the commentary called the *Kesava Vaijayantī*. This is the only commentary on that *Smṛti*. While the *bhāṣyas* of other original *Smṛtis* have been published the commentary of this *Smṛti* has enjoyed comparative obscurity. While the *bhāṣya* of Medhātithi for Manu, the *Mitākṣarā* of Vijñāneśvara for *Yājñavalkya*, the fragments of Asahāya for *Nārada* have all come to light, the commentary on the *Viṣṇusmṛti* has so far been kept in the background. The comparative lateness of the work is partially responsible for this obscurity. But that can not be advanced as the only reason, as works of more recent date have come to light and have been published with greater gusto. Professor Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar and Mr. A. N. Krishna Aiyangar, the Assistant Editor of the Bulletin will collaborate in editing the *Kesava Vaijayantī*. We trust that the projected edition of this commentary will satisfy the needs of the scholars and enrich the publications of the Adyar Library.

REVIEWS

Satapatha-Brāhmaṇam, Part I, edited by Vedaviśārada Mimāṃsākeśari A. Chinnaśwami Sastri, Vice-Principal of the College of Theology and Professor of Mimāṃsa, Benares Hindu University; Kashi Sanskrit Series, Chowkhamba Sanskrit Series Office, Benares, 1937.

The Great Brāhmaṇa of the White Yajurveda has a special interest for scholars, just as it has interest for the vast body of people, who dwell north of the Godāvari and follow the Sūkla Yajur Veda. It is not only the largest Brāhmaṇa in bulk, but it contains a very large number of legends, many of which are developed in Purāṇic literature. The famous story of the flood, which occurs in many countries, is found in this Brāhmaṇa. Its importance to the student of comparative mythology and religion attracted western scholars early. Weber brought out his monumental edition of the text in 1855. Eggeling published his translation, with elaborate introductions and notes, in the Sacred Books of the East between 1882 and 1900. Macdonnel has no doubt that "next to the Ṛgveda it is the most important production in the whole range of Vedic literature". He has pointed out the source of legends used by poets like Kālidāsa in this Brāhmaṇa. The revived interest in the Veda in Bengal was shown by the publication of Paṇḍit Satyavrata Samāśrami's edition in the Bibliotheca Indica, with Sāyaṇa's *bhāṣya*. The bare text has been reprinted in Bombay and Ajmer. The text of Weber followed the Mādhyandina recension, and Eggeling commenced one of the Kāva recension.

To Indian students Weber's edition is virtually inaccessible on account of its high price; further, they need a commentary.

The demand is now partly met by the publication of the first volume of a projected edition of the Brāhmaṇa, in the Mādhyandina recension, with a short introduction and very valuable notes. A full introduction is promised with the next volume. It will be awaited with interest, as it will discuss many points of divergence of view between the learned editor and western scholars of which we have indication in the footnotes.

The volume under review comprises the first four kāṇḍas. The first two kāṇḍas deal with *Darsapūrṇamūsa*, *Agnyādheya*, *Agnihotra*, *Agniyupasthāna*, *Pinḍapitṛyajña*, *Āgrayaṇeṣṭi*, *Dākṣāyāṇayajña*, and *Cāturmāsya*. In the third and fourth kāṇḍas the *Agniṣṭoma* in its various elements is fully described. The special merit of this edition is that it is the work of an Indian scholar to whom the different sacrifices are not mere theoretical exercises, a knowledge of which is derived only from books, but is conversant with the practice and direction of vedic *yajñas*. Professor Chinnaśwami Sastri enjoys great honour in Kāśī as a profound Mīmāṃsaka and Vaidika. His collaborator Pandit Pattabhirama Sastri is his own gifted pupil. The result of their joint labours is the production of an edition of this very important Brāhmaṇa, which is a monument of scholarly accuracy and acumen, and is published in a usable form and at a reasonable price, within the reach of students of Vedic literature, and of the followers of the *Mādhyandina* school.

Professor Chinnaśwami Sastri points out that the difference between the *Mādhyandina* and *Kāṇva* recensions disappear after a few chapters. A discovery of greater importance, which we owe to the circumstance that the editor is *facile princeps* in his own *Taittirīya-sākhā*, is that the *Satapatha* contains many passages in which it establishes its own opinion as against opposed views. Many of these condemned views are those of the *Taittirīya*. The allusion to the latter raises many important questions, which are reserved for fuller treatment in the promised Introduction. As instances of such criticisms are mentioned: *Sat. Br.* 1, 2, 4, 11 which refers to *Tait. Br.* 3, 3, 2, 1; *Sat. Br.* 1, 5, 2, 39 which

refers to *Tait. Sam.* 2, 6, 2; *S'at. Br.* 1, 5, 3, 10 which refers obviously to *Tait. Sam.* 2, 5, 5, 1; *S'at. Br.* 2, 1, 4, 8 which refers to *Tait. Br.* 1, 1, 9, 9; *S'at. Br.* 3, 6, 3, 24 which refers to *Tait. Sam.* 6, 3, 9, 6. These are only a few of such instances, which are all carefully noticed in the footnotes.

Another admirable feature of this edition is the supply in the footnotes of appropriate references to the Vedic texts, which are alluded to in the Brāhmaṇa, and the indication, where necessary, of *pāṭhabhedu* between the text followed and that followed by commentators like Uvvaṭa (see p. 25). Parallel references to other Vedas and Brāhmaṇas, and the *Sūtra* literature are furnished in abundance in the footnotes, to which one should turn to get some idea of the enormous trouble involved in the editing. In view of the sanctity attached to exactness of the most meticulous character in Vedic passages, editing Vedic literature demands a degree of accuracy and care which no other branch of literature involves. The impelling motive to undertake all that trouble willingly is to be sought not merely in the high standard of a scholar's life but in the living faith in the sanctity, which only those brought up in the tradition, like the learned editors, can possess. It is this, which, granted an equal degree of critical scholarship, will make a proper *paṇḍit* edition, like the one under review, any day more valuable than an edition lacking this essential.

The full value of this important contribution will however be evident only when it is completed and the promised introduction (*bhūmikā*) is available. We trust we shall not have to wait long for these.

K. V. RANGASWAMI

Twelve Religions and Modern Life, by Har Dayal, pp. 250, Pott. 8vo., 1938, Modern Culture Institute, Edgeware, England. Price 2s. 6d.

Dr. Har Dayal has founded at Edgeware a world association which has taken the title of the Humanistic Fellowship. Its claim

seems to be to formulate a body of doctrines which will fit in with rational views of modern life. To the corpus of this creed the founder gives the name "Humanism," a term already appropriated for other views (e.g. Professor F. C. S. Schiller's). The critics (and possibly the advocates) of the new cult sometimes refer to it as Dayalism. It makes the big claim, because of its "discriminating and comprehensive eclecticism" (p. 202) to be the "new gospel" which has come "to fulfil all the old dispensations." "Humanism" claims to be tolerant, and to accept what is capable of reconciliation with modern life and reason in all old creeds. In this aspect it presents a superficial resemblance to Theosophy, but this is hardly more than superficial because it rejects a good deal of the content of Theosophy and its methods, while the vigour of its denunciation of what it disapproves of in other beliefs savours little of a spirit of toleration. It is definitely atheistic, and it is suggestive of a grim humour to regard it as a thirteenth, and twentieth-century 'religion.'

The aim of the little book is to illustrate, and perhaps justify, the claim to discriminating eclecticism, made by Dr. Har Dayal for his cult. The review of the twelve religions beginning with Zoroastrianism and ending with Positivism, which is attempted in the book, is restricted in scope by their objective. He who hopes to find in the book a description or even an adequate criticism of the tenets of other faiths will be disappointed. Dr. Har Dayal's purpose is to show merely what he would pick up and reject in the older creeds in the construction of his own edifice of faith. What is provided is only a sort of source-book of Dayalism. The method of *indirect* presentation of its creed make it difficult to get a clear and coherent picture of the corpus of its belief. We can only gather from it some of the likes and dislikes of Dr. Har Dayal.

We might begin by noting some of the 'old and out-worn beliefs' for which "Humanism" has no use. Foremost among them stands the belief in one God. The Humanist "does not believe in God of any type or variety" (p. 114). The belief is unsound philosophically, and ethically superfluous (p. 119), Monotheism "is a gratuitous calamity in philosophy" (p. 118), and it

has been "the sleepless enemy of science" (p. 120). Pantheism is only "attenuated monotheism" (p. 121). Humanism rejects all doctrines of reward or retribution according to action (karma)—Christian or Hindu—, belief in the survival of human personality after death, corporeal resurrection (Christian, p. 151), ceremonialism (p. 151) all form and ceremonial—"all mechanical mummery and buffoonery" (p. 196)—metaphysics (p. 213), image worship, caste, beliefs in heaven and hells, subjection of women, nationalism ("we Humanists should cease to think and feel in terms of nationality" (p. 221),—meat-eating, tobacco, and drugs (p. 91), war (p. 150) and militarism (p. 184).

It would seem that among the primary articles of the creed of "Humanism" we should reckon atheism, pacifism, internationalism, philanthropy and vegetarianism. All these are "rational," and necessitated by the conditions of modern life. The "humanist" is a believer in the power of the human mind (p. 124) and the reaction of thought on the body (p. 122). He does not consider sense-pleasure evil, so long as it is not in excess (p. 127), though he would condemn the sensuous hopes of Islam (p. 184). Accordingly, the cultivation of the body, personal cleanliness and the selection of suitable dietary from its effects on character and mind appeal to him (p. 22). Asceticism is bad though self-control and self-discipline are necessary (p. 132). The married estate is worthy, though celibacy for both man and woman can not be despised "because Humanism must tap this perennial reservoir of ethical energy among young people." (p. 142). Humanism needs missionaries to diffuse its teachings (p. 144) and the celibate is the better missionary for he is "like a balloon filled with hydrogen : it rises fast and far" (p. 142). Physical mortification, like that of the Jains, is repulsive (p. 104). Islam is held up for admiration for the simplicity of its creed, its democratic character, absence of race and colour prejudice, prohibition of drink and high ethics (p. 184). The love of beauty should be cherished, and Sufism is praised for inculcating it and Islam and Judaism condemned for want of it. While Humanism approves of the family, its dislike of excess in any

direction leads to condemnation of Confucius's adulation of excessive filial piety; while the democratic bias of the Humanist condemns with equal vigour the philandering with benevolent absolutism by the Chinese sage (p. 56). Positivism is commended among other things for advocating the equality of the sexes (p. 232) but "freedom for woman should not mean the freedom to make a fool of herself." (p. 235).

The above are samples of the new modernized religion. The book, which abounds in them, is the fruit of much reading and thought, though it can hardly be said to be either a satisfactory essay in Comparative Religion or a product of adequate and precise, as well as unbiassed scholarship. The founder of even an eclectic creed can not be expected to divest himself of preconceptions and prejudices to which scientific scholarship will furnish no support. Evidence of these is apparent in almost every page of this little book, and particularly in the very superficial account of Hinduism—the religion in which the founder was born. The value of Dr. Har Dayal's religious synthesis and its modern character would not have been diminished by wider and more intense, as well as sympathetic study, and the cultivation of the spirit which give their value to such works as the *Encyclopaedia of Religion and Ethics* and the exhaustive penetrating analysis of *Hinduism and Buddhism* in the late Sir Charles Eliot's great work. It is significant that neither of these authorities finds a place in the bibliography which Dr. Har Dayal has provided for his followers and critics.

K. V. RANGASWAMI

An Eight-Hundred Year Old Book of Indian Medicine and Formulas, by Elizabeth Sharpe, Limbdi-Kathiawar (India). Published by Luzac & Co., London.

This publication is the English translation from a manuscript in Gujarati characters of the original which is in very old Hindi.

This book contains formulae of some Ayurvedic Medicines used on various diseases. It consists of eight parts and two appendices of which the formulae are arranged in the order of diseases in the first four parts while, in the other four, they are arranged according to the nature of preparations namely, Powder, Pills, Ointments and Oils. Vaidyaraj Amritlal Pattani, the Limbdi Court physician has helped the translator in giving English and Latin equivalents for names of drugs and diseases.

Though some of the names of the formulae are similar to those found in the standard works on Ayurveda, *viz.*, Caraka, Suśruta, Vāgbhaṭa, etc., the ingredients seem to differ in many cases.

The work of translating into English this ancient work on Indian Medicine is doubtless highly commendable; but the practitioners of non-Indian systems of medicine, to whom the author throws out the suggestion that the recipes may be tried, would find it difficult to implement the suggestion in the *absence of details* for preparing the medicines which, however, are not given. It is also not safe to select a medicine for use in a disease without a proper knowledge of the diseases, their causation and the appropriate drugs according to the system of Indian Medicine.

As often said by Māhamahopādhyāya Gananath Sen, M.A., L.M.S. of Calcutta, the success of an Ayurvedic physician is due not to the charm of this or that drug but to his clear grasp of the Doṣic derangement and his selected and well considered treatment of that derangement according to well defined principles of therapeutics; mere knowledge of formulae will not help the practitioner to try them on diseases and to know their efficacy.

The English or Latin terms are not quite appropriate in some cases. The word 'Delirium' is used as an equivalent term for all sannipata Jvarams; *Rakta srāvam* is translated as 'profuse menstruation' while the actual meaning of the word is "haemorrhage from any part of the body." A serious mistake in the translation is the use of the word "Gonorrhea" for *prameha*. The word 'ointment' is used as equivalent for "Ghṛtams;" and from this it is argued

that "in India these ointments are eaten." Similar inaccuracies occur in many other places.

An index containing the names of drugs in English or Latin and Hindi together with their indications in diseases is also added to the book.

The two appendices found at the end of the book give certain minor details with regard to weights used and methods of preparations, etc.

M. VISWESWARA SASTRY

Ayurveda Darsanam, by Paṇḍit Narayana Datta Tripathi Ṣad-dars'anatīrtha of Indor. Price Rs. 4.

Vaidyaratna Captain G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M. has stated in the Report of the Committee of the Indigenous Systems of Medicine published in 1922 that a study of the principles of Sāṅkhya, Vaiśeṣika, Nyāya, etc., is to Āyurveda, what the study of Physics, Chemistry, Biology, etc., is to Western medicine, this he designated as the Preliminary Scientific study.

The book under review is as though it is just to support the above statement.

The author has proved in this, not only that the knowledge of dars'anas helps the student to understand Āyurveda well but also that all the six dars'anas are found embodied in Āyurveda. He has taken mainly Caraka as authority for his attempt and proceeded on the basis of the *Sūtra* of Caraka explaining the forty four padas in Vimanasthānam (पदानि वादमार्गज्ञानार्थं अभिगम्यानि) covering the knowledge of all the dars'anas.

The text is written in the form of sūtras with explanatory notes (*vr̥tti*). Though some may differ with the author's views on some points in the work, yet, on the whole, it is an excellent work for inclusion in the Curricula of Āyurvedic studies throughout India. I congratulate the author for publishing such a useful book.

M. VISWESWARA SASTRY

The Jaiminiyanyāyamālā of Mādhavācārya with the *Nyāmālāvistāra*, Part I, Kashi Sanskrit Series, No. 126. Edited by Pandit A. Ramanatha Sastri, Professor, Sri Venkatesvara Sanskrit College, Tirupati, and Pandit Pattabhīrama Sastri, Assistant Professor, of Mīmāṃsā, Benares Hindu University, Published by Jai Krishna Das Gupta, The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Benares, pp. 4, 6, 236, and 40, 1937.

The *Jaiminiyanyāyamālāvistāra*, a classic in Mīmāṃsā, of the Vijayanagar period is a fairly well-known work studied by the students of Mīmāṃsā, especially the beginners. Its author Mādhavācārya mentions the name of Harihara and Bukka two of the early Vijayanagar kings. He also claims to have been a minister of Bukka. The first part of this work containing the first three adhyāsa with the commentary of Mādhava himself, is being edited in the Kashi Sanskrit Series by two Paṇḍits engaged in the task of teaching the subject. Naturally, they have tried to remedy, in the present edition, those defects which they had noticed in the earlier editions, as a result of their experience in teaching. The Notes which the joint authors have appended to the text in the form of explanations or tracing the Vedic passages to their original sources serve a very useful purpose. The modern appliances such as the index of verses or the index of passages cited, have been carefully prepared much to the advantage of students and scholars engaged in research.

As a text much studied by those interested in the Mīmāṃsā Sāstra there are several editions of the work. The earliest is that by T. Goldstuecker printed and published during 1865 to 1867 on behalf of the Sanskrit Text Society (Trübner). It is of quarto size, and like all works printed in those years, its cost is prohibitive. The Calcutta edition of Satipati Vidyābhūṣaṇa (1916) is incomplete. Pandit Sivadatta Sarma brought out an edition of the work in Poona in 1892 in the Ānandāśrama series (No. 24). The Benares edition of the *Nyāyamālāvistāra* by Satyavrata Samāśramin in the magazine *Pratna Kamra Nandini* has become scarce. The edition of Jivānanda Vidyāśāgara though complete, lacks the modern appliances of research, e.g., index of verses, etc.

The prime object of the present edition has been to assist the students, especially the beginners. Short explanatory passages, wherever necessary, have been added in a simple style only with this end in view. References to the parallel passages in the *Taittirīya Samhitā*, wherever available, have been added while the Bhāṣya and the Vārtika have given references to passages in other sākhas. The plan of the placing of the *audumbura kusa* in the *Citrādhikaraṇa* helps to clear certain practical difficulties in the actual performance of the *stoma*.

The author has promised to discuss the question and identity of Mādhavācārya on a later occasion after completing the printing of the work. Such a discussion is welcomed, as we trust it would help in solving some of the most difficult questions pertaining to that period. The author of the present work styles himself as a *Pratīvasanta-Somayāji*, i.e., one who performs the Soma sacrifice every spring. The Ānandāsama edition and the Calcutta edition of Jivānanda have this passage in the colophon while it is omitted in the edition of Goldstuecker. The telugu edition of the work in the Adyar Library also omits this title in the colophon. The significance of this title would go a long way to establish that the author was a *gṛhasia* and not a sanyāsin. The omission of this part of the colophon in the present edition is significant.

The question of the identity of Mādhava, Vidyāraṇya and Sāyaṇa has drawn much attention while yet no finality has been reached. The late Rao Bahadur R. Narasimhachar drew attention to the several difficult questions which had to be satisfactorily solved before accepting the question of the identity of Vidyāraṇya with Mādhavācārya. The reply of Mr. Subramanya Aiyar has left the question in much the same position. The several articles which have appeared since then, have not improved the solution of the tangle. May we trust that the promised investigation will go into the question fully and offer a complete and satisfactory explanation of the authorship of the work and exact relation of the author to Vidyāraṇya, Mādhava and Sāyaṇa ?

We congratulate the editors and the publisher on their publication and trust that the full work will be made available to the public, ere long. The services which the Chowkhamba Press has been rendering to the cause of Sanskrit Literature deserves special mention on an occasion like this.

A. N. KRISHNAN

Bhakti Yoga of Vivekānanda, translated by Y. Subba Rao. Published by the Adhyātmaprakāśa Kāryālaya, Bangalore City. Pages 16, 111. Price As. 12.

The present work is a translation, in good and readable Kannaḍa, of the *Bhakti Yoga* of Svāmi Vivekānanda. The work is divided into twenty sections and places before the public the essentials of Indian philosophic thought of the *Bhakti* school. Based upon over sixty different works, the present volume makes clear to the minds of the reader the several phases of *Bhakti Yoga*. Svāmi Vivekānanda, an advaitin by birth and conviction, shows how one should be tolerant to other systems of philosophic thought, by citing very often from works belonging to different and even opposite schools of thought. It is possible to take objection to statements criticising those that are intolerant by declaring them to be worse than curs; and also to remarks like this, *i.e.*, an animal, if it creates a god, will make it only a super-animal and nothing more. For we, human beings, have created gods not only in the form of human beings but also in the form of the various other beings of creation, *i.e.*, Matsya, Kūrma, Varāha and so on.

The translation is in faultless Kannaḍa and in intelligible language. The rendering of technical expressions is invariably happy and we congratulate the author on this small but important publication.

H. SESA AIYANGAR

Vākyavṛtti and Laghuvākyavṛtti, translated by Y. Subba Rao. Published by the Adhyātmaprakāśa Kāryālaya, Bangalore City. Pages 10, 36. Price As. 3.

This is a free rendering of the *Vākyavṛtti* and *Laghu-vākyavṛtti* of Śaṅkarācārya in readable and chaste Kannaḍa prose. The author has appended short notes on technical *sāstraic* terms. The sources of the citations are traced in the appendix. The subject matter of the text is brought out in a short and compendious form, and will be helpful in understanding the subject-matter to those scholars of Kannaḍa who are not familiar with Sanskrit.

H. SESA AIYANGAR

Adhyātmāsūktimañjarī of Śivānanda Sarasvatī, translated by Y. Subba Rao. Published by the Adhyātmaprakāśa Kāryālaya, Bangalore City. Pages 6, 68. Price As. 6.

The present work is a rendering in Kannaḍa of the *Spiritual Lessons* of Śivānanda Sarasvatī, originally published in the *My Magazine*. In forty-five sections the author shows that the truths of *Vedānta* could be understood only by *anubhava* and not by mere study under teachers or through books. Yogic practices, *dhyānas*, *Nirguṇa* and *Saguṇa upāsanās* and allied topics are well explained, so as to be understood even by those who do not know the philosophical texts. We congratulate the author on these three short and interesting booklets.

H. SESA AIYANGAR

Tirumurukarṇapadai, edited by N. S. Ramachandra Aiyar, B.A., L.T., Muthialpet High School, Madras. Pages x, 33; 1937. Price Annas 4.

The little book under review is divided into two parts, the former containing a preface in Sanskrit, a study in English and a *Nāttam* in Tamil. In the latter part, the text is printed side by side with a paraphrase in Tamil. The poem is ascribed to Nakkirar

one of the great poets of the S'aṅgam Age and the President of the Third S'aṅgam. His courage and faith in his own convictions were proverbial. The story goes that he refused to modify his opinion about a literary composition brought to him, in spite of the threat of Lord Śiva himself to open his third eye.

The poem treats of the famous places of pilgrimage of Śrī Subrahmaṇya; of these, six are of importance and they are treated in the book. Beginning with Tirupparankunṇam near Madura, the author takes his route in the *pradakṣiṇa krama*. Tirucendur is the next shrine described. It is situated 36 miles east of Tinnevely in the Tinnevely District. It is significant to note that the name of the shrine is given as Tiruciralaivāi. In later times, the name Tirucendur is held to have been derived from the name of a Paṇḍyan king Jayantan. The presiding deity here is Ṣaṇmukha with twelve hands, each face and hand having a particular function assigned to it.

The third of the series is *Tiruāvinankuḍi*—or modern Pazhaṇi. It is held that Lakṣmi, Kāmadhenu, the Sun, the Earth and Indra worshipped Subrahmaṇya here. The *mūrti* here is *Devādidēva* distributing favours to his devotees. Tiruveraham, the identity of which is somewhat in dispute between Udipi and Svāmimalai—as both are equally held to be identical with Tiruveraham—comes next. Muruha is here the *Guru* explaining the orthodox form of worship. The last of the series is Alagarkoil near Madura. The book concludes with a few stanzas under the name *Tani Venbākkal*, as a separate section (pp. 28-9).

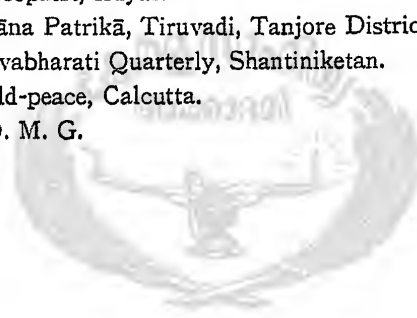
Mr. Ramachandra Aiyar, as a devotee of Śrī Subrahmaṇya, has, in his English study, appended his personal method of approach to the god. His Tamil paraphrase will be found to be of great help to the large numbers of the devotees of Ṣaṇmukha. The explanation of the difficult words in pages 31-3 will be found useful and appreciated, as not all could understand the poems of the S'aṅgam Age.

A. N. KRISF

OUR EXCHANGES

- The Adhyātma Prakāś'a.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute
Poona.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Archiv Orientalní.
The Aryan Path.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabha, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extrême Orient, Hanoi,
Indo China.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Director of Archæology, Baroda.
The Eastern Buddhist, Japan.
The Federated India, Madras.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Inner Culture.
The Jaina Antiquary.
The Jaina Gazette, Ajitashram, Lucknow.

- The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.
- The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.
- The Journal of the Annamalai University.
- The Journal of the Benares Hindu University.
- The Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
- The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.
- The Journal of the University of Bombay.
- The Journal of the Greater India Society.
- The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
- The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute.
- The Journal of the Madras Geographical Association.
- The Journal of Oriental Research, Mylapore.
- The Journal of Parapsychology, Duke University Press, Durham, U. S. A.
- The Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay.
- The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.
- The Kalaimagal.
- The Karnāṭaka Historical Review, Dharwar.
- The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
- Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.
- The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
- The Mīmāṃsā Prakāśa, Poona.
- The Missouri University Studies.
- The Mysore Archæological Series.
- The Nāgari Pracārīnī Patrikā, Benares City.
- The New Indian Antiquary, Poona.
- The New Review, Calcutta.
- The New Times and Ethiopia News.
- The Oriental Literary Digest, Poona.
- The Philosophical Quarterly, Amalner.
- The Poona Orientalist.
- The Prabuddha Karnāṭaka, Mysore.

- The Progress To-day, London.
The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
The Rama Varma Research Institute, Trichur.
The Religions, London.
The Review of Philosophy and Religion.
The Saṃskṛita Ratnākara, Jaipur.
The Saṃskṛita Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
The Sentamil, Madura.
The Shri, Kashmir.
The Suddha Dharma, Mylapore.
The Theosophical World, Adyar.
The Theosophist, Adyar.
The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
The Vishvabharati Quarterly, Shantiniketan.
The World-peace, Calcutta.
The Z. D. M. G.
-

अप्सु । सोमेनायमर्थं उपादिष्ट इति स्वयमृषिरुपदिशति । अप्सु मे सोमोऽब्रवीत् दन्तः^१ । सन्ति विश्वानि भेषजानीति । तथाग्निं^२ चिद्विश्वेशंभुवं^३ विश्वेषां सुखस्य भावयितारमनुष्णत्वात् । अपि च स्वरूपे-
नैवापि^४ । आपो विश्वभेषजीः अब्रवीत् । आप इति द्वितीयान्तमप्यस्ति ॥

अप्सु मे । ओषधीशः सोमः अपामन्तः विश्वानि भेषजानि सन्तीति मामब्रवीत् । अग्निं च सर्वस्य सुखस्य भावयितारं अप्सु स्थितम् । स्वरूपेण च उदकानि विश्वभेषजानि उवाच ॥ (२०)

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे^५ मम । ज्योक् च सूर्यं दृष्टो ॥

आपः । आपः । प्रयच्छत भेषजम् । वरूथं वारकमुपद्रवाणाम् । मम तन्वे शरीराय । ज्योक् चिरं च । मम सूर्यं दृष्टम्^६ । अरोगो जीवन् शक्नोति^७ सूर्यं दृष्टम्^८ । तनुस्तनेः^९ चलनार्थादिति^९ ॥

आपः पृणीत । आपः प्रयच्छत भेषजमुपद्रवाणां शरीरस्य च रक्षाभूतम् । चिरं च सूर्यं मां द्रष्टुं कुरुत ॥ (२१)

^१ Read अन्तः

^२ था mostly worm-eaten.

^३ Read तथाग्निं च विश्वेशंभुवं.

^४ स्व mostly worm-eaten. Read स्वरूपेणैवापि.

^५ Read द्रष्टुम्.

^६ The leaf above the letters वन् शक्नोति worm-eaten. The letters slightly injured.

^७ Read द्रष्टुम्.

^८ Read तनुस्तनेः

^९ The derivation in Nirukta is गौरत्र तनूरुच्यते । तता अस्यां भोगाः । There is no such root in the Dhātupāṭha, which has only तनु विस्तारे (8. 1) and तनु श्रद्धोपकरणयोः (10. 296.)

इदमापः प्र वहतु यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥

इदम् । इदमापः प्रवहतापनयत । प्रभवन्त्यः । यत्किञ्चिदुरितं^१ मयि । दुरितं दुरागतं पापम् । यद्वाहमभिद्रोह अद्रोग्यव्येभ्यः^२ पित्रादिभ्यः । यद्वा शप्तवानस्मि । अनृतमसत्ये^३ + + तवानस्मि शपथमित्यर्थः । तदप्यपनयत इति ॥

इदमापः । इदं दुरितमापः अपनयत यत्किञ्च मय्यस्ति । यद्वा अहमद्रोग्यव्येभ्यः पित्रादिभ्यः अभिद्रोह । यद्वा शप्तवानस्म्यनृतम् । अनृते अर्थे शपथं कृतवानित्यर्थः ॥ (२२)

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आ गृहि तं मा सं सृज वर्षसा ॥

आपः । आपोऽहमद्यान्वचारिषं स्नातुमनुप्रविष्टोऽस्मि । तासां रसेन च संगतास्मि^४ । अपा^५ रसेन सिक्ता इत्यर्थः । पयस्वानप्सु वर्तमानस्त्वमग्न

^१ Read यत्किञ्चिद्दुरितं.

^२ Read अद्रोग्यव्येभ्यः.

^३ After त्ये two syllables are completely gone, the leaf being worm-eaten. The ए mark preceding the consonant for the first syllable is in tact. The second must be उ, the end of the tail being seen. Probably what was written was अनृतमसत्येये उतवानस्मि and to be read अनृतमसत्येये उक्तवानस्मि.

^४ Read संगता स्मः or संगतोऽस्मि.

^५ Read अपां.

आगच्छ । तेन रसेन युक्तं तं मा संसृज स्नातं वर्चसा । वर्चो वृणक्तेस्तेजो-
विशेषः ॥

अग्रे धत्ते तिवि^१ वर्चः पृथिव्याम् (ऋ. वे. ३. २२. २)

इति ।

आपो अद्य । उदकान्यद्यान्वचारिषं अपां रसेन च संगताः । उक्ता एक-
वचनबहुवचनयोः संगतिः । रसवानग्ने मत्समीपमागच्छ । तं मां त्वं वर्चसा
संसृज अप्सु स्थित्वा इति ॥ (२३)

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥

सं मा । सं सृज मामग्ने स्नातं वर्चसा । सं प्रजया । समायुषा तं
मा जानीयुर्देवा^२ इन्द्रश्च सह^३ ऋषिभिरिति^४ ॥

सं माग्ने । संसृज मामग्ने वर्चःप्रभृतिभिः । तं मां देवादयश्च जानीयुः ॥
(२४)

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मृत्वा अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

^१ Read यत्ते दिवि.

^२ जा mostly worm-eaten.

^३ स mostly worm-eaten.

^४ Here there is the figure 4 to mark end of the Sūkta.

हरिश्चन्द्रो ह वैधसः (ऐ. ब्रा. ७. १३) इति ब्राह्मणमनुसन्धेयम् । तत्र शुनश्शेषो यूपे बद्धः कादिशीकः^१ कं देवमुपयावानिति^२ निचिकित्सति^३ कस्य नूनमिति । तस्या^४ प्राजापत्यत्वं निरुक्तत्वात् । तत्र कः कतम इति द्वाभ्यां पदाभ्यां^५ प्रश्ने कश्चन विशेषो भवति ।

को मृळाति कतम आगष्ट^६ (ऋ. वे. ४. ४३. २)

को मा ददर्श कतमः स देवः (ऋ. वे. १०. ५१. २)

इति । तस्य^७ नूनं इदानीम् । कतमस्य अमृतानां मध्ये न^८ मनामहे उच्चारयाम^९ । चारु देवस्य नाम्य^{१०} । को मां मुमूर्षुम् । पुरपि^{११} महत्या अस्यै^{१२} पृथिव्यै । दात् दद्यात् । अहममृतस्सन् पितरं च पश्येयं मातरं च । अपर्यवसितार्थत्वात् आख्यातमुदात्तम् । दृशेयमिति चवायोगे प्रथमा^{१३} इति चाधीमहे । यत्राख्यातयोरितरेतरापेक्षा नास्ति^{१४}

^१ Read कान्दिशीकः

^२ Read देवमुपयावानिति.

^३ Read विचिकित्सति.

^४ Read तस्याः

^५ ति द्वाभ्यां पद ; here there is a long hole in the leaf above the letters, the leaf being worm-eaten. But the letters are only very slightly affected.

^६ Read आगभिष्टः

^७ Read कस्य.

^८ न not wanted.

^९ Written first उच्चारयामा ; then the आ mark in मा scored off.

^{१०} Read नाम.

^{११} Read पुनरपि.

^{१२} स portion in स्यै worm-eaten.

^{१३} P. 8. 1. 59.

^{१४} Page 18. a ends here.

तत्र^१ द्वेदप्युदात्ते भवतमः^२ । यत्र^३ त्वपेक्षा तत्र विवक्षायां पूर्वमुदाकम्^४ ।
अविवक्षितश्चेत् सोऽर्थोऽनुदात्तमेवेति वैय्याकरणा इति ॥

कस्य नूनं शौनःशेषम् । कः कतम इति प्रजापतिं पृच्छति । इदानीं
देवानां मध्ये कस्य शोभनं नाम वयमुच्चारयामः । स प्रजापतिः मुमूर्षूनस्मान्
पुनरपि महत्यै पृथिव्यै ददातु । ततोऽहं मातापितरौ पश्येयम् ॥ (१)

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मुह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दशेयं मातरं च ॥

अग्नेः । तं देवमग्निं निश्चित्य तमेतया तुष्टाव^५ । तत्र तच्छब्देन
संसृष्टत्वात् दादित्याख्यातं^६ ददात्वित्यर्थे । दशेयमित्याख्यातमपि वाक्य-
संयोगात् भिन्नार्थम् । अतो न सृजति शाकल्यः^७ । प्रथमः प्रथते^८ ।
निरुक्तं तु प्रथमं प्रथत^९ इति ॥

^१ तत्र mostly worm-eaten.

^२ Read द्वे अप्युदात्ते भवतः

^३ य mostly worm-eaten.

^४ Read पूर्वमुदात्तम्.

^५ It is not certain if it is तुष्टाव or मुष्टाव. Only the bottom half of the first letter is clear. The top portion is worm-eaten and there is a long break in the leaf above the line ; no other letter is affected by this break.

^६ After संसृष्ट till दादि the leaf is completely broken. त्वा is completely gone. There is only a point in the first द् of इ in त्वादादि visible. The text can be re-constructed from this.

^७ It looks more like शाकल्यं. There is only one small circle after ल्य but there is a dot below it.

^८ Read प्रथते:

^९ What is found in Yāska's Nirukta is प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति. (२. २२.)

अनया^१ गता उत्तरा^२ इति ॥

(२)

अभि त्वां देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥

अभि । अभीमहे याचामहे । त्वां देव सवितरीशार्धेनानजम्^३ ।
सदा सर्वदा । अवनी^४ रक्षितः भागं भजनीयं धनम् । यदद्य भाग^५
विभजासिद्ध^६ इति ॥

तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे । तमेवोपधाव इति । स सवितार-
मुपससार अभित्वा देव सवितः इति तृचेन । अभि त्वा देव । अभियाचामहे देव
सवितः त्वां धनानामीश्वरं नरपशोरात्मीयं भागं सदा रक्षितः ॥ (३)

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥

यश्चित् । यश्चिद्धि ते इत्थं भगो धनं शशमानः स्तूयमानः ।
पुरा निदं^७ पुरा निन्दितुर्मर्त्यात् । अद्वेषोऽसपन्नः । स्तोतुर्हस्तयोर्दधे दीयते ।
तं भागमिमहे^८ ॥

^१ अनया प्रथमया ऋचा.

^२ द्वितीया ऋक्.

^३ The reading should be सवितरीशानं वार्याणाम् । Perhaps the scribe wrote only सवितरीशानम् (धेना being extra) and left out वार्याणाम्. The last letter is not at all clear, being worm-eaten. ज्ञ is only a conjecture.

^४ Read अवन्. The letter नी is worm-eaten. There appears to have been a ई mark above न्.

^५ Read भागं.

^६ Not quite clear.

^७ Read निदः.

^८ Read भागमीमहे.

यः कतमो भाग उच्यते । यश्चिद्धि । य एवंविधो भागः सर्वैरेव स्तूयमानो
द्वेष्टृवर्जितो निन्दितुर्मनुष्यात् पूर्वमेव स्तोतुर्हस्तयोः इत्थं निदधे । उत्तरत्र
संबन्धः ॥ (४)

भगभक्तस्य ते वयमुदशेषं तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥

भगभक्तस्य^१ धनेन संयुक्तस्य ते । अवसा रक्षणेन । उदशेषं
उद्धृष्टानुमः । धनस्य मूर्धनमारब्धुः^२ । मूर्धा शिरो मूर्तमस्मिन् धीयत इति ।
ह^३ त्वौपमिकम् । परमां मात्रां आरब्धुमिति । पुनस्तवेति पू + +
मिति^४ ॥

भगभक्तस्य । तेन भाग्येन संभक्तस्य तव वयं रक्षणेन उद्धृष्टानुमो धनस्य
परमं पदमारब्धुम् ॥ (५)

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पृतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्ती न ये वातस्य प्र मिनन्त्यर्धम् ॥

नहि । नहि ते क्षेत्रं^५ बलम् । न सहः । सहोऽभिभवसामर्थ्यम् । न
मन्युं परेषामभिमननसामर्थ्यम् । वयो वेतेः पक्षिणः श्येनादयोऽपि ।
तापुः^६ । नवेमा आपो अनिमिषं चरन्त्यः । अनिमिषः कालः अहोरात्रा-
त्मकः । न हि तस्य निमिषोऽस्ति^७ सदा सञ्चरतः ॥

^१ भ following भग completely worm-eaten.

^२ Read मूर्धानमारब्धुः

^३ Read इतीह (= इति । इह).

^४ After पू, there are two syllables worm-eaten. They are completely gone. The second looks like क. Perhaps to read पूरकमिति.

^५ Read क्षत्रं.

^६ Read नापुः

^७ Read निमेषोऽस्ति.

न नि मिषत्र्य^१ सुरणो दिवेदिवे (ऋ. वे. ३. २९. १४)

क्रियाविशेषणं चेदाद्युदात्तम्^२ ।

अनिमिषं नृप्यं^३ पान्ति (ऋ. वे. ५. १९. २)

न च ये वातस्य प्रमिनन्ति हिंसन्ति । बह्महादृतं वेगम्^४ ।
रश्मयः^५ । आपूः^६ इत्याख्यातमस्य^७ समाप्तार्थं अहेरथो^८ पर्यवसानं
वाक्यस्येति^९ ॥

तं सविता उवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि । तमेव उपधाव इति ।
स वरुणं राजानं उपससार अत उत्तराभिरैकत्रिशता । नहि ते । नहि तव वरुण
बलमभिभवसामर्थ्यं शत्रूणां अभिमानं च महता वेगेन पतयन्तः श्येनादयो-
ऽप्यापुः । न च इमा आपः सततं चरन्त्यः । न च ये पर्वतादयो वातस्यापि
महतां प्रहिंसन्ति । (६)

अबुध्रे राजा वरुणो वनेस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरूपरि बुध्न एषामुस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥

^१ Read मिषति.

^२ द्यु mostly worm-eaten.

^३ Read नृप्यं.

^४ This must be the explanation of अम्बम्. Perhaps to read
अम्बं महान्तं वेगम्.

^५ The connection of this word is not clear.

^६ Read आपुः

^७ स्य mostly worm-eaten. It is only a conjecture.

^८ Read अहेरथे.

^९ From आपुः the sentence is not quite intelligible.

अबुद्धे । बुध्नो मूलं बध्नातीति । अमूले नभसि तिष्ठन् । राजा वरुणो वनस्य वननीयस्य तेजसः । ऊर्ध्वं स्तूपं संघम् । स्तूपस्यायतेः^१ । ददते धारयति । ददतिः धारणार्था^२ ॥

चतुरश्रिद्वदमानात् (ऋ. वे. १. ४१. ९) ।

इति । पूतदक्षं^३ शुद्धबलः । नीचिना^४ अधोमुखाः । तिष्ठन्ति । उपरि बुध्न एषां रश्मीनाम् । तथा सति अस्मास्वन्तर्निहिताः^५ केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः । स्युरिति मुमूर्षुराशास्ते ॥

अबुध्ने राजा । अमूले अनालम्बने अन्तरिक्षे वरुणो राजा तेजस उदकस्य वा संघातमूर्ध्वं धारयति शुद्धबलः । ते च रश्मयो नीचीनाप्राः तिष्ठन्ति । तेषामेषां मूलं उपरि भवति । अस्माकमन्तरमृतानां निहितानि भवन्तु प्रज्ञानानि ॥ (७)

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवृक्ता हृदयाविधंश्चित् ॥

उरुं^६ विस्तीर्णम् । हि राजा वरुणश्चकारः^७ । उरुर्तो^८ । सूर्याय

^१ Read स्तूपः स्त्यायते: cf. N. 10. 33.

^२ Read धारणार्थः

^३ Read पूतदक्षः

^४ Read नीचीना.

^५ Page 18b ends here.

^६ The pratika is not separately given.

^७ Omit the visarga.

^८ Read उरुर्ते:

पन्थामन्वेतुम्^१ । पन्थाः पततेः^२ । अपदे^३ अनन्दलं बलेन^४ ह स + +^५
प्रति + +^६ । कृतवान् । सूर्यपथः कारणा^७ । सोऽयमपवक्तास्तु हृदया-
विधः । शत्रोर्यो हृदयं विध्यति स पतराभवत्विति^८ वदतु ॥

उरुं हि । विस्तीर्णं हि राजा वरुणश्चकार सूर्यस्य गमनार्थं पन्थानम् ।
ततोऽयमनालम्बने अन्तरिक्षे कृतवान् सूर्यस्य पदानि प्रतिधातुं पन्थानम् ।
सोऽयं हृदयाविधः शत्रोरपवक्ता अस्तु पराभवत्वयमिति वदतु ॥ (८)

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रं चोर्वी गंभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।
बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र सुमुग्ध्यस्मत् ॥

शतं ते । शतम् । शातयतीति^९ शतम् । ते राजन् भिषजो
भेषजानि । सहस्रं चोर्वी गंभीरा विस्तीर्णा गंभीरा सीश्च^{१०} वितता ।

^१ न्व in न्वे worm-eaten.

^२ पततेः worm-eaten. Only a conjecture. The middle letter is completely gone. The other two are partly retained and can be made out.

^३ अ completely and ए mark in दे partly worm-eaten.

^४ Not intelligible. Perhaps अनालम्बने.

^५ After ह the leaf is broken. स partly retained ; then about two syllables completely gone. Perhaps to read अन्तरिक्षे instead of ह स + +

^६ Two syllables after प्रति mostly worm-eaten. Perhaps प्रतिधातुम्.

^७ Not intelligible.

^८ Read पराभवत्विति.

^९ First written शता. Then आ mark inserted between श and त below the line and the आ mark after त deleted by a dot above.

^{१०} Perhaps to read धीश्च. Not clear.

सुमतिस्तेऽस्मास्वस्तु । बाधस्व दूरे नृतिं आर्तिम्^१ । पराचैः पराचीन^२ ।
मृति हिंसाकर्मा । नृतिनियाधनान्निरमणानिति यास्कः^३ । कृतं चिदेनः
प्रमुमुग्ध्यस्मत्तः । एनः पापमेतेरिति^४ ॥

शतं ते । शतं ते राजन् भैषज्यानि सहस्रं च । विस्तीर्णा गम्भीरा
मद्विषया सुमतिस्तवास्तु । स त्वमस्मत्तः कृच्छ्रं दूरे पराङ्मुखं बाधस्व । कृतं च
पापं प्रमोचय इति ॥ (९)

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिदिवैयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकंशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥

अमी ऋक्षाः सप्त ऋषयः । ऋक्षा इति भ^५ स्म वै पुरा सप्त
ऋषीनाचक्षते^६—इति वाजसनेयकम् । ऋचिः पृथक् भावार्थः । पत्नी-
रहितत्वाद्वक्षत्वमिति^७ वाजसनेय एवोक्तम्^८ । सर्वाण्येव नक्षत्राणि ऋक्षाः ।
निहिता उच्चैर्दिवि । नक्तं दृश्यते^९ । कुहचित्ते कस्वित्ते । दिवान्वियुः^{१०} ।

^१ The letters are not quite clear. This is only a conjecture. The last letter but one is partly worm-eaten also. Perhaps to read निर्दृतिं आर्तिम्.

^२ Perhaps to read पराचीनम्.

^३ The Ms. is very corrupt; writing not clear. This must be the interpretation of निर्दृति. Cf. N. 2. 7.

^४ Cf. N. 11. 24.

^५ Read ह.

^६ Cf. सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरक्षा इत्याचक्षते. S'. B. 2. 1, 2. 4.

^७ It is not clear what root is meant. Read दक्षत्वम् instead of दक्षत्वम्. Cf. ऋक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते. N. 3. 20.

^८ Cf. the S'. B. section referred to in note 6 above.

^९ Perhaps to read दृश्यन्ते.

^{१०} There is no अनु in the text.

तदेतदेकं वरुणस्य कर्म । अन्यानि चादब्धानि वरुणस्य कर्माणि ।
विचाकशद्दीप्यमानाः । चन्द्रमाः नक्तमेति । न च दिवा दृश्यते । तच्च
वरुणस्य व्रतम् । चन्द्रमाश्चन्द्रप्रभवश्चमते^१ ह्लादनार्थात् । चन्द्रस्य वा
तेजसो निर्मातरः^२ चन्द्रमानस्येति यास्कः^३ । स चन्द्रं म आहरेति
प्राल्पतच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम् (तै. ब्रा. २. २. १०. ३) इति च
ब्राह्मणमिति ॥

अमी यः ऋक्षाः नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यन्ते क तानि दिवा गच्छन्ति ।
तथा दीप्यमानश्चन्द्रो रात्रौ गच्छति । भवति च दिवा तिरोहितः । तानि इमानि
शत्रुभिरहिंसितानि वरुणस्य व्रतानि ॥ (१०)

तत्त्वां या॒मि ब्र॒ह्म॒णा व॒न्द॒मान॒स्तदा शा॒स्ते य॒ज॒मानो ह॒विर्भिः ।

अ॒ह॒ँळ॒मानो वरु॒णेह बो॒ध्यु॒रु॒क्षंस॒ मा न॒ आयुः प्र॒मोषीः ॥

तत्त्वा । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमानः । तदेवाशास्ते यजमा-
नो हविर्भिरिश्चन्द्रः^४ । अमृध्यन्वरुणेह तत् बुद्धयस्व । बृहत्स्तोमो स्माक-
मायुः^५ प्रमोषीरिति ॥

तत् त्वा या॒मि । तत् त्वामहं याचामि स्तोत्रेण वन्दमानः । तदेवाशास्ते
अयं च हरिश्चन्द्रो यजमानो हविर्भिः । स त्वमक्रुध्यन् वरुण इह बुध्यस्व ।
तदाह बहुस्तोत्र मा अस्माकमायुः प्रमोषीः इति ॥ (११)

^१ Read चमते: The word चन्द्रप्रभवः after चन्द्रमाः seems unnecessary.

^२ Read निर्मातरः

^३ cf. चन्द्रो माता । चन्द्रं मानस्येति वा. (नि. ११. ५)

^४ Read हविर्भिर्हरिश्चन्द्रः

^५ Read बृहत्स्तोमो मास्माकमायुः

तदिन्नक्तं तद्विवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
 शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मात्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥

तदित् । तदेव नक्तं दिवा मह्यमाहुः सर्वे । कदेवायं^१ हृदयाज्जाय-
 मानो मम केतश्च विब्रवीति । ममापि तथा प्रज्ञानमित्यर्थः । तच्च
 दर्शयति । शुनश्शेषो यं देवमाभूतवान्^२ यूपे^३ गृहीतः सोऽस्मान् राजा
 वरुणो मुमोक्तु ॥

तदिन्नक्तम् । तदेव नक्तं तद्विवा मह्यं सर्वे कथयन्ति वरुणः त्वां मोकुमीष्टे
 इति । तदेव हृदयस्य च प्रज्ञा मह्यं विचष्टे ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूपे बद्धः
 शुनःशेषो यं देवं आहूतवान् स राजा वरुणः अस्मान् मुमोक्तु ॥ (१२)

शुनःशेषो हृहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु बद्धः ।
 अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्राँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥

शुनश्शेष इति^४ ऋषेर्निन्दिता संज्ञा । कुर्वन्ति ऋषयो निन्दितमपि
 नाम । अयं वर्षशतं जीवेदिति । यथामुं मित्रो विश्वामित्र इति^५ । + +
 तेर्गत्यर्थात्^६ । श्वसितेर्वा । शुवाति वा^७ । शेषसः पतेस्पर्शनाच्छुन^८ इति

^१ Read तदेवायं.

^२ Read देवमाहूतवान्.

^३ The न् in वान् and यू worm-eaten. It is only a conjecture.

^४ There is no pratika separately given.

^५ Page 19a ends with इ. The first letter in the next page is completely worm-eaten; ति is only a conjecture. Sentence not clear.

^६ After इति, part of a letter is seen; not decipherable; then two letters are gone; part of the 2nd is seen; it may be व. Perhaps to read इतिवत् । श्वतेर्गत्यर्थात् or इति । शेषः श्वतेर्गत्यर्थात्.

^७ Reading uncertain; not intelligible.

^८ Not intelligible. Perhaps to read श्वसतेः स्पर्शनाच्छुन.

शुनश्शेषः^१ । शुनश्शेषो बह्वत् गृहीतस्त्रिषु द्रुपदेषु द्रोर्यूपस्य स्थानेषु ।
द्रुद्रुमः^२ स्वयं द्रवतीति । अदितेः पुत्र आदित्यः^३ । सूर्यश्चेदादत्ते रसा-
निति । तमेनं अवस्रद्यात्^४ वरुणो राजा राजतेः स्वामी । द्विद्वान्^५ प्रचेता
अहिहिमो^६ विमुमोक्तु पाशात्^७ । पाशयतिर्बन्धनार्थ इति ॥

शुनःशेषः । शुनःशेषोऽयमाहूतवान् गृहीतः त्रिषु यूपस्य स्थानेषु बद्धः
अदितेः पुत्रम् । तं वरुणोऽवसृजतु । विद्वानर्हिसितः पाशान् विमुमोक्तु ।
पाशविमोचनं फलं अवसर्गस्य ॥ (१३)

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥

अव । अमेवहे^८ अवनवामः^९ । वरुण कव^{१०} क्रोधं नमस्करोः^{११} ।
अव + व^{१२} यज्ञैः प्रीणानैः^{१३} । हविर्भिः । क्षयातस्मभ्यं^{१४} असुर प्रचेतः ।

^१ The explanation of the word शुनःशेष is not clear.

^२ म in द्रुमः worm-eaten. Read द्रुद्रुमः

^३ दि worm-eaten.

^४ Read अवससृज्यात्.

^५ Read विद्वान्.

^६ Perhaps to read अर्हिसितो.

^७ Read पाशान्.

^८ Read अवेमहे.

^९ Perhaps to read अवनमामः

^{१०} Read तव.

^{११} स portion in स्का worm-eaten.

^{१२} Between the two व syllables a letter is worm-eaten and not decipherable. It looks like ह preceded by two ए marks (to form the ऐ mark). Or it may be महे. Perhaps to read अवेमहे । अव.

^{१३} Read प्रीणनैः

^{१४} Read क्षयन्स्मभ्यं.

क्षयतिरत्र दानार्थाश्चतुर्थीदर्शनात्^१ । अपि वा अस्मादर्थ^२ एव
निवसन् परमे स्थाने । असुरो बलवान् । असेः क्षेपतिणार्थात्^३ । असु माहे
मत्वर्थीमयः^४ । असुरो सुर इति यास्कः^५ । राजन्नेनांसि शिश्रथः
पापानीति ॥

अव ते हेळः । अवगच्छत्विति याचामहे । विनाशयामस्तव नमस्कारैः
क्रोधं अव यज्ञैः हविर्भिश्च । निवसन् अस्मदर्थं बलवन् प्राज्ञ राजन् कृतानि
पापानि विनाशय ॥ (१४)

उदुत्तमं वरुण पाशं मस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥

उदुक्तम्^६ । उदुक्तं^७ वरुण पाशं उच्छ्रथय^८ । श्रधिर्विमोच-
नार्थम्^९ । अधर्मपाशमवश्रथय^{१०} । मय्युमय्युमन्नाभिदेशस्थितं^{११} विश्रतय^{१२} ।

^१ Read दानार्थश्चतुर्थीदर्शनात्.

^२ Read अस्मदर्थ.

^३ Read क्षेपणार्थात्.

^४ The passage is not intelligible.

^५ What Yāska says is : असुरा असुरताः । स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वा ।
अथवा असुरिति प्राणनाम । अस्तः शरीरे भवति । तेन तद्वन्तः (नि. ३. ८)

^६ Read उदुत्तमम्.

^७ Read उदुत्तमं.

^८ Read उच्छ्रथय.

^९ Read श्रधिर्विमोचनार्थः.

^{१०} Read अधर्मं पाशमवश्रथय.

^{११} May be मध्यमन्नाभिदेशस्थितं.

^{१२} Read विश्रथय. It looks as if there is some bit worm-eaten after
श्र, and it may be a उ mark following.

अथ ऊर्वमादित्य तव व्रते त्वमध्यक्षो यस्य तस्मिन् । अनागसः
आगोऽपराधमकुर्वन्तः । अदितयेऽस्यै पृथिव्यै स्यामामृता इति^१ ॥

उदुत्तमम् । उत्तमं वरुण पाशं उच्छ्रथय अस्मत्तः मध्यमं विश्रथय
अवश्रथय अवमम् । अत ऊर्ध्वं अदितेः पुत्र त्वत्स्वामिके सन्ध्यावन्दनादिके व्रते
प्रमादरहिता अस्यै पृथिव्यै स्याम अमृताः सन्तः ॥ (१९)

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥

यच्चित् । इह वाक्यात्मकेषु येषु पदवेलायां हानोपादानं शाकल्य^२
करोति तत्कारणं समयानुक्रमण्यां^३ उक्तम् । दृष्ट्वा एकार्थो विद्यते ।
प्रतत्^४ विशो यथा । विशो लौकिका अज्ञा नुष्यो^५ । यथा प्रमिनन्ति
हिंसन्ति । तद्वद्वयमपि प्रमादात् प्रमिनीम^६ । तत्र यथेत्यस्यानुदात्तत्वं

^१ Here there is the figure 5 (which looks more like नि) to mark the end of the sūkta.

^२ Read शाकल्यः

^३ Samayānukramaṇi is the seventh of the twelve anukramaṇis written by the author. The twelfth is this commentary itself. Cf. the introductory portion in App. IV. of The Madras University Sanskrit series No. 2 pt. 1.

^४ Perhaps to read व्रतम्. It looks as though something is missing.

^५ Read मनुष्याः

^६ Read प्रमिनीमः

उपार्थस्य^१ भवति । प्रकारवचनस्योदात्त वक्तव्यत्वा^२ स्वरानुक्रमण्यमुक्तम्^३ ।
न्यविद्यवि^४ दिवे दिवसे ॥

यच्चिद्धि । यद्वयं तवान्यमनुष्यवदसत्यस्तेयादिकरणात् व्रतमन्वहं हिंसामः
ततस्त्वां स्तुम इति । सूक्तोपक्रमेषु क्रियापदमनेकत्र न दृष्टं इति ॥ (१)

मा नो वधाय हृत्तवे जिहीळानस्य^५ रीरधः । मा हृणानस्य^६ मन्यवे ॥

मा नः । मास्मानायुधाय पापकृता^७ हन्त्रे । जिहीळानस्य^८ क्रुद्धस्य
तव । रीरधः वशन्नेषीः^९ । मा च हृणानस्य मन्यवे । दोषं दृष्ट्वा परित्यजन्
शृणानः^{१०} हृणीयमानो अपहिमदय्ये^{११} । मन्यु क्रोधोहिमन्यत इति^{११} ॥

मा नो वधाय । मास्मानायुधाय हन्त्रे क्रुद्धस्य स्वभूताय वशं नय । मा च
हृणानस्य मन्यवे । हिंसापरो हृणानः ॥ (२)

^१ Read उपमार्थस्य.

^२ The sentence is not quite correct. Perhaps to read प्रकारवचनस्य
उदात्तत्वं वक्तव्यं इति.

^३ This is the sixth anukramanī. Cf. reference given in note 3
on p. 168.

^४ Read यविद्यवि.

^५ Read दिवसे दिवसे.

^६ Read पापकृतां.

^७ Read जिहीळानस्य.

^८ Read वशं नैषीः.

^९ Read हृणानः.

^{१०} Not intelligible.

^{११} Perhaps to read मन्युः क्रोधः अभिमन्यते इति.

वि मृळीकायं ते मनो रथीरश्वं न संदितम् । ग्रीभिर्वैरुण सीमहि ॥

वि । मृळीकं सुखं मृळयते^१ । विषीमहि सुखार्थम् । सारथिर्बद्धमि-
वाश्वम् । तव क्रुद्धजन^२ स्तुतिभिः वरुण । विषीमहीत्युपमान एव सुसंगतं
उपमेये^३ तूपशान्तं कुर्म इति^४ छन्दोऽनुक्रमण्यां^५ अस्माभिः प्रतिपादितम् ॥

वि मृळीकाय । सुखार्थं सारथिर्बद्धमिवाश्वं तव क्रुद्धं मनः स्तुतिभिर्विमो-
चयामः ॥ (३)

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यंष्टये । वयो न वसतीरुप ॥

परा हि । परापतन्ति मे विमन्यवो बुद्धयः श्रेयस्कामाः स्तुतयो
वा । वस्यः श्रेयस इष्टये^६ प्राप्त्यर्थम् । पयः^७ पक्षिणो वसन्तीरुप^८
पत . . . स्मयार्थो हिरिति^९ ॥

^१ Read मृळयते: or it may be मृळीकाय ते. After ते the letter न is written and deleted with a dot above.

^२ The purpose of this word is not clear.

^३ Page 19 b ends with उपमे.

^४ इति mostly worm-eaten. The following two letters are scarcely decipherable. छन्दो is only a conjecture.

^५ This is the ninth anukramanī. cf. the reference given in n. 3 on p. 168.

^६ स and ष्टये mostly worm-eaten.

^७ Read वयः

^८ Read वसतीरुप.

^९ After सप, the letter प is half seen. The corner of the leaf is broken and two or three letters are missing. स्मयार्थो is what begins the next line. The letter after र्थो is worm-eaten and cannot be deciphered. हि is only a conjecture. Read वसतीरुपतन्ति । विस्मयार्थो-
हिरिति The word यथा should be added before वयः

पराहि । पराहि मे मम विविधा इच्छा बुद्ध्यः श्रेयस इच्छार्थं वरुणं
राजानं प्रति परापतन्ति यथा पक्षिण आवासस्थानानि उपगच्छन्ति ॥ (४)

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृत्वीकायोरुचक्षंसम् ॥

कदा । बलं यः श्रयति । कदा । तं नेतारं वरुणमभिमुखं कुर्मः
सुखार्थं बहूनां द्रष्टारं बहुतेजसा^१ वा । इत्यामो परिवेदवनेति^२ ॥

कदा क्षत्रश्रियम् । बलं यः श्रयति । कदा तं नेतारं वरुणमभिमुखं कुर्मः
सुखार्थं बहूनां द्रष्टारम् ॥ (५)

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥

तदित् । तदेव समानमश्नुवाते^३ कामयमानौ न प्रमाद्य + +
तकर्मणे^४ दाशुषे । मित्रावरुणाविति साहचर्यात् प्रतिप इति^५ ॥

तदित्समानम् । तदानीमेव सहागच्छतो मित्रावरुणौ कामयमानौ । न च
प्रमाद्यतो धृतकर्मणे यजमानाय कर्मपौष्कलार्थमिति ॥ (६)

वेदा यो वीनां पदमुन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः समुद्रियः ॥

^१ Read बहुतेजसं.

^२ Read इत्यात्मनः परिवेदना इति.

^३ न after समा mostly worm-eaten.

^४ After प्रमा the corner of the leaf is broken and a letter or two missing. त is what begins the next line. थ is only a conjecture.
Read प्रमाद्यतः धृतकर्मणे.

^५ Not intelligible,

वेद । विर्वृत्वा क्षमान्तिष्ठतीति निरुक्तम्^१ । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्ष-
मन्तरा रोदस्योः क्षेतीति । क्षान्तमन्तरेति यास्कः^२ । अक्षीणमिव वा
वेदयेत् । वीनां पदमावासस्थानमन्तरिक्षेण गच्छताम् । मनुष्या हि पश्यन्ति
पततः पक्षिणः न वासस्थानम् । तथा वयश्च^३ नावः समुद्रचः^४ । समुद्रद्रेधि
सृष्टादेव दयत्र वसन्तीति समुद्रचो वरुण इत्येते तन्न कुशलमिवेति^५ ॥

नि षसाद धृतव्रतः (ऋ. वे. १. २५. १०)

इत्यत्र वाक्यपर्यवसानमिति ॥

वेदा यः । यः प्रजानाति अन्तरिक्षेण गच्छतां पक्षिणां आवासस्थानं
यत्र सायं वसन्ति वेद च नावः समुद्रेण गच्छन्तीः । मनुष्यास्तु पततः पक्षिणः
पश्यन्ति विसृज्यमानाश्च नावः न तु तेषामावासं विसर्गस्थानमिति ॥ (७)

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥

वेद । वेद यो मासः मास्मान्^६ ऋतुलिङ्गैः सूक्ष्मैः । मासो
मानाः^७ । द्वादश प्रजावतः पुष्पफलैर्युक्तान् । वेद च उपजायते^८
त्रयोदशोऽधिको मासः तमपीति^९ ॥

^१ What is found in the Nirukta is विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः (२.६).

^२ Cf. अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं भवति । अन्तरेमे इति वा । शरीरिष्वन्त-
रक्षयमिति वा (नि. २. १०).

^३ This must be वेद or वेद च.

^४ Read समुद्रियः

^५ The passage is unintelligible and very corrupt.

^६ The letter preceding स्मान् is not at all legible. मा is the
nearest approximation. Read मासान्.

^७ Not clear. Perhaps मासो मानात्.

^८ Read वेद च य उपजायते.

^९ The word धृतव्रतः not taken up in the commentary.

वेद मासः । वेद द्वादश मासान् धृतसन्ध्यावन्दनादिकर्मा स्वे स्वे काले प्रजायमानान् ऋतुलिङ्गैश्च योदशमुपजाग्रमानं अधिमासं च वेति ॥ (८)

वेद् वातस्य वर्तनिमु० रो० ऋष्वस्य बृह०तः । वेद्वा ये अध्यास०ते ॥

वेद । यश्च देव^१ तस्य वर्तनिं गृहम् । विस्तीर्णस्य दर्शनीयस्य । देवद^२ च येऽध्यासते ऋक्षा दिवीति ॥

वेद वातस्य । वेद वायोरावासस्थानं विस्तीर्णस्य दर्शनीयस्य महतः । वेद च नक्षत्राणि यानि दिवि अध्यासते ॥ (९)

नि षसाद धृतव्र०तो वरुणः प०स्त्या ३ स्वा । साम्राज्याय सु०क्रतुः ॥

निषसाद^३ वरुणः साम्राज्यमिच्छन्^४ । प्रजापतौ शतं^५ वर्षाणि ब्रह्म वयं वसन्तं स^६ एव देवाः साम्राज्यायाम्यषिञ्चन्वरुणश्चाभिषेकाय तेषां मध्य आसन्धां निषसाद इति शाखायनोक्त इतिहासः^७ ॥

पस्त्यासु चक्रे रुणः^८ सधस्थम् (वा. सं. १०. ७)

इत्यस्मिन् यजुषि वाजसनेयकम् । पिशः पस्त्याः इति श^९ ॥

^१ Read वेद.

^२ Read वेद.

^३ Pratika not separately given.

^४ It appears that a portion is missing.

^५ After शत there is a small dot. It does not look quite like an anusvāra.

^६ स is worm-eaten and not quite decipherable. It is only a conjecture from the bits left.

^७ The passage is corrupt and not quite clear.

^८ Read वरुणः

^९ Not clear.

निषसाद । स निषीदति धृतकर्मा वरुणो गृहभूतासु नदीषु साम्राज्यं
कुर्वन् सुप्रज्ञः ॥ (१०)

अतो विश्वान्यद्भूता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वाँ ॥

अतः । अस्माद्वरुणात् विश्वायानि^१ आश्चर्याणि । प्राज्ञो हि
पश्यति यान्यन्येन कृतानि यानि चानुसूतं^२ कर्त्तव्यानि ॥

अतो विश्वानि । अस्माद्वरुणादेवंजातीयकानि विश्वान्याश्चर्याणि प्राज्ञोऽभि-
पश्यति यान्यनेन कृतानि यानि च कर्त्तव्यानि ॥ (११)

स नो विश्वाहां सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् । प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥

स नः । विश्वाहेति निपातः सदापर्यायम्^४ । अपि वा द्वयोः
पदयोः समाहारः । तत्रैकार्थ्यागमात्^५ विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । यथा
विमना दिश्वकर्मा^६ इति ॥

विश्वेदहानि तविषीव उग्र^७ (ऋ. वे. ७. २५. ४)

इति । सोऽस्मान् सर्वदा सुक्रतुरादित्यः शोभनेन पथा करोतु । प्रकारयतु^८
चास्मानायूँषि पुनर्मृत्योः परिपातु ॥

^१ Read विश्वानि.

^२ The word is not clear.

^३ Pratika not separately given.

^४ Read सदापर्यायः

^५ Perhaps to read तत्रैकार्थ्यागमात्.

^६ R. V. 10. 82. 2. The passage is विश्वकर्मा विमनाः Page 20 α ends
with विश्व.

^७ The Ms. read उग्रेति. Read उग्रम्.

^८ Read प्रतारयतु.

दधिक्राव्णो अकारिषम् (ऋ. वे. ४. ३९. ६)

इत्यत्र

प्र ण आयूंषि^१ तारिषत्^२ ॥

इति न विसृजति । प्रवर्धयत्वस्माकं अन्नानीति^३ तत्र प्राकरणिकोऽर्थः । वा-
तु मेषजं^४ इत्यत्र न सृज्यते । तत्रास्माकमायूंषि वर्धयन्तु मेषजादानेनेति^५ ॥

स नो विश्वाहा । सोऽस्मान् सर्वदा सुक्रतुरादित्यः शोभनेन पथा कृणोतु ।
अस्माकमायूंषि च प्रतारयतु ॥ (१२)

विभ्रद्द्रापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि षेदिरे ॥

विभ्रत् । विभ्रद्रापिं गवचनम्^६ । हिरण्यम् । द्रापिं^७ द्रापयती-
षूनिति । तेजश्चेत् द्रापयति चक्षूंषि ॥

द्राविं^८ वसानो यजतो दिस्पृशम्^९ (ऋ. वे. ८. ८६. १४)

वरुणो वस्त आच्छादितवान् । निर्णिजं^{१०} निक्तं रूपम् । निर्णिगिति रूप-
नाम । परि स्पशो निषेदिरे । स्पशि^{११} ज्ञानार्थः । यद्यनुपमन्युसे स्वाशयेयुः

^१ षि completely worm-eaten.

^२ Last pāda of the stanza quoted just above.

^३ Read अन्नानीति.

^४ R. V. 10. 186. I. Usually the commentator quotes from the beginning of the pāda. The pāda is वात आ वातु मेषजम्. Perhaps a bit is omitted by the scribe.

^५ Read वर्धयतु मेषजादानेनेति.

^६ Read विभ्रद्द्रापिं कवचम्.

^७ Read द्रापिः

^८ Read द्राविं. The letter वि is worm-eaten; yet it can be seen that what was written is only वि and not पिं.

^९ Read दिस्पृशम्.

^{१०} Read निर्णिजं निनिक्तं.

^{११} Read स्पशिः

इत्यापस्तम्बः^१ । रश्मयो वा स्पर्शः^२ ज्ञापयन्तीति । अत्र अवस्त इत्यकार-
प्रश्लेषो न कृतः शाकल्येन^३ । अस्ति हि चेदकारः प्रकृतिभावेन
भवितव्यम् । अयं च न्यायोऽन्तःपदलङ्घ्योरकारप्रश्लेषे सर्वत्रानुसन्धातव्यः ।
तत्र वक्तव्य^४ प्रपञ्चेन समयानुक्रमण्यामस्माभिरुक्तमिति^५ ॥

विभ्रदद्वापिम । विभ्रत कवचं हिरण्यं वरुण आच्छादयति रूपं दीप्तम् ।
परितश्चैनं निषीदन्ति ज्ञापका रश्मयः । (१३)

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न दुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥

न यम् । दृच एकार्थः । न यं वरुणं दिप्सन्ति दुर्बलान् अहि-
भवितुं^६ इच्छन्तः असुराः । यसै च न्दनानां^७ द्रोघधरो दुहन्ति । यं च देवं
अहिमन्तारो^८ नाभिमन्यन्ते ॥

न यं दिप्सन्ति । यं वरुणं हिंसार्थिनो न हिंसितुमिच्छन्ति । जना-
नामन्येषां च द्रोघधश्च यस्यै न दुहन्ति । न यं चाभिमन्यन्ते अभिमातयश्च ।
उत्तरत्र संबन्धः ॥ (१४)

^१ म्बः mostly worm-eaten.

^२ Read स्पर्शः

^३ The pada of वरुणोवस्त can be both वरुणः अवस्त and वरुणः वस्त. In the former case, the Samhitā is to be written with an avagraha after णो.

^४ Read वक्तव्यं.

^५ See note 3 on p. 168.

^६ Read अभिभवितुं.

^७ Not intelligible. The latter part must be जनानां. Perhaps यस्यै च जनानां.

^८ Read अभिमन्तारो.

उत यो मानुषेष्व्वा यशश्चक्रे असाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥

उत यः । अपि च यो मानुषेषु । यशोऽन्नम् । असामि विषमम् ।
चक्रे भूयः । केषुचिदल्पीयः केषुचित्^१ । असामीति निपातोऽप्यस्ति
असाधारणवचनः ॥

असामि^२ प्रयज्यवः (ऋ. वे. १. ३९. ९)

असाम्योजो विभृथ (ऋ. वे. १. ३९. १०)

कृत्स्नवचन इत्यपरम् । सामि स्यतेरस्या + वर्धमिति^३ यास्क^४ । यसो^५ यसेस्स-
ञ्चरणार्थात्^६ । सोऽस्माकमपि उदरेष्वाकरो^७ यशः । उदर^८ ऊर्ध्वं दीर्णमिति ॥

उत यः । अपि च यो मनुष्येष्वन्नमसाधारणं चक्रे सोऽस्माकमुदरेषु
आकरोतु । प्रथम आकारः सप्तम्यर्थं स्फुटीकरोति ॥ (१९)

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरन्तु । इच्छन्तीरुचक्षंसम् ॥

वरा^९ । परायन्ति मे बुद्धयो गावो न गव्यूति^{१०} । सर्वसतीर्गोष्ठ्या-
न्यनु गवामूति + + + ^{११}इच्छन्त्यो बहुतेजसं वरुणम् ॥

^१ अधिकतरं or some such word to be inserted here.

^२ Read असामि हि.

^३ A letter completely gone before व. The explanation not clear.

^४ Read यास्कः । cf. असामि सामि प्रतिषिद्धम् । सामि स्यतेः (नि. ६. २३)

^५ Read यशो.

^६ Not clear. The explanation is not in Nirukta.

^७ Read उदरेष्वाकरोत्.

^८ Read उदरं.

^९ Read परा.

^{१०} Read गव्यूतीः

^{११} The passage not clear. After गवामूति the corner broken and two letters gone. The first letter in the next line too worm-eaten and gone.

परा मे । परागच्छन्ति मे बुद्धयो वरुणं राजानं प्रति यथा गावो
गोमार्गान् प्रति गच्छन्ति । इच्छन्त्यो बहूनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ॥ (१६)

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् । होतेव क्षदसे प्रियम् ॥

सन्नु त्वं चाहं च वरुण पुनः सं नु वोच्चारहै^१ हविर्दानानन्तरं
वचासि मिश्राकणवावहै^२ पुनः । यनो^३ मे मध्वा व्रतमाहृतम्^४ ।
मधु शुक्रम् । त्वं होतेव क्षदसे^५ प्रियम् । + + + + + ॥

दुक्षन्ना^६ यो वसतौ स्योनकृत् (ऋ. वे. १. ३१. १५)

इति छन्ननाम भवति । हिंसार्थश्च भवति ॥

क्षन्नेव तिग्ममसनाय सं श्यत् (ऋ. वे. १. १३१. ४)

इति । सोऽहमभृतस्सन्^७ पुनरपि यज्ञे तव सोमपानानन्तरा^८ त्वया संवादं
कुर्यामिति ॥

^१ Read वोचावहै.

^२ Read वचासि मिश्रीकणवावहै. What is written may also be read as कृ instead of as क.

^३ Read यतो.

^४ It ought to be मे मध्वाहृतम्.

^५ After होतेव the corner is broken and about three letters completely gone. They must be क्ष द से. Page 20b ends here.

^६ After प्रियम् the leaf is worm-eaten and about eight syllables cannot be deciphered. What follows is दुक्षन्ना. The letter before this must be स्वा. The first two letters appear to be क्षदि. The two letters before स्वादु look like सोन्न or थोन्न. The letter in between cannot be made out.

^७ Perhaps to read सोऽहमाहृतस्सन्.

^८ Read सोमपानानन्तरं.

सं नु वोचावहै । त्वं च अहं च वरुण अधुना संवादं पुनः पुनः कुर्वो
यतो मे मधुसदृशं स्तोत्रं संभृतम् । त्वं च होता इव प्रियं क्षदसे । क्षदिः
शकलीभावकर्मा । यथा होता अघ्निरुं वदन् वाचा पशुं शकलीकरोति एवमिदं
तुभ्यं दत्तमिति तुभ्यं दत्तमिति वदसि ॥ (१७)

दर्शं नु विश्वदर्शतुं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥

दर्शं नु । तथोक्ते वरुणं^१ प्रादुरभूत् । तमेतया तुष्टाव । दृष्टा-
स्म्यहं^२ क्षिप्रं विश्वस्य दर्शनीयं वरुणम् । दर्शं च तद्रथमधिक्षमि भूम्याम् ।
क्षमते भूतानिति । एता जुत^३ श्रुतवान् वरुणो मे गिरः ॥

दर्शं नु । दृष्टवानस्म्यहमिदानीं सर्वस्य दर्शनीयं वरुणम् । दर्शं चास्य रथं
भूमेरुपरि । स मे स्तुतीरिताः सेवताम् ॥ (१८)

इमं मे वरुण श्रुधी हवमुद्या च मृळ्य । त्वामवत्स्युरा चके ॥

इद्धम्^४ । श्रुधीति पादान्तः । भवं^५ इत्येकमप + मन्वितम्^६ ।
तेनार्थवशात् पादव्यवस्था भूयसीत्येतावत्^७ । तत्रार्थचर्चमध्ये सन्देहे सति

^१ It can also be वरुणः After ण there is a hole and only a part of the visarga or anusvāra remains. It looks more like a part of anusvāra.

^२ Read दृष्टवानस्म्यहं.

^३ Read जुषत.

^४ Read इमं मे. The pratika is not separately given.

^५ Read हवं.

^६ Not clear. After प, leaf worm-eaten. One letter gone. Perhaps the letter is the य् mark to form प्य with the preceding प. Or, perhaps to read इत्येतत् पदमन्वितम् or इत्येतदप्यन्वितम्.

^७ Something wanting to make the sentence complete.

पदान्तनिर्णयहेतवः सर्व एव छन्दोऽनुक्रमण्यां^१ अस्माभिरुक्ताः । आद्या^२
च मृळयासुभ्यम्^३ । त्वामहं रक्षणेछः कामये इति ॥

इमं मे । इमं मे वरुण शृणु हवम् । श्रुत्वा चाद्य मां सुखय । त्वां
रक्षणेच्छुरहं कामये यद्वा अभिगच्छामि ॥ (१९)

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥

त्वं विश्वस्य । त्वं विश्वस्य प्रज्ञ ईशिषे^४ । विश्वस्येत्यस्य प्रपञ्चः
दिवश्च गमश्च । द्यौः द्योततेः । ग्मा गच्छतेः । गच्छतीव हीयम् । स धमनि^५
प्रति श्रुधि । धातेर्याम गनम्^६ ॥

पूषा यामतिधामनि^७ (ऋ. वे. ९. ६७. १०)

प्रतिश्रवणमरक्षिष्णामीति^८ ॥

त्वं विश्वस्य । त्वं विश्वस्य जीवनम् । दिवश्च पृथिव्याश्च राजसि । प्राज्ञ स
गमने अभिलषितमस्माकं प्रतिश्रुधि ॥ (२०)

^१ Cf. Note 5 on p. 170.

^२ Read आद्या.

^३ Perhaps to read मृळयास्मभ्यम्.

^४ ष in षे worm-eaten. It is only a conjecture.

^५ Read यामनि.

^६ Read यातेर्याम गमनम्.

^७ Read यामनियामनि.

^८ Not clear.

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥

स्पष्टोत्तरा^१ ॥

उदुत्तमम् । उत्तमस्य पाशस्य उन्मोचनं मध्यमस्य विचर्तनं अपमोचनं
अधमानां बन्धनानां जीवनाय इति ॥ (२१)

वसिष्ठा हि भियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥

वसिष्व । आच्छादयति^२ याज्ञिय^३ वस्त्राणि तेजोमयानि अन्नानां
पातेः^४ । सगत्यपादाः^५ ॥

वसिष्ठा । आच्छादय यज्ञिय ज्वाला अन्नानां पते । अथ अस्माकं
यज्ञमिमं यज ॥ (१)

नि नो होतुा वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिविर्त्मता वचः ॥

^१ उदुत्तमं इति ऋक्. Here there is the figure 6 to mark the end of the Sūkta.

^२ Read आच्छादय.

^३ Read यज्ञिय.

^४ Read पते.

^५ Not clear.

निनः । निषीदास्माकं होता सन् वरणीयः । सर्वदा युवतमम^१
मन्मभिः प्रज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्तः । अने^२ दिविमता^३ वचः दीप्तिमता वचसा
स्तूयमानः ।

उतो विहुत्मतीनाम् (ऋ. वे. १. १३४. ६)

इति ॥

नि नो होता । निकामय अस्मान् होता वरणीयः सदा युवतम पूजनीयैः
स्तुतिभिरग्ने दीप्तिमता स्तोत्रेण ॥ (२)

आ हि ष्मा सूनवे पितापर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥

त्वन्धुरापिः^४ । सखा सन् सख्ये । भावप्रधानं चेदन्तोदात्तः^५ ।

सख्ये त इन्द्र (ऋ. वे. १. ११. २)

इति ॥

आ हि ष्मा । कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति । तस्मै अयं पिता भूत्वा
यजति । ज्ञातिज्ञातिषु मित्राय वरणीयः । हिशब्दो विस्मये ॥ (३)

आ नो बर्ही रिशदसो बरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥

^१ Read युवतम.

^२ Read अग्ने.

^३ Read दिविमता.

^४ The beginning of the commentary is missing.

^५ In this stanza, the accent is in स. But in the stanza quoted just below it is in ख्ये.

आनः । आसीदन्त्वस्माकं यज्ञं च या भ्रात^१ रिसादसो^२ वरुणा-
दयो मनोदिव^३ प्रजापतेः । वरुणो मित्रो^४ अर्यमेति बहुशो^५ भविष्यते^६ ।
अत्र पादात्मगता^७ वाक्यत्वात् समयथं भजन्ते । पादमध्यगतानधीमहे^८ ।

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ. वे. ८. २५. १६)
इति^९ ॥

आ नो बर्हिः । आसीदन्तु बर्हिरस्माकं इमे देवाः मनोरिव प्रजापतेः
रिशतां असितारः ॥ (४)

पूर्व्य^{१०} होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इद्धयते हविः ॥

एकं वर्जयमानेन हविष्मान् मन्यन्देवयजन हे^{११} त्वयैव तेषामपि^{१२}
हविभूतय इति^{१३} ॥

^१ च या भ्रात not intelligible.

^२ Read रिसादसो.

^३ दि partly worm-eaten. But it is दि and not रि. Read मनोरिव.

^४ मि worm-eaten.

^५ Read बहुशो.

^६ Not quite clear. What is written is भविष्यते. Perhaps to read भविष्यति । अत्र.

^७ Perhaps to read पदान्तगता.

^८ Passage not intelligible.

^९ After अर्यमेति, a letter just begun and crossed.

^{१०} न in यजन completely worm-eaten.

^{११} पि worm-eaten.

^{१२} Passage not intelligible. It is the commentary on the latter part of the 6th verse. The latter part of the passage must be देवान् यजामहे । त्वयैव तेषामपि हविर्ह्येत इति.

पूर्य्य होतः । पूर्वेषु भव होतरस्माकं इदं सख्यमनुपालय । स्तुतीश्च इमाः
सुष्ठु शृणु ॥ (९)
यच्चिद्धि । यदि हि वयं बहुना धनेन सर्वान् देवान् यजामहे त्वय्येव
तेभ्योऽपि हूयते हविः ॥ (६)

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥

प्रियः । अस्त्वस्माकमग्निः प्रियम्^१ । वसञ्चाग्नेः^२ प्रियाम स्वग्नयः^३
सुसमिद्धाग्नयः^४ इति^५ ॥

प्रियो नः । प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मादयिता वरणीयः । वयं च
अस्मै स्वग्नयः प्रियाः स्याम ॥ (७)

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥

स्वग्नयः । सुसमिद्धाग्नयो देवास ऋत्विजो वरणीयं हविरग्नये
धायन्ति^६ चास्माकम्^७ । वयं च स्वनयः^८ स्तुमोऽग्निमिति ॥

स्वग्नयो हि । स्वग्नयो हि वरणीयं धनमस्मभ्यं देवा धारयन्ति । ततो
वयं स्वग्नयो हविर्वहनाय अग्निं स्तुमः ॥ (८)

^१ Read प्रियः.

^२ Read वयञ्चाग्ने.

^३ Read प्रियाः स्वग्नयः.

^४ Read सुसमिद्धाग्नयः.

^५ The words from विश्वपतिः to वरेण्यः not commented.

^६ Read धारयन्ति.

^७ म् in कम् worm-eaten.

^८ Folio 20a ends with स्वन. Read स्वग्नयः

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् । मिथः संन्तु प्रशस्तयः ॥

अथ । अमृताग्ने^१ यं प्रति^२ मर्त्यानामस्माकं^३ देवानां चेत्यु-
भयेषां परस्परं संन्तु प्रशस्ता भद्रा गिर इति ॥

अथा नः । अमृत अग्ने तव च अस्माकं च मर्त्यानामुभयेषां परस्परं
प्रशस्तयः संन्तु । सुष्ठुतमिति त्वं ब्रूहि । सुदत्तमिति वयं इति ॥ (९)

विश्वेभिरग्ने अग्निभिर्ऋमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥

विश्वेभिः । सर्वैरग्ने अग्निभि^४ + + यज्ञमिदं वचः । चनोऽन्नं
वेहि । सभसो^५ यहो सहसस्पुत्र । बलवत्तथा + सहसस्पुत्र^६ उक्तः । मथ्य-
मानो बलाज्जायत इति सहस्फूत्वं^७ ब्राह्मण उक्तम् । बहुपुत्रः याम्याहुत
इति^८ ॥

^१ Read अमृताग्ने.

^२ The purpose of यं प्रति not clear.

^३ मर्त्यानामस्माकं.

^४ Read अग्निभिः After this one inch left blank; the word इमं is left out.

^५ Read सहसो.

^६ बलव. A few syllables are mostly worm-eaten. त् can be made out. The next syllable may be या or था. Then one syllable is completely gone. Perhaps it is च or हि. Then सह can just be made out. सस्पु is clearer. Then the letters are in tact. Not quite intelligible.

^७ Read सहसस्पुत्रत्वं.

^८ Not quite clear.

इमं यज्ञमिदं वचो जुषाण^१ उपागहि (ऋ. वे. १. ९१. १०)

इति । निरपेक्षत्वान्नानेन समः । तेन विसृष्ट इति^२ ॥

विश्वेभिरग्ने । सर्वैः सहायभूतैरग्निभिः अग्ने अस्माकं यज्ञमिमं इदं च स्तात्रं
अन्नं च आत्मस्थं कुरु बलस्य पुत्र ॥ (१०)

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या^३ अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥

अश्वम् । अश्वमिव त्वा वारवन्तं रक्षोहणम् । वालो दंशवारणा^४ ।
वन्दस्यै^५ वन्दे । वन्दितुः^६ प्रवृत्तोऽस्तीति^७ वा । अग्निं स्तुभिः^७ । सर्वेषां
यज्ञानां स्वामिनमिति ॥

अश्वं न त्वा । अश्वमिव त्वा बालवन्तं नमस्कारैर्वन्दितुं ईशानं यज्ञानां
उपक्रमे इति ॥ (१)

^१ Read जुषाण.

^२ Here there is the figure 7 to mark the end of the sūkta. The figure is worm-eaten.

^३ Read दंशवारणः.

^४ Read वन्दध्यै.

^५ Read वन्दितुं.

^६ Perhaps to read प्रवृत्तोऽस्मीति.

^७ Read स्तुतिभिः

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वँ अस्माकं बभूयात् ॥

सघ । स खल्वस्माकं शवसा सूनुः स्थूयमान^१ । शवसस्पुत्रः^२ ।
पृथुगमनः सुसुखो भवतु । मीढ्वान् सेक्ता युवा वर्षिता वेति । पुनरस्माक-
मिति पूरणम् ॥

स घा नः । स खल्वस्माकं बलेन स्तूयमानः विस्तीर्णगमनः सुसुखः कामानां
सेक्ता अत्यन्तं भवतु ॥ (२)

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादिद्यायोः । पाहि सदमिद्विषायुः ॥

स नः । सोऽस्माकं दूरादन्तिकाच्च । यो वः काम्योर्त्य^३ आगच्छति
तस्मान्निपाहि । सदैव व्याप्तगमन इति ॥

स नो दूरान् । सोऽस्मान् दूरादन्तिकाच्च पापमिच्छतो मर्त्यात् सदैव
निपाहि सर्वेषामभिगन्ता ॥ (३)

इमम् षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥

इमम् । अस्माकमिमं हविषः सनिं प्रदानम् । गायत्रं च नवतन्तरं^४
छन्दः अग्ने देवेषु प्रब्रूहीति ॥

^१ Read स्तूयमानः

^२ Perhaps to read शवसस्पुत्रो वा.

^३ The passage is very corrupt. Perhaps to be reconstructed
यो वषकासो मर्त्यः.

^४ Read नवतरं.

इमम् षु । अस्माकमिदं हविषो दानं गायत्रं च साम नवतरं अग्ने देवेषु
ब्रूहि ॥ (४)

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥

आ नः । छजिः प्रापणार्थाः^१ । प्रापयास्मान् परमेषु दिव्येषु
वाजेषु अन्नेषु वसुषु । भज च मध्यमेष्वन्तरिक्षेषु^२ । देही^३ वस्वः वसु
पतिकतमं पौकिवमिति^४ ॥

आ नो भज । प्रापयास्मान् दूरस्थेषु अन्नेषु आभज च मध्यमेषु । तथा
प्रयच्छ अन्तिकतमं धनमिति ॥ (५)

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूमा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥

विभक्ता । विभक्ता वहसि^५ वसोः स्तोत्रे । विभावसो^६ । यथा
सिन्धोरूमौ विभजन्त्युपाके समीपे । आकार उपमार्थीयः । प्रवृद्धोदकाया^७
नद्या विभजत्युदक्षकं^८ पार्श्वे तथा । एतदेवोक्तं सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥

^१ Read भजिः प्रापणार्थाः.

^२ Read मध्यमेष्वन्तरिक्षेषु.

^३ Read देहि.

^४ Read अन्तिकतमं भौमिकमिति. The letter कि is worm-eaten ; yet it is decipherable.

^५ Read असि.

^६ Is विभावसो the interpretation of चित्रभानो or did Mādhava read विभावसो instead of चित्रभानो ?

^७ Read प्रवृद्धोदकाया.

^८ Read विभजन्त्युदक्षकं.

विभक्तासि । दाता भवसि चित्रदीप्ते स्यन्दमानस्य गोधनस्य संघे अन्ति-
कस्थे सति । सद्य एव त्वं यजमानाय क्षरसि ॥ (६)

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥

यमग्ने । यं त्वमग्ने संग्रामेष्ववसी^१ । यं च संग्रामे प्रेरयसि स
संगच्छति बहून्यन्नानि ॥

यमग्ने । यं त्वमग्ने संग्रामेषु मर्त्यं रक्षसि यं वा तत्र प्रहिणोषि स हि
यच्छति बहून्यन्नानि ॥ (७)

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

न किम्^२ । यं चा^३ संग्रामेष्ववसि नकिरस्य सहन्त्य अहिभवतः^४
पर्येता अतिक्रौमिता^५ । कयस्य^६ चित् कस्यापि तस्यापि । वाजश्च
भवन्ति^७ श्रवणीय इति ॥

नकिरस्य । यं त्वं संग्रामेषु सहनशील रक्षसि अहिंसार्थं अस्य परितो
गन्ता न कश्चिदस्ति । यकार उपजनः । कस्यचिदपि । ससेनं असेनं वा न तं
कश्चिदभिभवति । श्रवणीयमन्नं च तस्यास्ति शत्रुभ्यो जितम् ॥ (८)

^१ Read संग्रामेष्ववसि.

^२ Read नकिः

^३ Read यं च.

^४ Read अभिभवितः.

^५ Read अतिक्रमिता.

^६ क completely worm-eaten.

^७ Read भवति.

स वाजं विश्वचर्षणिर्वाद्भिरस्तु तरुता । विप्रैर्भिरस्तु सनिता ॥

स वाजम् । सोऽग्निः संग्रामं विश्वस्य द्रष्टा । अर्वाद्भिरस्तु तरुता ।
अर्वन्तोऽश्वाः । तैर्विर्मैधाविहिरश्चैरेवास्तु^१ संभक्ता संभक्ता^२ संग्राममिति^३ ॥

स वाजम् । स संग्रामं विश्वस्य द्रष्टा अश्चैरस्तु । तरुता तारको मेधा-
विभिरश्चैरस्तु संग्रामं संभक्ता ॥ (९)

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

जराबोध । स्तुत्या देवानां बोधयितः । अत्र निरुक्तम्^४—जरा
स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । तत्^५ बोध । तय्यतः^६—इति । तद्विविद्धि तत्
कुरु मनुष्यस्य यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय^७ दर्शनीयमिति ॥

जराबोध । स्तुत्या देवानां बोधयितः स्तोतः तज्जानीहि मनुष्यस्य यज्ञियाय
स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् । अत्र यास्कः—अग्निरपि रुद्र उच्यते । जरा स्तुतिः ।
जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोधयितरिति वा । तत् विविद्धि तत् कुरु मनुष्यस्य
मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयमिति ॥ (१०)

स नो म॒ह्यँ अ॒नि॒मानो धूम॑कैतुः पुरु॒श्च॒न्द्रः । धिये॑ वाजाय हिन्वतु ॥

^१ Read तैर्विप्रैर्मैधाविभिरश्चैरेवास्तु.

^२ Repetition of संभक्ता not wanted.

^३ Folio 21b ends with संग्राम.

^४ N. 10. 8.

^५ Read तां.

^६ Read तया बोधयितः.

^७ मं रुद्र mostly worm-eaten.

सनः । सोऽस्मान् महानिमानवर्जितोऽपरिच्छिन्नः । धूमकेतुर्बहु-
रश्मिः^१ । धिये वाजाय धारकाय संग्रामाय । प्रेरयतु ॥

स नो महान् । सोऽस्मानग्निः मानवर्जितो धूमकेतुः बहूनां कमनीयः
कर्मणे अन्नाय च प्रहिणोतु ॥ (११)

स रेवाँ इव विस्पतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥

स रेपान्^३ । धनवानिव मनुष्यराजो^४ देवतानां प्रज्ञापकः शृणोत्व-
स्मानुक्थैर्युक्तान् । अपि वा उक्थैः स्तुत्यैर्देवैस्सह^५ । महाप्रमः ॥

स रेवान् । स धनवानिव मनुष्यराजो देवानां प्रज्ञानभूतः शृणोत्वस्मान्
क्रियमाणैः स्तोत्रैः अग्निर्महातेजाः ॥ (१२)

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् यदि शक्रवाम् मा ज्यायसुः शंसमा वृक्षि देवाः ॥

नमः । नमो महाशरीरेभ्यो^६ नमोऽरूपशरीरेभ्यः । अर्भकोपहततर
इति यास्कः^७ । नमो युवभ्यो नमो वृद्धेभ्यश्च । आशिनोऽश्नोतेः । शक्ताश्चे-

^१ Read महानग्निर्मानवर्जितो.

^२ हु completely worm-eaten.

^३ Read रेवान्.

^४ Read मनुष्यराजो.

^५ Read स्तुत्यैर्देवैस्सह. This was what was first written. Then another ए mark was written before दे.

^६ हा completely worm-eaten.

^७ What Yāska says is अर्भकमवहतं भवति (नि. ३. २०).

द्यजाम वयं देवान् । मा न्यायसः^१ प्रशस्तस्य । शयनं आवृत्ति^२ । ज्यायो
भद्रजाहं निराशोऽभूवमिति^३ ॥

नमो महद्भ्यः । नमो महाशरीरेभ्यः । नमोऽल्पशरीरेभ्यः । नमो युवद्भ्यो
वृद्धेभ्यश्च । शक्ताश्चेद्वयं देवानेव यजामोऽभ्युदयस्य लाभाय । हे देवाः माहं वृक्षि ।
वृश्चतिः छेदनकर्मा । अहं निराशो मा भूवमिति ॥ (१३)

यत्र ग्रावां पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे ।

उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

यत्र । चतस्र ऐन्द्र^४ । औल्लखल्यौ^५ परेद्वे । मुसलोल्लखलस्य द्वे ।
न व म्यैक्ष्वाकमनुशास्ति । यस्मिन्नहिषवार्थ^६ ग्रावा पृथुमूल ऊर्ध्वे^७ भवति ।
ग्रावा गुणाते^८ । तत्रोल्लखलसुतान् सोमान् हाव^९ जल्गुलः पानार्थ^{१०} इति ॥

^१ Read मा ज्यायसः.

^२ Read आवृक्षि.

^३ The passage is corrupt. There is the figure 8 here to mark the end of the Sūkta.

^४ Read ऐन्द्रयः some space left blank after न्द्र.

^५ Read औल्लखल्ये.

^६ Read यस्मिन्नभिषवार्थ.

^७ ल and ऊ worm-eaten. Read ऊर्ध्वो.

^८ Read गुणाते:

^९ Read अव.

^{१०} Read पानार्थ.

यत्र ग्रावा । यस्मिन् यज्ञे अभिषवग्रावा पृथुमूल आहननप्रकार ऊर्ध्वमुखो
भवति सोमाभिषवाय तत्रोद्धखलसुतान् सोमान् इन्द्र त्वमवजलगुलः अवागिरः
पिब इति ॥ (१)

यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्यां कृता । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥

यत्र^१ । जघनो हन्तेः । यत्र द्वाविव जघनावधिषवणार्थे फलके
कृते भवतः ॥

यत्र द्वाविव । यत्र द्वौ इव जघनावधिषवणफलके विस्तीर्णे अध्वर्युभिः
कृते । प्रतिमुखे पुरस्तात् समाकर्ते पश्चादिवाधिषवणफलकयोः सूत्रमिति ॥ (२)

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥

यत्र^२ च नारी पत्नी शालाया अपच्यवं निर्गमनमुपच्यवञ्च शिक्षते
करोति ॥

यत्र नारी । यत्र अभिषवप्रवृत्तं ग्रावाणं दृष्ट्वा स्त्री भर्तारि प्रवेशकौशलं
निर्गमनकौशलं च शिक्षते ॥ (३)

यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥

यत्र चाग्निरकरणार्थं^३ मन्थां विबध्नते । मन्था मतेर्विक्षोपणार्थात्^४ ।
यथा रश्मी^५ निबध्नतेऽध्वानां यमनार्थम् । कशा बन्धनाः क्रियत^६ इति ॥

^१ The Pratika is not separately given.

^२ The Pratika is not separately given.

^३ Read चाग्निरकरणार्थम् .

^४ Read मथतेर्विक्षोपणार्थात् . This interpretation is not in the Nirukta.

^५ Read रश्मीन् .

^६ क्रियत is not at all legible. It is only a conjecture. The purpose of this explanation is not clear. For an explanation of Kas'ā see N. 9. 19.

यत्र मन्थाम् । यस्मिन् यज्ञे अभिषवाय प्रावाणं धारयन्ति रश्मीनिवा-
श्वानां यमनाय तत्र उल्लखलसुतानामिति ॥ (४)

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उल्लखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

यच्चिद्धि त्वम् । उल्लखलमुखं वोर्ध्वकं^१ वोर्करं वा^२ । उरुं^३
कुर्वित्यब्रवीत्तदुल्लखलमभवदुरुकरं वै तत्तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च
ब्राह्मणम्^४ । यद्यपि^५ हि त्वं गृहे गृहे उल्लखलक युज्यसे युक्तो भवसि ।
हापि^७ यज्ञे दीप्ततमं वद । जयतामिव दुन्दुभिः । दुह्यतेर्वधकर्मणो
दुन्दुभिरिति यास्कः^८ इति ॥

यच्चिद्धि त्वम् । यद्यपि हि त्वमुल्लखल सर्वेषु गृहेषु युज्यसे स इहापि
दीप्ततमं वद मुसलेनाभिहतो यथा जयतां दुन्दुभिः ॥ (५)

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लखल ॥

^१ Read उल्लखलमुखं वोर्ध्वकं.

^२ N. 9. 20.

^३ R mostly worm-eaten ; scarcely decipherable.

^४ तदुल्लखल mostly worm-eaten.

^५ cf. उरु मे करविति तस्मादुरुकरमुखं ह वै तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षम् । (श. ब्रा. ७. ५. १. २२). There seem to be two Brāhmaṇa quotations here (1) उरं कुर्वित्यब्रवीत्तदुल्लखलमभवत् (2) उरुकरं ह वै तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षम् . There are scribal errors and variation of readings in the quotation.

^६ It looks more like वि than like पि.

^७ Read इहापि.

^८ What Yāska says is : दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्युमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः (नि. ९. १२).

उत स्म । वानस्पत्यमुल्लखलमिति वनस्पतेराशीः । तवाग्रमेव वातो
विवाति तलयविति^१ ॥

उत स्म ते । वृक्षविकारस्य वृक्षयत् स्तुतिः । अपि च ते वनस्पते वातः
अग्रमेव चलयति इन्द्रप्रसादात् । तथा सति इन्द्रस्य पानार्थं सुनु सोमं
उल्लखल ॥ (६)

आयुजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भुतः । हरी इवान्धांसि बप्सता ॥

आयजि^२ । आयष्ट्ये अन्नानां समाभर्तृतमे^३ । ते भ्युच्चैर्विज-
भ्रियेते^४ । हरी इवान्तानि^५ भक्षयन्ताविति^६ ॥

आयजी । उल्लखलमुसलयोद्वे । आयष्ट्ये अन्नानां संभक्तृतमे ते हि
उच्चैर्विह्रियेते अश्वाधिव धान्यानामावहनकाले अन्नानि भक्षयन्तौ ॥ (७)

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥

ता नः । तौ नो अद्य वनस्पती दर्शनीयो इन्द्राय मधुमदन्धः सुदं^७
सोमं सुनुतमिति^८ ॥

^१ Read चलयतीति. The beginning and end of the commentary on this stanza missing.

^२ Read आयजी.

^३ Read संभक्तृतमे.

^४ Read ह्युच्चैर्विह्रियेते.

^५ Read इवान्तानि.

^६ Folio 22a ends here.

^७ Read सुतं.

^८ ऋष्वेभिः सोतृभिः not commented.

ता नो अद्य । ता नो अद्य वनस्पती महान्तौ महद्भिः सोतृभिर्ग्रावभिः
सह इन्द्रार्थं मधुमदन्धः सुतम् । परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षापवर्गाश्च मन्त्रा भवन्ति
विपरीताश्च ॥ (८)

उच्छिष्टं चर्मोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥

उच्छिष्टम् । शिष्टं सोमं चर्मोरधिषवणफलकयोरुपरि भर । अथा-
भिषुतं सोमं पवित्रे आसृज । नियेभि^१ गोरयी^२ त्वच्याननसुभे^३ चर्मणीति^४ ॥

उच्छिष्टम् । चर्माधिषवणीयं वा सोमं वान्त्या प्रशंसति इत्युक्तम् ।
प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्य अन्त्या चर्मप्रशंसा वा इति कात्यायनः । हरिश्चन्द्र अधिष-
वणफलकयोरुपरि अवशिष्टं सोमं भर । सुतं च सोमं दशापवित्रे आसृज ।
तदर्थं निधेहि अधिषवणफलकयोरुपरि गोस्त्वचि इति ॥ (९)

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशुस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

यच्चिद्धि । यस्माद्धि । सत्य सोमस्य पातरनाधृष्टा इव स्मोऽ-
प्रशस्ता इव स्मसीति^५ । तानस्मानाशंसय क्षिप्रमपरैर्गवादिनिमित्तं बह्वन^६
शुभिणः शोभना इति ॥

^१ Read निधेहि.

^२ Read गोरधि.

^३ Not clear.

^४ Here there is the figure 9 to mark the end of the Sūkta.

^५ There seems to be some confusion here.

^६ Read बह्वन.

यच्चिद्धि । यत् सत्य सोमस्य पातः वयमाशंसारहिता दरिद्रैरपि प्रार्थिता
इव भवामः । ततोऽस्मान् बहुधन दरिद्रैः क्षिप्रमाशंसय गवादिषु त्वया दत्तेषु
शुभिणः शोभायुक्ता इति । यद्वा स्तुतिरहितानाशंसय गवादिप्रदानेन इति ॥ (१)

शिप्रिन्वाजानां पते शर्चीवस्तव दंसनां ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

शिप्रिन् । शिप्रिन् अन्नानां प्रते^१ प्रज्ञावान्^२ तव दंसनार्थो नृणां^३
बन्धनमस्ति ॥

शिप्रिन् वाजानाम् । हनूमन् अन्नपते प्रज्ञावान् तव विद्यते कल्याणं
कर्म इति ॥ (२)

नि ष्वापया मिथुदृशां सुस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

निष्वापय । निष्पपय^४ मिथुनभूते दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ यमस्य दूत्यौ ।
ते सस्तामस्मानबुध्यमाने । ससिः स्वप्नार्थ इति ॥

निष्वापय । मुमुर्षुः प्राणहरणार्थं यमादागते मिथुनीभूते दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ
पश्यति । ते त्वमिन्द्र निष्वापय । त्वया निष्वापिते मया अबुध्यमाने सस्तां
स्वपताम् ॥ (३)

^१ Read पते.

^२ Read प्रज्ञावान्. The letter ज्ञ slightly worm-eaten.

^३ नृ completely worm-eaten. A bit of the ऋ mark visible. Only
a conjecture.

^४ Read निष्वापय.

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

ससन्तु । ससन्तु त्य^१ अरातयो बुध्यन्तां चास्माकं शूर रातयो दातार इति ॥

ससन्तु त्याः । स्वपन्तु त्या अज्ञातयो बुध्यन्तु च शूर ज्ञातयः ॥ (४)

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयासुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

समिन्द्र । गर्दभो रासभः । गर्दहश्शब्देन^२ भीषयतीति वा भासत इति वा । संमृण गर्दभमिन्द्र शब्दायमानं पापया अनया वाचा ॥

समिन्द्र गर्दभम् । सं मृणेन्द्रं शब्दायमानं पापया अनया वाचा ॥ (५)

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

पताति । पतति^३ । कुण्डृणाची काचिन्मृगी । कुण्डृणाची काचिन्मृगी^४ । कुण्डृणं ककौटिल्यमश्नतीति^५ । यद्वा^६ कुटिलमनुष्ठीयमाना गतिः कुण्डृणाची । दूरं हतो^७ वनादरण्यादधीति ॥

^१ Read त्या.

^२ Read राईभः शब्देन.

^३ First written पताति. Then आ mark in ता deleted by a dot above.

^४ Repetition not wanted.

^५ Initial क not wanted. Read कौटिल्यमश्नतीति.

^६ य mostly worm-eaten.

^७ Read वातो.

पताति । कुण्डृणाची नाम पक्षी । तेन सह अण्याद्दूरं मत्समीपमा-
पतति वायुः ॥ (६)

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥

सर्वम् । सर्वं परिक्रोशं परितो क्रोशती तं^१ जहि । जम्भया
च्छन्ति^२ । कृकदाश्वं काकं कृकम्^३ । कृकलासं दशतीति । कृतः^४
कृन्तदे^५ विकृत्तदेहोऽन्यो वा कृकदाश्व इति^६ ॥

सर्वं परिक्रोशम् । अन्यमपि सर्वं परिक्रोष्टारं वृकादिकं नाशय । जम्भयाशु
कुरु कृकलासम् । आ तू न इन्द्र इति ॥ (७)

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

आश्वः^७ । आसिञ्चे आपूरयामि वः^८ ॥

^१ Perhaps to read परितो क्रोशतीति । तं.

^२ Perhaps to read छिन्धि.

^३ कृकम् seems unwanted.

^४ Read कृकः

^५ Read कृन्तते:

^६ Here there is the figure 10 to mark the end of the Sūkta.

^७ Read आ वः

^८ Only a small portion of the commentary is seen in the MS. ;
there is no break in the MS.

आ व इन्द्रम् । यथा अन्नमिच्छन्तः कूपमुत्तिसञ्चन्ति तस्य सेकार्थं एवं युष्मदर्थं अहं दातृतममिन्द्रं सोमैर्हुतैरासिञ्चे इति कामानुत्तिसञ्चामि इति ॥ (१)

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् । एदुं निम्नं न रीयते ॥

स्वरेण ये संगतास्ते समाशिरः^१ । न्ते च^२ गच्छति । यथा निम्नमुदकम् । निम्नं नमेतः^३ ॥

शतं वा । पूतानां सोमानां शतं वा सहस्रं वा सम्यगाशिरेण मिश्रितानां एवागच्छति निम्नमिवोदकम् ॥ (२)

सं यन्मदाय शुष्मिण एना हंस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥

तत्र हेतुमुत्तरया प्रदिशति संयदिति । यत् सोमवाशततमस्य^४ बलिन इन्द्रस्य मन्दाया^५ भवति । सहस्रं वा बलिननेनस्यस्योदरे^६ व्यचो व्याप्तिः सन्दधे । यथा समुद्रो व्याप्त एव^७ एवमस्योदरे सोमो व्याप्त इति ॥

सं यन्मदाय । यत् सोमपात्रशतं अस्य बलिन इन्द्रस्य मदाय भवति सहस्रं वा अनेनास्योदरे अन्तरिक्षमिव व्याप्तिः सन्दधे । यथान्तरिक्षं विततं तद्वद्व्याप्तमिति । तस्मादागच्छतीति ॥ (३)

^१ The earlier part of the commentary not seen in the MS.

^२ Not clear.

^३ Read नमेतः

^४ Read सोमपात्रशतं अस्य.

^५ Read मदाय.

^६ Read बलिनः अनेन अस्य उदरे.

^७ एव not wanted.

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥

अयमु ते^१ सोमो निहितः । त्वं तं समतसि संगच्छसि^२ । कपोत इव^३ कपोती गर्भयानीम्^४ । कपोतः कस्य पोत इति वर्णतो बुद्धिमुत्पादयति । वचस्तदस्माकं^५ स्तोत्रं चोहसे प्रापवस्यात्मानं^६ इति ॥

अयमु ते । अयं सोमस्त्वदीयः । तं त्वं कपोतः कपोतीमिव गर्भयानीं पिपासुः संगच्छसि । स्तुतिं च तामस्मदीयां आत्मानं प्रापयसि ॥ (४)

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनुतां ॥

स्तोत्रम् । स्तोत्रं धानानां^७ पते गीर्भिरुद्यमान वीर^८ यस्य
+ + + + + + + + स्य^९ ते विभूतिर्लक्ष्मी^{१०} सूनुता सत्य +
स्वस्विति^{११} ॥

^१ The pratika is not separately given.

^२ संग mostly worm-eaten.

^३ त in कपोत and व in इव completely worm-eaten.

^४ Read गर्भयानीम्.

^५ Read वचस्तदस्माकं.

^६ Read प्रापयस्यात्मानं.

^७ Read राधानां or धनानां.

^८ Folio 22b ends with स्या. The four letters मानवीर which begin the next leaf are completely broken off. It is only a conjecture. The small bit preceding य looks like the end of र.

^९ After यस्य about six or seven syllables are completely gone. Perhaps to read यस्य स्तोत्रं क्रियते तस्य.

^{१०} Read लक्ष्मीः

^{११} After सत्य the next syllable is mostly worm-eaten and cannot be deciphered. It begins with सू and ends with आ; the आ mark is in tãck. The second member of the conjunct consonant not clear. The following two syllables are not very legible; may be स्मस्त्रि or स्वस्त्रि. The last letter ति is clear. Perhaps to read सत्या अस्त्विति.

स्तोत्रम् । गीभिर्ब्रह्ममानं अन्नानां पते यस्य तव स्तोत्रं इदमनेन क्रियते
स्तोत्रा तस्मै सत्या श्रीरस्तु ॥ (५)

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥

ऊर्ध्वः । उत्तिष्ठ मम रक्षणायास्मिन् संग्रामे शतक्रतो । त्वं चाहं
चान्येषु सपत्नेषु संब्रह्मवहै^१ मन्त्रयावहै कर्तव्यमिति^२ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊर्ध्वतस्तिष्ठ अस्माकं रक्षणायास्मिन् संग्रामे शतकर्मन्
शत्रुषु । त्वं चाहं च संभूय ब्रवावहै ॥ (६)

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥

योगे योगे । प्रवेशे प्रवेशे अतिशयेन बलयुक्तमिन्द्रं युद्धे युद्धे हवामहे
सखायः सन्तो रक्षणाय ॥ (७)

आ घां गमुच्चदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥

आ घा गमत । उपागच्छेदिन्द्रो यदि शृणुयादाह्वानं सहस्रसंख्यैः
पालनैः अन्नैश्च ॥ (८)

अनु प्रत्रस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥

^१ Read संब्रवावहै.

^२ After this there is the passage नानेन बोध इति यास्क इति. This is not found in Yāska. What follows is ये ओ यो. These three syllables are worm-eaten; the middle syllable can scarcely be deciphered. Then follows आरोचमाने । पूर्वार्धे नभोऽन्वय इति. This must belong to the verse 21 in this sūkta. Thus the commentary on 14 verses, i.e. 7-20 are completely gone. There is no break in the MS.

अनु प्रव्रस्य । यमिन्द्रं तव पिता आहूतवान् तमहं त्वदर्थं पुराणस्यास्य
निवासस्थानादनुक्रमेण हुवे अनेकेषु गच्छन्तं नेतारम् ॥ (९)

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥

तं त्वा वयम् । तं त्वा वयं सर्वेषां वरणीयं प्रार्थयामः सखे वासयितः
स्तोतृणाम् ॥ (१०)

अस्माकं शिपिणीनां सोमपाः सोमपात्राम् । सखे वज्रिन्सखीनाम् ॥

अस्माकम् । अस्माकं सोमपानसाधनभूतशिप्रायुक्तानां सोमस्य पातः
सोमपातृणां सखे वज्रिन् सखीनाम् । उत्तरत्र संबन्धः ॥ (११)

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्ट्वे ॥

तथा तदस्तु । यथा वयं त्वत्तः कामयामहे तथास्माकं तदस्तु । सखे
वज्रिन् त्वं तथा कुरु इष्ट्वे अभिलषितसिद्ध्यर्थे इति ॥ (१२)

रेवतीर्नः सधुमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥

रेवतीर्नः । योऽस्माभिस्सह मदति इन्द्रः तस्मिन्निन्द्रे बह्वन्ना आपोऽस्माकं
सन्तु । क्षुधिता वयं याभिर्मदेम शब्दवन्तो विख्याता वा इति ॥ (१३)

आ घ त्वावान्तमनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥

आ घ त्वावान् । त्वत्सदृशः स्तोत्रकार्यार्थं शत्रूणां धर्षयितः स्वयमेव
गच्छन् भवति बन्धुः । तथा त्वं च स्वयमेवागतः सन् स्तोतृणां कामान्
ऋणोः प्राक्षिपः यथाक्षं चक्रयोः प्रक्षिपन्ति ॥ (१४)

आ यद्दुवः शतक्रतुवा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥

आ यद्दुवः । स्तोतृणां परिचरणं कर्म कामं चाक्षमिव चक्रयोर्यदा त्वं
प्रज्ञाभिः प्राक्षिपः तदा स्वयमेवागच्छसि ॥ (१५)

शश्वदिन्द्रः पोषुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥

शश्वदिन्द्रः । इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं प्रतिगृह्णन् तं स्तौति । ओष्ठव्यापारं
कुर्वद्भिरत्यन्तं हेषद्भिरत्यन्तं श्वसद्भिरेतैरिन्द्रः शश्वज्जिगाय शत्रुधनानि । सोऽस्म-
भ्यं कर्मवान् ददातु हिरण्यरथम् । स ह्यस्माकं धनस्य दाता । स एव नो ददातु
इति ॥ (१६)

आश्विनावश्ववत्युषा यातुं शर्वीरया । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥

आश्विनौ । आयातमश्विनौ अश्वयुक्तेनाग्नेन क्षिप्रप्रेरणेन गोयुक्तं दर्शनीयौ
हिरण्ययुक्तं च ॥ (१७)

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मत्येः । समुद्रे अश्विनेयते ॥

समानयोजनः । युवयोर्हि रथो द्वयोरप्येकभूतो दर्शनीयौ अमरणोऽन्त-
रिक्षमध्ये गच्छति । तत आयातमिति ॥ (१८)

न्य॑ध्न्यस्य॑ सूर्धनि॑ चक्रं रथस्य येमथुः । परि॑ द्यामन्यदी॑यते ॥

न्यध्न्यस्य । अश्विनावेकं चक्रं रथस्य पर्वतमूर्ध्नि स्थापयामासतुः ।
अन्यत्तु चक्रं परितो दिवं गच्छति ॥ (१९)

कस्त॑ उषः कथप्रिये भुजे मर्तो॑ अमर्त्ये । कं नक्ष॑से विभाव॑रि ॥

कस्त उषः । कस्त उषः कथनप्रिये । धकारधकारौ समानौ । भोगाय
भवति मर्तः मरणवर्जिते । कीदृशं च त्वं व्याप्नोषि दीप्तिमति ॥ (२०)

वयं हि ते अर्मेन्मह्यान्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥

नानेन बोध इति यास्कइति^१ । ये आ यो आरोचमाने । पूर्वार्धे नजोऽन्वय इति^२ ॥

वयं हि ते । वयं हि त्वां अज्ञासिष्म अन्तात् आ च पराकात् । परा-
कशब्दो दूरवचनः । मूलादुपक्रम्यान्तादित्यर्थः । अश्वे गमनशीले पूज्ये आरोचने
इति । नकारः सम्प्रत्यर्थीयः ॥ (२१)

त्वं त्येभिरा गंहि वाजैर्भिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रुयि नि धारय ॥

स्पष्टोत्तरा^३ इति^४ ॥

त्वं त्येभिः । त्वमेतैः प्रदिप्सितैरनैरागच्छ दिवो दुहितरस्मासु रुयि
नियच्छ इति ॥ (२२)

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सर्वा ।

तव व्रते कृवयौ विद्मनापुसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥

त्वमग्ने । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूपः । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिः ।
एंगारा^५ आसंस्तेहिरसो^६ऽभवन्^७ इत्युक्तम् । स्पष्ट उत्तरः पादः । तव

^१ Not traceable to Yāska. It is not certain if this belongs to the commentary of this stanza.

^२ This is all that is available in the commentary on this stanza.

^३ The verse No 22.

^४ Here there is the figure 11 to mark the end of the sūkta.

^५ Read येङ्गारा.

^६ Read आसंस्तेऽङ्गिरसो.

^७ A. B. 3. 34.

कर्मणि^१ मरुतः प्रादुर्भवन्त्यन्तरिक्षात् । विद्वानासो^२ ज्ञानेन व्याप्तवाना
ज्ञातकर्मणि^३ इत्यध्वर्यवः । पूर्वपदं ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति^४ । प्राजदृष्टयो^५ दीप्यमा-
नायुधाः । ऋषिऋषेः^६ प्रेरणार्थात् । त्वया प्रेर्यमाणा मरुतः प्रादुर्भवन्तीति ॥

त्वमग्ने । हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । त्वमग्ने मुख्योऽङ्गिरसां चैकः सर्वस्य
द्रष्टा देवो देवानामभवः कल्याणः सखा । तव कर्मणि त्वया प्रेरिताः कवयो
लब्धवेगा लब्धव्याप्तयो वा प्रादुर्भवन्ति मरुतो दीप्तस्त्रायुधाः ॥ (१)

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कृविदेवानां परि भूषसि व्रतम् ।

विशुर्विध्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता श्रुयुः कतिधा चिदायवे ॥

त्वमग्ने । अङ्गिरस्तमः^७ अङ्गिरसाववरिष्ठितः^८ । परिभवसि यज्ञम् ।
विश्वस्मै भुवना^९ । बहुधा भवन् । सर्वं वनमुद्दिश्य विभं विशेषिष इति^{१०} ॥
मेधिरः प्रज्ञावान् । द्विमाता द्वैमातु +^{११} द्वयोररण्योरजनि । द्वयोर्लोकयोर्नि-

^१ क mostly worm-eaten.

^२ Read विद्वानासो.

^३ Read यज्ञकर्मणि.

^४ But the pada is विद्वानाऽअसः

^५ Read प्राजदृष्टयो.

^६ Read ऋषिऋषेः

^७ Read अङ्गिरस्तमः

^८ Read अङ्गिरसां वरिष्ठितमः

^९ Read भुवनाय.

^{१०} Passage not clear. Perhaps he is quoting विभ्वं विशेषिषो (ऋ. वे. ४. ८. १). The previous part may be सर्वं भुवनमुद्दिश्य and is to be connected with बहुधाभवन्.

^{११} There is space left blank for a letter after तु. Perhaps to read द्वैमातुरः

मार्तित्येके^१ । शयुः । कदियाचिदायवे^२ मनुष्याय । कतिया बहुयेत्यर्थः^३ ।
शयानः । कतियाशयुर्भवति प्रश्न इति^४ ॥

त्वमग्ने प्रथमः । त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरसां च वरिष्ठः कविर्यज्ञमलङ्करोषि
सर्वस्मै भुवनाय अनेकशरीरो भवन् प्राज्ञो द्व्योल्लोकयोर्निर्माता पुरुरवसः पुत्राय
आयवे गार्हपत्यादिव्यूहेन अनेकधा शयानः ॥ (२)

त्वमग्ने प्रथमो मातरिष्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयजो महो वंसो ॥

त्वमग्ने । मातरिवा^५ वायुः । मातरि श्वसितीति । मातान्तरिक्षे-
मिति निरुक्तम्^६ । तस्मै । विवस्वते यजमानाय परिचरते । सुक्रतूयया कर्म-
च्छया । आविर्भव आवीरमवा^७ । वाक्यसंयोगात् भूतार्थेऽपि लो^८ दृश्यते ।

आ दस्युघ्ना मनसा याभ्यस्त^९ (ऋ. वे. ४. १६. १०)

इति । विवस्वानादित्यश्चेदाद्युदात्तः^{१०} ।

^१ This is what Mādhava son of Venkātārya says.

^२ Read कतिधाचिदायवे.

^३ Read कतिधा बहुयेत्यर्थः.

^४ Not clear. Perhaps कतिधा शयुर्भवतीति प्रश्नो वा इति.

^५ Read मातरिश्वा.

^६ What is found in Nirukta is मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति
(नि. ७. २६). In the MS. there are both an इ and an ए mark for क्ष

^७ Read आविर्भवः.

^८ Read लोद्.

^९ Read याह्यस्तम्.

^{१०} See Devarāja on Nighaṇṭu. Bibliotheca Indica Edition, p. 187.

महो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ. वे. १०. १७. १)

अरेजेतां अकंपेतां बलिं दृष्ट्वा । रोदसी होत्रवूर्ये^१ यज्ञे^२ । तस्मिन् । होतृणां वरुणयोग्यो^३ होतृपूर्यः^४ सोढवानसि । हविषो भारमयजश्च । महतो देव्यान् । सावधितः^५ ॥

त्वमग्ने । त्वमग्ने पुराणो वायवे आविरभवः शोभनकर्मेच्छया विवस्वते यदा तस्मै मातरिश्वा त्वामाजहार । त्वयि होतरि देवैर्वृते महान्तं त्वां दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ अकम्पेताम् । त्वं देवानां हविर्वहनभारं सोढवान् । अयजश्च महतस्तान् वासयितः ॥ (३)

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयुन्नापरं पुनः ॥

त्वमग्ने । त्वमग्ने मनवे द्यामकामयथाः^६ श्रद्धा देवं^७ तमकार्षीः । अविवा वशमानयः^८ । पुरुरवसे सुकृते तव परिचरणं कुर्वते । सुकृत्तरश्चाभूः । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम ।

श्वात्राः स्थ वृत्रतुरः (वा. सं. ६. ३४)

^१ It looks more like होत्र आर्थे.

^२ Read होतृवर्यो यज्ञः

^३ Read वरुणयोग्यो.

^४ Read होतृवर्यः

^५ Read वासयितः

^६ न and द्या mostly worm-eaten.

^७ Not quite intelligible.

^८ Read अपिवा वशमानयः The visarga worm-eaten.

इति क्षिप्रा आप उच्यन्ते । क्षेपणेन^१ मथनेन^२ यदा त्वरण्योः^३ परिमुच्यसे । तदानीं त्वां पूर्वमानयन्नाहवनीयम् । अहिनयन्त्यपरं^४ पुनःसंस्थिते कर्मणि गार्हपत्यं प्रापयन्ति । यद्वा आहवनीयं गार्हपत्यं च कुर्वन्ति । व्युत्क्रमच्छन्दोऽनुरोधकृत^५ इति ॥

त्वमग्ने मनवे । त्वमग्ने कथमयं मनुरभ्युदयेन युक्तः स्यात् इति तस्मै स्वर्गमकामयथाः । पुरुरवसे त्वं शोभनकर्मणः कर्त्रे सुकृत्तमः । क्षिप्रं यदा अरण्योस्त्वं परिमुच्यसे तदानीमेव त्वां पूर्वमनयन् । पुनश्च अपवृत्ते कर्मणि अपरं च कुर्वन्ति अयं ते योनिर्ऋत्विग्यं इति ॥ (४)

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाग्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश अविवांससि ॥

त्वमग्ने । स्पष्टप्राया । उद्यतस्रुग्यजमानो य आहुतिं वषट्कृतिं वषट्कृतां परिवेद । त्वग्येव प्रापयति । यं त्वमग्ने प्रथममेकायुर्दत्तान्नो विशः प्रापयसि । विशः सजाता भवति ॥

त्वमग्ने वृषभः । त्वमग्ने कामानां वर्षिता पुष्टेर्वर्धको यजमानाय भवसि । श्रवणीयोऽग्निः स्वाहाकारहुतं वषट्कारहुतं च परितो लभते मनुष्येभ्यः इति परोक्षः । स त्वमग्ने एकायुरवच्छिन्नायुरमृतोऽग्रे स्थित्वा मनुष्यान् परिचरसि । यद्वा बहूनां प्रकाशं कुर्वन् एकगमनस्त्वं प्रचरसि इति ॥ (५)

^१ ण in णे broken off.

^२ Fólío 23a ends here.

^३ Read यदा त्वमरण्योः

^४ Read अभिनयन्त्यपरं.

^५ Not quite clear.

त्वमग्ने वृजिनवर्तेनि नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्थे धने दग्नेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥

त्वमग्ने^१ । त्वमग्ने वृजिनवर्तेनि विपुतमार्गम्^२ । वृणक्तिर्विप्लवार्थः^३ ।
नरसमक्मन्^४ सचनीये । पिपर्षि पारयसि प्रापयसि । विदथे गृहे । विदथो
विन्दथे^५ । विदष्टिः^६ । शूरसाता युद्धे । परितक्ष्ये^७ परिहृत्य गन्तव्ये धने ।
शूराणां प्रियकरे । दवोहिरल्पेरपि^८ त्वदीयैस्समृता सं + म + ति^९ ।
हंसि भूयसः । दग्ने^{१०} दम्नीयमिति ॥

त्वमग्ने वृजनवर्तेनिम् । त्वमग्ने युद्धे अशोभनमार्गं नरं पारयसि । गृहे च
विदष्टिः यस्त्वं युद्धे परिगन्तव्ये सति धने क्षुदैरपि संगतान् महतोऽपि स्तोतुः
शत्रून् हंसि ॥ (६)

^१ मग्ने broken off.

^२ Read विप्लुतमार्गम्.

^३ Even मार्गम् is not quite clear. Then two syllables are completely gone. I conjecture them to be वृण. The letters क्तिर्वि are not at all distinct. ष्ठ is mostly gone. The whole word is only a guess.

^४ Read नरं सक्मन्. It looks as though स is scored and changed into म.

^५ Read विन्दते:

^६ Read विदष्टे.

^७ Read परितक्म्ये.

^८ Read दग्नेभिरल्पैरपि.

^९ After सं a letter completely worm-eaten. Cannot be made out. म is fairly clear. Then there is an ए mark; but the consonant following is gone. ति is in the next line. May be संगममेति.

^{१०} अ completely worm-eaten.

त्वं तमग्ने अमृतत्वे उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।
यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥

त्वन्तम । त्वं तमग्ने अमृतत्वे उत्तमे दयासि^१ चिरमभृतं करो । मर्तं ददासि करोषि । श्रवसेऽह्नायान्वयहम्^२ । द्वितीयं वाक्यमन्यादृशम् । अतः श्रवस इति विभक्तिभेदः^३ । यस्तातृषाणः ईप्समाने^४ भवति । उभयाय जन्मने । सुखमन्नं च । अन्नादस्य मे जातमस्तु । तदन्नं च बहु भवत्विति । यद्वा द्विपाच्चतुष्पाच्चोभयं जन्म । तदर्थं यस्तातृषाणो भवति तस्मै सूरये मयः सुखं च करोषि । सुखहेतुभूतं प्रयोऽन्नं चेति द्वयोरपि समुच्चय एवार्थ इति ॥

त्वं तमग्ने । त्वं तमग्ने अमृतत्वे उत्कृष्टे मनुष्यं निदधासि दिवे दिवे अन्नाय । यस्त्वं सूरः स्तोतुरुभयविधाय जन्मने तृष्यन् उभयं करोषि । सुखं चास्य भूयात् अन्नं च अस्तु इत्युभयोरुत्पत्तिमिच्छन् उभयं करोषि ॥ (७)

त्वं नै अग्ने सनये धनानां यशसं क्लृप्तं कृणुहि स्तवानः ।
ऋध्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥

त्वं नः । त्वमस्माकमग्ने लाभाय धनाम्^५ । यशस्विनं स्तोतारं पुत्रं कुरु स्तूयमानः^६ । ऋध्याम् लभेमहि । मापसा^७ नवेन^८ अपत्येन ।

^१ Read दधासि.

^२ I have copied the passage as it is in the MS. The purpose of चिरमभृतं करो (perhaps to read चिरमभृतं करोषि) not clear. Read मर्तं दधासि करोषि श्रवसेऽह्नायान्वयहम्.

^३ Not clear.

^४ Read ईप्समानो.

^५ Read धनानाम्.

^६ First written स्तूयमानाः; then the आ mark in नाः deleted with a dot above it.

^७ Read कर्मापसा. The first म in म completely worm-eaten.

^८ Read नवेन.

देवैर्धावापृथिवी प्रावनमिति^१ । नैपातिकः पादः पावमाने दशमे मसले च
 विसृष्टः । अ त्वं नो अग्ने इति बह्ववृत्तिका भानोपादानयुक्ताः^२ ।
 तत्र कारणं समयानुक्रमण्यामुक्तम् । तथान्येषां च त्रिकाणां चतुष्काणां
 चा^३ वाक्यात्मकानामिति ॥

त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अस्माकं लाभाय धनानां यशस्विनं स्तोतारं पुत्रं
 कुरु स्तूयमानः । प्राप्नुयाम वयं कर्म यज्ञं नवेन स्तुतिलक्षणे अनेन कर्मणा ।
 तानस्मान् स्तुतिप्रवृत्तान् देवैस्सह द्यावापृथिवी रक्षतम् ॥ (८)

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।
 तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥

त्वन्नः^४ । आकारः पादस्थमध्याः^५ । पर आकारः अधिपरी च
 सर्वत्र पादान्ताः^६ । किञ्च त्वं तामीति^७ पदे यस्मिन् पादे भवतः स
 न्यूनी भवति । त्वं मह्यं मह्यमग्ने^८ । तनूकृद्धवेति सम्बन्धः । त्वमस्मभ्यमग्ने

^१ व in प्रावनमिति completely worm-eaten. Read प्रावतमिति.

^२ The passage from नैपातिकः not clear. I print it as I find it in the Ms.

^३ Read च.

^४ त्व completely worm-eaten.

^५ द is completely worm-eaten. स्थ closes the line. The first letter in the next line broken off. Part of the next letter seen, which looks like ध्याः. Reading only a conjecture. Perhaps to read पाद-मध्यस्थः

^६ From आकारः passage not clear.

^७ Read त्वं तमिति.

^८ मह्यं unnecessarily repeated.

द्यावापृथिव्योरुपस्थे^१ वर्तमानो^२ देवो^३ देवेषु^४ अनवद्य^५ जागरणशीलः ।
तनूकृद्धोदितव्यतमनूः^६ पुत्रः । प्रमतिश्च भव त्वं कल्याण विश्वं वान्^७
आवसि^८ स्तोतरिति^९ । कल्याणं कल्येनानियम्^{१०} । कमनीयमिति
यास्कः^{११} ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोः । त्वमस्माकमनवद्य द्यावापृथिव्योरुपस्थे वेद्यामासीद
देवो देवानां मध्ये जागरणशीलः । स त्वं स्तोत्रे अङ्गनां कर्ता भवामीति
बुध्यस्व । भव च तस्मै प्रमतिः । त्वं हि विश्वं धनं कारवे आवपसि इति ॥ (९)

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः श्रुतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतुपापदाभ्य ॥

त्वमग्ने । स्पष्टप्राया । त्वां संगच्छन्ति बहूनि धनानीत्युत्तरार्थः^{१२} ॥

त्वमग्ने प्रमतिः । त्वमग्ने प्रकृष्टमतिः । त्वं पितेव च भवस्यस्माकम् ।
त्वमन्नस्य कर्ता । तव बान्धवा वयम् । संगच्छन्ते त्वां शतसहस्रसंख्याः रायः
शोभनं वीरं कर्मणां रक्षितारं अदाभ्य ॥ (१०)

^१ प in उपस्थे completely worm-eaten.

^२ मा completely worm-eaten.

^३ Folio 23b ends with दे. The letter वो which begins the next sheet completely worm-eaten.

^४ वे completely worm-eaten.

^५ वद्य mostly worm-eaten.

^६ Read तनूकृद्धोदितव्यम् । तनूः

^७ Read विश्वं वसु.

^८ Read आवपसि.

^९ Read स्तोतरीति.

^{१०} Not clear.

^{११} N. 2. 3.

^{१२} ध mostly worm-eaten.

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृष्वन्नहुषस्य विश्पतिम् ।

इळामकृष्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥

त्वामग्ने । त्वामग्ने^१ प्रथममायुमायवे मनुष्याय पुरुरवसे आयुषं पुत्रमकृष्वन् । अपिच त्वामकृष्वन् बहुष्यस्य^२ राज्ञो देवा विश्पतिमा^३ सेनानीम् । अपि वा आधवे^४ नहुषस्येति समानाधिकरणपरम्^५ । भेदाश्चि-
भक्तिभेदः^६ । मनुष्य^७ सन्तं मनुष्यस्य नहुषस्य^८ विश्पतिमकृष्वन्निति ।
तथा मनुषस्य^९ मनोरिळां नाम धर्माणामनुशासिनीं दुहितरं दुहितरश्चामेवा-
कृष्वन्^{१०} यज्ञे प्रयाजानराजानां^{११} मध्ये तामवकल्पयन् मया^{१२} सर्वानवा-
प्स्यसि कामानिति । सा मनुमन्वशात् इति वाजसनेयकम्^{१३} । इळा वै
मानवी यज्ञानूकौशिन्यासीत्^{१४} इति च तैत्तिरीयकम्^{१५} । यदा ममकस्य

^१ त्वा completely worm-eaten.

^२ Read नहुषस्य.

^३ Read विश्पतिं instead of विश्पतिमा.

^४ Read आयवे.

^५ रम् mostly worm-eaten.

^६ Perhaps to read पादभेदाद्विभक्तिभेदः

^७ Read मनुष्यं.

^८ नहु mostly worm-eaten.

^९ Read मनुष्यस्य.

^{१०} Repetition of दुहितरं not wanted. Read दुहितरं त्वामेवाकृष्वन्.

^{११} Read प्रयाजानुयाजानां.

^{१२} What is written is तामवकल्पयन्मया. Perhaps to read तामवा-
कल्पयन्तया.

^{१३} Not traced. There is सा मनुमाजगाम in S. B. 1. 8. 1. 8.

^{१४} Read गज्ञानूकौशिन्यासीत्.

^{१५} तै. ब्रा. १. १. ४. ४.

पितुरङ्गिरस्य^१ पुत्रो जायते तदा स च त्वमासीराङ्गिरसः । यदि वा ममकः पिता मनुरेव । उक्तस्य^२ यदा पुत्रः सर्वो मनुष्यवर्गो जायत इति ॥

त्वामग्ने । त्वामग्ने पूर्वमायुमकृण्वन् आयवे मनुष्याय पुरूरवसे । पुरूरवसः पुत्र आयुः । तदा देवा अकृण्वन् नहुषस्य च राज्ञो विश्वपति नाम पुत्रम् । तथा मनोश्च त्वामिळां नाम दुहितरं अकृण्वन् । या जाता सती पितरं मनुमन्व-शात् । यज्ञे प्रयाजानुयाजयोर्मध्ये तामवाकल्पयन् तथा सर्वानेव कामानवाप्स्यसि इति । यदा ममकस्य पितुरङ्गिरसः पुत्रो जायते तदानीं तं च त्वामकृण्वन् अङ्गिरसामेकं इति ॥ (११)

त्वं नो अग्ने तव देव प्रायुर्भिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥

त्वं नः । त्वं नो अग्ने तव देव पालनैर्मघोनो धनवतो रक्ष तन्वश्च पुत्रांश्च वन्द्य । त्वं त्राता तोकस्य पुत्रस्य । तनये स्थितानां गवां त्रातां भवसि । सर्वदा रक्षमाणसूप^३ भृते^४ वर्तमानम् ॥

त्वं नो अग्ने । त्वमस्मानग्ने तव देव रक्षणैर्हविष्मतो रक्ष पुत्रांश्च । वन्द्य त्वं हि पुत्रस्य पुत्रेऽपि गवां रक्षको भवसि । त्वदीये कर्मणि प्रवृत्तं मनुमनवरतं रक्षमाणः ॥ (१२)

त्वमग्ने यज्यवे प्रायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वृनोषि तम् ॥

^१ Read पितुरङ्गिरसः

^२ Perhaps to read तस्य instead of उक्तस्य.

^३ Read रक्षमाणस्तव. The letter मा completely worm-eaten.

^४ Read व्रते.

त्वमग्ने । त्वमग्ने यज्यवे^१ पालकोऽन्तरः । रक्षसामनिषंगाय चतुरक्ष
इध्यसे । चतुरक्षस्सर्वतोज्वालः । यो दत्तहविष्कोऽवृकाय रक्षोवर्जिताय धात्रे ।
वृकिरादानार्थो हिंसार्थो वा । तस्य करिश्चित् स्तोतुः तं मन्त्रं मनसा वनोषि
कामयसे ॥

त्वमग्ने यज्यवे । त्वमग्ने यजमानार्थं कर्मणोऽन्तरङ्गो रक्षको रक्षोभिः
अनिषङ्गाय सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् रक्षसां अनन्ववचाराय समिध्यसे । यो
दत्तहविष्को रक्षोवर्जिताय तस्मै प्रीणनाय सोमं पिबसि । यश्च तस्य स्तोतुर्मन्त्रः
तं च मनसा कामयसे ॥ (१३)

त्वमग्ने उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेवणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥

त्वमग्ने । त्वमग्ने उरुशंसाय^२ बहुस्तुतये यजमानाय । स्पृहणीयं
यद्रेक्य उत्तमं भवति तद्वनोषि कामहसे^३ लभतामिति । रेक्यो धनं रिचैः^४
प्रेरणार्थात् । अध्रस्य^५ चित् प्रमतिरुच्यसे पिता । आध्रः कृश आधानो^६
भवति देवानाम् । पिता पालयिता । प्रशास्ति च पाकं पक्तव्यप्रज्ञम् ।
दिशश्च प्रशास्ति । दिङ्मूढं विद्वत्तर इति ॥

^१ First written युज्यवे; then उ mark in यु scored off.

^२ Read उरुशंसाय.

^३ Read कामयसे.

^४ Read रिचैः cf. N. 3. 2.

^५ Read अध्रस्य.

^६ The writing is very illegible. आधानो is the nearest approximation I can read.

त्वमग्ने उरुशंसाय । त्वमग्ने बहुस्तुतये यजमानाय स्पृहणीयं यद्धनं
उत्तमं तत् प्रयच्छसि । तथा दानाधारभूतस्य दरिद्रस्य प्रमतिः पिता उच्यसे ।
प्रशास्सि च विद्वत्तरस्त्वं पक्तव्यप्रज्ञमज्ञम् । प्रदिशश्चतस्रो दिशः ॥ (१४)

त्वमग्ने प्रयत्तदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना यो वंसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोमपा दिवः ॥

त्वमग्ने । त्वमग्ने दत्तदक्षिणन्नरम्^१ । दत्तदक्षिणा^२ धनं दक्षतेः समर्थति-
कर्मणः । हस्तश्चेत् दक्षिणे^३ दक्षणेः^४ उत्साहकर्मणः । चर्म^५ वारकं कवचं
इवोरसि स्यूतम् । परिपासि सर्वतः । स्वात्मनो^६ यो गृहे सुखकृत्^७ अतिथी-
नान्निवासकृद्वा^८ । जीवयाजं यजते दक्षिणादानेन मनुष्यान् प्रीणातीत्यर्थः ।
स नरो दिव उपमा भवति स्वर्गमुपमायते संयोजयत्यात्मने ॥

त्वमग्ने प्रयत्तदक्षिणम् । त्वमग्ने दरिद्रेभ्यो दत्तधनं मनुष्यं कवचमिवोरसि
वद्धं इषुभ्यः सर्वेभ्यो दुरितेभ्यः परिरक्षसि । स्वादुक्षो यो गृहे दरिद्राणां सुखकृत्
जीवानां अन्नप्रदानात् यज्ञं करोति सः स्वर्गस्य उपमा अन्तिके वर्तते ॥ (१५)

^१ Folio 24a ends with दक्षिण.

^२ दत्त not wanted in the beginning.

^३ Read दक्षिणो.

^४ Read दक्षतेः cf. N. 1. 7.

^५ Read वर्म. The scribe must have had वर्म in mind, because he writes the previous word as उत्साहकर्मणो.

^६ Read स्वादुक्षो.

^७ The letters हे, सु and ख mostly worm-eaten ; only a conjecture from the small bits remaining.

^८ नि mostly worm-eaten ; only a guess. But it looks more like त्व than like नि from the bits that remain.

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टिकृन्मर्त्यानाम् ॥

इमामग्ने । शरणिर्वृत्तलोपः^१ प्रवासादेत्य अग्निन्नूनमस्तौत्^२ । इमामग्ने शरणिं तितिक्षस्वास्माकम् । इममध्वानं तितिक्षस्व यमगाम आरात् । अग्निहोत्रं विहाय गतवन्तो दूरमित्यर्थः । त्वमापिः पिता प्रमतिश्च^३ सोम्यानाम् । अपिच भूमि^४ भ्रमणशीलः त्वभृष्टिकृद्दर्शनकृत्^५ मर्त्यानामसि ॥

इमामग्ने । अरण्ये तपोऽर्थं गतः अग्निमाशास्ते । इमामग्ने तपोजनितां हिंसां फलप्रदानेन अस्मान् यथा सहामहे तथा कुरु । तथा इममध्वानं च यं वयं त्वां द्रष्टुकामा दूरादगाम । ज्ञातिः पालयिता प्रमतिश्च सोमार्हाणां भ्रमणशीलस्त्वं अन्धकारापनयनान्मनुष्याणां दर्शनकृत् ॥ (१६)

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छं ग्राह्या ब्रह्मा दैव्यं जनुमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥

मनुष्वत् । यथा मनोर्यथा वाङ्गिरसो यथा वा ययातेर्यथा वा पूर्वः पुनरेव मम सदने अभियाहि दीप्त । आवह च दैव्यं जनम् । तमासादय च बर्हिषि स्तीर्णे । यज च प्रियम् । प्रियः प्रीणातीति ॥

^१ Read हिरण्यस्तूपः; it is rather difficult to see how the scribe could have altered the name to this form. Perhaps there are other words. There is a reference to fear of defect in the performance of the rites in the Bhāṣya of Skandasvāmin. Or the reading may be इमामग्ने शरणिम् । हिरण्यस्तूपः वृत्तलोपः

^२ Perhaps to read अग्निमनेनास्तौत्.

^३ Read प्रमतिश्च.

^४ Read भूमिः

^५ Read त्वभृष्टिकृद्दर्शनकृत्.

मनुष्यदने । अङ्गिरसामेकं मन्वादीनामिव ममापि गृहे अधुना अभिसुखं
याहि । आवह च दैव्यं जनम् । आसादय च बर्हिषि । यज च प्रियं
देवगणम् ॥ (१७)

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृथस्व शक्तीं वा यत्ते चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्तसं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥

एतेनाग्ने । एतेनाग्ने स्तोत्रेण वृद्धो भव शक्त्या च विज्ञानेन च ।
यप्यस्ति^१ । वाशब्दः^२ । अपिचास्मिन्^३ श्रेयोऽभिप्रजय^४ । संसृजास्मां-
सुस्वदीयया^५ सुमत्या अन्नवत्येति^६ ॥

एतेनाग्ने । एतेनाग्ने स्तोत्रेण वृद्धो भव । यथा कश्चिच्छक्त्या महता
प्रयत्नेन स्तोत्रं करोति । तथा यत्ते चकृम विदा वा ज्ञानेन वा यद्ब्रह्म वयं
चकृम । अपिच अस्मान् श्रेयश्च अभिप्रणय । अन्नवत्या त्वदीयया सुमत्या च
अस्मान् संसृज इति ॥ (१८)

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चुकारं प्रथमानि वृज्री ।
अहन्नाहिमन्वपस्तर्तर्द प्र वृक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥

^१ Read perhaps यद्यप्यस्ति.

^२ Not intelligible.

^३ Read अपिचास्मान्.

^४ Read श्रेयोऽभिप्रणय.

^५ Read संसृजास्मांस्त्वदीयया.

^६ There is the figure 12 to mark the end of the sūkta.

इन्द्रस्य नु । वाजसनेयकम्—इन्द्रो वै वृत्राय वज्रं प्रजहार । नो हिषाति मायं^१ चक्रे । स पराः^२ परावतो जगाम । ते होचुर्देवा हतो वै वृत्र इति । अथेन्द्रो न्यत्वेष्ट^३ । हन्तैनं अन्विच्छामेति^४ । तमन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवानाम् । हिरण्यस्तूप ऋषिणा^५ । बहुतनुति^६ विवेवेदि^७ । तत्रेन्द्रस्य तत्र सूक्ते इ ददर्श^८ । इन्द्रस्य नु वीर्याणि अहं ब्रवीमि । यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन्हहीम्^९ । तेन निरुद्धा अपश्चानुतर्द^{१०} ।

^१ नो हिषातिमायं not intelligible.

^२ राः mostly worm-eaten.

^३ न्यत्वेष्ट not intelligible.

^४ Read अन्विच्छाम इति.

^५ Read ऋषीणाम्.

^६ हु and त partly worm-eaten.

^७ दि partly worm-eaten.

^८ The whole passage is corrupt. The passage in the S. B. is : इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्यन्निलया-चक्रे । स पराः परावतो जगाम । देवा ह वै विदांचक्रुः हतो वै वृत्रः । अथेन्द्रो न्यत्वेष्ट इति । तमन्वेष्टुं दधिरे अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप ऋषीणां बृहती छन्दसाम् । तमग्निरनुविवेद । (श. ब्रा. १. ६. ४. १). There is a more or less similar passage in S. B. 4. 1. 3. 1. I can only give the unintelligible portions along with the corresponding portion in the above quotation :

MS.

S. B.

नो हिषाति मायं चक्रे

सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्य-
न्निलयां चक्रे.

अथेन्द्रो न्यत्वेष्ट.

अथेन्द्रो न्यत्वेष्ट.

बहुतनुति विवेवेदि.

बृहती छन्दसाम् । तमग्निरनुविवेद.

The portion तत्रेन्द्रस्य etc. may have to be read as तत्रैन्द्रस्य वीर्याणि अनेन सूक्तेन ददर्श. or some such thing.

^९ Read अहन्नहिम्.

^{१०} Read अपश्चानुतर्द.

प्राह्नच्च^१ वक्षणा पर्वतानामन्तरवस्थिताः । अहिराहननात् इह वृत्रः ।
क्षणो^२ नद्यो वहन्तीति । यास्कस्त्वाभ^३ वहन्ति कूलानिति^४ । पर्वतः पर्ववा-
च्छिलोच्चयः^५ यद्वा मेघः ॥

इन्द्रस्य नु । अथेन्द्रस्याहं क्षिप्रं वीर्याणि प्रवक्ष्यामि यानि चकार
पुरातनानि वज्री । तान्याह । अहिमसुरमहन् । हत्वा च तेन रुद्धा अपः
सूच्येव रश्मिभिस्ततर्द । प्राभिनच्च शिलोच्चयानां नदीः पृथिव्यां पातयितुम् ॥ (१)

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियुणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥

उत्तरा^६ स्पष्टप्राया । स्वर्यं प्रेरणीयम् । ततक्ष चक्रे । वाश्राः शब्दा-
यमानात्^७ । जोजसन्यारनुरुध्या इति^८ ॥

अहन्नहिम् । अहन्नहिं महीधरे लीयमानम् । त्वष्टास्मै वज्रं स्वरकरणशीलं
अकरोत् तीक्ष्णधारम् । शब्दकारिण्यः अभिनवप्रसूता इव धेनवो वत्सान् प्रति
स्यन्दमाना अञ्जसा अन्तरिक्षं प्रत्यवगता आपः । यद्वा उदधिं प्रति गता
इति ॥ (२)

^१ Read प्राभिनच्च.

^२ Read वक्षणा. The syllable क्ष completely worm-eaten. What is written may be वज्रिणो also.

^३ Read यास्कस्त्वाह.

^४ The word वक्षणा is not explained by Yāska.

^५ Read पर्ववान् शिलोच्चयः

^६ The verse No. 2.

^७ Read शब्दायमानाः

^८ Not intelligible. इति mostly worm-eaten.

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनाम् ॥

वृषायमाणः । वृषेवाचरन्^१ अवृणीत^२ सोमं प्रशस्तमानम्^३ । प्रजा-
पतेः पितुरिति ब्राह्मणम्^४ । त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य । अभिप्लवच्यहं
पूर्वर्णि^५ त्रिकद्रुका^६ इत्याचक्षते । यत्रस्सन्ततः^७ कं द्रवन्ति संवत्सर
इति । कद्रवति^८ कुटिलगमनार्थः^९ । आदत्त सायकं + + + र्मकवा^{१०}
वज्रम् । तेनाहन्नेन प्रथमजातमहीनां असुराणां वृत्रम् ।

इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनाम् (ऋ. वे. १०. १३९. ६)

इति मध्योदात्तो नदीवचन इति ॥

वृषायमाणः । वृषभ इवाचरन् अवृणीत सोमम् । अभिप्लविकस्य पूर्वं
त्र्यहं त्रिकद्रुकम् । तस्मिन् सुतं अपिबत् सोमम् । आदत्त अन्तकरमायुधं मघवा ।
तेनैनं मघशिरसमसुरं मेघानां मुख्यमहन् ॥ (३)

^१ Folio 24b ends with वृषेवा.

^२ त completely worm-eaten.

^३ Perhaps to read प्रशस्तम्.

^४ Not traced. The Brāhmaṇa passage seems to be defective.

^५ Read पूर्व.

^६ Ā. S. S. 10. 3. 11. 1.

^७ Perhaps to read यत्र सन्ततं.

^८ कद्रवति:

^९ र्थः completely worm-eaten.

^{१०} After सायकं the leaf is broken and about 3 syllables are lost. What is seen after the break is a म् with a dot before, which must be the latter part of र्म (written म्. म् in this MS.) and then क वा follows. The broken syllables may be मघवा. The scribe must have written मघवा र्मक वा; read मघवा कर्मवान्.

यदिन्द्राहं प्रथमजामहीनामान्मायिनामभिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्ध्यामुषासं तदादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥

यदिन्द्र । आदनन्तरवचनः । मायिनो मायायिनो^१ वृत्रस्य समयाः^२ । वृत्रेण मेघरूपेणापि । + सूर्यमुषसं^३ द्यां च प्रकाशयन्तदानीं मन्यं^४ शत्रुं न किलाविन्दो यस्ते शातानीयो^५ भवेदिति^६ ॥

यदिन्द्र । यदेन्द्र हतवानसि प्रथमजातमहीनां यदा च तदनन्तरं तत्सहायानां मायावतां मायाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । तदनन्तरं अहिना तिरोभूतं सूर्यं द्यां उषसं च प्रादुर्भावयन् त्वं तदानीं जगति न कंचन शत्रुं हतशिष्टमन्वविन्दः ॥ (४)

अहं वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥

अहन् । अहन् वृत्रं सुतरम्^७ । तथा वृत्रतरं व्यंसं च । वृत्रं यस्ततार । न तरबन्तः स्वरार्थाभावाच्चा^८ । इन्द्रो वज्रेण वेगवता आयुधेन ।

^१ Read मायायिनो.

^२ Read सहायाः

^३ One syllable lost after मेघरूपेणापि as the leaf is broken. It may be आत्.

^४ Read अन्यं.

^५ Read शातनीयो.

^६ Some words in the mantra not commented. Perhaps there is an omission in the MS.

^७ Perhaps to read वृत्रमसुतरम् instead of वृत्रं सुतरम्.

^८ Perhaps to read स्वरार्थाभावाच्च.

स्कन्धांसीव शाखा इव । स्कन्धः स्कदतेः समास्कन्दनं भवति^१ । कुलिश
मायुधम् । कूशलातनं^२ भवतीति यास्कः^३ । कुलिशेन विवृक्णाग्निः
स्कन्धांसिव^४ । अहिश्शयते उपवचनः^५ पृथिव्या इति ॥

अहन् वृत्रम् । हतवान् वृत्रं अतिशयेन निवेष्टयितारम् । व्यंसं च
अपरमसुरं इन्द्रो महता आयुधेन हन्त्रा । यथा वृक्षस्य स्कन्धांसि कुठारेण
विविधं छिन्नानि शेरते एवमहिः शेते छिन्नपादहस्तः पृथिव्या उपवचनः ॥ (५)

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविवाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृति वधानां सं रुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥

अयोद्धेव । योधनासमर्थो दुर्म इव^६ मानी इन्द्रमा हि जुह्वे महा-
बलं बहुबाधनं ऋजीषिषःमपार्जकं^७ शत्रूणाम् । अथ प्रहियमाणो नातारी-
दस्येन्द्रस्य वधानां संगम् । अथेन्द्रेण हतो हनिष्यमाणो वा संपिष्टवान्
रुजाना नदीः इन्द्रशत्रुर्वृत्रः । इन्द्रस्य शत्रुरिन्द्रशत्रुः । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे
स्वरे^८ दृष्टः । इन्द्रशत्रुरिन्द्रेण शातनीय इत्येके^९ । इन्द्रः शातयिता यस्येति

^१ Cf. स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवति । अयमपीतरः स्कन्ध एतस्मादेव । आस्कन्नं
काये (नि. ६. १८.)

^२ Perhaps read कुलिश आयुधम् । कूशलातनो.

^३ N. 6. 17.

^४ Read स्कन्धांसीव.

^५ Read उपवचनः

^६ Read दुर्मद इव.

^७ Read ऋजीषमपार्जकम्.

^८ Read पूर्वपदे स्वरो.

^९ Skandasvāmin has इन्द्रः शातयिता यस्य; Mādhava son of
Venkaṭārya has इन्द्रो यस्य शातयिता.

वैयाकरणाः । वाजसनेयकम्—स यदु ह चेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्माद्वैनमिन्द्र
एव जघा^१ । अथ यद्य^२ वक्ष्यतीन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति^३ श्वर्ध^४ स ऐन्द्रं^५
अभ्यभविष्यदिति^६ ॥

अथोद्धेव । युद्धासमर्थो मानी यथा समर्थमाह्वयति एवमाहूतवान् इन्द्रं
महावीरं बहूनां बाधितारं ऋजीषिणम् । न चातारीदिन्द्रस्य आयुधानां गतिम् ।
अथ पृथिव्यां निपातितोऽवशः सन् नदीः संपिष्टवान् इन्द्रो यस्य शातयित
आसीत् ॥ (६)

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वघ्निः प्रतिमानं बभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्वयस्तः ॥

अपादहस्तः । हस्तपादवर्जितोऽपि इन्द्रः^७ पृतन्यत्^८ । अथेन्द्र
आजव्यातास्य^९ अधिसानौ समुच्छिन्ते हनौ ऊरुमन्धौ वज्रम् । वृष्णो
वघ्निः प्रतिमानं बभूषन्नित्यौपमिकम्^{१०} । वद्धि^{११} हतमुष्कः । पुरुत्रा-

^१ Read जघान.

^२ Read यद्य.

^३ Read शत्रुर्वर्धस्वेति.

^४ Read शश्वदुह.

^५ Read स ऐन्द्रं.

^६ The passage in S. B. is अथ यदववीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु हैनमिन्द्र
एव जघान । अथ यद्य शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदुह स ऐन्द्रमहनिष्यत्.
(श. ब्रा. १. ६. ३. १०).

^७ Read इन्द्रं.

^८ Read अपृतन्यत्.

^९ Read आजघानास्य.

^{१०} Read बभूषन्नित्यौपमिकम्.

^{११} Read वघ्निः

नेकेषु देशेषु । अशयदिन्द्रेण व्यस्तः^१ । पुरुत्रा वृत्रहमेरामन्त्रितं^२
आद्युदात्तमिति ॥

अपात् । हस्तपादवर्जितोऽपि इन्द्रमपृतन्यत् । आजवानास्य उच्छ्रूते
देशे वज्रमिन्द्रः । वर्षितुर्वृषमस्य छिन्नवृषणः प्रतिद्वन्द्वी भवितुमिच्छन् इत्यौपमि-
कम् । अनेकेषु देशेषु वृत्रोऽशयत् शकलीकृतः ॥ (७)

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति युन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्षभूव ॥

नदम् । सिन्धुमिव बहुधा भिन्नकूलं अमुथा^३ अत्र^४ । अपिवा
व्यर्थम् । शयानं नृणां मनो रुहाणा ह्लादयन्त्यः अतिगच्छन्त्यःपम्^५ ।
याश्चिद्वृत्रो महिमु^६ परिवृत्यातिष्ठत्^७ । तामसां^८ अपामिन्द्रेण हतोभिः^९
पत्तशायी^{१०} बभूव पृथिव्यां पातितः ॥

नदं न । यथा भिन्नं सेतुमापोऽतियन्ति एवमनया पृथिव्या सह शयानं
मनुष्याणां मन आरोहन्त्यो ह्लादयन्त्यः अतीत्य गच्छन्ति । याश्चिदपो वृत्रः
शरीरमहत्तया परिवृत्य अतिष्ठत् तामसामहिरसुरः पत्तनशायी बभूव ॥ (८)

^१ The visarga is worm-eaten. It looks more like anusvāra.

^२ Read

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा (ऋ. वे. ८. ८. २२)

इत्यत्रामन्त्रितं.

^३ Read अमुया.

^४ Perhaps to read अमुत्र.

^५ Read अतिगच्छन्त्यापः.

^६ Perhaps to read महीम्.

^७ Folio 25a ends with परिवृत्या.

^८ Read तामसां.

^९ Read हतोऽहिः.

^{१०} Perhaps to read पत्तनशायी.

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदनुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥

नीचावयः^१ । वयो वेतेर्गत्यर्थात् । नीचीनबाहुरभवत् वृत्रपुत्रा वृत्रस्य माता । वृत्रो यस्याः पुत्रः । तत्परिरक्षणार्थम् । पुत्रः पुनातेः । अपि वा^२ पुतो नकात्रणामत्पुत्र इति यास्कः^३ । पोत इत्यपत्यनाम भवति । पुत इति पायुनाम^४ । इन्द्रो अस्या मतुखचयज्जहार^५ अधस्तात् आयुध^६ जहार । तदानीमुत्तरा सूर्माता अधरः^७ पुत्र आसीत् । सा^८ दनु + + दानवी^९ शिश्ये सहवत्सा धेनुः^{१०} । वत्सो निवासादिति ॥

^१ Read नीचावयाः

^२ After वृत्रो यस्याः पुत्रः the leaf is broken. तत्परिरक्ष is in tact. ण can be made out from the bottom. The आ mark in णा and र्थम् । पुत्रः now completely gone. But these syllables were in tact when the transcript was made a few years ago. पुनाते is clear. There is no visarga. Then about three or four syllables completely gone. The visarga and अपि वा is only my conjecture. The bottom end of the first two letters look like that of अपि. It may as well be पुत्र पुनातेर्निपरणाद्वा. Here the line ends. What begins the next line is पुतो.

^३ I have copied the letters as they are in the MS. What Yāska says is: पुनरकम् । ततस्त्रायत इति वा (नि. २. ११).

^४ I do not understand either the full meaning or the relevancy of these two sentences.

^५ Read मातुरव वर्धर्जभार.

^६ Read आयुधं.

^७ The visarga is worm-eaten.

^८ After आसीत् and before स, a letter, perhaps त, begun and scored off.

^९ After दनु, the leaf is worm-eaten and two letters are completely gone. दानवी is clear. It looks as though these syllables (द, नु, the two worm-eaten letters and the first द or दं) are deleted by dots above. I see some dots; but I cannot say if they are by the scribe or are due to the leaf being damaged by worms. What we want is सा दानवी.

^{१०} We want धेनुः इव.

नीचावयाः । नीचीनबाहुशाखा अभवत् वृत्रो यस्याः पुत्रः । वृत्रे हन्यमाने तन्माता तद्वधपरिरिक्षयिषया तस्योपरि बाहू प्रसार्य अतिष्ठत् । अथेन्द्रः अस्या अधस्तात् वृत्रशरीरे एव वज्रं प्रहृतवान् । तदानीं वृत्रस्योपर्यासीत् तन्माता वृत्रश्च अधः । तदानीं दानुर्वृत्रमाता वत्ससहिता धेनुरिव शये ॥ (९)

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । आपः काष्ठा भवन्ति^१ क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति^२ । अतिष्ठन्तीनां अनिवेशनानाम् । स ह्यपां स्वभावः । काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निष्यं नृणं निनतम्^३ । विचरन्ति विसृज्य चरन्ति आपः । ततो दीर्घं तम आशयदधिशिष्ये^४ मृत इन्द्रशत्रुः । विचरन्ति विजानन्त्यापः^५ । दीर्घं द्राघतेः^६ । तमः तनोतेः^७ । आशयदाशेतेः^८ । इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा^९ इति ॥

^१ म worm-eaten. I am not sure whether what is written is ह or म.

^२ Cf. N. 2. 15.

^३ नृणं is mostly worm-eaten. The scribe who transcribed it five years ago has written it as प्राथं. The second letter looks like थं. But the first is decidedly not प्रा. It may be नृ. Only the ऋ mark is seen. The second can be णं. Cf. वृत्रस्य निष्यं निर्णयम् । (नि. २. १६) Perhaps this is what the commentator has written.

^४ Read अधिशिष्ये.

^५ N. 2. 16. From here to the end of the stanza, it is a quotation from N.

^६ N. 2. 16.

^७ N. 2. 16.

^८ N. 2. 16.

^९ N. 2. 16.

अतिष्ठन्तीनाम् । अतिष्ठन्तीनामस्थानानामपां मध्ये वृत्रस्य शरीरमन्तर्हितं
प्रतिगच्छन्त्यापः इन्द्रस्य वृत्रं निलीनं दर्शयितुम् । तत इन्द्रेण हतो वृत्रो दीर्घं
तम आशयत् ममार इति ॥ (१०)

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्द्वित्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥

दासपत्नीः । दासोऽसुरे^१ दस्यतेः उपशोषतीति^२ । शृभ्रश्चेत्^३
कर्षणकर्मणेति^४ । दासपतिका अभिना^५ गुप्ता अतिष्ठन् । अभिर्मेघः^६ ।
निरुद्धा आपः पणिना असुरेणैव^७ गावः । पणि^८ पणनात् । बलिं पणिर्व-
णिशति यास्कः^९ । अपां बिलमपिहितं समासीत्^{१०} पिहितद्वारं वृत्र^{११}
जघन्वानिन्द्रस्तदपववार इति^{१२} ॥

^१ Read दासोऽसुरो.

^२ Read उपशोषयतीति. Cf. N. 2. 17.

^३ Perhaps to read शृभ्रश्चेत्.

^४ Perhaps कर्षणकर्मण इति. The Dhātupāṭha has तसु उपक्षये, दसु च
(4. 104. 105) and दसि दर्शनदशनयोः (10. 137).

^५ Read अहिना.

^६ Read अभिर्मेघः.

^७ Read असुरेणैव.

^८ Read पणिः.

^९ What is found in Yāska is : पणिः पणनात् वणिक् । पण्यं नेनेक्ति. (नि.
२. १७). Perhaps the word बलि is a mistake for बिलं and ought to
come only after the quotation and the reading should be पणिः
पणनात् । पणिर्वणिगिति यास्कः.

^{१०} After स, a letter is completely worm-eaten. I guess it to be
म. The आ mark is clear. It may as well be द. Perhaps to read
यदासीत्.

^{११} Read वृत्रं.

^{१२} In note 2 on p. 202 it was said that there is a long break after
the commentary on R. V. 1. 30. 6. and that there is no break in the

दासपत्नीः । दासाधिपत्न्यः अहिना गुप्ता अतिष्ठन् निरुद्धा आपः
असुरैरिव गावः । तत्र अपां बिलमपिहितं यदासीत् वृत्रं जघ्नवान् अपववार
तत् इति ॥ (११)

ये ओ यो ग प्रवेशे^१ ऽतिशयेन प्रवृद्धमिन्द्रं युद्धे युद्धे हवामहे सखायो
वधं^२ रक्षणार्थम् । वाजसनेन्नु^३ — कर्मणि^४ तुवस्तरं अन्नेन^५ हवामह इत्येतत्
(श. ब्रा. ६. ३. २. ४) इति ।

यो न इदमिदम् (ऋ. वे. ८. २१. ९)

writing in the MS. We had there the letters ये ओ यो. Here, after
वृत्र जघ्न, we have ग प्रवेशे. These two together must be योगे योगे । प्रवेशे
प्रवेशे which is the commentary on R. V. I. 30. 7. Then the com-
mentary continues to पूजनीये अरुषि which is the commentary on R. V.
1. 30. 21. The continuation of वृत्र जघ्न begins then as न्वानिन्द्रस्तदपववार
इति. In the present MS. the page numbering goes on continuously.
The only explanation is that the MS. which the scribe used must
have had its leaves disarranged which he did not notice. One leaf
must have ended with मन्त्रयात्रैर् कर्तव्यमिति । नानेन बोध इति यास्क इति ।
यो आ यो. Then the third leaf must have begun आरोचमाने (ऋ. वे. १.
३१. २१. on p. 205) and must have ended with वृत्र जघ्न. Then the
second leaf (misplaced) must have begun ग प्रवेशे and must have
ended with पूजनीये अरुषि ; then the fourth leaf must have begun
न्वानिन्द्रस्तदपववार इति । I printed the portion नानेन बोध इति यास्क इति । ये ओ
यो under R. V. 1. 30. 21, since this portion is not clear and since its
continuation definitely belongs to it.

^१ ये ओ यो is already printed on p. 205 under R. V. 1. 30. 21. ग
प्रवेशे and what follows appear between वृत्र जघ्न and न्वानिन्द्र etc. printed
under R. V. 1. 32. 11. on p. 229. I print this portion here to represent
the MS. correctly. The following is the commentary on R. V. 1. 30.
7—21, omitted on pp. 202—5.

^२ Read वयं.

^३ Read वाजसनेयकम् instead of वाजसनेन्नु.

^४ Read कर्मणि कर्मणि.

^५ Read अन्नेऽन्ने.

इत्यत्र सखाय इन्द्रं इति पादो^१ न विसृष्टः । सखाय इति तत्र महितव्य-
मित्यम^२ ॥ (१. ३०. ९)

आ घ । उपागच्छेदेव यदि शृणुयादस्माकं हवं बहुभिः पालनैरन्नैश्च
सहेति ॥ (१. ३०. ८)

अनु । अनुभुवे^३ प्रन्नस्य पुराणस्योक्तसकाशात्^४ अन्तरिक्षात् ।
प्रन्नः^५ प्रतनो यथानूक्तो नूतन इति^६ । तुवि प्रतिगच्छति तं नरं यं ते
त्वाजं^७ पिता पूर्वं हुवे भूतावान्^८ अजीगर्तः । ते म इत्यादेः सार्वविभक्तित्वं
विभक्त्यनुक्रमण्यां^९ उक्तमिति ॥ (१. ३०. ९)

तं त्वा वयं^{१०} विश्वैर्वाहि आशास्महे^{११} पुरुहूत^{१२} अपेक्षितं^{१३} सखै^{१४}
वासयितः^{१५} जरितृभ्यो जरितृणाम्^{१६} ।

^१ सखाय इन्द्रमृतये is the last pāda here.

^२ The passage corrupt and not quite intelligible.

^३ Read अनु हुवे.

^४ Read पुराणस्योक्तसकाशात्.

^५ प्र mostly worm-eaten.

^६ प्रन्न occurs in N. 3. 16, but not explained.

^७ This word not clear. Perhaps to read ते तव or त्वां.

^८ Read हुतवान्.

^९ This is the 5th of the 12 Anukramanīs written by the author.
Cf. Note 3 on p. 168.

^{१०} Pratika not separately given.

^{११} After विश्वैर्वाहि the leaf is broken and about 2 syllables missing.
आ mark in the syllable and स्महे follow. आश conjectured by me.
Read विश्वैर्वरणीय आशास्महे.

^{१२} पु ends folio 25b and it is mostly worm-eaten.

^{१३} Anusvāra in तं mostly worm-eaten.

^{१४} Read सखे.

^{१५} यि mostly worm-eaten. What was written looks more like धि
than यि.

^{१६} Read जरितृणाम्.

स नो वस्व उप मासि (ऋ. वे. ८. ७१. ९)

इत्यत्र^१ जरितृभ्यः^२ इति संप्रदाने चतुर्थी । ततो न सृष्ट इति ॥
(१. ३०. १०)

अस्माकम् । द्वृच एकार्था^३ । अस्माकं शिप्रिणीनां शशिप्राणानां^४
सोमस्य पातः सोमपात्रां^५ सखे वज्रिन् सखीनाम्^६ । तदा तं दस्तु सोमस्य
पातः सखे वज्रिन्^७ ॥ (१. ३०. ११)

तथा कृणु कुरु^८ यथा त्वां कामयामहे । इष्टये यज्ञार्थम् । इष्टशब्दो
हविर्यज्ञ आद्युदात्तः । यज्ञमात्रोऽन्तोदात्त इति ॥ (१. ३०. १२)

रेवतीः । आपो रेवत्यः । यदि वा नापो^९ रेवत्योऽस्माकं सधमादः
सखा सधमाद्यदिति^{१०} । तस्मिन्निन्द्रे सन्तु बहुबलाः । क्षुमन्तोऽन्नवन्तः ।
याहिर्मदेम^{११} । क्षुरत्वं क्षौतेः शब्दकर्मण इति ॥ (१. ३०. १३)

^१ What is written is उपमासित्यत्र. The letter सि is completely worm-eaten, except for the इ mark. It is not सी.

^२ जरितृभ्यः occurs in the last pāda.

^३ Read द्वृच एकार्थाः

^४ Read शशिप्राणां.

^५ Read सोमपात्रां.

^६ स mostly worm-eaten.

^७ The passage from तदा तं unnecessarily repeated.

^८ Pratika not separately given. Perhaps तदा तं in the unnecessarily repeated portion at the end of the commentary in the previous stanza is the Pratika.

^९ Read यदिवा आपो.

^{१०} Reading not certain.

^{११} Read याभिर्मदेम.

आ स^१ । आ ऋणाः^२ प्रक्षिपति त्वत्सदृशः तमना स्वयमेव ।
आप्तः सखा आम्रोतेः । स्तोतृभ्यं^३ तदर्थम् । धृष्णो धर्षयितः^४ । कमिव ।
अक्षमिव चत्र्योः^५ चक्रयोः । इयातो^६ याच्यमान इति ॥ (१.३०.१४)

आ यत् । आ ऋणोर्यद्दुवो धनम् । आ ऋणोश्च काममपेक्षितं
जरितृणाम् । अक्षमिव कर्मभिः । ततस्वामित्थं^७ स्तुमः । ऋणोरित्याख्यात-
मत्र यद्युक्तम् । अतः ऋणोरक्षमिति सूक्तैक्येऽप्यसृष्टः । विभक्तिश्च
भिन्नापि^८ । सन्दिग्धार्थेष्वपि समयो न प्रवर्तते । अक्षोऽक्षोतेः । रथाङ्ग-
माद्युदात्तः देवनार्था^९ अन्तोदात्ताः^{१०} ॥ (१. ३०. १५)

शश्वत् । इन्द्रेण दत्त रथं^{११} प्रतिगृह्णन् वदति शश्वदिन्द्रः ।
पेपृथद्विः^{१२} ओष्ठशब्दं कुर्वद्विः । पृथिशब्दार्थः^{१३} । जिगाय नातद्विः^{१४}
आस्यशब्दं च कुर्वद्विः । शाश्वसद्विश्च यननि^{१५} सपन्नानाम्^{१६} । स नो

^१ Read आव.

^२ Read ऋणोः.

^३ Read स्तोतृभ्यः

^४ Read धर्षयितः

^५ Read चक्रयोः

^६ Read इयानो.

^७ Read ततस्त्वामित्थं.

^८ Passage not clear. Cf. a similar expression in verse 17 below.

^९ Read देवनार्थ.

^{१०} Read अन्तोदात्ताः. Here there is the figure 11. But the sukta does not end here. It is only a varga that ends here.

^{११} Read दत्तं रथं.

^{१२} Read पेपृथद्विः

^{१३} Read पृथिशब्दार्थः

^{१४} Read नातद्विः

^{१५} Read यनानि.

^{१६} Read सपन्नानां.

हिरमयं^१ रथं कर्मवान् । स तो^२ दाता सनये नो याचमानाय^३ वाह्यम्^४ ।
तच्छब्दौ द्वौ^५ पूरकौ तथास्मच्छब्दौ^६ चौ^७ ।

होता हिरण्यरथः (ऋ. वे. ४. १. ८)

इति बहुव्रीहिः^८ ॥

(१. ३०. १६)

आश्विनौ । आयातमश्विनावश्ववत्या । शयीरधा^९ प्रेर्यमाणया^{१०} ।
इषा गोमत्या । दक्षा दर्शनीयौ । हिरण्यवत्या सह ।

आ नो अश्वावदश्विना (ऋ. वे. ८. २२. १७)

इत्यत्र गोमदक्षा^{११} इति पादो^{१२} न सृष्टोर्विभक्तिभेदादिति^{१३} (१.३०.१७)

^१ Read हिरमयं.

^२ Read स नो.

^३ याचमानाय must be the meaning of सनये and the presence of नो between the two words seems out of place. Perhaps नो must be read as स नो and must follow याचमानाय.

^४ Word not clear. There is the word अदात् in the text.

^५ The सः coming twice in the last pāda.

^६ The नः coming twice in the last pāda along with सः

^७ Read च.

^८ In this stanza quoted, the word हिरण्यरथ has accent on the first syllable. But here it is on the last syllable.

^९ Read शयीरया.

^{१०} प्रे mostly worm-eaten.

^{११} Read गोमदक्षा.

^{१२} The last pāda in R.V. 8. 22. 17.

^{१३} Read न सृष्टो विभक्तिभेदादिति.

समानयोजनः । समानयोजः^१ समानयोजनो हि युवयोः रथो
द्वयोरप्येक एव युज्यते^२ । दसौ मर्त्यः^३ सपत्नैरहिंस्योऽन्तरिक्षेऽश्विनौ
गच्छति ॥ (१. ३०. १८)

न्याध्यस्य^४ । नियेमथुरध्यस्य पर्वतस्य हन्तुमशक्यस्य मूर्धन्येकं^५
चक्रं परिगच्छति । अन्यत् द्याम् । चक्रं क्रन्दतेः । चक्रतेर्गतिकर्मण^६ इति
यास्कः^७ ।

ईमान्यद्वयपुषे^८ वपुः (ऋ. वे. ५. ७३. ३)

इत्यत्र पूर्वपादेन संसृष्टत्वात् चक्रं रथस्य इति पादो^९ न विसृष्टः । तथा
गूढार्थश्च भवति । तत्रैकान्याभ्यां समर्थाभ्यां^{१०} त्येकशब्दयोगे^{११} पूर्वाख्या-
तस्योदात्तत्वं शाखान्तरे भवति ।

प्रजामेकां^{१२} रक्षत्यूर्जमेका^{१३} ।

इति^{१४} । दाशतय्यां चानुदात्तमेव ।

^१ समानयोजः not wanted.

^२ Folio 26a ends with युज्य.

^३ Read अमर्त्यः.

^४ Read न्यध्यस्य.

^५ Read मूर्धन्येक.

^६ Perhaps to read चरतेर्गतिकर्मण.

^७ What Yāska says is चक्रं चक्रतेर्गा चरतेर्वा क्रामतेर्वा (नि. ४. २७). The
आ mark in या and स्क; completely worm-eaten.

^८ Read ईमान्यद्वयपुषे.

^९ The second pāda in R. V. 5. 73. 3.

^{१०} After भ्यां there seems to be a visarga written. Read समर्थाभ्यां.

^{११} Not intelligible; perhaps to read इत्येकशब्दयोगे.

^{१२} Read प्रजामेका.

^{१३} Read रक्षत्यूर्जमेका.

^{१४} T. S. 4. 3. 11. 1; A. V. 8. 9. 13; M. S. 2. 13, 10, K. S. 39. 10.
A. V. and M. S. have jinvati instead of रक्षति.

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीत् (ऋ. वे. १. १६१. ९)

अन्वेको^१ वदति यद्दानि^२ (ऋ. १. १३. १)

इति । अन्ययोगे पुनः पूर्वाण्याख्यातान्युदात्तानि^३ ।

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते (ऋ. वे. ७. ८३. ९)

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (ऋ. वे. १. २६४)

इति । यदन्यशब्दो^४ न श्रूयते क्षानीं^५ विकल्पेन भवति ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यन्ति^६ (ऋ. वे. ७. ८२. ५)

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचा (ऋ. वे. १. १६१. ५)

इति । बह्वत्र वक्तव्यम् । तत्सर्वं स्वरानुक्रमण्यां^७ उक्तरिति^८ (१.३०.१९)

कस्ते । कस्त उषं^९ कथप्रिये^{१०} स्तुतिप्रिये । मुजे भोगाय भवति
मर्तोऽमर्त्यो । कन्तेन्नक्षसे^{११} प्राप्नोषि दीप्तिमति । (१.३०.२०)

^१ Read अन्वेको.

^२ Read यद्दानि.

^३ Read पूर्वाण्याख्यातान्युदात्तानि.

^४ Read यदन्यशब्दो.

^५ Read तदानीं.

^६ Read दुवस्यन्ति.

^७ This is the sixth of the 12 anukramanis of the author. cf. N. 3. on p. 168.

^८ Read उक्तरिति.

^९ Read उषः

^{१०} क mostly worm-eaten.

^{११} Read कं त्वं नक्षसे.

वयं हि^१ त्वां न जानीमः^२ । अन्तात् । अन्तस्समीपः । यत्रोदानी^३
व्युच्छसि । आ परौकात्^४ । पराको दूरः । पराक्रान्तः कालः । यत्र
वुच्छिष्यसि नित्यानाद्यं तेषाम्^५ । अश्वे व्याप्ते । चित्रे पूजनीये ।
अरुषि^६ । (१. ३०. २१)

अश्वयो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अर्जयो गा अर्जयः शूर सोममर्वासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥

अश्वयो वारः । वारो वालो निरावरणाहंशमशकानाम्^७ । अश्वस्य
वालः । अश्वयो वार इत्यापमिकम्^८ । अभावः^९ तदानीं इन्द्र असुराणां
निवारक आसीत्^{१०} । सृके आयुधे । यदा त्वा^{११} दीप्तः एको वृत्रः
प्रत्यहन् । सृजते । बली परमसहमातः^{१२} तस्यायुधं हस्तेन प्रतिहन्ति ।

^१ The pratika not separately given.

^२ The text is वयं हि ते अमन्महि. There is no need for a negative particle in the commentary.

^३ Read यत्रोदानी.

^४ Read आ पराकात्.

^५ Not quite intelligible.

^६ Here closes the portion which should precede the word आरोच-
माने in the commentary on R. V. 1. 30. 21. on p. 205. Then follows
in the MS. न्वानिद्रस्तदपववारेति which is the close of the commentary on
R. V. 1. 32. 11.

^७ Read निवारणाहंशमशकानाम्.

^८ Read इत्यापमिकम्.

^९ Read अभवः.

^{१०} Read आसीः.

^{११} Read त्वां.

^{१२} Read परमसहमानः.

ततः संक्रुद्धस्तेन युध्यते प्रतिहन्ति^१ । अजियो^२ गा अजयश्शूर सोमम् ।
अवासृजश्च निरुद्धान्^३ सर्तवे^४ सप्त सिन्धून् ।

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (ऋ. वे. १०. ७५. ५)

इत्युचा प्राधान्येनोक्ता इति ॥

अश्व्यो वारः । यदा भवत्प्रतिबोधनार्थं असुरैः पीड्यमानः कश्चिदेवस्त्वं
त्वदीये वज्रे निहन्ति तदा त्वमश्वपृष्ठस्थो दंशानां वारको वाल इव भवसि ।
शत्रूनुमयतो हंसि । स त्वमसुरेभ्यः अजयो गाः । अजयश्च सोमम् । अवासृजः
सरणाय सप्त सिन्धून् गङ्गाद्याः सप्त देवनदीः ॥ (१२)

नास्मै विद्युन्न तन्युतुः सिषेधु न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥

नास्मै । वृत्रो मेघरूपं धारयन्तिन्द्रस्य^५ अपसेधनार्थं विद्युदादीन्
प्रागदर्शयत्^६ । इन्द्रस्य निषेधं कर्तुमशक्ता आस्का^७ । विद्युद्विद्योततेः^८ ।
तन्यतस्तनितम्^९ । यां च मिहं वृष्टिमकिरत् ह्यादुरिश्च^{१०} । सादुनिः^{११} अशनिः

^१ From सके the passage corrupt and not quite clear.

^२ Read अजयो.

^३ द्ध mostly worm-eaten.

^४ र्त and ए mark in वे completely worm-eaten.

^५ Read धारयन्तिन्द्रस्य.

^६ Something appears to be missing.

^७ Folio 26b ends here. आस्का not clear. The second letter not legible; looks like स्का. Perhaps to read आसन्.

^८ द्योत mostly worm-eaten.

^९ Letters mostly worm-eaten. Only a conjecture. Cf. तन्युतुस्त-
नित्री (नि. १२. ३०).

^{१०} Read ह्यादुनिश्च.

^{११} Read ह्यादुनिः.

ह्लातेः शब्दकर्मणः । इन्द्रश्च यदा युयुधाते अहिश्च । तदानीं अपरिभ्यो विद्युदादितिरिक्ताभ्योऽपि^१ मायाभ्यस्तं मघवा विजिग्य इन्द्र अहेः^२ ॥

नास्मै विद्युत् । अहिर्मेघरूपं धारयन् इन्द्रस्य वधार्थं विद्युदादीन-
करोत् । सर्वानेव तानिन्द्रो जिगाय । नास्मै इन्द्राय वारणार्थमभवत् विद्युत् ।
न च गर्जितशब्दः । न च यां वृष्टिमकरोदशनिं च । यदा इन्द्रश्च अहिश्च
युयुधाते तदानीं विद्युदादिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि मायाभ्यो विजिग्ये अहि-
मिन्द्रः ॥ (१३)

अहेर्यातारं कम्पश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥

अनयेन्द्रमृषिरधिक्षिपन्निव^३ स्तौति । अहेर्यातारं^४ हन्तारं त्वदन्यं
कम्पश्य इन्द्र । यातिर्वधकर्मा च यथा यातुधान इति । हृदि यत्ते वृत्र
घ्नुषो^५ भीरगच्छन्नास्तृषीति हीत^६ आसीत् । नचवयन्नवतिं^७ च स्रवन्ती
भीको^८ रजांस्युदकानि^९ । अतरः शीघ्रं^{१०} यथा श्येन^{११} शीघ्रं ब्रजेदेवमिति ॥

^१ Read विद्युदादिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि.

^२ Read विजिग्ये इन्द्र अहिम् । The letters वि and न्द्र completely worm-eaten.

^३ षि and क्षिप completely worm-eaten. Reading only a conjecture.

^४ Pratika not separately given.

^५ Read वृत्रं जघ्नुषो.

^६ Read भीत.

^७ Read नव च यन्नवतिं.

^८ Read स्रवन्तीः भीतो.

^९ द and क completely, नि partly worm-eaten.

^{१०} Not wanted.

^{११} Read श्येनः

अहेर्यातारम् । इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतो जगाम । तदाह । अहेरसुरस्य हन्तारं त्वत्तोऽन्यं कं अपश्यः इन्द्र । यातिर्वध-
कर्मा । हृदये यत्तव भयमागतं वृत्रं जघ्नुषः । यदा त्वं नव च नवतीश्व
नदीरुदकान्यतरः श्येन इव शीघ्रं भीतः त्वमिति ॥ (१४)

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥

इन्द्रः^१ इतो यातो जंगमस्यावसितस्य सस्थाचरस्य^२ च राजा
शमस्य शृङ्गिणश्च वज्रबाहुः^३ । शमः शान्तो शान्त । शृङ्गि शृङ्गम्^४ ।
अत्र यन्यु श्रूयते^५ स एव राजा वसति सर्वासां प्रजानाम्^६ । अपि
चासौ यथा अरान् नेमिः परिभवेदेवं सर्वाण्येवतानि^७ परिभवति च व्याप्तो-
रोऽर्तेः^८ । प्रकृतो^९ भवति । नैमिर्नमनात्^{१०} इति ॥

इत्यध्यायं दाशतवीम्या^{११} द्वितीयं

ग्रामे ग्रामे^{१२} जातो गोमति व्याचकार^{१३} ।

^१ Pratika not separately given.

^२ Read स्थावरस्य instead of सस्थाचरस्य.

^३ आ mark in बा completely worm-eaten.

^४ Reading uncertain.

^५ Perhaps to read अत्र यजुः श्रूयते.

^६ Not traced.

^७ Read सर्वाण्येतानि.

^८ Read व्याप्तः । अरोऽर्तेः Cf. अराः प्रत्यृता नामौ. (नि. ४. २८)

^९ Read प्रत्यृतो.

^{१०} Read नैमिर्नमनात्.

^{११} Read दाशतय्या.

^{१२} Repetition not wanted.

^{१३} Read गोमति व्याचकार.

यस्मिन् विप्राः सोमपाः शीलवन्तो
यन्तास्पृक्षीन्^१ स्वभावः कलेयः^२ ॥

इन्द्रो यातः । इन्द्रो जङ्गमस्य स्थावरस्य च राजा शान्तस्य हरिणादेः
शृङ्गिणो महिषादेश्च वज्रबाहुः । स देवमनुष्याणां राजा भूत्वा निवसति ।
परिभवति च तदन्यानि भूतानि अरानिव नेमिः ॥ (१५)

इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।
गाथिनिर्माधवो नाम संगृह्यार्थं प्रदर्शयन् ॥

द्वितीयोऽध्यायः

^१ Perhaps to read यानस्प्राक्षीन्.

^२ Read कलेयः. Here there is the colophon इति द्वितीयोऽध्यायः, there is also विष्णेश्वराय नमः after the colophon.

तृतीयोऽध्यायः¹

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमर्ति वावृधाति ।
अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥

एत । आगच्छतेन्द्रमन्वेष्टुम् । उपगच्छामस्तमिन्द्रमपक्रान्तं गा
इच्छन्तः । अस्माकं स इन्द्रः प्रमर्ति वर्धयति गोप्रदानेन सुमनसः²
करोति । सोऽरावृणो³ शत्रुरबाधको वा⁴ । अणो भ्रम्रातेः⁵ । कुवित् बहु ।
अस्य रायः । अवर्जते⁶ अस्मात्⁷ । बह्वुं⁸ रयिमित्युत्तवा प्रकारान्तरेण
वाक्यमुपसंहरति गवामिति । केतः कितेः संज्ञानायं⁹ भवति¹⁰ । तत्पर-
मुत्तमं अस्मानिन्द्रः आविदावर्जते¹¹ इति प्रापयति¹² ॥

¹ This is not in the MS.

² सु partly worm-eaten.

³ Read सोऽनामृणः

⁴ Not clear. Perhaps to read सोऽनामृणोऽशत्रुरबाधको वा.

⁵ Not clear.

⁶ Read आवर्जते.

⁷ Perhaps the meaning of आत्.

⁸ Read बहुं.

⁹ Read संज्ञानार्थात्.

¹⁰ It seems that something is missing before भवति.

¹¹ Read कुविदावर्जते.

¹² Read प्रापयति इति instead of इति प्रापयति.

एतायामोप । हिरण्यस्तूपः । सोऽस्माकं अनेकार्थाभिला-
षिणीं मतिं सुष्ठु वर्धयति । हिंसकवर्जित उपगमनानन्तरं अस्य धनस्य बह्वावर्ज-
यति । तदेवाह गवां सङ्घं कुविदावर्जयति इति ॥ (१)

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसति पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामेन ॥

उप । उपपता^१ धनस्य दातारम + लिगिरप्रतिगतम्^२ । पुरा
सेवितामिव वसति श्येनः । श्येन इति वर्णिनाम^३ । शंसनीयं गच्छति इति
यास्कः^४ । इन्द्रं स्तुवन्नपमेभिः कल्याणैः । अकैः वैरन्यानुपमिमीते^५ ।
यः स्तोतृभ्यो हव्यो^६ भवति युद्धे ॥

उपेदहम् । उपैव पताम्यहं धनस्य दातारं शत्रुभिरप्रतिगतं स
इन्द्रमर्चयन् उपमानभूतैः । य इन्द्रः स्तोतृभ्यो हव्यो भवति यज्ञे हन्ति
चेति ॥ (२)

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समुर्यो गा अजंति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वापं मा पणिभूरिस्मदधि प्रवृद्ध ॥

^१ Read उपपतामि.

^२ After दातारम there is space for one letter left blank. Read दातारमप्रतीतमप्रतिगतम्.

^३ Not clear. Perhaps पक्षिनाम.

^४ N. 4. 24.

^५ Not clear. Perhaps अकैः स्तवैः । अन्यान् उपमिमीते ।

^६ ह completely worm-eaten,

नि सर्वसेनः । निष्प्रजति^१ पृष्ठे समग्रसेन इषुधीन् । सर्वस्सर्तेः^२ ।
सेना सेश्वरा^३ । इषुधीरिषूणां^४ निधानात्^५ । इषु^६ इषेर्गति-
कर्मणः^७ । समजत्ययो^८ वीर ईश्वरो वा । अर्तेः^९ प्रेरणार्थात् ।
गा अपहृताः पुनर्यस्येच्छति । निरुक्तः^{१०} । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि
वामम् । दददिन्द्र^{११} वननीयमिति । स्कौतिः प्रेरणार्थः ।

इन्द्र चोष्कूयसे वसु (ऋ. वे. ८. ६. ४१)

आचतेर्वा^{१२} शब्दकर्मणः ॥

चोष्कूयसे^{१३} विश इन्द्रे^{१४} मनुष्यान् (ऋ. वे. ६. ४७. १६)

मा पणिभूरस्मासु^{१५} प्रवृद्ध । पणिः पणनादप्रदात्रात्रेति^{१६} ॥

^१ Read निष्प्रजति.

^२ Cf. सर्वं संसृतम् (नि. २. २४).

^३ See N. 2. 11.

^४ Read इषुधीरिषूणां.

^५ See N. 9. 13. Perhaps to read निधानम्.

^६ Read इषुः.

^७ Read इषेर्गतिकर्मणः see N. 9. 18.

^८ Folio 27a ends with सम.

^९ Add अर्थः before अर्तेः.

^{१०} The relevancy of this word not clear. There is no quotation from Nirukta here.

^{११} रि and वा partly, मन्द completely and द partly worm-eaten. भू and दिन्द्र in tact.

^{१२} Not clear.

^{१३} Read चोष्कूयते.

^{१४} Read इन्द्रो.

^{१५} Read पणिभूरस्मासु.

^{१६} Read पणनादप्रदातेति, see N. 2. 17.

नि सर्वसेनः । निषजति समप्रया सेनया उपेतः इषुधीन् आत्मपृष्ठे ।
अथ च समजति ईश्वरः पशून् तस्मै शत्रुभ्यो यस्य शत्रुभिरपहतान् संभक्तुमि-
च्छति । दददिन्द्र बहु वननीयं धनं मा पणिभूरस्मासु प्रवृद्ध । पणिः पणनात् ।
कारणमनवेक्ष्य देहि इति ॥ (३)

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेन एकश्चरन्तुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायज्यज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥

वधीः । अवधीर्हि^१ दस्युं धनिनं घनेन वज्रेण । वृत्रस्यान्तः सर्वे
देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन् इति वाजसनेयकम्^२ । ते
विधनित्वम्^३ । एकश्चरन्तुपशाकेभिरिन्द्रः^४ । उपशाकाः सहायाः शक्तं
कुर्वन्तीति । धनोरधि धनुषोऽधि । यद्वा धन्वनोऽन्तरिक्षादधि । विष्वक् ते
व्यासन्^५ विनष्टा आसन् । धन्वतेः^६ गतिकर्मण इति निरुक्तम्^७ ।
अयज्वानः सनकाः प्रयन्ता^८ वृत्रसहायाः सुरायाः^९ प्रतीमपयानं^{१०} ईयुः ।
अपिवा मभूरिति^{११} ॥

वधीर्हि । त्वं वज्रेण उपक्षपयितारं धनवन्तं वृत्रम् । एक एव चरन्
सहायभूतैर्मरुद्भिः सह तत्र तव धनुषः सकाशात् विष्वक् ते वृत्रसहाया विविधं
गता । अयजमानाः प्रतास्ते मरणं गताः ॥ (४)

^१ Read अवधीर्हि.

^२ Not traced.

^३ Not intelligible.

^४ Read एकश्चरन्तुपशाकेभिरिन्द्रः

^५ Read व्यायन्.

^६ धनुः to be added before धन्वतेः

^७ N. 9. 16.

^८ Read प्रन्ता.

^९ ह्याया mostly worm-eaten. Only a conjecture. सुरायाः not wanted.

^{१०} Read प्रेतिमपयानं.

^{११} Read मभूरिति.

परां चिच्छीर्षां वृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रतां अधमो रोदस्योः ॥

अपाचित्^१ । परा वृजुस्ते इन्द्र शिरांसि विमुखा अभवन् ।
अयज्वानो यन्त्वभिः^२ स्पर्धमानाः । निष्प्रयमो^३ यदा हरिवः स्थातरुग्र
अव्रतान् दिवो अन्तरिक्षाद्रोतस्योः^४ द्यावापृथिवीभ्यां चेति ॥

पराचिच्छीर्षा । परावृजुः शीर्षाणि ते इन्द्र आसन् पराङ्मुखा युद्धे
अयज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः । यदा त्वं दिवः स्थापयितः हरिवः उदूर्ण
प्रातिष्ठथाः शत्रून् प्रति तदानीं अयजमानान् तान् द्यावापृथिव्योर्निरधमः ॥ (५)

अयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्विरिन्द्राचितयन्त आयन् ॥

कयुत्सत् नवद्यरहितस्येन्द्रस्य^५ सेनां अयज्वानम् । अथ तमिन्द्र-
मधातयन्त निरगमयन्युत्समायैस्तैर्योद्धुं ऋक्सामभिः^६ । क्षितयो नवग्वाः ।

^१ Read पराचित् .

^२ Read यज्वभिः .

^३ Read निष्प्राधमो .

^४ Read अन्तरिक्षाद्रोदस्योः The letter त before स्योः partly worm-eaten. What remains looks more like a part of त than of द .

^५ क in the beginning mostly worm-eaten. From a bit that remains it looks like क . Read अयुत्सन्नवद्यरहितस्येन्द्रस्य . Pratika not separately given.

^६ From अथ तमिन्द्र, the passage is corrupt. I have copied the passage as it is in the MS. Perhaps to read अथ तमिन्द्रं अयातयन्त निरगमयन् अयुत्सन् तैर्योद्धुं ऋक्सामभिः

क्षितय इति मनुष्यनाम । मनुष्या ह्यङ्गिरसः । यं^१ कामयेतानपर्यजयेदिति^२ तमेतस्मिन्नक्षत्रे धातयेत्^३ इति ब्राह्मणम्^४ । अङ्गिरसा^५ सत्रमासीनानां केचिन्नवहिमंसेः^६ काममाप्तोदतिष्ठन् । केचिद्दशभिः । तस्मादङ्गिरसो नवग्वा दशग्वाश्च । यास्कस्त्वाह वनीतगतयो^७ नवग्वा इति^८ । अथ ते वृषायुध व^९ वध्रयो निरष्टा इन्द्रेण निरस्ताः । यदि वा कर्षणा-
स्मर्था^{१०} उत्कृष्टाः^{११} । प्रवद्विः प्रवणैः । इन्द्रादन्यत आय^{१२} जानन्तो बलिनमिन्द्रमिति ॥

अयुयुत्सन् । अयुयुत्सन् अवद्यरहितां सेनां अव्रताः । अथैनमिन्द्रं नवग्वाः क्षितयो युद्धार्थं निरगमयन् । अथ ते वृषायुधः छिन्नवृषणा इव वार्धक्यादुत्सृष्टाः साण्डेन युध्यमानाः प्रकर्षगमनवद्विः रथैः बलवानिन्द्र इति जानन्तो युद्धात् प्रगताः ॥ (६)

^१ After य something is completely worm-eaten. I conjecture it to be anusvāra.

^२ After ज the ए mark is clear. The consonant is mostly worm-eaten. I conjecture the syllable to be ये.

^३ Reading uncertain.

^४ Not traced- The passage corrupt.

^५ Read अङ्गिरसां.

^६ Read केचिन्नवहिमंसैः After हिम and before सेः the leaf is slightly worm-eaten. It looks like an anusvāra.

^७ Read नवनीतगतयो.

^८ N. 11. 19.

^९ Read वृषायुध इव.

^{१०} Read कर्षणास्मर्था.

^{११} Read उत्सृष्टाः

^{१२} Read आयन्.

त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवाद्दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥

त्वमेतान्^१ रोदनं भक्षणं^२ च माये भवतः^३ योधितवानसि । हृत्वं^४ एतान् अन्तरिक्षस्य नसीन्द्र त्वं^५ पारे स्थितोवा वादहः^६ दहिरयो^७ नयनार्थाः । दिवो दस्युमुच्चेदच्छितान्^८ । प्रावश्च सुन्वतः स्तुवतश्चाभिलषितमिति ॥

त्वमेतान् । त्वमेतान् अव्रतान् रुदतो हसतश्च पृथिव्याः पारे योधितवानासीः इन्द्र । तदानीं उच्छ्रितात् दिवोऽसुरं नीतवानसि । सुन्वतः स्तुवतश्च प्रार्थनां प्रकर्षेण अरक्षश्च ॥ (७)

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभ्रमानाः ।

न हिन्वानासस्तितरुस्त इन्द्रं परि स्पर्शो अदधात्सूर्येण ॥

चक्राणासः । परीणहिराच्छादनार्थं^९ । कुर्वाण^{१०} आच्छादनं पृथिव्या^{११} हिरण्येन मणिना शोभमानाः । मणिर्मनैः^{१२} पूजार्थात् । मणिरेव

^१ Pratika not separately given.

^२ ण completely worm-eaten.

^३ माये भवतः not intelligible.

^४ Read इन्द्र त्वं.

^५ Looks like a repetition of नसि in योधितवानसि and इन्द्र त्वं before एतान्.

^६ Read स्थितः । अवाद्दहः

^७ Perhaps to read दहिरयं.

^८ द in दस्यु mostly worm-eaten. Read दस्युमुच्चेदच्छ्रितात्.

^९ णहि mostly worm-eaten. Folio 27b ends with राच्छा. Read परीणहिराच्छादनार्थः

^{१०} Read कुर्वाणा.

^{११} थि mostly worm-eaten.

^{१२} Read मणिर्मनैः

वा शोभार्थः । न ते प्रेरयन्त आयुधानि तीर्णवन्त^१ इन्द्रम् । पर्यदधात्
तान् स्पृशः^२ सूर्येण इन्द्रः पृथक् चकार । स्पशस्पपत्ताः^३ स्वाशयते-
र्बन्धनार्थादिति^४ ॥

चक्राणासः । कुर्वाणा आच्छादनं महत्तया पृथिव्याः हिरण्मयेन अलङ्कारेण
शोभमानास्ते इन्द्रं प्रति गच्छन्तो न तीर्णवन्तः । सोऽयं सूर्येण सह परितो
रश्मीन् निहितवान् ॥ (८)

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।
अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥

परि । पर्यवुभेनजीः^५ यदेन्द्र त्वं उभे रोदसी महिम्ना सर्वत एव ।
सीमित्येव निस्सपत्नमभुक्थास्सीमिति^६ प्रकृतपरामर्शः । परिग्रहार्थमिति^७
यास्कः^८ । तदानीममन्यमानान् अहिमन्यमानेभ्यो^९ ब्रह्मभ्यो निरधमो + +

^१ The writing is very illegible. It looks like आयुधानीतिर्णवन्तः.

^२ Read स्पृशः.

^३ Read स्पशः सपत्ताः After स्प the line ends. The first letter in the next line is completely worm-eaten. प is only a conjecture. I am not at all certain that what was written is प. From a small bit, it looks as something else. But I cannot say what it is.

^४ Read स्पशतेर्बन्धनार्थादिति. Dhātupāṭha has स्पश बाधनस्पर्शनयोः (1. 936) and स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः (10. 141).

^५ Read पर्यवुभोजीः.

^६ After सर्वत एव the MS. is corrupt. सीमित्येव is not wanted. The rest to read perhaps निस्सपत्नमभुक्थाः । सीमिति.

^७ Read परिग्रहार्थ इति.

^८ N. 1. 7.

^९ Read अभिमन्यमानेभ्यो.

+ + शस्त्राणमन्यमानानेवाहिमन्यन्ते न तथा मन्त्राः परोक्षफलाः^१ ।
यद्वा करण एवं^२ तृतीया । सहकारिभिरङ्गिरोभिः प्रयुक्तैः ऋक्सामभिरिति ॥

परि यदिन्द्र । इन्द्र त्वं माहात्म्येन अन्यान् शत्रून् हत्वा द्यावापृथिव्या-
वुभे अपि सर्वतः पर्यबुभोजीः निस्सपत्नमभुङ्क्थाः । तदानीं अङ्गिरोभिः प्रयुज्य-
मानैः अमन्यमानान् अव्रतान् अभिमन्यमानैर्मन्त्रैः दिवः शत्रुं निरधमः ॥ (९)

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अंधुक्षत् ॥

न ये । न ये गावोऽन्तरिक्षात् पृथिव्यास्समीपं आपुनः न स्वैः^३
कर्मभिर्धनस्य दात्रीमिमां^४ पृथिवीं पर्यभवन् । युजं हस्ते युक्तं वृषभश्चक्रे^५
इन्द्रः । ततो द्योतमानेन तेन वज्रेण तमसो मेघान् ता गा निरधुक्षत् ।
आप इव गाव इति^६ ॥

नि ये दिवः । या आपो दिवः पृथिव्या अन्तं नापुः । न कर्मभिर्धनस्य
दातारं इन्द्रं परितोऽभवन् । तेषां जयार्थं सहायं वज्रं वर्षिता इन्द्रश्चक्रे । ततो
ज्योतिषा गा अपः तमसो मेघान् निरधुक्षत् दस्युं हत्वा इति ॥ (१०)

^१ After निरधमो there is space for three or four letters left blank in the MS. Then शस्त्राण begins. दस्युमिन्द्र not commented. Passage not clear.

^२ Read एव.

^३ Read आपुः । न स्वैः The scribe confused between आपुर्न स्वैः and आपुः न स्वैः

^४ The आ mark in दा completely worm-eaten.

^५ वज्रं omitted.

^६ The relevancy of आप इव गावः not clear.

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

स॒ध्री॒ची॒नेन॑ मन॑सा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नाभि धून् ॥

अनु । अन्वक्षरन्नापोऽस्य स्वयामन्नम्^१ । स्वरसं अवर्धत चासौ वृत्रो नाव्यानामपां मध्ये । नाव्या आपो नाव्याय्याः नोः पचनर्नयनात्^२ । सध्रीचीनेन सृष्टत्वादपरां मुखेन^३ मनसा युक्त इन्द्र ओजिष्ठेनायुधेन तं वृत्रमहन्नभिधून् द्योतमानेषु दिवसेष्विति ॥

अनु स्वधाम् । वृत्रे हते इन्द्रस्य आपः स्वधां मधु अक्षरन् । अयं चेन्द्रो नावा तार्याणां अपां मध्ये अवर्धत । सहायभूतेन अनुगुणेन धृष्टेन मनसा बलवत्तमेन हननसाधनेन हतवान् असुरं दिवसेषु तेष्विति ॥ (११)

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुणमिन्द्रः ।

यावत्तरो मधवन् यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥

न्याविध्यत् । इलीबिशोऽसुरो भवति । इलाबिलशय इति यास्कः^४ निरवध्यत् इलीपीसस्य^५ सकाशा^६ ह्रको^७ दंहितानि जलानि । व्यभिनञ्च

^१ Read स्वधामन्नम्.

^२ After नाव्यानामपां मध्ये, the passage not clear. In the last word there is च written under प. Perhaps to read नाव्या आपः नावां योग्याः । नौः प्लवनं नयनात् ।

^३ Read सृष्टत्वादपराङ्मुखेन.

^४ Cf. N. 6. 19.

^५ Read इलीबिशस्य.

^६ Read सकाशात्.

^७ Read ह्रडा.

तं शृङ्गिणं शुष्णं इन्द्रम्^१ । यावर्तरो वेतिगोस्ति^२ मधवन् । यावच्च बलं
ते । तेन सर्वेण संयुक्तस्सन् वज्रेण शत्रुस्वमवधीस्तं^३ पृतनाकाममिति^४ ॥

न्याविध्यत् । निरविध्यदुदकस्य निर्गमनद्वारं आवृत्य शयानस्य दृढानि
द्वाराणि मेघस्य । तेजस्विनं शुष्णासुरं च व्यभिनदिन्द्रः । यावद्वेगो यावच्च
बलं मधवतः तत्सर्वमादाय पृतनाकामं शत्रुं शुष्णमवधीः ॥ (१२)

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि त्तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मृतिर्मतिरच्छाशदानः ॥

अभ्यजिगादस्य^५ शुष्णस्य सहायाच्छत्रून्^६ चातयितव्युत्सिध्म^७
साधक इन्द्रः । यद्वा अस्येन्द्रस्य सिध्मस्साधको वज्रः शत्रूनिन्द्रस्याभ्य-
जिगात् । व्यभिनत्तिग्मेन वृषभेण वज्रेण शत्रुपुराणि । समसृजद्वज्रेण^८
वृत्रमिन्द्रः । प्रातिरच्च स्वामिमिति^९ वर्धयन् शत्रुं शाशदानश्शातयन् ।
शदिश्शदिना^{१०} सम इति ॥

^१ Read इन्द्रः

^२ Read यावत्तरो वेगोऽस्ति.

^३ शत्रु ends the line. What begins the next line appears to be
ख. It is not very legible. Read शत्रुमवधीस्तं.

^४ क mostly worm-eaten.

^५ Pratika not separately given.

^६ Read सहायान् शत्रून्.

^७ Read शातयितव्यान् । सिध्मः

^८ द्व Completely worm-eaten. Can just be made out.

^९ Read स्वां मर्ति.

^{१०} Read शदिश्शदिना. What begins the words is छ्शदि. This may
be in Sandhi with यन् preceding.

अभि सिध्मः । साधयिता कर्मणां इन्द्रोऽस्य शुष्णस्य शातयितव्यान्
सहायानभ्यजिगात् । व्यभिन्नञ्च वज्रेण कामानां वर्षित्रा पुराणि । वृत्रं च
वज्रेण समयोजयदिन्द्रः । अवर्जयत् स्वां मतिं शत्रुपुराणि शातयन् ॥ (१३)

आवुः कुत्समिन्द्र यस्मिन्वाकन् प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वित्रेयो नृषाह्वाय तस्थौ ॥

आवुः । कुत्समिन्द्र यस्मिन्नचकमथाः^१ स्तुतिः^२ । प्रावश्च युध्यन्तं
सपत्नैर्वृषभं स्तोतारं दशद्युं नाम । अश्वानां शफच्युतो रेणुं^३ प्राप दिवम् ।
त्वया स + पेरिति स्याथस^४ श्वैत्रेयश्चित्रायाः पुत्रः । उक्तस्थौ^५ जलं
प्रविष्ट^६ शत्रुभयात् । तेषामभिभवार्थम् ॥

आवुः कुत्सम् । रक्षितवानसि कुत्सं इन्द्र यस्मिन् कुत्से स्तुतीः
कामितवानसि । प्रावश्च युध्यन्तं स्तुतीनां वर्षितारं दशद्युं नाम । युद्धे शफैः
च्युतो रेणुः अन्तरिक्षे नक्षतं प्रवृद्ध आसीत् । अथ चित्रायाः पुत्रो दशद्युः
त्वया उपवृहितः शत्रूणामभिभवाय कस्मिंश्चित् हृदे भयात् प्रविष्टः तत
उत्तस्थौ ॥ (१४)

आवुः शमं वृषभं तुग्यासु क्षेत्रज्ञेषु मघवञ्छ्वित्र्यं गाम् ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छन्त्युतामधरा वेदनाकः ॥

^१ न च mostly worm-eaten.

^२ Read स्तुतीः

^३ Folio 28a ends here. Read रेणुः

^४ The passage corrupt. The letter between स and पे completely worm-eaten. I cannot guess what it could be. It must be the explanation of नृषाह्वाय.

^५ Read उत्तस्थौ.

^६ Read प्रविष्टः

अस्योत्तरा^१ भूयसे निर्वचनाय । आवः आवः शमम्^२ । रक्षित-
वानसि युद्धादुपशान्तं वृषभमुदकेषु^३ गतं क्षेत्रगतं^४ क्षेत्रजयार्थं मघवन्
श्चैत्रेयम्^५ । चिरमति^६ युद्धे तस्थिवांसेस्ते^७ वेदना न्यक्रन्^८ । वेदनानि
व्यसनानि भैषज्याय परेभ्यो वेद्यन्त इति । शत्रुत्वमाचरतां तेषां तानि
वेदनानि सोधनानि^९ सोऽधराण्यकरिति^{१०} ॥

अस्य उत्तरा^१ भूयसे निर्वचनाय आवः शममिति । बलाभावाच्छान्तं
वृषभमुदकेषु भयात् गतं पृथिवीजयार्थं श्वित्राया अपत्यं दशद्युं आवः ।
चिरं तस्मिन् स्थिताः शत्रवः कृतवन्तो युद्धम् । अथ तेषां शत्रुत्वमिच्छतां
उपद्रवाणि अधराणि चकार इति ॥ (१९)

^१ The verse No. 15.

^२ Repetition of आवः not wanted. Perhaps आवः alone is the pratika and आवः शमं is the commentary proper.

^३ ष भ completely broken. Only a conjecture. षु is slightly worm-eaten. Then something is completely gone and after that an आ mark and anusvāra are seen. Perhaps गां.

^४ गतं क्षेत्रगतं not clear. Perhaps क्षेत्रगतं a mistake for क्षेत्रजेषे.

^५ Read चैत्रेयम्.

^६ Read चिरमपि.

^७ Read तस्थिवांसेस्ते.

^८ There is only अक्रन् and not न्यक्रन् in the text.

^९ सोधनानि not wanted.

^{१०} Here there is the figure 1 to mark the end of the Sūkta.

त्रि॒श्वि॒न्नो अ॒द्या भ॑वतं न॒वेद॑सा वि॒भु॒र्वी॒ याम॑ उ॒त रा॒तिर॑श्विना ।
यु॒वोर्हि॑ य॒न्त्रं हि॒म्ये॒व वा॑स॒सोऽभ्या॑युंसे॒न्या भ॑वतं म॒नीषि॑भिः ॥

त्रि॒श्वि॒त् । आ॒श्विनो^१ । अद्य॑ भवतं न॒वेद॑सौ प्रा॒ज्ञौ । वि॒भु॒र्महान् ।
यु॒वयो॑र्यामो रथेः^२ । रा॒ति^३ धनं चा॒श्विनौ । यामो रथो यमेः^४ ।

धामं^५ येष्ठाः शु॒भा शो॑मिष्ठाः (ऋ. वे. ७. ५६. ६)

अ॒ने॒नो वो म॑रुतो यामो अस्तु (ऋ. वे. ६. ६६. ७)

यदि॑ति वा^६ यामो धनम् । रा॒ति॒र्दान॑म् ।

यामो ब॒हूया॑दुष॒सो^७ वो अद्य॑ (ऋ. वे. ४. ५१. ४)

यु॒वयो॑र्हि^८ य॒न्त्रं य॑मनं इ॒तरे॑तरसम्बन्धम् । हि॒म्ये॒व^९ वा॑स॒सो भ॑वति । हि॒म्या
रा॒त्र्या य॑था वा॒ससोऽहः^{१०} ता॒दृशः । तौ यु॒वां अ॒भ्या॑यन्तव्यौ भवतः स्तो॒तृ-
भि॑रिति^{११} ॥

त्रि॒श्वि॒न्नः । त्रि॒श्वि॒दस्मा॑कमद्य भवतं प्रा॒ज्ञौ । वि॒भ॒वति॑ यु॒वयो॑र्गमनं अनेकेषु
दानं च । यु॒वयो॑र्हि यु॒गलं॑ रा॒त्र्ये॒वाहः॑ सु॒स्तिष्ठ॑म् । तौ यु॒वां अ॒स्मान् प्र॑ति
गन्तारौ भवतं दे॒वैः ॥ (१)

^१ Read अश्विनौ.

^२ Read रथः

^३ Read रातिः

^४ Read यमेः

^५ Read यामं.

^६ Read यदि वा.

^७ Read बभूयादुषसो.

^८ Read युवयोर्हि.

^९ Read हिम्येव.

^{१०} स in सो partly worm-eaten.

^{११} त्रि॒श्वि॒न्नः in the beginning not commented.

त्रयः पवयो^१ मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

त्रयः स्कम्भासः स्कमितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वैश्विना दिवा ॥

त्रयः । त्रयः पवयश्चक्राणि भवन्ति । पवन्त इति । मधु जलं मध्वेव वा । तत्वाहनेन^१ रथे । सोमस्य वेनामनु । वेना जाया वेनतेः कान्तिकर्मणः । सूर्यायाः स्वयंवरे सर्व एव देवा^२ । स्कं^३ रथान्तानि वाचक्राणि दुरजानन्^४ ।

त्व ती^५ चक्रा त्रिवृतो रथस्य (ऋ. वे. १. ३४. ९)

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यारयाः^६

(ऋ. वे. १०. ८५. १४)

तस्मिन् रथे त्रयस्क + + भः स्थूणा^७ स्कमिताः^८ आरम्भार्थम् । तेन्तरथेन^९ त्रिर्नक्तं याथा^{१०} यज्ञेषु । त्रिरेवे^{११} दिवेति ॥

^१ Read तद्वाहने.

^२ Read देवाः

^३ It ought to be स्कम्भासः But it is not wanted.

^४ Not clear. Perhaps to read रथान्तानि चक्राणि विदुरजानन्. After दुर the line ends. The leaf is slightly worm-eaten and it seems there is a visarga after र. The next line begins जानन्.

^५ Read क त्री.

^६ Read सूर्यायाः

^७ There is space left blank for 2 syllables after स्क and before भ. It is not quite भ. It is partly भ and partly स—a confusion of two letters. Read त्रयः स्कम्भासः । स्कम्भः स्थूणाः ।

^८ Perhaps to read स्कमितासः

^९ Not clear. Perhaps to read तेन रथेन.

^{१०} Read याथः

^{११} Read त्रिरेव.

त्रयः पवयः । त्रीणि मधुपात्राणि मधुवाहने भवतोः रथे । सोमस्य कान्तां सूर्यामनु तस्याः स्वयंवरे सर्वे एव देवाः तं रथं प्रत्यक्षेणाजानन् । तस्मिन् तिस्रः स्थूणा अवष्टम्भनार्थं स्थापिताः । तौ युवां रात्रेः अस्मान् त्रिरागच्छतं बह्वश्च ॥ (२)

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥

समाने । एकस्मिन्नहनि^१ । त्रिरवद्यगोहनौ यावद्या गूहतो गूहनं^२ अननुष्ठानात् । यदि वा नृणामवद्यानि नाशयतः । निरद्य^३ यज्ञं हविः युवयोर्मधुना सिञ्चकम्^४ । त्रिश्च बलवन्त्यन्नानि अश्विना युवां रात्र्युषसश्च^५ अस्मभ्यं पिन्वतं प्रयच्छतं^६ सर्वदेति ॥

समाने अहन् । एकस्मिन्नहनि त्रिरागतौ हे अवद्यानि विनाशयन्तौ । त्रिरद्यास्माकं यज्ञं मधुना सिञ्चतम् । तथा रात्रीरुषसश्च बल्युक्तान्यन्नानि युवा-मस्मभ्यं त्रिर्दुग्धम् ॥ (३)

त्रिर्वर्तिर्यतिं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥

^१ न mostly worm-eaten.

^२ Not quite clear. Perhaps to read यावद्यं गूहतः । The word गूहनं seems unwanted.

^३ Read त्रिरद्य.

^४ Read सिञ्चतम्.

^५ Perhaps to read रात्र्यीः उषसश्च.

^६ प्रय ends the line. च्छतं begins the next line about one inch from the margin. च्छ is written, as usual, छ्श.

त्रिर्वर्तिः । त्रिर्वर्तिर्यानिम्^१ । त्रिरनुव्रते जने । अनुव्रतोऽनुकूल-
कर्मा । त्रिषुस्सुष्टु^२ परिरक्षणीये त्रेधेव शिक्षितं^३ धनानि । उपमार्थीयाः
संप्रत्यर्थाश्च भवन्त्यनन्वितोपमार्था इति निपातानुक्रमण्यां^४ अस्माभिरुक्तम्^५ ।
त्रिर्नाद्यं^६ हर्षकरं धनम् । वहतमश्विनौ युवाम् । त्रिः पृक्षोऽन्नं अस्मभ्यं
उदकानीव पर्जन्यः पिन्वकम्^७ ॥

त्रिर्वर्तिः । त्रिर्मासं गच्छतम् । त्रिरनुकूलकर्मणि जने आगच्छतम् ।
त्रिः सुष्टु परिरक्षणीये । तथा त्रेधा दत्तम् । इवेति पूरणम् । त्रिरस्माकं
हर्षजननं धनं वहतम् । त्रिरन्नं अस्मासु उदकानि इव पर्जन्यः पिन्वतम् ॥ (४)

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिस्तावत्तं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिस्त श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सुरे दुहिता रुद्रथम् ॥

त्रिर्न^८ । त्रिकस्मभ्यं^९ रयिं^{१०} वहतमश्विनौ युवाम् । त्रिर्देवतातौ^{११}
यज्ञे देवैः स्तोतृभिस्तने । त्रिशश्चावत्^{१२} गच्छतं कर्माणि । त्रिसौभगत्व-

^१ Read त्रिर्वर्तिर्यानिम्.

^२ Read त्रिस्सुष्टु.

^३ Read शिक्षितं.

^४ Folio 28b ends with निपा. This anukramanī is the third of the 12 anukramanīs of the author. Cf. p. 168. n. 3.

^५ स्मा mostly worm-eaten.

^६ Read त्रिर्नाद्यं.

^७ Read पिन्वतम्.

^८ Read त्रिर्नः.

^९ Read त्रिरस्मभ्यं.

^{१०} Read रयिं.

^{११} Here the line ends about three and a half inches away from the margin, as the leaf gets narrow at the end.

^{१२} Read त्रिश्चावत्.

दावहृदन्नस्थिश्च^१ श्रवांसि । सौभगं धनम् । तदेव सौभगत्वम् । धनेन हि सुभगो भवति ।

दिवे दिवे सौभगवामासुवन्ति^२ (ऋ. वे. ४. ५४. ६)

त्रिषु चकेषु^३ स्थितम् । युवयो रथं सूरो^४ दुहिता । षष्ठ्या एकारः । आरुहत् आरूढवती । दुहिता दूरे निधानात्^५ । असगोत्रेषु निधीयते । रुहदित्यत्र शाकल्योऽडागमं न करोति ।

आ वामूजानि^६ रथमश्विनारुहत् (ऋ. वे. १. ११९. २)

इत्यत्र^७ करोति । तत्राहुः । हिरण्यस्सुतपः^८ सूर्यायाः स्वयंवरं प्रति^९ गच्छन् तौ सूक्तेनानेनास्तौत् । ततश्च रुहदिति लेडन्तं इति ॥

त्रिनो रयिम् । त्रिरस्मभ्यं धनं वहतम् । त्रियज्ञे दत्तम् । अपि च कर्माणि रक्षतम् । त्रिः सौभाग्यं त्रिरुत अन्नानि । त्रिभिश्चक्रैः यस्तिष्ठति तं युवयोः रथं सूर्ये स्वयंवरार्थं गतयोः तस्य दुहिता आरुरोह ॥ (९)

त्रिनो अश्विना दिव्यानि भेषुजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमुद्भयः ।
ओमानं शंयोर्मर्मकाय सुनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥

^१ The MS. is corrupt. Perhaps to read त्रिः सौभगत्वं आवहतं नः त्रिश्च.

^२ Read सौभगवामासुवन्ति.

^३ Read चकेषु.

^४ Read सूरे.

^५ Cf. दुहिता दुहिता । दूरे हिता । दोग्धेर्वा (नि. ३. ४).

^६ Read वामूजानी.

^७ Here the Pada is अश्विना अरुहत्.

^८ Read हिरण्यस्तपः.

^९ प्र partly and ति mostly worm-eaten. Only a conjecture.

त्रिः^१ । त्रिन्नो^२ अश्विना दिव्यानि भेषजान्यन्नानि भेष-
जान्येव^३ वा । त्रिः पार्थिवानि दत्त । त्रिश्चाद्भ्यः अन्तरिक्षस्थाप्यः^४ ।
अन्तरिक्षनामसु च आप इति पठितम् । ओमेति सुखनामा यतीति^५ ।
यच्छंयुर्बाह्वस्पत्यः स्वायै प्रजायै देवेभ्यो लैमे^६ तमोमानं^७ ममकाय^८ स्तूनेवे^९ ।
त्रिधातु च गृहं वहतं शुभस्पती जलस्य^{१०} पति^{११} इति । शंयुश्शमे^{१२}
संस्थापनार्थात् द्युर्नाम करहः^{१३} संस्थापयिता । यज्ञस्य स्वगा^{१४} कर्तारं
नाविन्द इति तैत्तिरीयमिति^{१५} ॥

त्रिर्नो अश्विना । त्रिरस्मभ्यमश्विनौ दिवि भवानि भेषजानि दत्तम् ।
त्रिः पार्थिवानि त्रिश्चान्तरिक्ष्याणि । यज्जगतो रक्षकं सुखं तत् त्रिगुणं उदकपती
सूनेवे मदीयाय आवहतम् ॥ (६)

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
त्रिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥

^१ Read त्रिः.

^२ Read त्रिर्नो.

^३ न्ये looks more like ग्न्ये. But it can be read as न्न्ये.

^४ Not clear. Perhaps to read अन्तरिक्षस्थाभ्यः or अन्तरिक्षस्थानि.

^५ Not clear. Perhaps ओमेति सुखनाम अवतीति ।

^६ Read लैमे.

^७ Read तमोमानं.

^८ Read ममकाय.

^९ Read सूनेवे.

^{१०} ज partly worm-eaten.

^{११} Read पती.

^{१२} Read शंयुश्शमे.

^{१३} Not clear.

^{१४} Not clear.

^{१५} Read तैत्तिरीयकमिति. Not traced.

त्रिनोः । त्रिनोऽश्विना यष्टस्यौ^१ दिवे दिवे पर्यशायतम् । त्रिधातु
पृथिवीः^२ । बर्हिषस्त्रिभियातुभिः^३ परिस्तीर्णा वेदिमस्माभिः कारयत-
मित्यर्थः^४ ॥

त्रिनो अश्विना । अश्विनौ यजनीयौ अह्नः । त्रिरस्मान् वेदिभूतां पृथिवीं
बर्हिषा त्रिधातुना पर्यशायतं परितः तारितवन्तौ । त्रिधातु तिस्रो वेदीः ।
नासत्यौ रथ्यौ दूरादागच्छतम् । व्यास इव वायुः अहानि यथा वायुर्दिवसेषु
संचरति ॥ (७)

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरि^५ प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्षुभिर्हितम् ॥

तिस्रस्ता^५ । त्रिरश्विनौ सिन्धुभिर्ऋक्भिः^६ । सप्तमातृभिः । सप्त
नद्यः । ताभ्यो ह्यपामुत्पत्तिः । स्वमिवरीभिः तिस्रय इत्यर्थः^७ । तदेवोक्तं
त्रियः आभावः^८ कृताः इति । तदेव विशदतरमुक्तं त्रेधा हविष्कृतमिति ।
द्रोणकलशं आद्धनीयं^९ पूतमृदिति त्रीनभावान्^{१०} ब्रूते । तेषु सोमोऽभिषुतो^{११}

^१ Read यष्टस्यौ.

^२ Read पृथिवीम् .

^३ Read बर्हिषस्त्रिभियातुभिः

^४ The second half of the verse not commented.

^५ The pratika can only be त्रिः or त्रिरश्विना.

^६ Read सिन्धुभिर्ऋग्भिः

^७ Not clear.

^८ Read त्रयः आहावाः

^९ Read आधवनीयं.

^{१०} Read त्रीनाहावान् .

^{११} ए mark in तो worm-eaten.

विभक्त इत्यर्थः । तिस्रः पृथिवीरुपरि त्रिभ्यो लोकेभ्य एव ऊर्ध्वं या द्यौः
तत्रो^१ दिवः प्रवा प्लवन्तौ अहोरात्रैर्निहितं^२ आदित्यं रक्षेथे । अनक्तवोऽ-
नक्तमिति^३ ॥

त्रिरश्विना । सप्त आदित्यरश्मयो मातरो यासां नदीनां ताभिः अश्विनौ
त्रिः कृतम् । एतद्विशदमाह त्रयः इति । कूपस्य समीपं प्रभूतोदकं निधानं
आहावः । त्रय आहावाः कृताः । एतदेव स्पष्टमाह त्रेधा इति । द्रोणकलश
आधवनीयः पूतभृत् इति त्रय आहावाः । तेषु त्रेधा सोमः कृतः । एवं कृते
तिस्रो वेदीः अभिप्लवनेन दिव आगच्छतम् । युवामहोरात्रैः निहितमादित्यं
रक्षेथे ॥ (८)

कं१ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य कं१ त्रयो बन्धुरो ये सनीळाः ।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन युजं नासत्योपयुथः ॥

का त्री^४ । क त्रिणी^५ चक्राणि^६ युवयोः त्रिवृतो रथस्य । त्र्यश्वि^७
त्रिवृत् । क त्रयो बन्धुनो^८ ये सनीळाः । बन्धुरो वस्त्रातेः^९ । यैः बध्यते

^१ Perhaps to read तत्र.

^२ After अ something begun. Perhaps क. It is completely scored off. Then हो follows.

^३ Perhaps to read अक्तवोऽनक्ता इति.

^४ Read क त्री.

^५ Read त्रीणि.

^६ क्राणि mostly worm-eaten. Folio 29a ends here.

^७ Read त्र्यश्विः.

^८ Read बन्धुरो. नो is slightly worm-eaten. But it is certainly नो and not रो as it is written.

^९ Read बध्नातेः.

त्रिमिश्रतुर्भिर्वा रथः काष्कैः^१ । रीडमवस्थानं^२ निलीयमेरनेः सारथे-
स्सर्वेष्वस्य च^३ । कदा च योगो बलवते रासहस्य^४ । रासेन भीषय-
तीति । मत्वर्थयो^५ रभावः^६ यथा वृषभ इति । येन रथेन नास्त्यौ^७
यज्ञमुपयाथ इति ॥

क त्री चक्रा । क त्रीणि चक्राणि । त्रिमिश्र तैर्वर्तमानस्य युवयोः
रथस्य क वा त्रयः फलकासंघाटाः । प्रउगाकारस्य कोणेषु त्रयः फलकासंघाटा
भवन्ति । ये सनीळाः । एकस्मिन् रथफलके संघटिताः । कदा च योगः
रथे युवयोः बलवतो रासभस्य येन रासभेन नास्त्यौ यज्ञमुपगच्छथः ॥ (९)

आ नास्त्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तुमिष्यति ॥

आ नास्त्या । आगच्छतं नास्त्यौ पिबतं चेति समुच्चयः ।
हूयते हविः हुतम् । अस्य मध्वः पिबतं मधुपैरास्यैः^८ । आस्यानि तानि
यैर्वर्णानस्यन्ति ।

मध्वः पिबतं मधुपेहिरासहिः^९ (ऋ. वे. ४. ४५. ३)

^१ Read काष्ठैः

^२ Read नीडमवस्थानं.

^३ Not clear.

^४ Read रासभस्य.

^५ Read मत्वर्थीयो.

^६ Perhaps to read भकारः instead of रभावः

^७ Read नास्त्यौ.

^८ धु completely worm-eaten.

^९ Read मधुपेभिरासभिः

इति तृतीयेऽष्टके न सृज्यते कार्यकारणाभावाभावात्^१ । युवयोहि^२ रथं सवितोषसः पूर्वमेव यज्ञार्थं चित्रमुदकवन्तं^३ प्रेरयतीति ॥

आ नासत्या । आगच्छतं नासत्यौ । हूयते हविः । तं सोमं पिब सोम-
पैरास्यैः । बहुवचनेन तात्पर्यमस्ति । अथवा बहूनि भवन्ति देवशरीराणि ।
युवयोर्हि रथं उदकम् । तं उषसः पूर्वं अपररात्रे एव सविता दिवस-
करणाय इच्छति चित्रं प्रेरयति वा ॥ (१०)

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टुं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाशुवा । ॥

आ नासत्या । आगच्छतं नासत्यौ यत्रस्त्रिशता^४ देवैरहः^५ । मधु
यस्मिन् स्थाने पीयते तन्मधुपेयम्^६ । अश्विना प्रवर्धयतमायुः पापानि च
निर्मृजतं^७ विनाशयतम् । रपः पापो येन परिवाचो भवति । निषेधतं च
द्वेषो येनान्विष्टो भवति । भवतं चास्माकं^८ सबाहुवौ^९ सहायाविति ॥

आ नासत्या । आयातं नासत्यौ त्रयस्त्रिंशद्विदेवैः । इह पातव्यं सोमम् ।
आयुश्च प्रवर्धयतम् । पापानि च विनाशयतम् । द्वेषश्च निषेधतम् । भवतं
च सहभूतौ अस्माभिः ॥ (११)

^१ Read कार्यकारणाभावाभावात् .

^२ Read युवयोर्हि .

^३ व completely worm-eaten.

^४ Read त्रयस्त्रिंशता .

^५ First written दे. Then the first of the two ए marks to form the ऐ mark deleted by a small vertical stroke above it. Read देवैरिह .

^६ Written तन्मधुपेयम् .

^७ Read निर्मृजतं .

^८ Read चास्माकं .

^९ Read सचाशुवौ .

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्चं रयिं वहतं सुवीरम् ।
शृण्वन्तां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतुं वाजसातौ ॥

स्पष्टोत्तरेति^१ ॥

आ नो अश्विना । आवहतं अश्विनौ त्रिवृता रथेन अस्मभ्यं इतो-
मुखं सुवीरं रयिम् । शृण्वन्तौ वां अहं रक्षणार्थं भृशमाह्वयामि । वृध्यर्थं च
अस्माकं भवतुं युद्धे ॥ (१२)

हवाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये हवामि मित्रावरुणाविहावसे ।
हवामि रात्रीं जगतो निवेशनीं हवामि देवं सवितारमूतये ॥

हवामि । सावित्रं सूक्तम् । आद्या लैङ्गिकी । स्पष्टः पूर्वार्धः ।
हवामि^२ रात्रीं जगामस्य^३ निवेशयित्री^४ । रात्रिनीशा^५ नमयति^६ भूतानि
सर्वाणि नक्तञ्चारिण्यवेति^७ यास्कः^८ । तदयुक्तमिव । तथा च कौषीतकम् ।

^१ There is no figure 2 to mark the end of the sūkta here. उत्तरा
is verse No. 12.

^२ हृ partly worm-eaten.

^३ Read जङ्गमस्य.

^४ Read निवेशयित्रीम्.

^५ Read रात्रिर्निशा. The letter रा partly worm-eaten.

^६ Read रमयति.

^७ Read नक्तञ्चारीणि इति. The letter न worm-eaten. I am not
certain if what is written is न or र.

^८ See प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीणि (नि. २. १८)

ये चेके^१ चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्येव^२ ते सन्तता क्रीडन्ते^३ तेषां रात्रिं केरोतरः^४ (कौ. ब्रा. २. ७) इति ॥

ह्याम्यग्निम् । ह्याम्यग्निं मुख्यं अविनाशाय । ह्यामि मित्रावरुणौ इह रक्षणाय । ह्यामि रात्रिं जङ्घमस्य निवेशयित्रीम् । ह्यामि देवं सवितारं रक्षणाय ॥ (१)

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्यर्षेण सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

आ कृष्णेन । कृष्णवर्णेन मध्यमस्थानेनावर्तमानः । यद्वा^५ आङ्गा-
ख्यातेनान्वितम् । तदा द्वितीयः^६ पूरकः । सदेहात्^७ उत्तरस्यां आ
देवो धातीति^८ न स्पष्टः । अपिवा वेष्टितत्वात् । निवेशयन्नमृतं^९ मर्त्यं च ।
अमृतः^{१०} प्राणाः । मर्त्यानि शरीराणि । यद्वा देवमनुष्यानीति^{११} । शिष्टं
स्पष्टम् ॥

^१ Read यैवैके.

^२ Read रात्र्या एव.

^३ The printed edition has संतता अव्यवच्छिन्नाः क्रियन्ते.

^४ Read रात्रिः कारोतरः

^५ द्वा mostly worm-eaten.

^६ First written द्वितीयं. Then the anusvāra changed into a visarga.

^७ Read सन्देहात्.

^८ Read यातीति.

^९ Read निवेशयन्नमृतं.

^{१०} Read अमृताः

^{११} Read देवमनुष्यानीति. A better reading would have been देवान् मनुष्यान् च इति.

आ कृष्णेन । कृष्णवर्णेन रजसा शुलोकेन वर्तमानो निवेशयन् देवान्
मनुष्यांश्च । हिरण्मयेन सविता रथेन देव आयाति सर्वाणि भुवनानि पश्यन् ॥ (२)

याति देवः प्रवृत्ता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।
आ देवो याति सविता परावतोऽपु विश्वा दुरिता बाधमानः ॥

उत्तरा च^१ । अपबाधमान इत्यन्वयः इति ॥

याति देवः । याति देवः प्रवणेन मार्गेण प्रातः । यात्यनन्तरमुत्तरेण ।
याति शोभनाभ्यामश्वभ्यां यष्टव्यः । आयाति देवः सविता दूरात् अपबाधमानो
विश्वानि दुरितानि ॥ (३)

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।
आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥

अभीवृतम्^२ । हिरण्यैर्बहुरूपम् । कृशीदीप्यर्थः^३ । अपि वा कर्श-
यति संसृष्टम् । कश्^४ एव वा भवति संस्थानतो^५ रजतादिभ्यः ।
हिरण्यशम्यम् । शम्या अश्वनीयोजनार्था^६ स्कन्धेष्वश्वानां निपात्यते^७ ।

^१ The verse No 3.

^२ Written अ+ वृतम्. There is space for a syllable left blank
between अ and वृ.

^३ Read कृशीर्दीप्यर्थः

^४ क partly worm-eaten. Not certain if what is written is कृ or क.

^५ Not clear. Perhaps to read संस्थानतो.

^६ Read अश्वजनीयोजनार्था.

^७ Folio 29b ends with निपात्य. The corner of the next leaf
broken. ते is only a conjecture.

शम्याः^१ शमयतेः । वेगाद्धि शतयति^२ । यजनीयो बृहन्तम् । बृहत्
बृहन्तेः^३ ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानम् (ऋ. वे. ७. ७८. ४)

इत्यत्र त्रिकमेव विसृजति । तत्र निदान^४ उभयत्र सूक्तयोश्चतुर्थ्यौ भवतः ।
समानं च वृत्तं स्थानं च । अपि च द्वे अपि वाक्ये साख्यातत्वादिति^५ ॥

अभीवृतम् । परिवृतं हिरण्मयैः नानारूपं हिरण्मयशम्यं यष्टव्यो महान्तं
रथमास्थितः सविता चित्रदीप्तिः कृष्णानि तेजांसि बलं च दधानः ॥ (४)

वि जनाञ्छयावाः शितिपादौ अख्यन् रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शश्वद्विशोः सवितुर्देव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥

व्यख्यज्जनान्^६ श्याववर्णाः श्वेतपादाः रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
रथस्य मुखदेशः प्रउगम्^७ । शश्वद्विशो मनुष्याः^८ सवितुर्देव्यस्य^९ उपस्थे
श्विनानि^{१०} भुवनानि तिष्ठन्ति । यद्वा विशस्सवितुः निवेशयितुस्सवि-
तुरिति ॥

^१ Read शम्या.

^२ Perhaps to read शमयति.

^३ ते mostly worm-eaten. Read बृहन्तेः

^४ Read निदानं.

^५ The second half of the verse is not interpreted.

^६ Pratika not separately given. Read व्यख्यज्जनान्.

^७ उग mostly worm-eaten.

^८ After मनु there is an anusvāra which seems to be crossed. There is a small line inside.

^९ Read सवितुर्देव्यस्य. The ए mark and the first द in दे mostly worm-eaten.

^{१०} Read विश्वानि.

वि जनान् । व्यख्यन् जनान् श्याववर्णाः श्वेतपादाः हिरण्यप्रउगं रथं
बहन्तः । शश्वत् सवितुर्दिवि भवस्य उपस्थे विशो व्याप्ताः तिष्ठन्ति सर्वाणि
भुवनानि ॥ (९)

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाद् ।

आणि न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकैतत् ॥

तिस्रे^१ । तिस्रो द्यावभूमयो दीप्तास्त्रय इमे लोकाः । तासां द्वे
सवितुरुपस्थे भवतः । एका मध्यमा यमस्य वैद्युतस्याग्ने^२ । भुवने विराषाद्
भवति । विरा^३ विरेर्गत्यर्थात् । ये तत्र गन्तुमिच्छन्ति तात्^४ सहन्ते इति
भवति ।

आग्रस्तुराषाद्^५ (ऋ. वे. ३. ४८. ४)

पृतनाषाळमर्त्यः (ऋ. वे. १. १७५. २)

इति । + + + + + त्यमभृतानि^६ ज्योतीषि जलानि वा कञ्चना-
धिष्ठन्ति^७ । अयथा^८ चक्रात् बहिरुपहितेनाणिना रथो अ्रियते एवं केन-
चिदिदं सर्वं अ्रियते । यदि कश्चित्तद्वेत्ति य इह तत् ब्रवीत्^९ । सविता
आणिस्थानीयः सर्वस्यास्य जगत इत्यर्थः । आहिरणे^{१०} प्रक्षेपणार्थादिति ॥

^१ Read तिस्रो.

^२ Read वैद्युतस्याग्नेः

^३ Read विराद्.

^४ Read तान्.

^५ The MS. has भवत्याग्रस्तुराषाद्. Read उग्रस्तुराषाद्.

^६ After पृतनाषाळमर्त्य इति space for about 6 letters (one inch) left blank in the line.

^७ Passage not clear.

^८ Initial अ not wanted.

^९ Read ब्रवीतु.

^{१०} Perhaps to read आणिरणे: Cf. आणिरणात् (नि. ६. ३२)

तिस्रो द्यावः । तिस्रो द्यावः सन्ति । तत्र द्वे सवितुरूपस्थे उत्सङ्गे भवतः । अथापरा यमस्याग्निर्भुवने विराजते वैद्युतस्य । चक्रनिर्गमननिरोधार्थं आणि रथाक्षान्ते निहितं रथाङ्गानि इव अमृतानि कंचन अधितिष्ठन्ति । यस्तज्जानाति स इह तत् ब्रवीतु । अग्निना सवित्रा च उभयतः स्थिताभ्यां आणिभ्यामिव तिस्रोऽपि द्यावो ध्रियन्ते विनष्टा इति । यद्वा सर्वेषां अमरणानि सवितरि तिष्ठन्ति इति । तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवत् (ऋ. वे. १. ११०. ३) इति मन्त्रः ॥ (६)

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

के३दानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥

वि सुपर्णः । सवितुः सूर्यस्य च पृथक्त्वेन च स्तुतयो भवन्त्यैकेन^१ च यथेन्द्रसूर्ययोः । तत्रेयं अभेदन^२ स्तुतिः । अपामीवां बाधते वेति सूर्य^३ इति पृथक्त्वेन । व्यख्यत् सुपतनो रोदस्योरन्तरा क्षितानि स्थानानि । गभीरवेपतोस्यसुरस्सुनयनः^४ । स सूर्य इदानीं क भवति । कस्तद्वेद कतमां द्यां रश्मिरस्याततान । किमिमां प्रति निलीनः आहोस्विदन्तरिक्षम्^५ । उताहो^६ दिवर्ष्यम्^७ । इति सूर्य सूर्यरश्मि च सायं पश्यन् पृच्छति ॥

वि सुपर्णः । व्यख्यत् शोभनपतनः अन्तरिक्षाणि त्रीणि गम्भीरवेगः प्राज्ञः प्रशस्यः । स इदानीं सविता सुवीर्यः क भवति । रात्रौ कश्च एनं जानाति । कतमां च द्यां अस्य रश्मिः आततान । इति रात्रौ पृच्छति ॥ (७)

^१ Read भवन्त्यैकत्वेन. The letter न्त्यै mostly worm-eaten.

^२ Read अभेदेन.

^३ Verse 5 in this sūkta.

^४ Read गभीरवेपाः असुरः सुनयनः

^५ क्षम् completely worm-eaten ; रि is partly so ; only a conjecture.

^६ उ mostly worm-eaten ; only a conjecture.

^७ Perhaps to read दिवम्.

अष्टौ व्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
हिरण्याक्षः सविता देव आगादधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥

अष्टौ । अष्टौ व्यख्यत् ककुभो दिशः पृथिव्यस्संबन्धिनीः^१ ।
ककुभः ककुभेः^२ उच्छ्रायार्थात् । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्य-
मानाः^३ । त्रीणि च धन्वानि विस्तृतानि^४ योजनानि^५ । त्रीन् विस्तृतान्
लोकानित्यर्थो भवति । यथा च^६ सप्त सिन्धून् । अपि वा योजना योजनः ।
त्रीन् लोकान् सप्त सिन्धून् योजयत्^७ । हिरण्याक्षः सविता देव आगच्छतु
दधद्रत्नानि दाशुषे वरणीयानीति^८ ॥

अष्टौ व्यख्यत् । अष्टौ दिशः व्यख्यदन्तरिक्षसंबन्धिनीः । त्रीणि च
अन्तरिक्षाणि कार्येष्ववकाशप्रदानेन योजकानि सप्त च सिन्धून् । हिरण्याक्षः
सविता देव आगात् प्रयच्छन् रत्नानि वरणीयानि यजमानाय ॥ (८)

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीव्रां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥

^१ Read पृथिव्यास्संबन्धिनीः

^२ Reading uncertain.

^३ What is found in the Nirukta is: ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च
कुञ्जश्च कुजतेर्वा उज्जतेर्वा (नि. ७. १२).

^४ नि completely worm-eaten.

^५ ज mostly worm-eaten.

^६ Perhaps to read तथा च.

^७ Written सिन्धूनिन्योजयत्. Then नि deleted with a dot above.
Read सिन्धून् योजयन्.

^८ वर completely worm-eaten. Folio 30a ends with वरणीया.

हिरण्यपाणिः । हिरण्मयपाणिः सविता जगरी विसृष्टोहे^१ द्यावा-
पृथिवी अन्तरियते मध्येन सञ्चरते । अपबाधते अमीवाम् । अमीवा
रक्षसो अमोरभिभवार्थात्^२ । वेति सूर्यं वेति च सूर्यम् । तेन च संगच्छ-
ते इत्यर्थः^३ । अभ्यृणोति^४ च द्यां कृष्णेन रजसा सूर्येव वस्त्रमिति^५ ॥

हिरण्यपाणिः । हिरण्मयपाणिः सविता जगतो विद्रष्टा द्यावापृथिव्योरुभयोः
मध्येन गच्छति । अपबाधते च रक्षः । सूर्यं च प्राप्नोति । कृष्णेन तेजसा
सूच्येव ब्रुलोके विध्यति ॥ (९)

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।
अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्थदिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥

हिरण्यहस्तः^६ स्ववान्^७ यनी^८ । स्वमिति सधननाम^९ सूपसृष्टा-
दमेः^{१०} । अपव्येश्वत्रक्षसो^{११} बलवतः स्वराद्यातुधाना^{१२} राक्षसा हिंसानिलया

^१ Read जगतां विद्रष्टोभे.

^२ Read अमीवा रक्षसः । अमेरभिभवार्थात्.

^३ From वेति च the letters worm-eaten, some partly, some mostly.
But not difficult to decipher the letters.

^४ म्यृ completely worm-eaten. Only a conjecture. What is
written may be मि ऋ. The ए mark in णो is also completely gone.

^५ Not clear. Perhaps to read सूच्येव वस्त्रमिति.

^६ Pratika not separately given.

^७ Read स्ववान्. The commentary on असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः missing.

^८ Read यनी.

^९ Read स्वमिति धननाम.

^{१०} Perhaps to read सूपसृष्टादमेः cf. स्वं पुनराश्रितं भवति (नि. ५. २२).
Root ऋ is for स्वर in Nirukta. Cf. N. 2. 14.

^{११} Read अपसेधन् रक्षसो. यात्वर्वाङ् not commented.

^{१२} Perhaps to read बलवतः असुरान् । यातुधाना or बलवतः राक्षसान् ।
यातुधाना.

भवन्ति । सोऽयं प्रतिदोषं प्रतिनिशम् । अस्थादृषिभिः स्तूयमानः । तत्र षोडशिनः स्तोत्रे पतञ्जलिः । अथापि विद्यते तस्य कालस्य स्तुतिर्नास्य विद्यते । तस्य कालस्य स्तुतिर्नास्य विद्यते । कस्मात्त्वस्य विद्यते । पराङ्गत्वात् वेलायामदित्यो भवति । नो पराचस्तुतिर्विद्य । उदाहरणित्वेव पराचस्तुतिं हिरण्यस्तूपे भवति । अस्थादेवः प्रतिष्टोषं गृणान इति^१ ॥

हिरण्यहस्तः । हिरण्यहस्तो बली प्रशस्यः सुखयिता धनवान् सविता अभिमुखः इह आयातु । रक्षसो हिंसकान् यातुधानान् निषेधन् उदस्थादेवाः प्रतिरात्रं अस्माभिः स्तूयमानः ॥ (१०)

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षां च नो अर्थि च ब्रूहि देव ॥

ये ते^२ पन्था मार्गा रश्मयो वा^३ पतन्तीति । पूर्वासः भवः प्रत्ता वा भवान्त पूर्वासः भवः^४ । तेभिरिति स्पष्टम् । पुनर्न इति पूरणम् । अपि वा तेभिरस्मानागच्छेति क्रियेति^५ ॥

^१ From तत्र षोडशिनः I have copied the passages as they are in the MS. I have not been able to trace it.

^२ The pratika is not separately given.

^३ Perhaps to read रश्मयो वा.

^४ Passage not clear. There is an unwanted repetition and evidently there are omissions. I have copied it exactly as it is in the MS.

^५ This word not clear. Here there is the figure three to mark the end of the sūkta.

ये ते पन्थाः । ये तव मार्गाः चिरन्तनाः रेणुवर्जिताः सुष्ठुकृताः
अन्तरिक्षे तैरस्मान् पथिभिः सुगमैः अद्य रक्ष । अपि च अस्मान् अधिबूहि ।
पुनर्न इति पूरणम् ॥ (११)

प्र वो यद्दं पुंरूणां विशां दैवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥

प्रवः । व्योरः^१ कण्वः । देवकामा विशः प्रकृषिः^२ ब्रूते । प्रमह^३
इति याज्ञाकर्मा^४ । तदर्थमग्निमीमहे । यमेनमन्येऽपीळते ऋषयः^५ इति ॥

प्र वो यद्दम् । कण्वो घोरः । प्रयाचामहे वो ब्रह्मीनां देवानिच्छन्तीनां
विशां महान्तं अग्निं वयं शोभनवचनैः वचोभिर्यमग्निं सर्वेऽप्यन्ये अभिलषितं
याचन्ते ॥ (१)

जनासो अग्निं दधिरे सहोदृथं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥

जनासः । स्पष्टा । वयं च त्वां हविष्मन्तः परिचराः^६ ॥

^१ Read घोरः

^२ Not clear.

^३ Perhaps to read प्रेमहे.

^४ Read यज्ञकर्मा.

^५ The commentary seems to have been considerably mutilated.
Many words are not commented and what remains is not clear.

^६ Perhaps to read परिचरामः

जनासोऽग्निम् । यं त्वामग्ने अन्येऽपि जना अधारयन् बलस्य वर्धयितारं
तं वयमपि हविष्मन्तः परिचरामः । स त्वं नो अद्य शोभनमना इह रक्षको
भव युद्धेषु भजनीय ॥ (२)

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥

प्र त्वा । प्रवृणीमहे त्वां दूतमस्य यज्ञस्य होतारमिति होतृत्वेन
वरणम् ।

अग्निं दूतं वृणीमहे (ऋ. वे. १. १२. १)
इत्यत्र तु दूतत्वेनेति^१ न सृजति । शिष्टं स्पष्टम् ॥

प्रत्वा दूतम् । प्रवृणीमहे त्वां दूतं होतारं सर्वधनम् । महतो भवतस्तव
विचरन्त्यर्चयो दिवि च स्पृशन्ति भासमानाः ॥ (३)

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रन्नमिन्धते ।
विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाशु मर्त्यैः ॥

उत्तरा^२ चेति ॥

देवासंस्त्वा । वरुणादयो देवाः त्वां दूतं पुराणं समिन्धते । तथा
यस्तुभ्यं हविः प्रयच्छति मनुष्यः सः त्वया विश्वं धनं जयति ॥ (४)

^१ Perhaps to read दूतमिति.

^२ The verse No. 4.

मन्द्रो होता गृहपतिरग्रे दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥

मन्द्रः । मन्द्रो मदयति स्तुत्या देवान् । अपि च^१ पाकेनान्नातिनि^२ स्वान्दुरकरोति^३ । त्वयि विश्वानि संगतानि प्रतानि^४ कर्माणि + + + + + प्रजानां^५ यानि देवाः पृथक् पृथक् कुर्वन्ति । पृथिवी धारयति । पर्जन्यो भवति^६ वर्षयति । सूर्यः प्रकाशयति । त्वयि सर्वाण्येतानि^७ संगतानि ॥

मन्द्रो होता । मादयिता होता गृहपतिः अग्रे दूतो मनुष्याणां भवसि । त्वयि विश्वानि कर्माणि ध्रुवाणि संगतानि यानि देवाः पृथक् पृथक् कुर्वन्ति । वर्षणनियमनोत्क्षेपणादीनि यानि प्रत्येकं देवाः कृण्वन्ति तानि सर्वाणि त्वयि संगतानि इति ॥ (९)

त्वे इदग्रे सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापुं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥

^१ च completely worm-eaten.

^२ Read पाकेनान्नातिनि or पाकेनान्नादीनि.

^३ Read स्वादूकरोति.

^४ Read व्रतानि.

^५ After कर्माणि two letters are completely worm-eaten. The first must be a consonant with र following ; perhaps it is व्र and the word is ध्रुवा. Then space for about three or four syllables left blank and प्रजानां follows. The word omitted may be ध्रुवाणि.

^६ This word not wanted.

^७ प्रकाशयति । त्व ends the line. For the next line, corner broken and about three syllables completely gone. The आ mark in वा and even a small bit of the consonantal part seen. Reading only a conjecture.

त्वे इत् । त्वय्येवाग्ने सुधने युवतम विश्वमाभूयते^१ हविः ।
स त्वमस्माकमद्य सुमना^२ उतापरं श्वः परश्वश्च । यज देवान् सुवीर्या
सुवीर्यौ वा^३ । परशब्दं^४ कालवचनोऽन्तोदात्तः^५ । पुरुषपरश्चेदाद्युदात्तः^६ ।

यश्च पूर्व स्तापरः^७ (ऋ. वे. १०. १३६. ५)

उतापरं तुविजात ब्रवाम (ऋ. वे. २. २८. ८)

इति च कालपर इति ॥

त्वे इदग्ने । त्वय्येवाग्ने शोभनधने युवतम सर्वदेवार्थं हविराहूयते ।
स त्वं नो अद्य सुमनाः अपिच परश्वश्च यज देवान् शोभनेन वीर्येण ॥ (६)

तं घैमित्था नमुस्विन् उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वोसो अति स्निधः ॥

तं घ । स्पष्टप्राया । होत्राः सप्त वषट्कर्तारम्^८ । छन्दांसि वा ।
अतितरन्तः शत्रूनि ॥

तं घेम् । तं हैनमित्थं हविष्मन्त उपासते स्वराजम् । वाग्भिरग्निं मनुष्याः
प्रज्वलयन्ति अतितरन्तः शत्रून् ॥ (७)

^१ Read विश्वमाहूयते.

^२ सु mostly worm-eaten.

^३ Perhaps to read सुवीर्यान् also between सुवीर्या and सुवीर्यौ वा.

^४ Read अपरशब्दः or the reading may be सुवीर्या सुवीर्यौ । अपरशब्दः

^५ Read कालवचनोऽन्तोदात्तः

^६ Folio 30b ends with पुरुषपर. The letters श्वेदा in the next leaf partly worm-eaten.

^७ Read उतापरः

^८ Read वषट्कर्तारः

घ्नन्तो वृत्रमंतरन् रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

श्रुवत्कण्वे वृषा द्युम्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥

घ्नन्तः । स्तन्तो^१ वृत्रं वृक्ति^२ पापं वा । द्यावापृथिवी वपोन्तरिक्षं^३ चाग्निना अतरन्^४ । देवाः उरु क्षयाय चक्रिरे दीर्घकालमात्मनो निवासाय त्रीन् लोकाननुकुर्वन्^५ ।

उरु क्षयाय चक्रिरे सुधानु^६ (ऋ. वे. ७. ६०. ११)

इति समानार्थमिति । सोऽग्निर्भवतु धोरे^७ मयि कण्वे वृषा द्युम्नी दीप्तिमान् । द्युम्नं द्योततेत्यशो^८ वान्नं वेति निरुक्तम्^९ । आहुते^{१०} हविर्भि^{११} । क्रन्ददश्वो गविष्टिष्वित्यौपमिकम् । गविष्टयः संग्रामाः । गावो येष्विष्यन्ते^{१२} तेषु । यथा बलेन क्रन्दन् शब्दं कुर्वन् अश्वः साधकः एवमाहुतोऽयमपीति ॥

^१ Read घ्नन्तो.

^२ What is written is वृत्रमवृक्ति. But a full म is frequently found written instead of anusvāra. So I conjecture the reading to be this.

^३ After द्यावापृथिवी व there is space for a letter left blank before पो. Perhaps to read द्यावापृथिवी चान्तरिक्षं being the meaning of रोदसी अपः

^४ त completely worm-eaten.

^५ Read लोकानकुर्वन्.

^६ Read सुधातु. What is written is सुधान्विति.

^७ Read धोरे.

^८ Read द्योततेत्यशो.

^९ N. 5. 5.

^{१०} Read आहुतो.

^{११} Read हविर्भिः

^{१२} य in ये mostly worm-eaten.

घ्नन्तो वृत्रम् । घ्नन्त उपद्रवं अतरन् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च ।
विस्तीर्णं निवासाय स्थानं कुर्वन्ति स्तोतारोऽग्नेः । सोऽग्निरधुना कण्वे मयि
वर्षिता भवतु अन्नवान् आहुतः । गवामन्वेषणेषु क्रन्ददश्वो यथा शब्दायमानोऽश्वो
गाः साधयति तद्वत्साधयिता ॥ (८)

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।
वि धूममग्ने अरुषं भिग्ध्य सृज प्रशस्त दर्शितम् ॥

संसीदस्व^१ बर्हिषि । महान्स्त्वमसि । दीप्यस्व देवानत्यन्तं^२ कामय-
मानः । विसृज धूममग्ने अरुषं गन्तारं यज्ञिय प्रशस्त दर्शनीयमिति ॥

सं सीदस्व । संसीदस्व । महानसि । ज्वल अतिशयेन देवान् प्रति
गन्ता । विसृज धूममग्ने आरोचमानं यज्ञिय प्रशस्त दर्शनीयम् ॥ (९)

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥

यन्त्वा । यन्त्वा^३ देवा दधुदिव^४ आहृत्यास्मिन् लोके प्रजापतये
यजिष्ठं हव्यवाहन । यं च कण्वः कण्वपुत्रो मेध्यान्तिथिः^५ । यं च वृषा

^१ There seems to be an anusvāra after सी also. I see a small dot above, meant to delete it. The pratika is not separately given.

^२ After देवानत्यन्त there is something written. It is a consonant with a य mark following. But the consonant is not at all clear.

^३ In both these cases न्त्वा appears like न्वा. But it can be made out also as न्त्वा.

^४ Read दधुर्दिव.

^५ Read मेध्यातिथिः

यं चोपस्तुता^१ । संसीदस्वेति पूर्वयर्चान्वयं^२ । द्विविधाः प्रगाथा भवन्ति ।
एकार्था अनेकार्थाश्च । कैषु^३ द्वयोः ऋचोराख्यातमस्ति^४ ते भिन्नार्थाः ।
वाक्यैकबाहवो^५ नान्तर्यं^६ त एकार्था भवन्ति । यत्र त्वन्यतरस्यामेवाख्यातं
तत्^७ एकार्था एव^८ । तथा ।

मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ. वे. ८. १. १)

इति ॥

यं त्वा देवासः । यं त्वां देवा मनवे निदधुः अस्मिन् लोके यष्टुतमं
हविषां वोढः । यं च कण्वपुत्रो मेध्यातिथिः धनस्य स्पष्टारं निदधे । यं च
वृषा । यं वा उपस्तुतः ॥ (१०)

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचुस्तमग्निं वर्धयामसि ॥

यमग्निं^९ मेध्यातिथिः कण्वः^{१०} शतय^{११} ऋतादध्याभृत्य^{१२} । सूर्य

^१ Read चोपस्तुतः The word धनस्पृतम् not commented.

^२ An anusvāra written and deleted at the end. Read पूर्वयर्चान्वयः

^३ Read येषु.

^४ Read द्वयोः ऋचोराख्यातमस्ति.

^५ Not clear.

^६ Not clear. After नान्तर्यं there is a र written and deleted with a dot above.

^७ Only one त is wanted.

^८ The entire statement on this point not quite clear.

^९ Pratika not separately given.

^{१०} It is not certain if it is an anusvāra or visarga that follows ण्व. Can be made out as visarga also.

^{११} Not clear. It is the explanation of ईधे.

^{१२} Read ऋतादध्याहृत्य.

ऋतम् । अपि वा द्यौ^१ । तस्येषो रश्मयः प्रदीप्यन्ते । इषिः प्रेरणार्थः । तमिमा ऋचो वर्धयन्ति । तं वयं च वर्धयाम इति ॥

यमग्निम् । यमग्निं कण्वपुत्रो मेध्यातिथिर्यज्ञाज्जनयित्वा समीधे तदर्थमे-
तान्यन्नानि प्रदीप्यन्ते । तथा तमिमा ऋचो वर्धयन्ति । तं वयं च वर्ध-
यामः ॥ (११)

रायस्पूर्धिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।
त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ मृहो अंसि ॥

रायः । मुख्यः पादो जागतस्सतोबृहती । हि तथा^२ अग्ने
इति चाद्युदात्तम् । अपि च द्वितीयः पादो वरुहेतेऽष्टाक्षरः संपद्यते । धनेन
पूरयास्मानन्नवन् । अस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यं सख्यम्^४ । धनवत्स्वपि
च त्वमेवान्नस्य श्रोतव्यस्य महत् ईशिषे । सोमभ्यं^५ मृळ । महानसि
त्वमिति ॥

रायस्पूर्धिं । धनेन पूरय अन्नवन् । अस्ति हि ते अग्ने देवेषु धने-
श्वरेषु ज्ञातित्वम् । यः त्वमन्नस्य श्रोतव्यस्य ईश्वरो भवसि सः अस्मान् सुख्य ।
महान् भवसि ॥ (१२)

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदङ्गिभिर्वाघङ्गिर्विह्वयामहे ॥

^१ Read द्यौः

^२ Read तथा हि instead of हि तथा.

^३ Not clear. Perhaps to read बार्हतो.

^४ स partly worm-eaten.

^५ Read सोऽस्मभ्यं.

ऊर्ध्वः । अयं चाग्नेय एव प्रगाथः । तदीनि हि कीर्यन्ते कर्माणि
 नापोद्धृतश्च प्रातरनुचत् आग्नेयात् क्रतोरविश्च^१ । ऊर्ध्व^२ ऊ षु + + +
 + + + स्य होतरिति^३ समानदेवतत्वादेव सूक्तमुखे चतुष्कस्य समयो
 भवति । यत्तु यौप्यत्वं प्रागथस्य^४ शौनकेनोक्तं^५ तत्तु यूपे^६ प्रगाथस्य तस्य
 विनियोगात्^७ । यूपस्थो^८ वनस्पति^९ + + + यत इति^{१०} । ऊर्ध्वोऽस्मा-
 कमवनाय तिष्ठ यथा देवस्सविता प्रातरुत्तिष्ठति । ऊर्ध्वेऽन्नस्य^{११} दाता भव ।
 यदा त्वमञ्जद्विराज्येन वाघद्विर्यजमानैस्सह विह्वयामहे । यदि हवा^{१२}
 ब्राह्मणोक्ताः । छन्दांसि वा अञ्जयो^{१३} वाघतः^{१४} इति ॥

^१ The passage from तदीनि corrupt; not clear.

^२ Folio 31a ends here.

^३ After ऊ षु one inch in the leaf is completely worm-eaten. The first syllable must have an ए mark, which is decipherable; the consonant is completely gone. This must be ऊर्ध्व ऊ षु णो अध्वरस्य होतः (ऋ. वे. ४. ६. १) इति.

^४ Read प्रगाथस्य.

^५ B. D. has आग्नेयं प्रेति. (३. १०७). But Sarvānukramaṇi has ऊर्ध्व ऊ षु यौपौ.

^६ प partly worm-eaten.

^७ तस्य विनि and त् partly worm-eaten.

^८ प completely and स्थ in स्थो partly worm-eaten.

^९ न स्प completely worm-eaten.

^{१०} After वनस्पति about 3 syllables completely worm-eaten. They cannot be made out at all. Perhaps to read वनस्पतिरभिष्टूयत इति. The letter ति in इति missing as the corner of the leaf is broken.

^{११} Read ऊर्ध्वोऽन्नस्य.

^{१२} Not quite clear. Perhaps something is missing.

^{१३} ज looks more like ज than झ.

^{१४} A. B. 2. 2.

ऊर्ध्व ऊ षु ण । यथा सविता सर्वरक्षार्थं ऊर्ध्वः तिष्ठति एवमस्मद्रक्षार्थं
ऊर्ध्वः तिष्ठ । तथा च सन् भवानन्नस्य दाता । यदा वयं आज्येन त्वां अञ्जद्भिः
ऋत्विग्भिः विविधं हवामहे ॥ (१३)

ऊर्ध्वो नः पाह्यंसतो नि केतुना विश्वं समुत्तिष्ठं दह ।

कृषी न ऊर्ध्वाश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥

ऊर्ध्वः । ऊर्ध्वोऽस्माभि पाहि^१ अंहसः आहन्त्रीन्^२ रक्षसः ।
केतुना रश्मिना सन्दह च विश्वमन्त्रिणमत्तारं^३ राक्षसम् । कुरु चास्मांश्च-
रथाय^४ चरणाय जीवनाय च । लम्भयास्मान् देवेषु धनमिति ॥

ऊर्ध्वो नः । ऊर्ध्वोऽस्मान् रक्षसो निपाहि । तेजसा विश्वं रक्षः संदह ।
कुरु चास्मान् ऊर्ध्वान् चरणाय जीवनाय च । वेदय देवेषु अस्माकं
परिचर्याम् ॥ (१४)

पाहि नो अग्रे रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीषतो उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥

पाहि । पाह्यस्मानग्नेः^५ रक्षसः । पाहि च हिंसकाददातुः ।
पाहि च रीषतो^६ न्यूनीकुर्वतोऽपि च ताडयितुमिच्छतो महादीप्तेः^७ ॥

^१ Read ऊर्ध्वोऽस्मान् पाहि; or perhaps the following नि is taken
over here and we have to read ऊर्ध्वोऽस्माभिपाहि.

^२ Perhaps to read आहन्त्रीन्.

^३ Read विश्वमन्त्रिणमत्तारं.

^४ ऊर्ध्वान् is left out.

^५ Read पाह्यस्मानग्ने.

^६ Read रीषतो.

^७ यविष्ठय left out. Read महादीप्ते.

पाहि नो अग्ने । पाह्यस्मानग्ने रक्षसः । पाहि हिंसितुरदातुश्च ।
पाहि न्यूनीकर्तुः । अपिच ताडयितुर्महादीप्ते युवतम ॥ (१९)

घनेव विष्वग्वि जह्वराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मधुक् ।
यो मर्त्यः शिशीति अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशित ॥

घनेव । हनो^१ हन्तेन्द्रणघणो^२ भवति^३ । घनेनेय^४ लोष्टि^५ विष्व-
ग्विजह्वदातृत्^६ । तपुर्जम्भ यस्य जंभास्तपन्ति यातुधानात्^७ । जंभा दन्ता
दमेश्चेतनार्थात्^८ । दहन्तु^९ रश्मयः । योऽस्मभ्यं द्रुह्यति । परत्र सम्ब-
न्धा^{१०} । यो मर्त्योऽस्मानक्तुह्रियायुधैरिति^{११} । शिशीते^{१२} नूकरोति^{१३} ।
मा नः रिपुरीशिष्ट^{१४} ॥

^१ Read घनो.

^२ Read हन्तेर्द्रुघणो.

^३ This is not found in the Nirukta.

^४ Read घनेनेव. The letter घ is worm-eaten and looks like प.

^५ Perhaps to read लोष्टं.

^६ Read विष्वग्विजह्वदातृन्. After ह्य a letter, which is not clear, written and deleted with a dot above. Then दा is written.

^७ Read यातुधानान्.

^८ Not clear. The Dhātupāṭha has. जभ (जभी) 1. 415; यभ (जभ) मैधुने (विपरीतमैधुने) 1. 1029; जभि (जभ) नाशने 10. 176; दम्भु दम्भे 5. 23.

^९ Read दहन्ति. The letter न्तु not at all legible. It is not न्ति; it may be ति.

^{१०} Read सम्बन्धः

^{११} Read मर्त्योऽस्मानक्तुभिरायुधैरिति.

^{१२} शी and त in ते mostly worm-eaten.

^{१३} Read तनूकरोति.

^{१४} Read रिपुरीशिष्ट.

घनेव । यथा तप्तं लोहपिण्डं कार्मारो घनेन विष्वक् हन्ति एवं
अदातृन् सर्वतो जहि तापयितृदंष्ट्र । यो वा अस्मद्दोग्धा । यो वा अस्मान्
मर्त्यः आयुधैरत्यन्तं तनूकरोति । सः मा अस्माकं रिपुः ईशिष्ट ॥ (१६)

अग्निर्वित्रे सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥

अग्निर्वित्रे । अग्निः प्रायच्छत् सुवीर्यम् । अग्निः कण्वाय सौभगं
घनं च । अग्निः प्रावच्च मित्राणि । अपिच मेध्यातिथिमग्निः सातौ
सङ्ग्रामे उपस्तुतं च ऋषिम् । क्रियाशब्दश्चेदाद्युदात्तः ।

उपस्तुता उपमन्नाथमानाः (ऋ. वे. १. ११०. ५)

इति ॥

अग्निर्वित्रे । अग्निः प्रायच्छत् सुवीर्यं घनम् । अग्निः कण्वाय सुभ-
गत्वम् । अग्निः प्रावत् मित्राणि । अपिच मेध्यातिथिमग्निः सङ्ग्रामे उपस्तुतं
च आवत् ॥ (१७)

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्विति दस्यवे सहः ॥

अग्निना । अग्निना सह तुर्वशप्रभृतिं तदनुचरान् हवामहे राज-
ऋषीन्^१ । अग्निर्नयत् नववास्त्वादीनपि दस्यवे । सभोनो^२ दस्योर्यो
भवतितेति^३ । बृहद्रथो राजर्षौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

^१ Read राजर्षीन्.

^२ Read सहोऽन्नो.

^३ Perhaps to read सहोऽन्नं दस्योर्यद्भवतीति or सहोऽन्नं दस्योर्योऽभिभवितेति.

बृहद्रथा बृहतिर्विश्वमिन्वा^१ (ऋ. वे. ५. ८०. २)

इति बहुव्रीहावन्तोदात्त^२ इति ॥

अग्निना तुर्वशम् । अग्निना सह दूरात् तुर्वशं यदुं उग्रदेवं च राजर्षीन्
आह्वयामः । अग्निः नववास्त्वादीन् त्रीन् अनयत् उपक्षपयितुरभिभविता ॥ (१८)

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥

नि त्वाम् । निदधे^३ त्वामग्ने मनु^४ ज्योतिर्भृतमनेकस्मै^५ जनाम्^६ ।
स त्वं^७ दीप्यस्व कण्वे मधि^८ ऋताज्जातो हविर्भिरुक्षितः^९ । यं त्वां
नमस्यन्ति मनुष्या इति ॥

नि त्वामग्ने । निदधे त्वामग्ने मनुरनेकस्मै जनाय ज्योतिर्भूतम् ।
संदीप्यस्व कण्वे मयि यज्ञाज्जातो हविर्भिरुक्षितः । यं त्वां नमस्यन्ति मनु-
ष्याः ॥ (१९)

^१ Read बृहती विश्वमिन्वा.

^२ हुत्री partly worm-eaten.

^३ Read निदधे.

^४ Read मनुः

^५ Between ज्योतिर्भू and ने the two letters are not legible. तम
only a conjecture. They seem to have been scored. Read ज्योतिर्भूत-
मनेकस्मै.

^६ Read जनाय.

^७ Read स त्वं.

^८ Read मयि.

^९ Read हविर्भिरुक्षितः The letter ह partly worm-eaten.

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥

त्वेषासः । दीप्ता अग्ने बलवन्तो अर्चया^१ भिमा^२ न प्रत्येतुं शक्याः । रक्षस्वनो^३ बलिनालीनस्सदैव^४ यातुनावतो^५ यातुधानात् । एको मत्वर्थीयः पूरकः । सन्दह तथा विश्वःत्रिणमिति^६ ॥

त्वेषासः । दीप्ता अग्ने बलवन्तोऽर्चयो भयंकराः न प्रतिगमनाय । रक्षो-भिरभिभवितृभिर्युक्तात् सदैव यातुमावतः यो मत्सदृशस्त्वां उपगच्छति तस्माद्विश्वं रक्षः संदह इति ॥ (२०)

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुर्वाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत ॥

क्रीळम् । क्रीळतिः परिगमनार्थे । वो न इति सार्वविभक्तिके इति विभक्त्यनुक्रमण्यां^७ उक्तम् । क्रीडमानम् । यूयन्नद्धो^८ मारुतम्^९ ।

^१ Read अर्चयः

^२ Read भीमा.

^३ Read रक्षस्विनो.

^४ Read बलिनस्सदैव.

^५ Read यातुमावतो. Folio 31b ends with या.

^६ Read विश्वमत्रिणमिति. Here there is no figure to mark the end of the śūkta.

^७ This is the fifth of the 12 Anukramanīs of the author. Cf. note 3 or p. 168.

^८ Read यूयं शर्धो.

^९ The आ mark in मा lost as the edge of the leaf is broken.

शर्धो^१ वेगः शर्धतेराहननार्थात्^२ । अनर्वाणं प्रत्यृतमन्यस्मिन्नृधेशुभं^३
नोममानम्^४ । कण्वा अभि प्रायत ॥

क्रीळं वः शर्धः । क्रीळमानं यूयं मरुतां वेगं अप्रत्यृतमन्यस्मिन् । रथे
प्रशोभते तं कण्वा अभिप्रगायत ॥ (१)

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्जिभिः ।

अजायन्त स्वभानवः ॥

ये^५ पृषतीहिरश्वाभिः^७ पृष्टिर्युक्ता मृग्यः । ताभिः । ऋषिभिश्चा-
संस्थितैरायुधैः^८ । ऋष्टयः आयुधविशेषाः । अर्षति^९ प्रेरणार्थः । साकण्वा-
शीभिर्जिभिरलंकरणैः^{१०} । प्रसाधनमिति^{११} । अजायन्त प्रादुरनभवत्^{१२} ।
स्वेनैव भासमानाः स्वभृतभानवो वा । ह्यश्च^{१३} कानिचिदायुधानि वाशेस्त-
क्षणार्थात्^{१४} । अञ्जयोऽलंकरणानि ॥

^१ धं portion in धौ mostly worm-eaten.

^२ रा is completely lost as the corner of the leaf is broken. There is a small bit remaining, which looks like a part of the आ mark following a consonant. The reading is only a conjecture.

^३ Read प्रत्यृतमन्यस्मिन् । रथेशुभं.

^४ Add रथे before नोममानम्, which read शोभमानम्.

^५ Read प्रगायत.

^६ The pratika not separately given.

^७ Read पृषतीभिर्ह्रिभिः.

^८ Read ऋष्टिभिर्ह्रिभिःसंस्थितैरायुधैः.

^९ Read अर्षतिः.

^{१०} Read साकं वाशीभिर्जिभिरलंकरणैः.

^{११} This not wanted. (See note 5 on p. 290.)

^{१२} Read प्रादुरभवन्.

^{१३} Read वाश्यः instead of ह्यश्च.

^{१४} In the Dhātupāṭha there is only वाशु शब्दे (4. 54). Read वाशेस्त-
क्षणार्थात्.

ये पृषतीभिः । ये पृषद्वर्णैश्चैर्ऋषिभिश्चांसस्थैः साकं वाशीभिश्च कटहा-
कारैरायुधैराभरणैश्च अञ्जनसाधनैः सह प्रादुर्भवन्ति स्वदीप्तयः । तेषां शर्ध
इति ॥ (३)

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदानी ।

नि यामश्चित्रमृञ्जते ॥

इहैव^१ । इहैवेदानीं^२ श्रूयते एषां कशाशब्दाः यदामीषां हस्तेषु
स्थिता कशा अश्वाजन्यो वदन्ति । नि यामं चित्रमृञ्जते^३ । न्यजनमलं-
करणं^४ प्रसाधनमिति^५ ॥

इहेव शृण्वे । यदामी गमनप्रारम्भे हस्तस्था वाद्यन्यश्वाजिनीः
तदानीं समीपस्थितानामिव कशानामाहननशब्दः श्रूयते । किं च एते गमन-
प्रारम्भे प्रसाधनमात्मनः चित्रं कुर्वन्ति ॥ (३)

प्र वः शर्धीय घृण्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे ।

देवत्तं ब्रह्म गायत ॥

प्रवः । प्रगायत यूयं शर्धीय मारुताय वर्षणनीलाय^६ दीप्तयशसे
बलवते देवदत्तं ब्रह्म । देवेभ्यो यद्दीयते तद्देवत्तमिति ॥

^१ इ completely worm-eaten. The first ए mark in इहै is partly worm-eaten. Read इहेव.

^२ Read इहेवेदानीं.

^३ Read चित्रमृञ्जते.

^४ Read न्यजनमलंकरणं.

^५ Evidently it is this that has unnecessarily crept into the commentary of the previous stanza also. See note 11 on p. 289.

^६ Read वर्षणनीलाय. The letter ला mostly worm-eaten.

प्र वः शर्धाय । प्रगायत यूयं वेगवते वृक्षादीनां ध्वंशं कुर्वते दीप्तयशसे
बलवते मारुताय देवदत्तं गार्ग्यल्लिङ्गम् ॥ (४)

प्र शंस गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।

जम्भे रसस्य वावृधे ॥

प्रशंस । स्तुभि^१ गोषु जातं हन्तुमशक्यं क्रीळं क्रीळं^२ यच्छर्धो मारुतं
तद्रसस्य गवां पयसो जंहे^३ वावृधे । जंभमत्रोदकं^४ मन्यत^५ इति ॥

प्र शंस । प्रस्तुहि गोषु स्थितमहन्तव्यं क्रीळमानं यच्छर्धो मारुतं
तद्रसस्य पयसोऽन्तर्वावृधे । जम्भशब्द उदरवचनः । पृश्निर्धैवै पयसो मरुतो
जाताः इति ब्राह्मणम् ॥ (५)

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः ।

यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥

क्रोधः^६ । आकारः प्रश्नं स्फुटीकरोति । को वो वर्षिमृतमो^७ नेतारो
द्यावापृथिव्योः कम्पयितारः । ग्मा भूर्गमनादिति । यदिमे अन्तमभ्रमिव^८
वृक्षादीनामनायासेन धूनुथ ॥

^१ Read स्तुहि.

^२ It ought to be क्रीळं क्रीळमानं.

^३ Read जम्भे.

^४ Read जंभमत्रोदकं.

^५ It looks as if something is missing. May be that the commentator wanted अन्यत्र or some such thing.

^६ Read को वः

^७ Read वर्षिमृतमो.

^८ भ्रमि mostly worm-eaten and cannot be deciphered. Only a conjecture.

को वो वर्षिष्ठः । यदा मरुतः समीपमिव सर्वमेव परिगृह्य कम्पयथ तदानीं मरुतो युष्माकं को वर्षितृतमो दिवश्च पृथिव्याश्च कम्पयितारः । आकारः पूरणः ॥ (६)

नि वो यामाय॑ मानुषो॒ दध्र॒ उ॒ग्राय॑ म॒न्यवै॑ ।

जिही॑तु पर्वतो गिरिः ॥

नि वः । निदध्रे स्थूणादिकं दृढं भूम्यं^१ युष्माकं यामाय भीतो यामाद्भीतो^२ योऽयं उद्गूर्णोऽभिमन्यतेऽवस्थितान् । अपिच^३ यस्मिन् यामनि स्वस्मात् स्थानाच्चलति पर्ववान् गिरः^४ । गिरिशते समुद्गूर्णो भृत्येति^५ ॥

नि वो यामाय । निदध्रे स्थूणादिकं युष्माकं गमनाय उद्गूर्णाय अभिमन्त्रे । स्थूणादिकं दृढं निहन्ति मानुषः पर्ववान् गिरिश्च कम्पते ॥ (७)

येषाम॑ज्जेषु पृथिवी जु॒जु॒र्वा इ॒व वि॒स्पतिः॑ ।

भिया॑ यामेषु॒ रेजते॑ ॥

येषाम् । येषामुत्क्षेपकेषु यामेषु पृथिवी रतीर्णेऽयं^६ जीर्ण इव

^१ Read भूम्यां

^२ भीतो यामाद्भीतो not clear.

^३ First written वस्थिते ननपि च. Then the ए mark in ते crossed and the first न after त converted into आ mark, so that we have वस्थितानपि च.

^४ Read गिरिः

^५ This must be the quotation from Nirukta गिरिः पर्वतः समुद्गूर्णो भवति (नि. १. २०). Or Perhaps to read गिरिर्गतातेः समुद्गूर्णो भवति इति.

^६ Read विस्तीर्णयं.

विश्वपतिः नृपतिः^१ चरैरभिभूयमानो^२ भयेन कम्पते । परयान्वयः इति ॥

येषामज्मेषु । येषामुत्क्षेपकेषु गमनेषु पृथिवी ओषधिवनस्पतियुक्ता
जीर्णो राजा इव परबलागमने कम्पते मिया । पूर्वत्र संबन्धः ॥ (८)

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरैतवे ।
यत्समीपतुं द्विता शवः ॥

स्थिरम् । यतोऽमी जातस्तन्दन्दानं चस्तत्^३ स्थिरं हि भवति ।

वेद जानमेषाम् (ऋ. वे. ५. ५३. १)

इति । वयः पक्षिणश्चामी मातुरन्तरिक्षाज्जाताः सर्वदा निर्गन्तुः^४ ।
किञ्च यदिदं सर्वतो^५ भवति अनुव्याप्नोति^६ तदेषां शवश्च द्विधा या^७ वर्तते
दिवि च भूम्यां चेति ॥

^१ What is written appears to be विश्वपतिन्नृप rather than विश्वपतिर्नृप.
With this the line ends. The corner of the leaf is broken and one
letter in the next line is gone. I conjecture it to be तिः

^२ च is clear. अभिभूयमानो is also clear. In between the letters are
worm-eaten completely. There is space only for three marks, which
may be ए mark, र and र or two ए marks and र. So what is written
must be चरैरभिभूयमानो or चरैरभिभूयमानो. Read परैरभिभूयमानो.

^३ Read जातास्तज्ज्ञानम् । तत् .

^४ Read निर्गन्तुम् .

^५ Folio 32a ends with सर्व. The corner of the page is broken
and the beginning of the line is gone. सर्वतो only a conjecture.

^६ After भवति a few letters completely worm-eaten. प्राप्ति is clear.
The ए mark before this can just be made out. The letter before
this is a conjunct consonant with य as second member. अनुव्याप्नोति
is only a conjecture.

^७ या not wanted.

स्थिरं हि । स्थिरं हि जन्म मरुतां वयश्च मातुर्निर्गमनाय न पुनः जननाय
मातरं प्रविशति । यच्चैषां सर्वं जगदनुभवति तद्वलं द्विधा भवति दिवि च
पृथिव्यां च इति ॥ (९)

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वन्नत ।

वाश्रा अभिञ्जु यातवे ॥

उदुत्ये । उदुत्तता मिविदता^१ अकुर्वन् । गिरो माध्यमिका या
वाचः पुत्राः । काष्ठा अपो ज्येष्ठ गमनेषु^२ । वाश्रा धेनश्चाहिगतजानुकं^३
तृणोत्पादम् । तेन यातुमकुर्वन्^४ । सञ्चारयन्ति गा इति ॥

उदु त्ये । उदत्तता उन्नता अकुर्वन् विस्तीर्णौषधीरकुर्वन् अमी प्रेरितारः
शब्दायन्तो दिशो गमनेषु यदा गच्छन्त्योषधीभिः विस्तारयन्ति दिश इति ।
तथा धेनूश्च अभिगतजानुकं यातुमकुर्वन् । ओषधीसद्भावादुत्क्षिप्तपादाश्चरन्ति
धेनव इति ॥ (१०)

त्यं चिद्धा दीर्घं पृथुं मिहो नपातुममृधम् ।

प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥

त्यच्चित् । त्यच्चिदपि दीर्घं पृथुं मिहो नपातं शुष्णं मेघरूपमर्हिसितं
परैः प्रच्यावयन्ति यामभिरायुधैः स्वगमनैर्व्या^५ ।

मिहो रनपातं सुप्रथं^६ तमोगाम् (ऋ. वे. ५. ३२. ४)

इति ॥

^१ Read उदत्त दिवि तता.

^२ Read अपोऽज्मेषु गमनेषु.

^३ Read धेनूश्चाभिगतजानुकं. The letters आहि mostly worm-eaten.

^४ तु mostly worm-eaten.

^५ Read स्वगमनैर्व्या.

^६ Read मिहो नपातं सुप्रथं.

त्यं चिद्ब्रह्म । त्यं चित् खलु दीर्घं विस्तीर्णं मेघस्य पुत्रं अमृदुं गमनैः
प्रच्यावयन्ति मरुतः । इदं शिलोच्चयाभिप्रायमिति ॥ (११)

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन ।
गिरीरँचुच्यवीतन ॥

मरुतः । मरुतो यद्ध वो^१ बलं भवति तेन जनं^२ तेनैव ते^३
प्रापयथ । तेनैव गिरीश्चाचुच्यवीनतेति^४ ॥

मरुतो यद्ध वः । मरुतो यद्धो बलं तज्जनांश्च्यावयति । तच्छिलोच्चया-
नपि च्यावयति ॥ (१२)

यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना ।
शृणोति कश्चिदेषाम् ॥

यद्ध । यदा खलु यान्ति मरुतस्तदानीं स ह^५ ब्रुवतेऽध्वनि सह
शब्दं कुर्वन्ति । शृणोति कश्चिदप्येतेषाम् । तं शब्दं सर्वो जन^६ शृणोतीत्यर्थ
इति ॥

यद्ध यान्ति । यदा खलु यान्ति मरुतः तदानीं मार्गेऽमी सह शब्दं
कुर्वन्ति । तं शब्दमेवां कश्चिदपि शृणोति । सर्वो जन आगोपालं शृणोति ॥ (१३)

^१ ह missing in the MS. Between य and वो there is space left blank for a letter.

^२ Read जनान्.

^३ तेन not wanted twice. The word ते too seems unwanted.

^४ Read गिरीश्चाचुच्यवीतनेति.

^५ Read सं ह. Or was सह his reading ?

^६ Read जनः

प्र यात शीर्भमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः ।
तत्रो षु मादयाध्वै ॥

प्र यात । प्रयात शीघ्रमश्वैः । सन्ति कण्वेषु युष्माकं परिचर्याः ।
तत्रैव कण्वेषु शदु^१ मदत ॥

प्र यात । उद्युक्ता भवत क्षिप्रं शीघ्रैरश्वैः । सन्ति कण्वेषु वः परिचर्याः ।
तत्र सुष्ठु मदत ॥ (१४)

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् ।
विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥

अस्ति हि । अस्ति हि सुमदाय युष्माकमिदं सूक्तम् । अपि वा
स्मसि स्म सो^२ वयं^३ चैषां भवतामश्विमप्यायुः^४ जीवितुमिति^५ ॥

अस्ति हि ष्म । अस्ति हि मदाय वः अस्मासु स्तोत्रम् । तथैषां स्तोतारो
वयं परिपूर्णमायुर्जीवितुं भवामः ॥ (१५)

^१ Read सुष्ठु.

^२ सो seems not wanted.

^३ व partly worm-eaten.

^४ Read भवतां विश्वमप्यायुः

^५ Here there is the figure 5 to mark the end of the Sūkta.

कद्धं नूनं कंधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः ।
दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥

कर्थ^१ । कदा खलु स्तोत्रप्रीताः^२ पिता पुत्रमिव हस्तयोरस्मान् दधिध्वे
यज्ञाय वृक्तबर्हिषो यष्टव्या इति ॥

कद्धं नूनम् । सुखं पुरा स्तोत्रप्रीताः पिता पुत्रमिव हस्तयोरस्मान् दधिध्वे
यज्ञार्थं छिन्नबर्हिषो मरुतः ॥ (१)

कं नूनं कद्धो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः ।
कं वो गावो न रण्यन्ति ॥

क नूनम् । क सम्प्रति यूयं स्थ । कदा च वोऽर्थं गमनम् ।
अथोऽर्तेः । गन्ता दिवोऽस्मान् प्रति । पृथिव्या गताश्च^३ न पृथिव्या
गच्छत । क च युष्मान् गा इव रमन्ति ॥

क नूनम् । क सम्प्रति यूयं स्थ । क वो गमनं भवति । गच्छत शुलो-
कात् । इहागताश्च न गच्छत पृथिव्याः । क युष्मान् पशूनिव रमयन्ति ॥ (२)

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता ।
को ३ विश्वानि सौभगा ॥

^१ Read कद्ध.

^२ Read स्तोत्रप्रीताः

^३ Perhaps to read पृथिव्यां आगताश्च.

क वः । क वस्सुम्नानि नवतराणि । सुभ्रं सुमे सुम्नाते^१ । प्रजा वै पशवः सुम्नम् (तै. ब्रा. ३. ३. ९९) इति ब्राह्मणम् । मरुतः क सुविता सुविता^२ शोभनानि प्राप्यानि । सुवितं स्वेतेः ।

पुरस्मभ्यं^३ सुविताय देव (ऋ. वे. १. १८०. ९. ३)

अथापि सौतेः सुवितो भवति^४ ॥

सुवित स्तोमं सुवितो दिवं गाः (ऋ. वे. १०. ५६. ३)

इति । अत्र निरुक्तम् । सुविते सूते सुगते^५ प्रजायामिति वा । सुपिते^६ मा या^७ इत्यपि निगमो^८ भवति इति^९ । क च वो विश्वानि^{१०} सौभगानि ॥

क वः सुम्ना । क वः सुखानि नवतराणि मरुतः । क वा शोभनगमनानि कल्याणानि । अत्र यास्कः—सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायां इति वा इति । क वा वः सर्वाण्येव सौभगानि ॥ (३)

^१ Perhaps to read सुम्नं सुखं सुम्नाते:

^२ Repetition not wanted.

^३ Read पुनस्मभ्यं.

^४ Under व there is an anusvāra. Perhaps the scribe भवन्ति. The passage not quite clear.

^५ Written सुगते. Then the tail of the ऊ mark struck off and सु remains.

^६ Read सुविते.

^७ Read धाः. The letter या slightly worm-eaten. But it is decidedly या and not धा.

^८ T. S. 1. 2. 10. 2.

^९ The passage in nirukta is: सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धाः इत्यपि निगमो भवति. (नि. ४. १७). The expression अत्र निरुक्तम् suggests that this Nirukta passage is on सुवित स्तोमं etc. But that mantra does not occur in the Nirukta.

^{१०} नि slightly worm-eaten.

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासुः स्यातन ।
स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥

यद्यूयम् । यद्यपि यूयं^१ पृश्निमान्तरो^२ मर्ता भवथ । मर्तत्वं मरुतां कदाचित् प्रादुर्भवन्ति कदाचित्तिरोभवन्तीति^३ । यदि वा मरुतामपि मर्त्यत्वमभूणामिवास्तीति^४ चेदादवगन्तव्यम्^५ । अथापि वः स्तोतामृत एव स्यादिति^६ ॥

यद्यूयम् । यद्यपि यूयं पृश्निमातरो मर्ता भवथ तथापि युष्माकं स्तोता भवति अमृत इति ॥ (४)

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः ।
पृथा यमस्य गादुप ॥

मा वः^७ । मृगो मृगयतेः । भर्गो^८ मार्गेष्टर्गतिकर्मण इति यास्कः^९ ।

^१ यं completely worm-eaten.

^२ Read पृश्निमातरो.

^३ What is usually found is that the Maruts, once mortals, became immortal. This is the first time that their occasional mortality and immortality in turns is met with. Read प्रादुर्भवति and तिरोभवति instead of the plural.

^४ After पि some letter written and completely scored off. Then मर्त्यत्व begins. Read मर्त्यत्वमभूणामिवास्तीति.

^५ Read वेदादवगन्तव्यम्.

^६ Folio 32b ends with स्या.

^७ Pratika not separately given.

^८ This word mostly worm-eaten. Only a conjecture from what remains.

^९ Cf. मृगो मार्गेष्टर्गतिकर्मणः (नि. १. २०). I have copied the passage exactly as it is in the MS. from मृगो.

यथा भृगो^१ यवसे सस्ये निरोधाय^२ कर्षकैरेवं माभूज्जरिता युष्टानसेवनीयः^३ । मा च यमस्य पथोपगात् मा गा मृत्युमिति^४ ॥

मा वो मृगः । मा भूद्युष्माकं मृग इव यवसे स्तोता असेव्यः । मा चोपगमद्यमस्य पथा मोपगच्छतु मृतो वैवस्वतस्य पथा इति ॥ (९)

मो षु णः परापरा निऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।
पृदीष्ट तृष्ण्या सह ॥

मो षु णः । मैवास्मान् परा^५ । निऋतिरवत्ति निवर्तेन्निरमयतीति यास्कः^६ । दुर्हणा हन्तुमशुशका^७ । वधीत् । पतनु^८ सा तृष्ण्या सहा^९ । तृष्ण्या चास्माकं पतनु । पदिः पतिना समानार्थ इति ॥

मो षु णः । मैवास्मान् अधोधो दुःखेन हन्तव्यं दारिद्र्यं वधीत् । सा निऋतिर्मदीयया तृष्ण्या सह पतनु । धनसद्भावे हि तृष्ण्या विनश्यति ॥ (६)

^१ Read मृगो.

^२ आ mark in धा worm-eaten.

^३ Read युष्मानसेवनीयः

^४ It looks as though what is written is मागान्मृत्युमिति or मागान्मृत्युमिति.

^५ The leaf is badly worm-eaten from मो षु. But the letters can be made out. After प the corner is broken. I guess that रा must have been broken off. In the text there is परापरा. Here there is no space for that. The next line begins निऋति.

^६ Passage not clear. What Yāska says is निऋतिर्निरमणात् (नि. २. ७).

^७ Perhaps to read हन्तुमशुशका.

^८ Read पतनु.

^९ Read सह.

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वश्चिदा रुद्रियासः ।

मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥

सत्यम् । सत्यं दीप्ता बलवन्तो निरुदके देशे रुद्रपुत्रा वृष्टिं कुर्वन्ति वातवर्जिताम् । महतीमनिवाते त्वभिर्वर्षतु इति यजुः^१ ।

न भृष्यन्ते^२ युवतयोऽवाताः (ऋ. वे. ६. ६७. ७)

इति तत्पुरुष इति ॥

सत्यं त्वेषाः । सत्यं दीप्ता बलवन्तो निरुदकेऽपि देशे रुद्रपुत्रा वृष्टिं कुर्वन्ति निरन्तरम् ॥ (७)

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति ॥

यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥

वाश्रेव । धेनुरिव विद्योतमाना माध्यमिका गौः शब्दं कुरुते । वत्समिव माता धेनुः विद्युन्मरुतः सैवते^३ । यदैर्भिवृष्टिः सृज्यत इति ॥

वाश्रेव । अभिनवप्रसूता धेनुरिव विद्युत् गर्जितशब्दं करोति । वत्समिव माता सचते लोकम् । यदैर्भिरुद्भिर्वृष्टिः सृज्यते ॥ (८)

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।

यत्पृथिवीं द्युन्दन्ति ॥

^१ Not traced.

^२ Read भृष्यन्ते.

^३ Perhaps to read सेवते.

दिवा चित् । अवहि^१ चान्धकारं कुर्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन यदा पृथिवीं केधन्ति^२ ॥

दिवा चित् । अह्वयप्यन्धकारं कुर्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यथा पृथिवीं क्लेदयन्ति ॥ (९)

अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्य पार्थिवम् ।

अरेजन्त प्र मानुषाः ॥

अथ । अधाथौ समानार्थौ निर्दिष्टाया पा^३ निर्दिश्यमानाया वा क्रियाया आनन्तर्यं ब्रूतः । ततश्च स्वनादनन्तरं^४ इत्यर्थो भवति^५ । स्वेन-
र्दानदनन्तरं^६ मरुतां विश्वं ग्रहं^७ भूमिषुकं^८ प्रकंपते । तथा नुषाश्चेति^९ ॥

अथ स्वनात् । अनन्तरं मरुतां स्वनात् पार्थिवं विश्वं सद्य अरेजत
अकम्पत । सीदन्यस्मिन्निति सद्य गृहम् । प्रकर्षेण मानुषाश्च अरेजन्त ॥ (१०)

मरुतो वील्लुणाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।

यातेमखिद्रयामभिः ॥

^१ Read अहि.

^२ Read क्लेदयन्ति.

^३ Read वा.

^४ Read स्वनादनन्तरं.

^५ भ completely worm-eaten.

^६ Perhaps to read only स्वनादनन्तरं.

^७ Read विश्वं ग्रहं.

^८ भू completely worm-eaten. Only a conjecture. Read भूमिष्ठं.

^९ Read तथा मानुषाश्चेति.

मरुतः । मरुतो दृढैः पाणिभिः सहिताः ।

रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी (ऋ. वे. ७. ७३. ४)

इति बहुव्रीहिः । चित्रा नदीरनु । तत्समीप इत्यर्थः । यात यूषमिवेः रभि-
रखिद्रयामभिरच्छिन्नैर्गमनैः^१ । खिदिश्च छदीकरणार्थः ।

समित्तान् वृत्रहाखिदत् (ऋ. वे. ८. ७७. ३)

इति ॥

मरुतो वीळुपाणिभिः । मरुतो दृढैः पाणिभिः सह चित्रा नदीर्लक्षीकृत्य
ताः पूरयितुं यात अच्छिद्रैर्गमनैः ॥ (११)

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अध्वास एषाम् ।

सुसंस्कृता अभीशवः ॥

स्थिता वरा^२ । स्थिरा वः सन्तु रथनेमयः । अथ परोक्ष^३ । रथा
अध्वास एषाम् । सुसंस्कृतता^४ भवन्त्वभीशवश्च । अभीशवो यैश्चान-
मिशते^५ । अपि वा शयतेर्गतिकर्मणः । यैश्चानहिनयन्तीति^६ । यास्कस्तु
अभीशवोऽह्नश्नोतेः^७ इति ॥

^१ Read यात यूषमेभिरखिद्रयामभिरच्छिन्नैर्गमनैः

^२ Read स्थिरा वः

^३ Read परोक्षः

^४ Read सुसंस्कृता.

^५ Read यैश्चानभीशते.

^६ Read यैश्चानहिनयन्तीति.

^७ Read अभीशवोऽह्नश्नोतेः Cf. अभीशवोऽह्नश्नुवते कर्माणि. (नि. ३. ९).

स्थिरा वः सन्तु । आगच्छतां भवतां रथनेमयः स्थिराः सन्तु ।
अथ परोक्षः । रथा अश्वश्चैषां स्थिराः सन्तु । सुसंस्कृताश्च अश्वप्रग्रहा
भवन्तु ॥ (१२)

अच्छां वद तनां गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।

अग्निं मित्रं न दर्शेतम् ॥

अच्छ । वद तथा गिरा । दुहिता चाद्युदात्ता^१ भवति ।

दक्षस्य पितरन्नना^२ (ऋ. वे. ३. २७. ९)

इति । रश्मिश्चेदन्तोदात्तो भवति ।

एतं मे स्तोमं तना (ऋ. वे. १०. ९३. १२)

इति । स्तोत्रं ब्रह्मणोऽन्नस्य पतिम् । मरुतद्गणः^३ । तेन सहितमग्निं मित्रं च^४
दर्शनीयमिति ॥

अच्छा वद । अभिवद तथा गिरा स्तोत्रं ब्रह्मणस्पतिं अग्निं मित्रमिव च
दर्शनीयं मारुतं गणम् ॥ (१३)

मिमीहि श्लोकमास्ये पुर्जन्य इव ततनः ।

गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥

^१ Read वेदाद्युदात्तो.

^२ Read पितरस्तना.

^३ Perhaps to read मरुतां गणम् .

^४ The text has मित्रं न.

मिमीहि । कुरु प्रथमं श्लोकमास्ये । श्लोकयतिः स्तुत्यर्थः ।
शृणातेः^१ श्लोक इति यास्कः^२ । निमित्तं^३ च श्लोकं पर्जन्य इव वृष्टिं
ततनः । तथा गाय गायत्रमुक्थार्हमिति ॥

मिमीहि श्लोकम् । निर्मिमीहि पूर्वं श्लोकमास्ये । अथ तं पर्जन्य इव
वृष्टिं विस्तारय । गाय गायत्रं च साम उक्थार्हं स्तोतः ॥ (१४)

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनुस्युमर्किणम् ।
अस्मे वृद्धा असन्निह ॥

वन्दस्व । स्तुहि मारुतं गण^४ । दीप्तं शब्दवन्तं^५ अर्किणं स्तुति-
मन्त्रं^६ अस्माकमिह वृद्धा मरुत इति^७ ॥

वन्दस्व मारुतम् । स्तुहि मारुतं गणं दीप्तं स्तुतिकामं शब्दवन्तम् ।
अस्मासु भवन्तु प्रवृद्धा इह मरुतः ॥ (१५)

^१ Read शृणोतेः

^२ N. 9. 9.

^३ Read निर्मितं. In the MS. there are only two म letters without a dot between.

^४ Read गणम् .

^५ Folio 33a ends with शब्द.

^६ Read स्तुतिमन्त्रं.

^७ Here there is the figure 6 to mark the end of the Sūkta.

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥

प्र यन्^१ । प्रास्यथामुतोऽन्तरिक्षात् तेज इव यदा मननीयं शर्धः तदानीं कस्य कर्मणा संगच्छथेति शेषः । कस्य वर्षसा^२ । वर्षः^३ स्तोत्रम् । वृणोतेः । कं च जनं^४ याथ । कं च जनं प्राप्नुतेति शेषः । कं याथ कं भ गच्छथ^५ इति च अष्टम्^६ । धूतय इत्यामन्त्रणं स्थिराणां कंपयितार इति ॥

प्र यदित्था । प्रास्यथ इत्थं मरुतो दूरात् यत्तेज इवात्मीयं शब्दम् । तत् कस्य कर्मणा मरुतः । केन वा वेष्टिताः । कं च देशं यूयं याथ । कं वा तत्र पुरुषं हे कम्पयितारः ॥ (१)

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदै वीळ् उत प्रतिष्कभै ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥

^१ Read प्र यत्.

^२ र्ष is written प with a small crescent mark above.

^३ Here र्ष is written प with a dot above.

^४ स्तोत्रं वृ is in tact. After that, जनं is quite clear, though slightly worm-eaten. The ए mark and ण in णो completely worm-eaten; also त in ते and कं च. Reading only a conjecture.

^५ After याथ कं and before भ गच्छथ the scribe has by mistake written the following, which should really come after उत प्रतिष्कभै in the commentary of the next verse: भे किञ्च तानि वीळ्नि सपन्नानां प्रतिष्कभनाय भवन्तु युष्माकं बलमस्तु स्तोतव्यमुपबृंहकर्मा मर्त्यस्य मायावत इति पराभयत् । Read कं ह गच्छथ instead of कं भ गच्छथ. See note 4 on p. 307.

^६ Read स्पष्टम्.

स्थिरा । स्थाणि^१ युष्माकं सन्त्वायुधानि शत्रून्^२ प्रति पराणुदे
निरसनाय । विन्द्रे^३ उत प्रतिष्कम्भे^४ । किं च तानि वीळूति सपत्नानां
प्रतिष्कम्भनाय भवन्तु । युष्माकं बलमस्तु स्तोतव्यम् । उपबृंहकर्मा^५ मर्त्यस्य
मायावत इति ॥

स्थिराः । स्थिराणि युष्माकं सन्त्वायुधानि शत्रूणां प्रेरणाय । अपि च
दृढं च प्रतिष्कम्भितुं युष्माकमस्तु बलमपि अतिशयेन स्तोतव्यम् । मा मायावतो
मर्त्यस्य अयजमानस्य ॥ (२)

परा ह यत्स्थिरं ह्यथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथेन वृनिनः पृथिव्या व्याज्ञाः पर्वतानाम् ॥

परा भ^६ यत्^७ । पराह्य यथा^८ स्थिरं नरो वर्तयथ प्रेरयथ च गुरु ।
तदानीं विधथन^९ मध्येन^{१०} गच्छतथ^{११} वनवतो वृक्षान् पृथिव्याः स्वभूतान् ।

^१ Read स्थिराणि.

^२ The क mark and न् in शत्रून् and प्रति mostly worm-eaten; very difficult to decipher.

^३ Read वीळु.

^४ The portion from भे written by mistake between कं याथ कं and भ गच्छथ in the commentary on the previous verse. See note 5 on p. 306. Read प्रतिष्कम्भे.

^५ Evidently something left out. Or perhaps this is in the etymology of पनीयसी and read स्तोतव्यं उपबृंहकर्मा । मा मर्त्यस्य etc.

^६ Read ह.

^७ Here ends the portion written by mistake in the commentary on a previous verse. See note 4 above.

^८ Read यथा.

^९ Read विधाथन.

^{१०} Read मध्येन.

^{११} Read गच्छथ.

पि^१ याथन चाशाः पर्वतानाम् । आशाः शाखाः आशेरथाते^२ । पर्वताः
वृक्षाः^३ पर्वन्त इति । यद्वा शिलोच्चयानां पर्यन्ता आशाः ।

प्र वेपयन्ति पर्वतान् (ऋ. वे. १. ३९. ५)^४

इति ॥

परा ह । पराहथ यदा स्थिरं पर्वतादिकं वा नरो गुरुभारमपि शिलादिकं
तृणमिव चलयथ तदा पृथिव्या वृक्षान् मध्येन गच्छथ । तथोपरि च पर्वतानां
दिशो मध्येन गच्छथ विविञ्चन्तः ॥ (३)

नहि वः शत्रुर्विविदे अग्निं द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिंदाधृषे ॥

नहि^५ वः शत्रुर्ज्ञायतेऽन्तरिक्षे न च भूम्यां रिशादसः । युष्माकम-
स्तु तविषी तना । तनेवितता^६ । युजा योगेन रुद्रपुत्राः शीघ्रमेव शत्रूणा-
माधर्षणाय ॥

न हि वः । न हि^७ वः शत्रुर्ज्ञायते स्वर्गे न च भूम्यां रिशातामसितारः ।
युष्माकमस्तु बलं हविरिक्षणेन धनेन सहायेन रुद्रपुत्राः क्षिप्रं शत्रूणामाधर्ष-
णाय ॥ (४)

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मस्तो दुर्मदा इव देवासः सर्वथा विशा ॥

^१ Read वि.

^२ Perhaps to read आशेरते इति.

^३ क्षाः completely worm-eaten.

^४ Also R. V. 3. 26. 4 and 8. 7. 4.

^५ Pratika not separately given.

^६ Perhaps to read तना । तनोतेः । वितता.

प्र वेपयन्ति । स्पष्टः पूर्वार्धः । पर्वताः शिलोच्चयाः ।

वपन्ति मरुतो मिहम् (ऋ. वे. ८. ७. ४)

इत्यत्र पर्वता मेधाः^१ । ते^२ तेन स्पष्टः । प्रैवाममध्वं^३ मरुतो दुर्मादा^४ इव ।
सुरया मत्ता दुर्मदाः । देवासः सर्वधा^५ विशा सहिताः । विशो मनुष्या इति ॥

प्र वेपयन्ति । प्रकम्पयन्ति शिलोच्चयान् । पृथक्कुर्वन्ति वनस्पतीन् ।
इत्थं मधुमत्ता इव प्रगच्छथ देवा मरुतः सर्वैरनुचरैः सह ॥ (५)

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥

उपो । उपयुद्ध्वं^६ रथेषु पृषतीः । प्रष्टिभूत्वा^७ वहति रोहितः ।
प्रष्टिः प्राश्नुतेः । द्वयोर्योगो युज्यते । युष्माकं यामाय पृथिवी चिदाश्रोत्
अनुजानाति गमनमन्तरिक्षे । अबीभयन्त मानुषा इति ॥

उपो रथेषु । यूयं रथेषु पृषद्वर्णा अश्वा उपायुद्ध्वम् । प्रष्टिभूत्वा वहति
रोहितवर्णोऽश्वः । तं चोपायुद्ध्वम् । आशृणोति भवतां गमनाय पृथिवी किं
मरुत आगच्छन्तीति । भयेन बिभ्यन्ति च मानुषाः ॥ (६)

^१ In the second pāda.

^२ This word not necessary. Or perhaps to read न तेन स्पष्टः or तेन न स्पष्टः

^३ Reading uncertain. प्रैवागमध्वं is perhaps the reading.

^४ Read दुर्मदा.

^५ Read सर्वधा.

^६ Perhaps to read उपायुद्ध्वं.

^७ Read प्रष्टिभूत्वा.

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।
गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कण्वाय बिभ्युषे ॥

आ वः । आवृणीमहे वः शीघ्रं तनाय । कुकं कनस्तनय^१ इत्यप-
त्यनामनि^२ । तनोतेस्सन्तम्यर्थात्^३ । कमिति चतुर्थ्या^४ परो निपात उद्ग्रहणा-
र्थीयस्सर्वत्र । रुद्रपुत्राः । रक्षणं गच्छत शीघ्रमस्मानवसा यथा पुरा
अस्मान् गतवन्तः कण्वायेत्यं बिभ्युषे यन्त^५ मद्रक्षणार्थमागच्छथेति ॥

आ वो मक्षू । आवृणीमहे युष्माकं रुद्रपुत्रा रक्षणं पुत्राय । तथा सति
गच्छत सम्प्रत्यस्मात् रक्षणेन । यथा पुरान्येषां आह्वानं एवं बिभ्युषे कण्वाय
गच्छत इति ॥ (७)

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।
वि तं युंयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥

युष्मेषितः । युष्माभिः प्रेषितो यदि वान्यैर्मरुतैः प्रेषितो योऽ-
स्मानह^६ आगच्छति^७ । सपत्नोह^८ आभवतीति । तमस्मत्तः^९ पृथक्कुरु^{१०}
शवसा ओजसा धौष्टाकीणैश्चावनैः^{११} ॥

^१ Read तुक् तोकं तनय instead of कुकं कनस्तनय.

^२ Read इत्यपत्यनामनि. Nigh. 2. 2.

^३ Read तनोतेस्सन्तम्यर्थात्.

^४ च and र्थ्या partly worm-eaten. Read चतुर्थ्याः

^५ Perhaps to read गन्त.

^६ Read योऽस्मानभव.

^७ Folio 33b ends with आग.

^८ Read सपत्नोऽभव.

^९ The initial त completely worm-eaten. Only a conjecture.

^{१०} Read पृथक्कुरुत.

^{११} Read यौष्माकीणैश्चावनैः

युष्मेषितः । युष्माभिः प्रेषितो मरुतो मर्त्यैर्वा प्रेषितः यो महानस्मानाहि-
नस्ति तं यूयं शवसा अस्मत्तः पृथक्कुरुत ओजसा च । तथा यौष्माकीनैः
परिरक्षणैश्च अस्मान् अवत इति ॥ (८)

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।
असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥

असामि । असाधारणं यूयमेव प्रयष्टव्याः । कण्वं दद धारयत
प्रचेतसः । असामिभिर्मरुत आगच्छतास्मानूतिभिश्शीघ्रं वृष्टिमिव विद्युत
इति^१ ॥

असामि हि । प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रकृष्टज्ञानाः कण्वं हि मां असाधारणं
मनुष्येभ्यः पतिं विदत्त । असाधारणैश्च पालनैः अस्मानागच्छत वृष्टिमिव विद्युतः
शीघ्रम् ॥ (९)

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयुः शवः ।
कृषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥

असामि^२ । अनिरुक्तम्^३ । असाम्योजो विभृथा सुसमाप्तं^४ बलं
विभृथ कल्याणदाना इति^५ । किञ्च असामि सवश्च^६ विभृथ । तथा

^१ After असामिभिर्मरुत अ the line is completely worm-eaten. वृष्टिमिव
विद्युत इति is sufficiently clear though mostly worm-eaten. In between
it is only a conjecture from the small bits that remain.

^२ अ, at the end of the line, completely gone.

^३ Read अत्र निरुक्तम्.

^४ Read विभृता सुदानवः । असुसमाप्तं.

^५ N. 6. 23.

^६ Read शवश्च.

सति य ऋषिद्विद् परिवीतो मन्युना तस्मै इषुमिव सृजत भता
द्वेषमिति^१ ॥

असाम्योजः । असाधारणं बलं बिभ्रथ शोभनदाना असाधारणं वेगं च
कम्पयितारः । कण्वं मां यो द्वेष्टि तस्मै परितो मन्यमानाय शरमिव द्वेषं विसृजत
इति ॥ (१०)

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥

उत्तिष्ठ । ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तम् । तस्मिन्नन्ये चान्वाभक्ततः^२ ।
तथा च कौषीतकम् । प्रहरेति हैनं ब्रह्मोवाच प्रहर्षयन् सोऽब्रवीद्धत्वा वृत्तं
विजित्य त्वथा^३ मेऽयं सह सोमपीथ इति । स एष ब्रह्मण एव सोमपीथः ।
तस्मिन् देवा अन्वाभजन्तः^४ । यस्मिन्निन्द्रो^५ वरुणो मित्रो अर्यमा देवा
निदेकांसि^६ चकिर^७ इति^८ । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवकामास्त्वामीमहे ।

^१ Not clear. Perhaps to read हत द्वेषमिति. Here there is no figure to mark the end of the sūkta.

^२ Not clear. Perhaps to read तस्मिन्नन्ये चान्वाभक्तितः

^३ Read त्वया.

^४ न्वा completely worm-eaten. The printed edition has अन्वाभजत इति. Read अन्वाभजतेति.

^५ The printed edition has ह स्माह कौषीतकिः between अन्वाभजतेति and यस्मिन्निन्द्रो.

^६ Read ओकांसि.

^७ Read चक्रि.

^८ कौ. ब्रा. 15. 2.

उपप्रयन्तु मरुत^१ सुदानवः । त्वं चेन्द्र प्राशूर्भावा^२ सचा ब्रह्मणस्पतिना
सह सोमस्य प्राशको भव । यद्वा प्रशृणीभि^३ वृत्रं तेन सहेति ॥

उत्तिष्ठ । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवानिच्छन्तः त्वां याचामहे । त्वत्सहाया
मरुतश्चोपगच्छन्तु सुदानाः । इन्द्र त्वं च क्षिप्रकारी भव सहायः ॥ (१)

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीतु यो व आचके ॥

त्वामिद्धि । त्वामेव हि सहसस्पुत्र मर्त्य उपस्तौति शत्रुषुन्निर्मिते^४
धने । तदा जिहीर्षत्^५ सुवीर्यं मरुतोऽपिचि^६ स्वश्व्यं धारयेद्यो वः कामयेत
ब्रह्मणस्पतिना सहितानिति ॥

त्वामिद्धि । त्वामेव सहसः सूनो मर्त्य उपस्तौति निहिते धने ।
तद्रक्षार्थं हे मरुतः यो युष्मान् कामयते मर्त्यः स सुवीर्यं स्वश्व्यं च
धारयेत् ॥ (२)

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनुता ।

अच्छा वीरं नर्यं पृङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥

^१ Read मरुतः

^२ Read प्राशूर्भवा.

^३ Read प्रशृणीहि.

^४ Perhaps to read शत्रुषु निहिते or शत्रुभिर्निर्मिते. The scribe seems to have confused these two.

^५ This word seems unwanted.

^६ Perhaps to read मरुतः । अपि च.

प्रेतु । प्रैत्वस्मान्^१ ब्रह्मणस्पतिः^२ । प्रैतु च दैवी^३ वाहनयतु^४ ।
अभिनयन्तु नो वीरममित्र + + + + प्रेरकं^५ त्रिहितं^६ ब्राह्मणोक्ताभिः
हविष्पङ्क्त्यादिभिरार्धं^७ देवा यज्ञमिति ॥

प्रेतु । प्रगच्छतु ब्रह्मणस्पतिः । प्रैतु देवी वाक् । अभिनयन्तु अस्माकं
बलयुक्तं नृभ्यो हितं हविष्पङ्क्त्यादिभिर्ब्राह्मणविहिताभिः पङ्क्तिभिः समृद्धं
यज्ञं देवाः ॥ (३)

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥

यः । य ऋत्विजे ददाति सूनरं शोभनं वसु । सूनरं सूपसृष्टादत्तेः^८
यथा सूनुतेति । अपि वा नरिर्नयनार्थः । स धत्तेऽक्षीणमन्नम्^९ । तस्मै

^१ The आ mark and न् in स्मान् completely worm-eaten.

^२ ति mostly worm-eaten.

^३ Read देवी.

^४ Read only वाक्. The portion हनयतु must be an unnecessary repetition of the following अभिनयन्तु.

^५ After वीरममित्र the leaf is worm-eaten and about four or five syllables completely gone. An आ mark is retained, which may belong to the syllable following त्र. Perhaps to read वीरममित्राणां प्रेरकं. Since there is a hole in the leaf for the string, perhaps a little space is left blank and no letters are missing. प्र is what is seen after त्र.

^६ Read त्रिहितं or नृभ्यो हितं.

^७ Perhaps to read हविष्पङ्क्त्यादिभिः समृद्धं.

^८ Read सूपसृष्टादत्तेः The र mark above त्ति missing.

^९ After ध the leaf is worm-eaten. Some bits of ते remain and the syllable could be made out. The end of ण is also preserved क्षी is only a conjecture. The letter is completely gone.

वयं चेळाजानवी^१ सुवीरामायजामहे सुप्रतरणामनेहसं उपरद्रवरहिताम्^२ ।
ऋत्विगधिष्ठानो ब्रह्मणस्पतिरिति यजमानस्तुतिरिति^३ ॥

यो वाघते । य ऋत्विजे ददाति शोभननरोपेतं शोभननयनं वा धनं
स धारयति अक्षीणमन्नम् । वयं च तस्मै मानवीमिळां सुपुत्रां आयजामहे शोभन-
प्रतरणां उपद्रवरहिताम् ॥ (४)

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥

प्र नूनम् । होतारमधितिष्ठन् ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं^४ प्रवदति उक्तार्हम् ।
यस्मिन्निन्द्रादयः^५ स्थानानि चक्रिरे इति ॥

प्र नूनम् । प्रवदति इदानीं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं प्रशस्तम् । यस्मिन् मन्त्रे
इन्द्रादयः स्थानानि चक्रिरे । श्रवणार्थं यं मन्त्रमुपासते इति ॥ (९)

तमिद्वौचेम विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥

तमित् । तमेव वोचेम यज्ञेषु सुखस्य भावयितारं मन्त्रं देवाः
प्रशस्तम् । इमां 'चेद्वामा' यूयं कामयध्वे^६ ततोऽयं स्तोता विश्वानि^७ वामा-

^१ Read चेळाम्मानवी.

^२ Read उपद्रवरहिताम् .

^३ Not clear. This seems to be related to the next stanza.

^४ What is written is only ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं. The dot between the two म letters to indicate र missing.

^५ इन्द्रा, mostly worm-eaten ; only a conjecture.

^६ ध्वे mostly worm-eaten ; only a conjecture.

^७ Folio 34a ends with विश्वा.

न्यश्नुवीतेति । षडर्थश्चकारो भवति । समुच्चयेतरेतरयोगसमाहारान्वाचयति-
विकल्पचेदर्थत्वात्^१ । तत्र चेदर्थयोगे^२ आख्यातमुदात्तं भवति ॥

तमिद्वोचेम । तमेव वोचेम वयं यज्ञेषु सुखस्य भावयितारं मन्त्रं देवा
अपापम् । तां चेमां वाचं देवा नरो यूयं कामयध्वम् । अयं च स्तोता युष्माकं
स्वभूतानि सर्वाणि धनानि अश्नोतु ॥ (६)

को देवयन्तमश्रवज्जनं को वृक्तबर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावृत्क्षयं दधे ॥

को देवयन्तम् । को देवकाममश्नोति जनम् । को वा यज्ञाय^३
वृक्तबर्हिषम् । प्रास्थित दाश्वान् यजमानः पश्याभिः^४ पस्त्याभ्यो गृहेभ्यः ।
अपि वा पिशः^५ पस्त्याः । मनुष्यैस्सहितं^६ ऋत्विग्भिः । सोऽन्तर्वावत्
क्षयं दधे । वावदिति मत्वर्थीयम् । धनयुक्तं गृह्यानयति ।

अन्तर्वादकृणोज्ज्योतिषा मः^७ (ऋ. वे. ६. ८. ३)

इति^८ । देवकामं ब्रह्मणस्पतिः फलेन योजयतीति ॥

^१ ति not wanted between समाहारान्वाचय and विकल्प.

^२ यो mostly worm-eaten.

^३ After जन the leaf is worm-eaten very badly. Reading as far
as यज्ञाय only a conjecture.

^४ Read पस्त्याभिः

^५ Read विशः

^६ Read सहितः

^७ Read अन्तर्वादकृणोज्ज्योतिषा तमः

^८ इति completely worm-eaten.

को देवयन्तम् । को यजमानमश्नोति जनः । को वा छिन्नबर्हिषं प्रास्थित
यजमानो विड्भिर्ऋत्विग्भिः । तेषां मध्ये ब्रह्मणस्पतिरागच्छन् निवासं करोतीति
पूर्वार्धवस्योत्तरम् ॥ (७)

उप क्षत्रं पृञ्चीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
नास्य वर्ता न तरुता महाधुने नाभे अस्ति वृज्जिणः ॥

उप । आत्मनि बलमुपवर्चयति । हन्ति च^१ राजभिर्वरुणादि-
भिर्युक्तः^२ सोऽयं भवे^३ युद्धे सुक्षितिं करोति । न हितः^४ पलायते । नास्य
वर्ता प्रेरकोऽस्ति । नापि तरुता य एनं बलेन तरति महति क्षुद्रे वा
सङ्ग्रामे आयुधवत इति^५ ॥

उप क्षत्रम् । ब्रह्मणस्पतिर्धनं स्तोतृणामुपपृञ्चति । भयमपि वरुणादिभिः
सहागत्य हन्ति । तथा भये सति शोभननिवासं गृहं प्रयच्छति । ब्रह्मणस्पते-
रस्यायुधवतो महत्यल्पे वा सङ्ग्रामे नास्यभिगन्ता न च तारकः ॥ (८)

^१ After बलम् the leaf is worm-eaten as far as हन्ति. This is the nearest approximation that can be re-constructed from the bits that remain. Not clear.

^२ The आ mark in the initial रा completely worm-eaten.

^३ Read भये.

^४ Read भीतः.

^५ Here there is the figure 8 to mark the end of the Sūkta.

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
नू चित्स दभ्यते जनः ॥

यं रक्षति^१ । तृचेन मुख्येन वरुणादीनां स्तवौ^२ । द्वितीयेऽपि तृचे ते एवादित्या उच्यन्त इत्येकम् । सर्व एवादित्या इत्यपरम्^३ । सप्तम्याः यत्र^४ स्तुताः । अष्टमी च तद्विषयैव । सर्वविषययोपोत्तमया प्रसंगादुरुक्तनिन्दैव^५ । यं रक्षन्ति सुमतयोर्मी^६ वरुणादयः । क्षिप्रं हिनस्ति सपन्नान् इति ॥

यं रक्षन्ति । यं वरुणादयः प्रचेतसो रक्षन्ति क्षिप्रमेव स जनः शत्रून् हिनस्ति हिंस्यते वा याचितृभिः ॥ (१)

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः ।
अरिष्टः सर्व एधते ॥

यम् । बाहू एव बाहुता ।

ता बाहुता^७ न दंसना (ऋ. वे. ८. १०१. २)

इति । यं बहू^८ इव मर्त्यं वरुणादयः पारयन्ति । यं च पान्ति मर्त्यं शत्रोः । सर्वाऽर्हिसितो भवति ।

^१ Read रक्षन्ति.

^२ Read स्तवः.

^३ First written इत्यपरा. Then the आ mark in र deleted with two dots above and the anusvara is then written.

^४ Perhaps to read येऽत्र.

^५ Read सर्वविषययोत्तमया प्रसङ्गादुरुक्तनिन्दैव.

^६ Read सुमतयोऽमी.

^७ Read ता बाहुता.

^८ बाहु.

मरुत्सु वो दधीमहि (ऋ. वे. ५. ५२. ४)

इत्यत्र पान्ति मर्त्यं रिषः^१ इति सृष्टः^२ समुच्चयाभावात् ।

विश्वे हि विश्ववेदसः (ऋ. वे. ५. ६७. ३)

इत्यत्र च संसृष्टः । तत्र भि^३ विधेयं चोद्देश्यमिति ॥

यं बाहुतेव । यं धनादीनां बहुतेव वरुणादयः पूरयन्ति । पान्ति च मर्त्यं शत्रोः स सर्वोऽहिंसितो वर्धते ॥ (२)

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् ।

नयन्ति दुरिता तिरः ॥

वि दुर्गा । अमी वरुणादयो यान्^४ परिरक्षन्ति तेषामेषां दुर्गानि घ्नन्ति द्वेष्टृश्च पुरस्तात् गच्छन्तो राजानो दुरितानि च तिरोनयन्त्येषामिति ॥

वि दुर्गा । अमी वरुणादयो यान् परिरक्षन्ति तेषां दुर्गाणि शत्रून् शत्रुपुराणि च विघ्नन्ति । दुरितानि च तिरोनयन्ति ॥ (३)

सुगः पन्थां अन्वृक्षर आदित्यास ऋतं यते ।

नात्रावखादो अस्ति वः ॥

^१ The last pāda in R. V. 5. 52. 4.

^२ Perhaps to read न सृष्टः

^३ Read हि.

^४ Read यान्.

सुगः । शोभनं गमनः^१ पन्थाः । आदित्या यज्ञं गच्छते । यज्ञो
ह्यादित्यानां^२ धारकः । अनृक्षरः कन्धकवर्जितः^३ । तत्रा च^४ पुरुषेऽवखाद
उपक्षयो त्यागोऽस्ति व इति ॥

सुगः पन्थाः । शोभनगमनः पन्था आदित्या यज्ञं गच्छते कण्टकव-
र्जितोऽस्तु । अस्मिन् भवतां अवखादो नास्ति । पुरोडाशादिकं सर्वमेव भवतां
भक्ष्यम् । न किञ्चित् त्याज्यमिति ॥ (४)

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा ।

प्र वः स धीतयै नशत् ॥

यं यज्ञम् । यं यज्ञं यजमानं नयथ नरो नेतार इत्या^५ ऋजुनां
पन्था^६ प्राश्नोतु स युष्मान् धारणार्थमात्मनः पुत्रादेश्च धारणम्^७ । अपि वा
धनमेव धीति^८ ॥

यं यज्ञम् । यं मनुष्यं यज्ञं नयथ नरः आदित्या ऋजुना पथा प्रव्याप्नोतु स
भवतां कर्मणे ॥ (५)

^१ शोभनगमनः

^२ ह्या mostly worm-eaten.

^३ Read कण्टकवर्जितः. It is not certain if what is written is कण्टक
or कन्धक. Writing is very illegible. it is not कण्टक.

^४ Perhaps to read नात्र च.

^५ Read आदित्या.

^६ Read ऋजुना पथा.

^७ Folio 34b ends धार. Perhaps to read धारणार्थम् .

^८ Read धीतिः or धीतिरिति.

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्पना ।
अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥

स रत्नम् । स रत्नं मर्त्यो वासकम् । अपि च व्याप्तं पुत्रमात्मनै-
वाभिगच्छति । अहिंसितोऽयं यज्ञं नयथेति ॥

स रत्नम् । यो भवतां कर्मण्युक्तः स रत्नं मर्त्यो वासयितुं व्याप्तं पुत्रं च
आत्मनैवाभिगच्छति अहिंसितः ॥ (६)

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः ।
महि प्सरो वरुणस्य ॥

कथा । कथं कुर्मः सखायः स्तोमं^१ मित्रस्यार्यम्णश्च । महि मंहनीयं
प्सरो रूपं भवति । वरुणस्य^२ ॥

कथा राधाम । कथं राधयामः सखायः स्तोमं मित्रस्य अर्यम्णश्च । कथं
वा महद्रूपं वरुणस्य स्तुमः ॥ (७)

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
सुन्नैरिद्रि आ विवासे ॥

मा वः । यो युष्माकं देवयन् यजमानो भवति तं घ्नन्तं शप्तं^३ च
माहं प्रतिवोचे । धनैरेव तं वः स्वभूतं परिचरामीति ॥

^१ Read स्तोमं.

^२ थ mark in स्य completely worm-eaten.

^३ Better to read शपन्तं.

मा वो घ्नन्तम् । यो युष्मान् देवान् कामयमानो भवति तं घ्नन्तं शपन्तं वा नाहं प्रतिहन्मि । न च प्रतिशपामि । सुखादि उद्दिश्य युष्मान् परिचराम्येव ॥ (८)

चतुरश्विददमानाद्विभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहेत् ॥

चतुरश्वित् । प्रसंगाद्दुरुक्तनिन्दा क्रियते । तत्र यदा न्युप्ता अक्षाश्चतुष्कशो विभज्यमाना एकाधिका भवन्ति तदा कलिस्या^१ नाम भवति । यद^२ द्व्यधिकास्तदानीं^३ द्व्यापारः^४ । यदा त्रधिकास्तदा^५ त्रेता । यदा चत्वार एव तदा कृतम् । तेन च जयः । तत्रैतदावा^६ । चतुरश्विदिति । निरुक्तम् । चतुरश्विक्षान्ददमानान्धारयतः क^७ कितवातः प्रतिकितव आनीयातो यथा^८ विभीयात् किमयं क्षिपेदिति तत्कृतमिति^९ । एवमेव दुरुक्तात्^{१०} यः स्पृहेदिति^{११} ॥

प्रसङ्गात् दुरुक्तनिन्दां करोति चतुरश्विदिति । चतुरश्विक्षान् धारयतः प्रतिकितवात् कितवो यथा विभीयात् आ निधानात् किमयं चतुरोऽक्षान् पातयति

^१ Read कलिरस्य.

^२ Read यदा.

^३ Read द्व्यधिकास्तदानीं.

^४ Read द्वापरः.

^५ Read त्र्यधिकास्तदा.

^६ Not clear. Perhaps to read तदेतदाह.

^७ क not wanted.

^८ Read यथा.

^९ This is not what is found in the Nirukta 3. 16.

^{१०} The negative particle is not found in the commentary. Perhaps something is missing.

^{११} There is no figure here to mark the end of the Sūkta.

जयाय अन्यूनान् इति । इह अक्षेषु निहितेषु चतुरश्रतुरस्तान् विभजन्ति । तत्र यदा विभक्तेभ्योऽधिकास्त्रयो भवन्ति द्वावेको वा न तदा जयो भवति । यदा चत्वारो भवन्ति तदा जयः । तस्मात् कितवात् यथा विभीयात् एवं दुरुक्ताय विभीयात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् इति ॥ (९)

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् ।
सक्षा देव प्र णस्पुरः ॥

सं पूषन् । संतिरतिः पारणार्थः । संतिर पूषन्नस्मा^१ मार्गात् । वितिर चांहः स्तेनादिकम् । विमुचो नपात् मेघस्य पुत्र । अद्भ्यः पृथिव्य-जायत । पृथिवी च पूषा भवन्ति^२ । प्रसक्तो हव^३ चास्माकं पुरतो गच्छा-ग्रत इति ॥

सं पूषन् । हे पूषन् दुर्गान् मार्गान् संतारय । पापं च विनाशय । मेघा-दापो जायन्ते । अद्भ्यः पृथिवी । इति विमुचो नपात् । तदधिपतिः पूषा । प्रसक्तो भव जिगमिषूणामस्माकमग्रतः ॥ (१)

यो नः पूषन्नघो वृको दुश्शेव आदिदैशति ।
अप स्म तं पृथो जहि ॥

^१ Read. पूषन्नस्मात् .

^२ Read भवति.

^३ Read भव.

यो नः पूषन्^१ । अघो हन्ता । वृको मोषकः । वृकतिरादानार्थः ।
पुश्शेवः^२ पापकृतदादिदेशेति^३ न गन्तव्यं मागच्छत^४ इति वदति । तं
पथोऽपजहि ॥

यो नः । योऽस्माकं पूषन् आहन्ता स्तेनो दुस्सुख इहागन्तव्यं इति वदति
तं पथोऽपजहि इति ॥ (२)

अप त्वं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् ।
दूरमधि सुतेरंज ॥

अप । अपाजतम्^५ । परपन्थिनं^६ यः पथः परिवध्नाति^७ तम् ।
मुषीवाणं हुरचितम्^८ । भारं भरतो^९ नरस्य योजनार्थम्^{१०} । ततं^{११} सुधेरधि
मार्गाद्दूरम् सुतेरधि मार्गाद्दूरम्^{१२} । सुतिस्सरणादिति ॥

अस्योत्तरा^{१३} भूयसे निर्वचनाय । अप ल्यम् । अपगमय तं गमनप्रति-
बन्धकरं परोक्षं हर्तारं प्रत्यक्षेण च धनानां चेतारं मार्गादधि अज दूरमिति ॥ (३)

^१ Pratika not separately given.

^२ Read पुश्शेवः

^३ Read पापकृत । आदिदेशति.

^४ Perhaps to read आगच्छत.

^५ पा looks more like वा.

^६ Read परिपन्थिनम्.

^७ रि mostly worm-eaten.

^८ Read हुरश्चितम्.

^९ First written भारतो. Then आ mark in भा deleted with a dot above.

^{१०} र्थं not at all legible. This is the nearest approximation.

^{११} Written योजनार्थन्ततं. Read योजनार्थम् । तं.

^{१२} Repetition of सुतेरधि मार्गाद्दूरम् unnecessary.

^{१३} The verse no. 3.

त्वं तस्य द्रयाविनोऽवशंसस्य कस्य चित् ।
प्रदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥

त्वम् । सस्यानृतयुक्तो द्रयापी^१ । यो वा प्रत्यक्षं च हरन्ति^२ परोक्षं च । त्वं तस्य द्रयाविनो^३ व्ययंसस्य^४ । अवशंस इति स्तोत्रनाम^५ अघं कामयत इति । तस्य कस्यचिदपि पादेनाभितिष्ठ तापकं बलं शरीरमया^६ ॥

त्वं तस्य । प्रत्यक्षपरोक्षहरणयुक्तस्य स्तेनस्य अन्यतरस्यापि पादेन अभितिष्ठ बलम् ॥ (४)

आ तत्ते दस्र मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे ।
येन पितृनचोदयः ॥

आ तत् । आवृणीमहे तव रक्षणं दर्शनीय^७ ज्ञानवत्^८ । येनावनेन पणिभिरपहृतासु गोष्वङ्गिरसोऽचोदयः इति ॥

आ तत्ते । आ वृणीमहे तद्रक्षणं तव दर्शनीय ज्ञानवन् येन पितृनङ्गिरसः पणिभिरपहृतासु गोष्वचोदयः ॥ (५)

^१ Read द्रयावी.

^२ Read हरति.

^३ द्र is completely and वि partly worm-eaten.

^४ Perhaps to read व्यंसस्य. The relevancy of this word here not clear.

^५ Read स्तेननाम.

^६ Read शरीरमयम् or शारीरम्.

^७ र्श mostly worm-eaten. Difficult to decipher.

^८ Read ज्ञानवन्.

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।
धनानि सुषणां कृधि ॥

अथा नः^१ । अथास्माकं व्यासधन हिरण्मय्या वश्यायुधेन^२
युक्तानां वरिष्ठ धनानि सुदानानि कुरु ॥

अथा नः । अथास्माकं विश्वकल्याण अतिशयेन हिरण्यवाशीयुक्त धनानि
सुदानानि कुरु ॥ (६)

अति नः सुश्रुतो नय सुगा नः सुपथां कृणु ।
पूषन्निह क्रतुं विदः ॥

अति नः । ये च^३ सचन्ते अभिद्रोभाय^४ तानतिनय^५ संगम-
नान्यस्माकं सुपथानि कुरु ।

विश्वानि कृण्वन् सुपथानि यज्यवे (ऋ. वे. ९. ८६. २६)
पूषन्निहाध्वनि^६ प्रज्ञानं लभय ॥

अति नः । चेरैस्सक्तानस्मान् अतिशयेन नय । सुगमनेन शोभनेन पथा
चास्मान् कृणु । पूषन् अध्वनि प्रज्ञानं लम्भय इति ॥ (७)

अभि सुयवसं नय न नवज्वारो अध्वने ।
पूषन्निह क्रतुं विदः ॥

^१ Read अथा नः

^२ Read वाश्यायुधेन.

^३ च not necessary.

^४ Read अभिद्रोहाय.

^५ Folio 35a ends here.

^६ Perhaps it is necessary to add इति before this.

अभि । अभिनयास्मान् सुवसं^१ देशम् । यवसो यवयतेः सवनार्था-
र्थग्रत्^२ । न वा नवज्वारो भवाध्वने^३ । + + + + + सिः^४ ।
नव नवतेः । ज्वारे ज्वरोस्सान्तौपार्थादिति^५ ॥

अभि सूवसम् । अभिनयास्मान् सुयवसं देशं प्रापय । न च नवज्वालौ
दवाग्निरध्वने भवतु ॥ (८)

शुग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरम् ।
पूर्णनिह कर्तुं विदः ॥

शक्ति^६ पू + इत्^७ । इमे दानार्थाः^८ । प्रेरय पूरय प्रयच्छ
चेति । शिशिह्यस्मास्तीक्ष्णीकुरु^९ । पूरय चोदरं सोमेन ॥

^१ Read सुयवसं.

^२ Perhaps to read सेवनार्थात् .

^३ ध्व completely worm-eaten.

^४ After भवाध्वने the corner of the leaf is completely worm-eaten. It is impossible to reconstruct the missing portion, about eight syllables. सिः is in the next line. The first letter is न; the third letter has an आ mark which is clear; fifth letter has a र or ऋ mark following; sixth letter is त्य; the seventh letter has a र or ऋ mark following. The eighth letter gone. Perhaps नवज्वारः प्रत्यग्रदीप्तिः

^५ Read ज्वारो ज्वरोस्सान्तौपार्थादिति.

^६ Read शुग्धि. Pratika not separately given.

^७ After पू some space left blank. Read पूर्धि इत्. Even then not clear.

^८ There must be more than two verbs. Perhaps to read शुग्धि पूर्धि । प्रयंसि । दानार्थाः ।

^९ Read शिशिह्यस्मास्तीक्ष्णीकुरु.

शग्धि पूधि । शक्तो भव । पूरय कामान् । प्रयच्छ धनानि । संस्क्रु
चास्मान् । पूरय च उदरम् ॥ (९)

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि ।

वसूनि दस्ममीमहे ॥

न पूषणम् । न वयं पूषणं आक्रोशामः । किन्तु धूक्तैरभिष्टुमः^१ ।
वसूनि दर्शनीयं धाचहै^२ ॥

न पूषणम् । न वयं पूषणमाक्रोशामः । किन्तु सूक्तैरभिष्टुमः । धनानि
दर्शनीयं याचामहे ॥ (१०)

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे ।

वोचेम शंतमं हृदे ॥

कद्रुद्राय । रुद्रो रोदितीति^३ । यदि वा रोख्यमाणो द्रवत्यन्तरिक्ष इति^४ ।
कदा वयं रुद्राः य^५ सुमतये सेक्तेतमाय^६ प्रवृद्धाय वोचेम सुखकरं स्तोत्राम^७ हृदे ॥

^१ Read सूक्तैरभिष्टुमः

^२ Read याचामहे. Here there is the figure 10 to mark the end of the Sūkta.

^३ रो mostly and दि partly worm-eaten.

^४ Cf. रुद्रो रोदितीति सतः । रोख्यमाणो द्रवतीति वा । रोदयतेर्वा (नि. १०. ५).

^५ Read स्वाव.

^६ Read सेक्तेतमाय. Evidently the scribe wanted to write सेक्ते and then continued तमाय.

^७ Read स्तोत्रम्.

कदुद्राय । कदा वयं रुद्राय प्रचेतसे सेकृतमाय वृद्धाय हृदयस्य शंतमं
स्तोत्रं वोचेम इति स्तोत्रुकामस्य वचनम् ॥ (१)

यथा नो अदितिः कर्त्तृभ्ये नृभ्यो यथा गवे ।

यथा त्रिकायं रुद्रियम् ॥

यथा नः^१ । यथास्माकमियं^२ पृथिवी पश्चादिभ्यो रुद्रहं^३ भेषजं
कुर्यात् प्रेषते रुद्रेन्नासाराः^४ सोऽपि तथा कुर्यादिति ॥

यथा नः । यथास्माकमियं पृथिवी भेषजं पश्चादिभ्यः कुर्यादिति ॥ (२)

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति ।

यथा विश्वे सजोषसः ॥

यथा नः । यथास्मामक्रादयो^५ जानीयुः । यथा वा स्वयं च रुद्रः ।
तथा कदा वोचेमेति पूर्वस्यामस्यां च वाक्यसमाप्तिरिति । सैषेका^६ लिङ्गो-
त्तरदेवतेति^७ शौनकः ॥

यथा नः । यथास्मान् मित्रावरुणौ जानीतः स्तुतिप्रवृत्तान् यथा वा स्वयं
रुद्रः यथा वा सर्व एव देवा एकीभूताः तथा कदा वोचेमेति ॥ (३)

^१ नः mostly worm-eaten.

^२ यं mostly worm-eaten. Scarcely decipherable.

^३ Read रुद्रियं.

^४ Not clear.

^५ Read यथास्माकं मित्रादयो.

^६ Read सैषेका.

^७ Read लिङ्गोत्तरदेवतेति.

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् ।

तच्छ्रयोः सुन्नमीमहे ॥

गाथपतिम् । गाथा स्तुतिः । गाथवर्ति^१ यज्ञपतिं यज्ञपतिं^२
रुद्रश्चालभेषजम्^३ । जलाषमिति सुखनाम । सुखकरभेषजम् । गजलिर्ग-
तिकर्मा^४ । जङ्गमैः सर्वैरभिलषितं जलाषम् ।

कावस्य^५ ते रुद्र मृळयाकुः (ऋ. वे. २. ३३. ७)

यदिवा उदकनामैवातत्^६ । उदकं ह्यस्य कीर्तने भेषजं भवति । बार्हस्पत्यस्य
शंयोर्यत् प्रजाविषयं सुखं तत् याचामहे इति ।

गाथपतिम् । स्तोत्रपतिं यज्ञपतिं रुद्रं सुखकरभेषजं बार्हस्पत्यस्य शंयोर्यत्
प्रजाविषयं सुखं तद्याचामहे ॥ (४)

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥

शं नः कर्त्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये ।

नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥

^१ Read गाथपतिं.

^२ Repetition of यज्ञपतिं not wanted.

^३ Read रुद्रं जलाषभेषजम्.

^४ Perhaps to read जलिर्गतिकर्मा. In the Dhātupāṭha there is जल घातने (1. 886) and जल अपवारणे (10. 10).

^५ Read क स्य. It is not certain if the letter between क and स्य is व or स.

^६ Read उदकनामैवातत्.

यः शुक्रः । दृष्टृ^१ एकार्थः । स्पष्टः । सुगमिति सुखनाम । नन्वसावेव रुद्रः । यथा वाजसनेयकम्^२ । तमब्रह्ममीशानो^३ऽसि इति । तद्यदस्य तन्नामाकारोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ईशानः । आदिन्यो^४ ह्यस्येष्टे^५ इति^६ । मन्त्रश्च भवति ।

असौ योऽवसर्पतीति^७

नीलग्रीवो विलोहितः (वा. स. १६. ७)

इति । तत्र वदन्ति । रुद्रोऽयमष्टया^८ विभक्तोऽष्टमूर्तिरभूत्^९ । ततश्च तथा तथा स्तुतयो भवन्ति । माध्यमिक एव रुद्र इति ॥

यः शुक्र इव । यो ज्वलन्निव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते श्रेष्ठो देवानां वासयिता । उत्तरत्र संबन्धः ॥ (९)

शं नः करति । सोऽस्माकं अश्वादीनां शोभनागमनं सुखं करोतु ॥ (६)

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् ।

महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥

^१ Read दृष्टृ.

^२ Read वाजसनेयकम्.

^३ Read तमब्रह्ममीशानो.

^४ Read आदित्यो.

^५ Printed Edition has ह्यस्य सर्वस्येष्टे.

^६ S. B. 6. 1. 3. 17. Readings slightly different.

^७ Read योऽवसर्पति or perhaps the two pādas are given as separate quotations and there is an इति here also.

^८ Read रुद्रोऽयमष्टया.

^९ After ति some letter, perhaps न begun and completely scored off. Then र begun.

अस्मे । सौम्यस्तृचः । अस्मास्वधिनिधेहि । श्रियन्नृणां^१ शतस्य पर्याप्तम् । तदेवाह । महदन्नं बहुधनयुक्तं देहीति ॥

अस्मे सोम । सौम्यस्तृचः । अस्मासु सोम श्रियमधिनिधेहि मनुष्याणां शतस्य पर्याप्तं महच्च अन्नं बहुबलम् ॥ (७)

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त ।

आ न इन्द्रो वाजं भज ॥

मानः । ये सोम^२ वर्जयन्त्ययजमानाः । यदि वा हिंसन्ति सोमं वृथापानेन । ते मस्मान्^३ हिंसन्तु वोऽरातयः । आभजास्मान् बलेनैवेति ॥

मा नः सोम । मास्मानपहर्तारो हिंसन्तु सोम^४ । मा च शत्रवः । त्वं अस्मानिन्द्रो सङ्ग्रामे सेवस्व ॥ (८)

यास्तै प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नाभां सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥

यास्ते । यास्ते सोम प्रजा अहृतस्य^५ परस्मिन् धामन्नवस्थितस्य कुर्वन्ति । ताः स्वमूर्धा^६ धारको मूर्तानाम्^७ । नाभा वेनो वेनो^८ गृहं

^१ Folio 35b ends श्रिय. The anusvāra completely worm-eaten.

^२ Read सोमं.

^३ Read मास्मान्.

^४ The commentatire seems to take this as a separate word.

^५ Read अमृतस्य.

^६ Read स्वमूर्धा.

^७ Not clear. Perhaps to read स्वमूर्धा । मूर्धा धारको मूर्तानाम्.

^८ Repetition not wanted.

प्रापयन्^१ । नाभिन्नहनात्^२ । बध्नाति पुरुषम् । वेनतिर्गमनार्थश्च । अस्मा-
द्वा । ऊर्ध्वा अन्यो^३ प्राणा वेनन्ति इत्युक्तम्^४ । अभूषन्तीः^५ भवितुमि-
च्छन्तीस्ता जानीहि सोम ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायाम् (ऋ. वे. १०. १६०. ५)
इति^६ ॥

यास्ते प्रजाः । यास्ते सोम प्रजा अमृतस्य तृतीये लोके स्थितस्य परि-
चरन्ति ताः तद्विविः सर्वेषामुच्छ्रितस्त्वं उत्तरवेदीनाभौ कामयस्व । त्वां परि-
चरन्तीश्च ता जानीहि ॥ (९)

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो बहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥

अग्ने । ऋषि वक्ष्यति^७

प्रियमेधचदन्निवत्^८ (ऋ. वे. १. ४५. ३)

^१ Perhaps to read only प्रापय.

^२ Read नाभिस्सन्नहनात्. After न some letter just begun and scored off. It looks like an anusvāra now. Then space for a letter left blank and ह begins after that. Cf. N. 4. 21.

^३ Read अन्ये.

^४ A. B. 1. 20.

^५ Read आभूषन्तीः

^६ Here there is the figure 11 to mark the end of the sūkta.

^७ In the last pāda.

^८ Read प्रियमेधचदन्निवत्.

इति । अग्ने विवस्वत् । यत् पुरुषं वासयति तद्विवस्वत् । तच्चित्रं राध
उषसः सकाशादावह मर्त्य^१ । यत् पुरुषं राधयति तद्राधः । तच्च^२ देवाना-
मनीकं^३ तदावह दाशुषे जातवेदः । यदि वा यनञ्च^४ देवांश्चोभयमुषसः
सकाशादावह ।

तच्चित्रं राध आ हरोषो^५ यद्दीर्घश्रुत्तमम् (ऋ. वे. ७. ८१. ५)
इति ॥

अग्ने विवस्वत् । प्रस्कण्वः काण्वः । अग्ने परिचरणवदुषसः पूज्यं
धनममर्त्यं यजमानाय आवह जातधन । त्वं तथोषर्बुधश्च अथ देवानावह ॥ (१)

जुष्टो हि दूतो असि^६ हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥

जुष्टः । जुष्ट इति पर्याप्तं ब्रुवते^६ । जुष्टो हि दूतोऽसि^७ हविषां
वोढा अग्ने रथीरिव चाध्वराणाम् । रथीरध्वराणामिति शंसति इत्युक्तम्^८ ।
रथ एव रथीः इति । तैत्तिरीयकम् । रथीरध्वराणामित्याह । एष हि
देवरथः इति^९ । वाजसनेयकं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा

^१ Read अमर्त्य.

^२ Perhaps to read यच्च.

^३ It is not certain for which word this is the explanation.
There is देवो उषर्बुधः

^४ Read यनञ्च.

^५ Read आ भरोषो.

^६ Better to read ब्रूते.

^७ The letter looks more like मृ than दू.

^८ A. B. 2. 34.

^९ Not traced.

एष भूतो^१ देवेभ्यो हव्यं^२ वहति इति^३ । स त्वमश्विभ्यामुषसा च सजूः
संगतश्शोभनसीधम्^४ । अस्मे धेहीति गतमिति ॥

जुष्टो हि । पर्याप्तो हि दूतस्त्वमसि हविषां वोढा अग्ने रथीरध्वराणाम् ।
रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति इति ब्राह्मणम् । स त्वं अश्विभ्या-
मुषसा च सहितः शोभनवीर्यं महदन्नमस्मासु धेहि ॥ (२)

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥

अद्य । अद्य दूतं वृणीमहे वासयितारमग्निम् । पुरुप्रियम् । यस्मिन्
पुरुणि प्रियाणि सन्ति । बहूनां प्रथमित्यन्ये^५ । धूमो यस्य ध्वज इति स^६
धूमकेतुरिति^७ ब्राह्मणमाह^८ । भाजीकं^९ भासालंकृतम् । ऋजीक ऋज्जते
सांश्लेषार्थात्^{१०} । यथेमाभिवाङ्गो ऋजीकेति^{११} । यास्कस्त्वाहा^{१२} । भाऋजीक-

^१ The printed edition has भूत्वा.

^२ Printed edition has यज्ञं.

^३ S'. B. 1. 4. 2. 10.

^४ Read शोभनवीर्यम्.

^५ Read प्रियमित्यन्ये. The anusvāra in बहूनां is mostly worm-eaten and can scarcely be deciphered.

^६ Read धूमो यस्य ध्वजः स omitting इति.

^७ Read धूमकेतुरिति.

^८ Reference not identified.

^९ Read भाऋजीकं.

^{१०} Read ऋज्जतेः सांश्लेषार्थात्.

^{११} Not clear.

^{१२} Read यास्कस्त्वाहा.

ऋजुभास्क इति^१ । व्युष्टिष्ठस्सुयज्ञानां^२ अध्वरश्रियम् । यज्ञा यज-
मानाः । तेषाम् । यो अध्वरं श्रयति ॥

अद्या दूतम् । अद्य दूतं वृणीमहे वासयितारमग्निं बहुप्रियं धूमप्रज्ञानं
प्रसिद्धभासं उषसो व्युष्टिष्ठु यज्ञानां योऽध्वरं श्रयति ॥ (३)

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिष्ठु ॥

श्रेष्ठम् । प्रशस्यं युवतममतिथिं जनानाम् । अतिथिरतेर्गत्यार्थात्^३ ।
अभ्यतीतितो भवतीति यास्कः^४ । स्वाहुतमध्वरेषु^५ पर्याप्तम् । जनाय
यजमानाय । देवानभिधातुं^६ अग्निं स्तौमि^७ ॥

श्रेष्ठं यविष्ठम् । प्रशस्यतमं युवतमं यजमानानामतिथिं सुष्वाहुतं पर्याप्तं
जनाय यजमानाय देवान् प्रति गन्तुं जातप्रज्ञमग्निं स्तौमि प्रातःकालेषु ॥ (४)

स्तुविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥

^१ What is found in the Nirukta is भाङ्गजीकः प्रसिद्धभाः (नि. ६. ४).

^२ व्यु mostly worm-eaten ; from the bit that remains it looks as if what was written is only बु. Read व्युष्टिष्ठु यज्ञानां

^३ Read अतिथिरतेर्गत्यार्थात्.

^४ Cf. अतिथिरभ्यतीतो गृहान् भवति (नि. ४. ५).

^५ The र in रे completely worm-eaten. Folio 36a ends with ध्वरे.

^६ Read देवानभिधातुं.

^७ Some words omitted.

like a molten mass of iron, the one Being, as though divided. Should it be asked, "What is it that causes that appearance?" the reply is: "The Brahman, tinged with Illusion and indicated by the term, Existence". (2)

THE COMING INTO BEING OF ALL THE WORLD OUT OF THE BRAHMAN

Out of the Brahman (there came into being) the Avyakta (the Indistinct). Out of the Avyakta, the Mahat (the Vast). Out of the Mahat, the Ahaṁ-kāra (Self-consciousness). Out of the Ahaṁ-kāra, the five Tan-mātra-s (the subtle Elements). Out of the five Tan-mātra-s, the five Mahā-bhūta-s (the gross Elements). Out of the five gross Elements; all the World. (3)

THE DIVISION OF THE ONE MASS. INTO THE MANY

(If the question arises), "What is meant by 'All' (in 'all the world'?)"—(the answer is) "On account of the division of what is evolved out of the Elements". (If the question arises,) "When the mass is one, how can there be the division of what is evolved out of the Elements?"—(the answer is), "On account of the forms of difference, due to the inter-relationship of cause and effect, existing among the Elements, there are divisions such as, those due to the difference between the variant and its first principle; between the significant word and what is predicated of it; in the

spheres to which they belong ; as also in the range of their functionings ; and in their presiding deities and their sheaths. (4)

THE VARIANTS OF ETHER AND (OTHER ELEMENTS)

Then the Ether (as the first principle): Antaḥ-karaṇa (the inner senses), Manas (the mind that wills), Buddhi (the Intellect that ratiocinates), Citta (the mind that inquires) and Ahaṃ-kāra (the Self-conscious mind) (are the variants). The Air (as the first principle): Samāna (vital air essential to digestion), Udāna (vital air rising up at the throat), Vyāna (vital air diffused throughout the body); Apāna (vital air moving downwards and having its exit at the anus) and Prāṇa (vital air having its seat in the region of the heart) (are the variants). The Fire (as the first principle): the ears, the integument, the eyes, the tongue and the nose (are the variants). Water (as the first principle): sound, touch, form, taste and smell (are the variants). The Earth (as the first principle): speech, the two hands, the two feet, the anus and the genitals (are the variants). (5)

THEIR DIVERSE RANGES OF FUNCTIONING

Knowledge, Volition, Decision, Application and Self-assertion are the functions of the inner senses, which are the variants of Ākāśa. Assimilation, Lifting, Seizing, Digesting and Breathing are the functions of Prāṇa and other variants of Air. (Perceptions of)

Sound, Touch, Form, Taste and Smell are the functions of the senses helping perception, which are the variants of Fire and are dependant on Water. Speech, Seizing, Loco-motion, Evacuation and Pleasure are the functions of the motor organs which are the variants of the Earth. Within the ranges of functioning of the sensory and motor organs are included the ranges of functioning of the vital airs and the Tan-mātra-s. In Manas and Buddhi are included Citta and Ahaṃ-kāra. (6)

THE FUNCTIONS OF THE SUBTILE ELEMENTS

Interval, Tremour, Vision, Pressing into a mass, and Retention are the very subtle functions of the Tan-mātra-s of the Elements, in conjunction with the Jīva. (7)

DIVISION INTO ĀDHYĀTMIC AND THE LIKE

Thus there are twelve divisions in relation to the body, in relation to the Elements and in relation to the presiding deities (under each of the three heads). Here, the Moon, the Four-faced One, Diś (guardians of the cardinal points), Vāta, Arka, Varuṇa, the Aśvin-s, Agni, Indra, Upendra, Prajā-pati and Yama are the vital āirs, that have entered the twelve Nāḍī-s in the form of the presiding deities of the Senses and those are the Aṅga-s (divisions). He, who identifies himself with (the Antaḥ-karaṇa) the knowledge of all these divisions, is the knower (the Jīva). (8)

WHAT IS EXPOUNDED BY THE FUNCTIONING OF THE KNOWER

Then the Pañcī-karaṇa of Ether, Air, Fire, Water and Food (*i.e.*, causing each of them to contain all the five Elements). Jñātr̥tva (the condition of the knower) in conjunction with Sāmāna, through the ear, possessed of the quality of sound and dependant on speech, stands in Ether, stands as Ether. The Mind, in conjunction with Vyāna, through the integument, possessed of the quality of touch and dependant on the hands, stands in the Air, stands as the Air. Buddhi, in conjunction with Udāna, through the eyes, possessed of the quality of form and dependant on the feet, stands in Agni, stands as Agni. Citta, in conjunction with Apāna, through the tongue, possessed of the quality of taste and dependant on the genitals, stands in Water, stands as Water. Āhaṃ-kāra, in conjunction with Prāṇa, through the nose, possessed of the quality of smell and dependant on the anus, stands on the Earth, stands as the Earth. He who knows thus. (9)

THE MANTRA

THE CREATION, FROM THE BRAHMAN ENDING WITH PAÑCĪ-KARAṆA

In the Brahman, which exists apart from every other thing, there are sixteen parts, (*viz.*, life, faith,

ether, air, light, water, earth, organs (sensory and motor), the mind, food, vigour, austerity, Mantra-s, action, the worlds and name). Placing Antaḥ-karaṇa (Ether), Vyāna (Air), Akṣi (Fire), Rasa (Water), and Pāyu (the Earth) in the order of Ether, etc., dividing these first principles into two halves, in the same order, and subdividing each of the second halves into four parts and placing each of these subdivided parts along with each part of the other four Elements, in such a manner that, what was once the subdivided part of Ether occurs in each of the Earth and other three Elements and so on, the first halves alone are to be understood as essential ones; those who know, understand the parts of the subdivided halves as subordinate ones. Thus came into being the part. Similarly, for the same reason, the subordinate subdivision came into being from the part. For that very reason, in their order of importance (the essential parts and the subordinate subdivided ones) are interdependant as the warp and the woof. (1-4)

THE CREATION OF THE WORLD CONSISTING OF THE ANIMATE AND THE INANIMATE

The world is evolved out of the five Elements. It includes animate beings. Thence herbs and food; thence Piṇḍa-s (bodies) of four kinds (generated out of an egg, out of sweat, seeds and the womb) and the primary fluids of the body (*viz.*, lymph, blood, flesh, fat, bone, marrow and semen). Some say that

by the mingling together of those (fluids, *e.g.*, the sperm and the ovum) Piṇḍa-s are produced from the Elements. In this (medley) of Elements, the Piṇḍa made of Anna is situated in the region of the navel. In the middle of this is the heart, resembling a lotus-bud with a stalk, as also (are) the organs of sense in the interior of the organism, which are capable of action, self-assertion and sentience. The seed of this (the heart) is the mass of darkness in the form of delusion, motionless and ignorant, dependant on (Manas seated in) the throat. This world is mixed up (with such mind spotted with ignorance). The inmost Ātman of the form of exclusive Bliss stands in the head, the transcendent seat and shines in the form of the world, endowed with endless power. (4-9)

THE FOUR STATES

The waking state is present everywhere. The dreaming state is present in the waking one. The sleeping and the Turiya states are no-where present in any other state; while the entity of S'iva with its four-fold forms is closely fastened to all these conditions. Even as, in a big fruit, all its sweet contents derive their origin from the whole fruit, so also, in the sheath made of food are other sheaths situated in the interior. Even as the sheath is, so is the Jīva (which abides therein). Even as the Jīva is, so also is S'iva. When subject to change it is Jīva; when subject to no change it is S'iva. The transformations of the Jīva are

the bases for its sheaths and it is they that originate the states. Even as foam is produced in a vessel containing a liquid, only by churning, so also, it is only from churning the mind that various doubts arise. (10-14)

THE NORTHERN AND SOUTHERN COURSES

The doer (the Jīva) is bound by his Karma. By renouncing it he attains peace. At the advent of the southern course, turned in the direction of the manifested world of existence, even Sadā-s'iva will become a Jīva, due to the misconceptions flowing from Self-consciousness. He also gets deluded by contact with the indiscriminate-natured one. By dint of the impression (left on his mind by his past deeds), reaching various wombs he lies; and wanders away from emancipation, as fish between either banks of a river. Then, only when the proper time comes for it, by right discernment resulting from the knowledge of the Ātman, turning towards the north, gradually proceeding from stage to stage and concentrating his vital airs on his crest, he stands firm practising Yoga. (15-19)

GNOSIS, WHICH BRINGS ABOUT IMMEDIATE RELEASE

From (the practice of) Yoga is brought gnosis; from gnosis is Yoga further developed. That Yogin, who is ever intent on Yoga and gnosis alike, does not perish. He should see S'iva, as taking his stand on

the several changing phenomena (of his experience), but should not see any such change in Śiva. Having no other object in view, he should, by the practice of the several stages constituting Yoga, contemplate on what is revealed by Yoga. (19-21)

YOGA, THE MEANS TO BE ADOPTED FOR THE ACQUISITION OF GNOSIS

Should Yoga and Jñāna (Concentration and Knowledge) be absent (in one), for him gnosis becomes impossible. Hence should the Yogin restrain his mind and vital airs and cut off, with the sharp-edged knife of the practice of Yoga, (his ignorance, which obstructs the attainment of the Brahman). By adopting the eight means of Yama and others is produced that functioning of the vital air leading to the crest (Yoga). (21-23)

KARMA-YOGA AND JÑĀNA-YOGA

Yoga is understood to be of two kinds: Jñāna-yoga and Karma-yoga. O best among Brāhmaṇa-s! Now hear what Kriyā-yoga, which is of a two-fold character, is. The confinement of the tranquil mind (Citta) to a particular range, O best of Dvi-ja-s, is that Saṃyoga. The confining of the mind at all times to observances alone enjoined (by the Scriptures), (with the resolve) that such observances alone ought to be followed, is what is said to be Karma-yoga. That

should be known as Jñāna-yoga, which brings about all accomplishments and is auspicious, wherein there is the confinement, at all times, of the mind to the supreme end of existence (*viz.*, Mokṣa). He, whose mind, notwithstanding the two-fold character of Yoga described above, remains subject to no change, reaches straight on, the supreme end of existence of the character of Liberation. (23-28)

ASṬĀṄGA-YOGA, THE EXPEDIENT TO BE EMPLOYED FOR THE ACQUISITION OF THE KNOWLEDGE OF THE NON-QUALIFIED BRAHMAN

Detachment in relation to the body and the organs of sense, is known by wise men as Yama. Attachment towards the ultimate Truth continuously is known as Niyama. The state of passivity to all things is the best Posture. The faith in the falsehood of all this world is the control of the vital airs. O best among men ! The facing inward of the Citta (mind) is Pratyāhāra. The stagnant state of the Citta, they know, as the holding of Dhāraṇā. "That I am absolute consciousness alone," reflection (of that kind) is known as Dhyāna. The perfect obliteration of the sense of Dhyāna is known as Samādhi. (28-32)

THE TEN-FOLD YAMA-S AND NIYAMA-S

Non-violence, truth, abstinence from stealing, celibacy, compassion, rectitude, forbearance, fortitude,

temperance in food, and cleanliness are the ten Yama-s. Penance, contentment, belief in the existence (of the Supreme Being), munificence, the adoration of the (all-pervading) Viṣṇu, the study of the Vedānta (systems of Philosophy), modesty, determination, silent prayer, and austerity : (these are the Niyama-s). (32, 33)

THE ĀSANA-S ACCORDING TO THE HAṬHA-YOGA METHOD

O Dvi-ja ! The Āsana-s (Postures), Svastika, etc., the constituents of that (Yoga) are described (here-under) : The Svastika posture is said to be that of the doubling up of the soles of the feet over the right and left shanks (each to each). One should place the right ankle over the left flank of the buttock and similarly the left ankle over the right flank of the buttock, so as to resemble the forepart of the cow's face : this is the Go-mukha posture. Should one stand motionless, after mounting one leg on to the thigh of the other, this is known as the sin-destroying Virāsana posture. After having pressed the anus with his ankles folded cross-wise and got composure in the posture assumed, what is attained by one is Yogāsana : thus know it the adepts in Yoga. When the two soles of the feet are placed on the two thighs (each on each), this becomes the Padmāsana, the panacea for all ills and the antidote for all poisons. Having well established the Padmāsana posture, (should one hold) the two big toes with (his) two hands stretched crosswise, it becomes the

Baddha-padmāsana (the bound-lotus-posture). Having well established the Padmāsana, he, who is firmly grounded on the earth (with his body) suspended in mid-air, his two hands inserted in the inter-space between the knees and the thighs, assumes the Kukkuṭāsana (cock-posture). Remaining bound up in the Kukkuṭa-posture and firmly pressing the neck with the two shoulders, should one stretch his body in a supine posture, with his face upward like a tortoise, this is the Uttāna-kūrmaka posture. Grasping the big toes with the hands and drawing them up to the ear, even as a bow is drawn, is said to be the Dhanur-āsana (drawn-bow-posture). Pressing the frenum of the prepuce in the reverse order with the ankles, and outstretching the hands placed on the knees, is the posture of the form of the lion (Siṃha-rūpakāsana). Placing the ankles below the scrotum and on either side of the frenum of the prepuce and remaining attached to the ground with both hands is Bhadrāsana. Pressing the two sides of the frenum of the prepuce with the ankles, is the posture known as Muktāsana. Resting well on the ground with the palms of the hands, causing the elbows to support firmly the sides of the navel and keeping the head and the legs erect, like a pea-cock, the Mayūr-āsana (the pea-cock-posture) is assumed. Placing the right foot at the root of the left thigh, with the two hands embracing the knees and the left hand grasping the left big toe, is the Matsya-pīṭhaka posture. Pressing the secret parts with the left (foot), placing the right (foot) over the secret parts and sitting with the body

erect, (this) is said to be the Siddhāsana. Stretching the leg on the ground, touching the big toes with the fore-arms and placing the face on the knees, is said to be the Pas'cima-tāna posture. That, wherein comfort and steadiness are attained somehow or other, is known as the Sukhāsana. He, who is not strong enough (for the other postures), should adopt this. By whom posture is mastered, the three worlds are conquered by him. (34-52)

RULE RELATING TO THE CONTROL OF BREATH
AFTER GOING THROUGH THE PRELIMINARY
PURIFICATION OF THE NĀḌĪ-S

Having, at first, gained perfect control by means of the Yama-s, Niyama-s and postures and effected the purification of the Nāḍī-s, one should practise control of breath (Prāṇāyāma). The height of the human body is Ninety-six digit-lengths, (when measured) by one's own fingers. The vital breath is longer than the body by twelve digit-lengths. By having recourse to Yoga, he who normalizes or shortens the air in the body with the fire generated in the body is considered to be the knower of the Brahman. (53-55)

THE REAL FORM OF THE REGION OF FIRE

In the middle of the body is the seat of fire, lustrous like molten gold ; triangular in shape in the case of (human) bipeds, quadrangular in the case of quadrupeds, circular in the case of birds, hexagonal in the case of snakes (and such-like crawling creatures),

octagonal in the case of insects and bright like a lamp therein. (56, 57)

THE POSITION OF THE NAVEL

In the case of human beings, the middle of the body is nine digit-lengths (from the anus), with a height of four digit-lengths and a lateral width of four digit-lengths, (wherein) is the region of the umbilical knot, which is oval-shaped. In the case of the lower orders of creation, birds and quadrupeds, it is known as the middle of the belly. The middle of that (knot) is known as the navel. (58, 59)

THE JĪVA MOVING IN THE CLUSTER OF NĀḌĪ-S

Therein is a twelve-spoked Cakra (plexus). In those (spokes) are Viṣṇu and other gods. I, (*viz.*, the Īśvara), taking my stand there, cause the plexus to whirl with my own power of Māyā, O best of Dvi-ja-s ! The Jīva whirls among the spokes, one after the other. Even as the spider remaining in the middle of its cage of cob-webs, the Jīva moves perched on the vital air. Without (the vital air, the Jīva) does not (exist). (60-62)

THE POSITION OF THE KUṆḌALINĪ AND ITS FUNCTION

Above it, (the cluster of Nāḍī-s), is the place of the Kuṇḍalinī, in a line horizontal with and thence above the navel. It is composed of eight different constituents and is a spiral of eight coils; ever having

its place around and by the side of the knot of the navel, always regulating properly the perfusion of the vital airs (Prāṇa and Apāna) and the onward passage of water, food and the like, completely investing, with its orifice, the orifice leading to the crevice of the Brahman and gleaming in the ether of the heart, in the form of a serpent intensely effulgent, when roused by the vital air mingled with fire at the time of Yoga. (62-65)

THE REAL FORM OF THE CLUSTER OF NĀḌĪ-S IN THE MIDDLE OF THE BODY

Two digit-lengths above the (seat of) Apāna and two digit-lengths below the genitals is the middle of the body in the case of men, the middle of the heart in the case of quadrupeds and the middle of the belly in the case of others, surrounded by several Nāḍī-s. In the middle of the body with the four-times-twenty-thousand Nāḍī-s, there is the firmly established

Suṣumnā-nāḍī resting in a state of stupor in the middle of the umbilical knot, resembling the fine fibre of the lotus-stalk, straight, proceeding upwards up to the crevice of the Brahman and with a tube as bright as a streak of lightning, a Nāḍī with Viṣṇu as its presiding deity, leading to Brahma-loka, and (at the same time) the path leading to dissolution. Iḍā and Piṅgalā stand to its right and left. Taking its origin from the knot of the navel, Iḍā has its terminus at the left nostril. Taking its origin from the same (knot), Piṅgalā terminates at the right nostril. Two other Nāḍī-s, Gāṃ-dhārī and Hasti-jihvā, also are there, at

the front and rear of the Suṣumnā, proceeding towards the left and the right eyes. The Pūṣā and Yaśasvinī Nāḍī-s, taking their origin only from the same (knot), reach the left and right ears. The Alambusā, going downwards, reaches the root of the anus. The S'ubhā-nāḍī stretches up to the tip of the genitals. From the knot, proceeding downwards and stretching as far as the big toes is the Kausikī. They (the Nāḍī-s) that originate from the knot are thus said to be of ten different ways. Originating from the same source there are various (other) Nāḍī-s and Nāḍikā-s, big and small. The big and small Nāḍī-s are Seventy-two thousand in number. Those branching out of the big ones, each having its own several course, cannot at all be counted, even as the big and small Nāḍī-s spreading out in the leaf of the Asvattha (sacred fig tree). (66-76)

THE VITAL AIRS CIRCULATING IN THE NĀḌĪ-S

The ten Vital airs, Prāṇa and others which circulate in the ten Nāḍī-s are : Prāṇa, Apāna, Samāna, Udāna, Vyāna, Nāga, Kūrma, Kṛkara, Deva-datta, and Dhanam-jaya. Of these, the five beginning from Prāṇa are important and of these again, the first two. (Of these), to put it otherwise, the Prāṇa alone is the most important, as it bears the Jīvātman. The middle of the mouth and the nose, the heart, the navel region, the big-toes of the feet, these are, O best of Brāhmaṇa-s ! the abodes of the Prāṇa. The Apāna circulates, O Brāhmaṇa ! in the anus, the genitals, the thighs and the

knees. The Samāna has its habitat in the entire body, pervading it all. The Udāna is located in all the joints of the legs and hands. The Vyāna is in the two ears, the thighs, the hip and the ankles, the shoulders and the throat. The Nāga and other Vital airs, the (remaining) five, are placed in the skin, bones, etc. The water, food and other liquids in the belly are assimilated. The Prāṇa that has reached the middle of the belly should separate them (into the several constituents of the body). These and other actions does the Prāṇa do remaining separately. The Apāna air does the evacuation of urine and others. The actions of the Prāṇa and Apāna and such like are done by the Vyāna. By the Udāna air anything remaining in the body is raised upward. The Samāna always does the work of nourishing the body and the like. The Nāga does the work of belching and the like. The Kūrma has as its work the closing of the eyes and the like. The Kṛkara has the work of the twinkling of the eyelids. The Datta attends to the work of sleep. The swelling and the like of the dead body may be cited as the work of Dhanam-jaya. (77-87)

KNOWLEDGE OF THE NĀḌĪ-S ANTECEDENT TO THE PURIFICATION OF THE NĀḌĪ-S

O best of Brāhmaṇa-s! Having thus known the differences among the (various) Nāḍī-s and vital airs, also the position of the vital airs and their various functions, fortified with the above-mentioned knowledge

should one make an endeavour at the purification of the Nāḍī-s. (88, 89)

THE PLACE FOR THE PRACTICE OF YOGA AND THE RULE RELATING TO IT

Having reached a secluded spot which is full of things (that would be useful) for the practice of the several stages of Yoga, after giving up all attachments, there, on a wooden seat twice as broad as it is high and covered with Darbha, Kus'a, skin of the black antelope and the like, assuming at pleasure any of the postures, such as the Svastika, in the proper manner, (one should take his seat). (89-91)

MERE KUMBHAKA WITH THE CIN-MUDRĀ

Assuming the posture at first, O Brahman! keeping his body erect, (his mind) alert, with his eyes fixed on the tip of the nose, (one row of) teeth not touching the (other row of) teeth, the tongue fixed on to the palate, his mind at ease, showing no distemper, with his head slightly inclined, with his hands bound in the (characteristic) Yoga-posture (of Cin-mudrā), (the Yogin) should practice Prāṇāyāma according to the prescribed rules. (92-94)

PRĀṆĀYĀMA

Expiration (of foul air from the body), then Inspiration (of pure air), then purifying the air (with

the Kumbhaka), similarly Expiration (once again completely); the exhaustion of air, by (repeating) the (above) four (processes), is said to be Prāṇāyāma. (94, 95)

PRĀṆĀYĀMA FOR PURIFYING THE NĀḌĪ-S

He should press the nasal chamber with his right hand only and should (then) gradually expel the Piṅgalā breath. Filling the air through the Iḍā of sixteen measures, he should hold the filled-in air (by Kumbhaka) of sixty-four measures and expel the Piṅgalā breath well to the extent of thirty-two measures. In this manner should the (breathing) operation be repeated again and again, in the inverse and direct order. He should, by the holding of breath, make the body resemble a filled-up pot; by (such) filling, all the Nāḍī-s are filled with the Vital air. Should this be done, the ten kinds of air are set in motion, O Brāhmaṇa ! and the lotus of the heart blooms and becomes full-blown. There, he shall see the transcendent Ātman, the flawless Vāsu-deva. He should gradually practise, up to eighty Kumbhaka-s (at a time), four times, early in the morning, at mid-day, in the evening and at midnight. One, who does so for a day, is rid of all sins. After a period of three years is over, the man becomes ever intent on Prāṇāyāma. The Yogin, who has conquered his Vital air and vanquished his senses, becomes an accomplished adept. He will become temperate in food, with a little sleep,

lustrous and lusty and will attain longevity, having overcome unnatural death. (95-104)

THE FRUIT OF PRĀṆĀYĀMA

He, in whom there is profuse perspiration generated during Prāṇāyāma, is of inferior type. He, in whom there is tremour of the body during Prāṇāyāma, is of the middle type. He, whose body rises up, is known as of superior type. In one of the inferior type, there will be destruction of ailment and sin; while, in the case of one of the middle type, there will be the destruction of sin, ailment and incurable disease; and in the case of one of the superior type, he will become one, passing small urine, evacuating small faecal matter, having a light body, subsisting on moderate food, having ever-alert sense-organs, commanding a quick intellect, possessed of a clear vision penetrating the three durations, (the past, the present and the future), and (verily) the master of his own self. He who, having given up Recaka and Pūraka, performs Kumbhaka alone, during all the three Saṁdhyā-s, (will find) there is nothing at all beyond his reach. (104-108)

DESTRUCTION OF DISEASE THROUGH CONTROL OF BREATH

The Yogin should project and hold his Vital airs along with his mind in the knot of the navel, the tip of the nose and the big-toe of the foot, with great effort,

during the morning and evening twilights or always. (Should he do so), the Yogin would live freed from the clutches of all disease and rid of fatigue. By (such) Dhāraṇā (as is described above) in the knots of the navel, diseases of the belly will be cured. By Dhāraṇā in the tip of the nose, longevity and lightness of the body will be attained. For him who, for three months, drinks the air, after drawing it with his tongue, whenever the Muhūrta presided over by Brahman arrives, there will be great accomplishment in (the power of) speech. For him who practises (thus) for six months, there will be the destruction of great maladies. By the holding of the vital air in whichever limb that is afflicted with disease, that (limb) is cured of the affliction, by Dhāraṇā alone of the vital air. (109-113)

CONQUEST OF THE MIND BY THE ṢAṆ-MUKHĪ-MUDRĀ

Only by holding the mind can the air be held. The means to be adopted for firmly establishing the mind, O finest of Brāhmaṇa-s! is (here) narrated. By curtailing the antecedent causes from the functioning of the sense-organs and tranquillizing the mind, then drawing upwards the Apāna, (the Yogin) should hold it over the belly. Having bound the ears and the other organs with his hands, according to the circumstances of the case, by him who brings his mind under his own control by adopting the prescribed methods, the Prāṇa will, in virtue of the control over the

mind, become firmly established under his control, by all means. (114-117)

THE COURSE TAKEN BY THE PRĀṆA

The Prāṇa courses through the two nostrils by turns. There are three Nāḍī-s (Iḍā, Piṅgalā and Suṣumṇā). Of these, (the course, through the Suṣumṇā-nāḍī, of the Prāṇa is possible only) in the case of Yogin-s. In the case of (other) living beings, this Prāṇa courses always through the Yāmya (right nostril) of the Sāṅkhinī (nasal) orifice, for as much duration as it does through the Saumya (left) nostril. (117-119)

THE ATTAINMENT OF YOGA THROUGH KNOWLEDGE OF THE COURSE OF PRĀṆA

In this manner, the man who controls the vital air (after causing the mind to function along with the vital air) flowing in a well-regulated manner, for a day and night, a fortnight, a month, a half year and so on, should turn inwards with a well-controlled mind, and know the variations in duration, revealed by the cessation of throbbing of his own limbs, such as the big-toes and others, as also (the vibrations in the duration) of his life-time; knowing (the time of) his own death through portents, the best among the knowers of Yoga should endeavour to attain alone-ness. (Kaivalya). In whom the throbbing at the toes of the foot and the thumbs of the hand ceases, for him there will be

loss of life in the course of over a year. Similarly in whom there will be cessation of throbbing in the wrist and the ankle, his life will last only for a period of six months. In whom (there is cessation) of throbbing in the elbow, his stay (in the world) is of three months. In the case of cessation of throbbing at the armpits and the lateral part of the genitals, the duration of life will be a month ; one half of it, in case the Sattva is seen. If (the cessation) should overtake the region of the belly, life will be of ten days' duration ; for one half of the period will the life be of one, who sees a radiance such as of the fire-fly. Should the tip of the tongue be not seen, life will be of three days' duration. At the sight of a flame, death will surely occur in two days. After seeing such portents as the above, which shorten his life, he should apply himself to the attainment of final beatitude, resort to silent prayer and meditation and attain the form of the transcendent Ātman by meditating upon it with his mind. (119-129)

THE WITHDRAWAL OF THE PRĀṆA FROM THE SEATS OF MARMAN

Should there be the holding (of the vital air) in the eighteen different seats of Marman, the withdrawal of it from one seat to another, is what is known as Pratyāhāra. The big toes of the feet, the ankles, the middle of the shanks, the middle of the thighs, as also their root, the anus, the heart, the genitals, the middle

of the body, the navel, the throat, the elbows, the root of the palate, the root of the nose, the regions of the eyes, the middle of the eyebrows, the forehead with its root and its upper part, the root of the knees, the root of the two hands, these, O Dvi-ja ! are the reputed (seats of Marman). (129-133)

THE MANNER OF DHĀRAṆĀ

The steady abstraction of the mind assisted by Yama and other Yogāṅga-s, in the five elements and in the body made of the five elements, is Dhāraṇā, which is the cause of the crossing of the ocean of worldly existence. (133-134)

THE HOLDING OF THE FIVE ELEMENTS IN THE LIMBS OF THE BODY

From the knee down to the (sole of the) foot is the seat of the Earth. The Earth-goddess, yellow, quadrangular in shape, and with the bolt of Indra as her emblem, should be ruminated upon, for five Ghaṭikā-s (two hours), after having filled the (concerned) seat with vital air. From the knee up to the hip is said to be the seat of Water. Water of the shape of the crescent, white and with silver as her emblem, should be ruminated upon, for ten Nāḍikā-s (four hours), having filled the (concerned) seat with vital air. From the middle of the body down to the hip is said to be the seat of Fire. There should be ruminated upon, a red flaming fire, for fifteen Ghaṭikā-s (six hours), after holding the vital air in Kumbhaka, so it is said. From

the navel upward to the nose is the seat of the Air. The strong elemental Air, of the colour of smoke and the shape of a sacrificial altar, should be ruminated upon there, for twenty Ghaṭikā-s (eight hours), holding the vital air in Kumbhaka therein. From the nose up to the cavern of the Brahman is the seat of Ether. There is the Ether of the colour and brightness of well-pounded collyrium. One should hold the vital air in Kumbhaka in the seat of Ether with great effort. (135-142)

THE MEDITATION OF A-NIRUDDHA AND OTHERS IN
THE SEATS OF PṚTHIVĪ AND OTHERS AND THE
FRUIT THEREOF

In that part of the body belonging to the Earth, the Yogin should endeavour to meditate upon A-niruddha, who is Hari with four arms and wearing a crown. The Yogin, with his intellect pointed upwards, should fill in vital air and always meditate on Nārāyaṇa, in the part belonging to water ; on Pradyumna, in the part belonging to Agni ; on Saṃkarṣaṇa, in the part belonging to Air, and the Paramātmān, Vāsu-deva, in the part belonging to Ether. There is no doubt that, for him who applies himself (in that direction), there will be the attainment thereof in no time. (142-145)

MEDITATION ON THE PARAMĀTMAN AND
THE FRUIT THEREOF

Having assumed the Yogic posture beforehand, and clasped the hands in the region of the heart, in the

Hṛdayāñjali posture, with his eyes fixed on the tip of the nose, his tongue pressed on the palate, his (one row of) teeth not touching the other, with his body erect and his mind well-subjugated, with his pure intellect, he should restrain the group of organs of sense and action. Conceiving of Vāsu-deva, the supreme, the transcendent Ātman, the meditation of him whose form has pervaded the form of one's own self, has the power of bestowing the accomplishment of alone-ness (Kaivalya). He who conceives of Vāsu-deva, with Kumbhaka (holding the breath) for one Yāma (three hours), sins accumulated through seven previous births of that Yogin meet with destruction. (145-149)

CONSCIOUSNESS OF VĀSU-DEVA TRANSCENDING THE TURIYA

(The Yogin) should comprehend the functioning of the waking state, commencing from the knot of the navel till the heart is reached, the functioning of the dreaming state remaining in the throat, the functioning of sleep in the palate, and the fourth (Turiya) well-fixed in the middle of the brow; he should see what is beyond the Turya, the transcendent Brahman, in the crevice of the Brahman, commencing from the functioning of the state till the interior of the cavern of the Brahman (is reached). There will this Ātman, the Turiya, be. At the end of the Turya is said to be Viṣṇu. (149-152)

MEDITATION ON THE QUALIFIED BRAHMAN

All functioning of the mind of that meditating Yogin perishes,—of (the Yogin) who is engaged only in meditation, in the extremely clear Ether, on the Viṣṇu, resplendent with the radiance of myriads of Suns, ever exalted, seated on the lotus of the heart, or should meditate on the Deva of the form of the Universe, who is all diverse shapes blended into one, who has several faces, who has various shoulders, who is adorned with various weapons, who is of various colours, mild, yet fierce with weapons uplifted, with several eyes scattered over (his frame), and resplendent with a radiance such as of myriads of Suns. (152-156)

MEDITATION ON THE NON-DIFFERENTIATED
BRAHMAN

The liberation of that Yogin is on the palm of his hand,—(of him) who meditates on the imperishable lustre of consciousness seated in the middle of the lotus of the heart, of the shape of a cluster of Kadamba flowers, lying beyond the Turya, beyond the transcendent, the endless, full of Bliss, full of consciousness, the resplendent, the beatific, resembling a lamp in a windless spot and dazzling like an inartificial gem. (156-158)

EVEN THE KNOWLEDGE OF THE QUALIFIED
(BRAHMAN) IS PRODUCTIVE OF LIBERATION

To the Yogin who, on seeing, in the lotus of the heart, a larger, or else even a small (portion) whatever,

of the form of the Deva, of the form of the Universe, meditates (on it), He shines before his very eyes. Fruit, such as attenuation and other (mystic powers), is easily brought about (for him). "I alone am the transcendent Brahman", "I am the Brahman"—should this attitude be firmly established with reference to the Jivātman as also the Paramātman and to both, that should be known as Samādhi, which is devoid of all functioning. The Brahman is attained and the Yogin will no more go back to the state of worldly existence. After having well purified the (underlying) truths, the Yogin, with a mind devoid of greed, will get calm of his own accord, like fire with exhausted fuel. In the absence of anything to grasp, the Jīva, which is the Prāṇa (life) of the mind, endowed with certain knowledge, will get dissolved in the transcendent pure existence, as a lump of salt (in water) and will see the Universe, which is an aggregate of illusions and magic (snares), as in a dream. The Yogin who treats (it) as in sleep, firm in the knowledge of the existence of the Ātman, on attaining the state of Nirvāṇa (*i.e.*, the remaining as the Brahman alone, which is peerless and which is firmly established, on the realization that there is no universe beyond one's own Ātman, which again is no other than the Brahman) (simultaneously) attains Alone-ness.—Thus the Upaniṣad.

THE DARSANOPANIṢAD

[This Upaniṣad which forms part of the Sāma-veda and is the ninetieth of the 108 Upaniṣads, deals with the detailed exposition of the eight-fold Yoga, along with the acquisition of the knowledge of the supreme Brahman and ends with the description of the non-relative absolute Brahman.]

SECTION I

AṢṬĀṄGA-YOGA, THE MEANS FOR THE ATTAINMENT OF JĪVAN-MUKTI

Dattātreya, the great Yogin, the high-souled progenitor of the welfare (of all beings), the four-armed Mahā-viṣṇu (holds sway) over the dominion of Yoga, as (its) crowned (king). His devoted disciple, the great Sage, Sāṃkr̥ti by name, (once) asked his Guru, when he was alone, as follows, with hands folded in salutation and attended with great modesty: "O Lord! Pray relate unto me that Yoga, with the eight Aṅga-s (stages) and with full explanation, by deriving the knowledge whereof I shall become a Jīvan-mukta." (The Guru responded as follows :) "Listen, O Sāṃkr̥ti! I shall

relate presently the system of knowledge (known as) Yoga, with the eight sub-divisions." (1-4)

THE ENUNCIATION OF THE EIGHT SUB-DIVISIONS

Yama and Niyama, so also Āsana, also Prāṇāyāma, O Brahman! thereafter Pratyāhāra and Dhāraṇā, also Dhyāna and Samādhi, the eighth, O sage! (4, 5)

YAMA OF TEN KINDS

Non-violence, Truthfulness, Abstinence from stealth, Celibacy, Compassion, Rectitude, Forbearance, Firmness, Temperance in food and Cleanliness: these are the ten Yama-s. (6)

NON-VIOLENCE

(O sage), that art rich in penance! Verily, the non-indulgence in violence by body, mind or word of mouth, in accord with Vedic injunctions is Non-violence: not otherwise. O sage! the firm belief that the Ātman pervades all, is impartible, and cannot be grasped, that is said to be the best (form of) Non-violence by those well-versed in the Vedānta (-system of Philosophy). (7, 8)

TRUTHFULNESS

O great sage! Whatever is seen, heard or smelt, by the eye and the other organs, what is expressed by that

alone is true, O Brahman ! that will not be otherwise. "All that exists (whatever) is the supreme Brahman and not anything else" : the firm belief to this effect is said to be the best (form of) Truth, by those who have reached the other shore of the (ocean of the) knowledge of the Vedānta. (9, 10)

ABSTINENCE FROM STEALTH

The total abstinence of the mind, from the straw, gem, gold and even the pearl belonging to others, wise men know that to be Abstinence from stealth. Abstinence from dealing with the Ātman as being the An-ātman, is said to be Abstinence from stealth, O great sage ! by those who know the Ātman. (11, 12)

CELIBACY

The complete abstinence from contact with women, by means of the body, word of mouth and the mind, as also with one's own wife, save immediately after the menstrual period, that is known as Celibacy. The staunch application of the mind to the state of becoming the Brahman, O sage of severe penance ! is Celibacy. (13, 14)

COMPASSION

That indulgence towards all beings, as towards one's own self, by body, mind and word of mouth,

that alone is known as Compassion, by knowers of the Vedānta. (14, 15)

RECTITUDE

Uniformity (in behaviour) towards (one's) son, friend, wife, enemy as well as one's own self, under all circumstances, O sage! is termed Rectitude by me. (15, 16)

FORBEARANCE

Abstinence from losing temper, when provoked by enemies, by body, mind and speech, that, O foremost among sages! is Forbearance. (16, 17)

FIRMNESS

The dawning of Wisdom to the effect, that complete liberation from the (woes of) worldly existence is possible only through the Veda (the perfect system of knowledge) and not otherwise, is said to be Firmness by the believers in the Veda. (Also), the unswerving belief to the effect "I (am) the Ātman and am nothing else." (17, 18)

TEMPERANCE IN FOOD

Leaving off a fourth of the food (served), which is moderate and pure, eating, so as to conduce to (the attainment of) Yoga, is Temperance in food. (19)

CLEANLINESS

O great Sage ! Cleansing (getting rid of) one's own bodily impurities by means of clay and water, that, they know, is Cleanliness of the exterior ; while contemplation (on the Supreme Being) is mental Cleanliness. Wise men say that Cleanliness constitutes the knowledge (dawning on one, when he realizes :) " I am pure." The body is extremely impure, the embodied (Ātman) is extremely pure. Knowing the difference between the two, of which (of the two) should purity be prescribed ? That man, who, giving up the purity by internal awareness, revels in external purity, that fool, O right-vowed (sage) ! grasps a clod of earth, leaving off gold. (20-23)

RULE RELATING TO THE BRAHMAN,
THAT IS THE ĀTMAN

For the Yogin who is satiated with the nectar of knowledge and has discharged his duties (aright), there remains nothing whatever to be done. Should there be any such, he is verily no knower of the Truth. For those who have realized the Ātman, (the Brahman), there remains nothing whatever, in even the three worlds, yet to be done (by them). Hence, O Sage ! by all endeavour, having recourse to non-violence and other means, know by the knowledge that is thus acquired, that the Ātman is (no other than) the imperishable Brahman. (23-25)

SĀMAVEDASAMHITĀ

WITH THE COMMENTARIES OF

MĀDHAVA

AND

BHARATASVĀMIN

EDITED BY

PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.PHIL. (OXON.)

ADYAR LIBRARY

1938

FOREWORD

IN this edition of the Sāmaveda, I include two commentaries on the Saṃhitā, one by Mādhava and the other by Bharatasvāmin. Neither of these commentaries has been till now made available in print. Both of them are ancient commentaries and earlier than Sāyaṇa.

The edition of the commentary of Mādhava is based on a photograph copy of the manuscript in the Berlin Library, described by Weber in his catalogue as No. 1424, and another manuscript kindly lent to me for the purpose by the Viśvabhāratī University, Santiniketan. The photograph copy of the Berlin manuscript is in the Adyar Library and bears the shelf No. XXXIX. F. 16.

Besides these two copies, I had access to the three manuscripts in the Library of the Calcutta Sanskrit College described in the catalogue by Hṛṣīkesa Śāstri in Vol. I, as Nos. 50, 51 and 52, and to the manuscript in the Library of the Palace of His Highness the Maharaja of Bikaner, described by Rajendralal Mitra as No. 276 in his catalogue. I was allowed a loan of the latter a few years ago and I am obliged to the authorities in Bikaner for the same. I worked

in the Library of the Calcutta Sanskrit College for some time and I was able to examine the three manuscripts there. I take this opportunity to express my gratitude to the Principal of the college for the facilities he gave me at that time to work in the Library.

There are two manuscripts in the Bodleian Library, Oxford (Catalogue, Winternitz and Keith, No. 917). I have not been able to examine them till now. I find that the manuscripts are not in a very good condition. I will make use of them also before this edition is completed and any material which may be found important on an examination of these two manuscripts will be duly incorporated in this edition. But the manuscripts I have with me are found to be sufficient for the edition.

The edition of the commentary of Bharatasvāmin is based upon four palm leaf manuscripts in the Adyar Library (shelf Nos. XIX. K. 84, XXIV. C. 25, XXV. D. 24, XXIII. D. 5) and one Devanāgarī transcript with the shelf No. XXXVI. D. 15. There are other manuscripts available. But these are quite enough as a basis for the edition. I am also making use of the manuscripts available in Madras and around.

The name of Mādhava is given by Satyavrata Sāmāśramin as the vivaraṇakāra in his Introduction to the Nirukta in Sanskrit added to the fourth volume of his edition of the Nirukta in the Bibliotheca Indica Series. In the commentary itself it is mentioned as a Bhāṣya (see P. 5, LL. 3 and 21). In the Catalogue of

the Manuscripts in the Palace of H. H. the Maharaja of Bikaner, Rajendralal Mitra describes the work as a dissertation on the Sāmaveda.

Little is known of the commentator, his personality and his date. His father's name is Nārayaṇa as is given by him in the Introductory portion of the commentary (see P. 6, L. 20). The opening stanza of the commentary is identical with the maṅgalas/loka in Bāṇa's Kādambarī. Perhaps both Mādhava and Bāṇa had a common source; or one utilised the Maṅgalas/loka of the work of the other. Or perhaps the two are identical, Mādhava being the real name and Bāṇa being the assumed name. There are reasons to believe that Bhavabhūti the dramatist and Uṇveka the writer on the Mīmāṃsā are identical. There is nothing impossible in the same person being known by two names. So far as common Maṅgalas/lokas are concerned, for this also there are instances; I give the following which is found both in the beginning of Daṇḍin's Kāvyaḍarsa and in the commentary on the Sarvānukramaṇī by Uvaṭa :

caturmukhamukhāmbhojavanahamṣavadhūr mama
mānase ramatām nityam sarvas/uklā sarasvatī

Manuscripts of the commentary of Uvaṭa on the Sarvānukramaṇī are found in the Tanjore Palace Library, in the Bhāṇḍarkar Institute and in the D.A.V. College (Lahore). In the last one the name of Uvaṭa appears as the author of the commentary in the colophon. In the other two, the name of the author of

the commentary is not given. Thus from the identity of the maṅgalas'loka no conclusion can be drawn.

The close similarity of the Introductory portion of the commentary with the corresponding portion in the commentary on the Ṛgveda by Skandasvāmin (edited by me in the Madras University Sanskrit Series as No. 8) cannot escape the notice of any one. The similarity is in wording, in method and in ideas. This close similarity cannot be an accident ; and since this commentator mentions the Ṛgvedabhāṣya it may reasonably be concluded that he is referring to the Bhāṣya of Skandasvāmin, though he does not mention the name of Skandasvāmin.

Mādhava son of Venkaṭārya speaks of a Nārāyaṇa as the collaborator of Skandsvāmin in writing the Ṛgvedabhāṣya ; the passage is :

skandasvāmī nārāyaṇa udgītha iti te kramāt
cakruḥ sahaikam ṛgbhāṣyam padavākyaarthago-
caram

VIII, iv, 9 (Madras University

Sanskrit Series No. 2)

One may be tempted to identify this Nārāyaṇa with Nārāyaṇa the father of Mādhava (whose commentary on the Sāmaveda is now being edited.

Skandasvāmin must be put to about 600 A.D. (See my article on the Chronology of the Vedabhāṣya-kāras in the Journal of Oriental Research, Madras, Vol. X, pp. 261 and 262.) The relation of Mādhava with Bāṇa, his relation with Skandasvāmin and with Nārāyaṇa and the date of Skandasvāmin being more or

less the date of Bāṇa make it quite possible that Mādhava belonged to the school of Skandasvāmin ; he may have been his disciple. I leave it as a mere "may have been". Nothing more can be said at this age with any kind of certainty.

When we come to Bharatasvāmin, the position becomes much easier. His father is Nārāyaṇa as is mentioned in the eighth stanza in the beginning. He wrote the commentary at the time when Rāmanātha the Hoysla King was reigning, *i.e.*, about the year 1300. He was a native of Srirangam. These two latter facts are given in the ninth stanza.

There is not much difference in text between the various manuscripts of the commentary of Mādhava. But in the case of the manuscripts of commentary of Bharatasvāmin, the differences are considerable. I print the commentary, constituted from the different manuscripts, according to the readings which I consider the best. At the end of the book I will give the various readings found in the different manuscripts.

Regarding the division of the text of the Sāmaveda, I have followed the division accepted in the commentary of Mādhava, *i.e.*, into six prapāṭhakas, each prapāṭhaka being divided into dasatyās consisting of about ten mantras. Bloomfield in his Vedic Concordance gives the stanzas with continuous numbers for the pūrva and the uttara ārcikas. In order to enable the readers to make use of that concordance with reference to the text as printed here, I will also give a comparative table showing the relation of the

numbers used in this edition to the numbers given in the Concordance. I am printing the saṃhitā without marking the Sāma accent, since my purpose is only to present the text which forms the basis of the commentaries.

Mādhava comments only on the pūrvārcika. The commentary of Bharatasvāmin continues to portions of the uttarārcika also. But in this edition I stop with the pūrvārcika. I need not say anything about the importance of these two commentaries to students of vedic literature. Both of them are earlier than Sāyaṇa. Bharatasvāmin's date is known and Sāyaṇa quotes Bharatasvāmin. Regarding Mādhava, there is no evidence by which his date can be fixed. The probability is that he is a disciple of Skandasvāmin. His date and personality must be discussed in greater detail and I can do it only after I print the entire text of the commentary. I will do so in the Introduction which will be published when the commentary is completely printed.

Although I have many manuscripts of the two commentaries, I regret to say that in some places I am not quite satisfied with the readings I am printing. Whatever improvements I am able to make in the course of printing, I will incorporate as an appendix at the end.

ADYAR LIBRARY
1st February, 1938

C. KUNHAN RAJA

॥ श्री ॥

सामवेदसंहिता

सभाष्या

माधवभाष्यम्

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये
स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥

षट्त्रिंशत्प्रकारा मन्त्राः । प्रैषाः करणाः क्रियमाणानुवादिनः
स्तोत्रशस्त्रगताः जपानुवचनगताश्च । एते पञ्चप्रकारा ऋग्व्याख्यायां
भवन्ति । अन्ये सामव्याख्यायामुच्यन्ते ।

प्रस्तावश्च तथोद्गीथः प्रतिहारोपद्रवस्तथा ।
निधनं पञ्चमं प्राहुर्हिङ्कारं प्रणवमेव च ॥
आशास्तिस्तुतिसङ्ख्यानं प्रलापः परिदेवनम् ।
प्रैषमन्वेषणं चैव सृष्टिराख्यानमेव च ॥

सप्तधा गेयमेकेषामन्ये षोडशधा विदुः ।

पञ्चविधं तु सर्वेषामध्वरार्थं प्रचक्षते ॥

अन्येऽपि स्तोत्रप्रकारा अयं वाव लोको हा ऊकारो वायुर्हा इकारश्चन्द्रमा
अथकारः । आत्मेहाकारः अग्निरीकारः आदित्य ऋकारः निहव एकारः
विश्वे देवा अहो ईकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽञ्जं या वाग्विराट् ।
अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुकारः । एते षट्त्रिंशत्प्रकाराः सामव्या-
ख्यायां भवन्ति । साम्नां च प्राधान्यमस्मिन् सामवेदे । यतः स्तोत्राणि
तानि । तान्येव मन्त्राः छन्दोगानाम् । तानि च ऋगव्यूढानि स्तोभसामानि
आदिमध्यान्तनिधनानि पदविभाग्यानि स्तोभविभाग्यानि पदस्तोभवि-
भाग्यानि । तेषां च देवता अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्त्वष्टा
अङ्गिरसः पूषा सरस्वती इन्द्राग्नी इडा निधनानि पदनिधनानि इकार-
निधनानि । इत्याग्नेयानि सर्वाणि निधनवन्ति । ऐन्द्राण्यन्यान्यादिष्टेभ्यः ।
सर्वाणि स्वाराणि प्राजापत्यानि । यथा वामदेव्यमित्येवमादीनि । निरुक्त-
सिद्धा देवताप्रकाराः । अन्येऽपि ब्राह्मणसिद्धाः । सर्वदेव्यं वै वामदेव्यम् ।
यत्कवतीषु तेन प्राजापत्यम् । को हि प्रजापतिः । यदनिरुक्तासु तेन
प्राजापत्यम् । अनिरुक्तो हि प्रजापतिः । यद्वायव्रीषु तेनाग्नेयम् । गायत्रं
छन्दो ह्यग्नेः । यत्पृष्ठेषु न्यदधुस्तेनैन्द्रम् । सर्वाणि हि पृष्ठानीन्द्रस्य
निष्केवल्यानि । यन्मैत्रावरुणोऽनुशंसति तेन मैत्रावरुणम् । यत् बहुदेवत्य-
मुत्तमं पदं तेन वैश्वदेवमिति । तेन ब्राह्मणसिद्धा देवता गृह्यन्ते सर्वत्र ।
अन्येऽपि देवताप्रकाराः साम्नाम् । यद्देवत्यासु स्तुवते सा स्तोत्रदेवतेति ।
अनेनापि प्रकारेण देवता ज्ञातव्या । अन्योऽपि प्रकारो विद्यते स्तोत्राणाम् ।
त्रयः पावमानाः सौम्याः । प्रथममाज्यमाग्नेयम् । द्वितीयं मैत्रावरुणम् ।
तृतीयमैन्द्रम् । चतुर्थमैन्द्राग्नम् । पृष्ठान्यैन्द्राणि । आग्नेयमग्निष्टोमसामचित्यै ।

न कचिद्बृहदग्निष्टोमसाम । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामेत्येवमादिभिः क्रतुविशेषै-
स्तानि भवन्ति । प्रथममुक्तमाग्नेयम् । द्वितीये तृतीये चतुर्थे च ऐन्द्रावरुण-
मैन्द्राबार्हस्पत्यमैन्द्रावैष्णवम् । ऐन्द्रः षोडशी विष्णोः शिपिविष्टवतीषु ।
बृहद्वाजपेयसाम । ऐन्द्राणि रात्रिस्तोत्राणि द्वादशैव । तल्लिदेवत्यः सन्धिः ।
अग्निरुषा अश्विनाविति । यथासङ्ख्यमसौर्याग्नि । प्रथममाग्नेयमतिरिक्त-
स्तोत्रम् । द्वितीयमैन्द्रम् । तृतीयं वैश्वदेवम् । चतुर्थं वैष्णवम् । एवं सर्वेषु
क्रतुषु समासादेवताविचार उक्तः । एकाहहीनसत्रान्तेषु आर्षप्रकारश्च
साम्नामर्षेयसिद्धः सर्वसाम्नां गृहीतव्यः । ऋचो गुणभूताः । तासामर्षेयं
पाक्षिकम् । एवमर्षप्रकार उक्तः । इदानीं छन्दसः प्रकारः उच्यते ।
गायत्रं प्रातस्सवनम् । गायत्री बृहती त्रिष्टुबिति माध्यन्दिनं सवनम् । प्रथमं
पृष्ठम् । बृहत्यः ककुबुत्तरा । द्वितीयं वामदेव्यं गायत्रीषु । तृतीयं पृष्ठं
बार्हतं चतुर्थं च । आर्भवे ककुबुष्णिहावनुष्टुप् जगती च । कचिद्विपदा
अपि भवन्त्यार्भवे । कचिदक्षरपङ्क्तयः । बृहत्यः ककुबुत्तरा अग्निष्टोम-
साम्नि । प्रथममुक्थ्यं गायत्रीषु । ब्रह्मवर्चसकामयोत्थानि प्रणयेयुरित्युक्थ-
प्रणयने प्रकारविशेषाः विच्छन्दस ऋचो भवन्ति इति । ककुप् प्रथमा ।
अथ उष्णिक् । अथ पुरउष्णिगनुष्टुप् । आनुष्टुभी रात्रिः । बृहत्यः
ककुबुत्तरा । सन्धिरसौर्याग्नि । अतिरिक्तस्तोत्राणि जराबोधीयप्रभृतीनि
गायत्रछन्दस्कानि । एवमेकाहहीनसत्रेषु छन्दोदेवतार्षप्रयोगो न्याय्य उक्तः ।
इदानीं प्रैषादयो मन्त्रा उच्यन्ते । प्रैषास्तावत् दैव्याः शमितार आरभध्वम्
(का. सं. १६. २१) इत्यादयः । करणाः इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि
(कौ. ब्रा. ६. १३) इत्यादयः । क्रियमाणानुवादिनः युवा सुवासाः
परिवीत आगात् (ऋ. वे. ३. ८. ४) इत्यादयः । स्तोत्रशस्त्रगताः
ब्रह्म जज्ञानम् (सा. वे. ४. ३. ९) आ त्वा रथं यथोतये (ऋ. वे.

८. ६८. १) इत्यादयः । जपानुवचनगताः तदद्यवाचः प्रथमं मसीय (ऋ. वे. १०. ५३. ४) आपो रेवतीः (ऋ. वे. १०. ३०. ११) इत्यादयः । एते सर्वे प्रयोगकाले स्वार्थं प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते । न उच्चारणमात्रेण । कुत एतत् । ये तावत्पैषाः करणाः क्रियमाणानुवादिनश्च तेषां योऽर्थः स कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते । अङ्गं चानुष्ठातव्यम् । न चास्मृत-मनुष्ठातुं शक्यते । अतः कर्मणोऽङ्गस्मरणमपेक्षितम् । तच्च पैषादिभिः शक्यते कर्तुम् । अतः पैषादयस्तावत्प्रयोगकाले स्वार्थं प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते इति । येऽपि स्तोत्रशस्त्रगतास्तेषामर्थो यद्यपि कर्मणोऽङ्गत्वं न प्रतिपद्यते तथापि तमेवार्थं प्रत्याययन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते । कथम् । स्तुतिर्हि स्तोत्रशस्त्रशब्देनाभिधीयते । स्तुतिश्च का । गुणिनः प्रस्तावात् प्रयोगकाले स्वार्थं प्रतिपादयन्तः गुणैः सम्बन्धप्रतिपादनम् । न गुणः पदानामुच्चारणमात्रम् । कुत एतत् । यो हि लोके अभ्यासार्थं गुणपदानामुच्चारणं करोति तस्य स्तौतीति व्यपदेशाभावात् । अतः स्तोत्र-शस्त्रगता अपि मन्त्राः स्वार्थमेव प्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति । येऽपि जपानुवचनगतास्तेषां यद्यपि जपिना वचिना वा धातुना उच्चारणमात्रं चोदितं तथापि सति अर्थं प्रत्याययन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रति-पद्यन्ते । कथम् । यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण या-जयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गते वा पद्यते इत्यार्षेयश्रुतेः अविदि-तदैवतस्य मन्त्रस्य कर्मणि विनियोगः प्रतिषिध्यते । न च अविज्ञातार्थस्य ऋषिदैवतं शक्यं विज्ञातुम् । परिज्ञाने च गुणः श्रूयते । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रै मन्त्रे विद्यात् । ऋषीणां संस्थानो भवति संस्थानो भवति । ब्रह्मणः स्वर्गे लोके महीयते । अस्य रत्ना जायन्ते

पुनर्य एवं वेद । इत्येवमादिभिर्वाक्यैः परिज्ञानं प्रशस्यते । तस्मात्तेऽपि स्वार्थप्रत्यायनेनैव कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इत्युपपन्नम् । एवं मन्त्राणां कर्मणोऽङ्गत्वप्रतिपादनार्थं बोद्धव्योऽर्थो यस्मात् तस्माद्वाप्यं प्रस्तूयते । ये च साम्नां स्तोमप्रकारविशेषा आशास्तिस्तुतिसङ्ख्यानादयः तेऽपि स्वार्थप्रतिपादयन्तः कर्मणोऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाहि तेषां स्तोमानामुद्देशतः स्वरूपमुच्यते । अगन्म ज्योतिरमृता अभूम । अन्तरिक्षं पृथिव्या अध्या-
रुहाम् । दिवमन्तरिक्षादध्यारुहाम् । अविदाम् देवान् समु देवैरगन्महि इत्येतदाशास्महे । एषा आशास्तिः । स्तुतिश्च नमोऽन्नाय नमोऽन्नपतये इति । सङ्ख्यानां ये देवा दिविषदः अन्तरिक्षसदः पृथिवीषदः अप्सुषदः असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्राः । एतत्सङ्ख्यानाम् । रिशादस इन्द्र मुडिति प्रलापः । यदीन्द्राहं यथात्वं इत्येवं परिदेवितम् । उन्नयामि इति प्रैषः । परिदेवनं वा । ततो विराडजायत इति एवं गुणानामन्वेषणम् । सृष्टेश्चैत-
देवोदाहरणम् । आख्यानं च । येऽन्ये त्रयोदश स्तोभाः अयं वाव लोको हा ऊकार इत्येवमादयः । तत्र हा ऊकारे भूलोकस्य दैवतत्वम् । वायोर्हा इकारे । चन्द्रमसः अथकारे । एवं सर्वस्तोमानां द्रष्टव्यम् । यो निरुक्तस्त्रयोदश स्तोभः हुम् हुम् किट् किट् सः । स्वादनिगारौ एकार-
मकारयकारश्वासः स्वादेहकारमकारनासिक्यावानिगारे । यथा वसिष्ठस्य प्राणापानयोः एते सर्वे निरुक्ताः । यथा हुपहुपविविविविविवीफाल्फल्फल्फल् । हाउहाउहाउहाउवाग्वहहह । एवंविधा निरुक्ताः प्राजापत्याः । सञ्चारो हुकारो गत्यर्थः ।

एवं सर्वस्तोमानां बोद्धव्योऽर्थो यस्मात्तस्मात्साम्नां केषांचिद्वाप्यं प्रस्तूयते । तत्रार्षछन्दोदैवतब्राह्मणविनियोगप्रकारा उक्ताः समासतः सामा-
न्याः । इदानीं विशेषतः केषांचित् साम्नामुन्नयप्रभृतीनां श्रद्धया व्याख्या

क्रियते । तत्रार्षमुच्यते । आदित्यस्योन्नयं तदादित्यमित्याचक्षते । विनियोगस्तु येषां ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु साक्षान्न स्तूयते तेषां वाचस्तोमेषु विनियोगः बृहत्वात् स्तोमानाम् । एकया प्रथमस्य बहिष्पवमानम् । दशभिर्द्वितीयस्य । शतेन तृतीयस्य । सहस्रेण चतुर्थस्य । अत ऊर्ध्वं दशगुणक्रमाद्दशभिः सहस्रैर्होतुराज्यस्य । शतेन सहस्राणां मैत्रावरुणस्य । इत्येवं अपरिमितानि सामानि अर्बुदन्यर्बुदानि सर्ववद्धम् । एवं बहुत्वात्सर्वसाम्नां विनियोगः । तत्रोन्नयं साम उन्नयामि हो ई ऊर्ध्वमुन्नयाम्युन्नयामि । न पञ्चविंशकं पुरुषं शरीरावस्थितमादित्यमेकत्वं नयामि परेणादित्यात्मना हो इति विश्वे देवा हो इकारो विश्वेभ्यो देवेभ्यो यज्ञे । न ऋणं वायुरूपो भवति । प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः । एवं ऋणत्रयमनिवर्त्य एवादित्यलोकं यियासुरहं ततो विश्वेदेवान्प्रार्थयाम्यहम् । वाङ्मनः प्राणोऽपानो व्यान इत्येवमादयः स्तोभा आशास्तिस्वरूपा एतत्सर्वं मम भवत्वित्याशास्महे । आदित्यः पित्र्यं आयुः पित्र्यं पितृस्वरूपत्वमादित्यस्य ज्ञापयति । आयुषः प्राप्तिर्यजमानस्य आशास्महे । हाउहाउहाउ भ्राजाही दीसिरायुश्च सवितुरन्वायन्ते । उदुत्यं जातवेदसमिति उक्तार्थम् । हाऊहाऊ भ्राजा ओवा । अर्चिः शोचिस्तपो हर एते दीसिपर्यायाः भाशब्दश्च । इति निबन्धनं शम्बरं साम । सर्वाण्येतान्यादित्यदैवत्यानि स्तोमश्च ।

एवं सर्वसाम्नां ये त्रयोदशविधाः स्तोभा अयं वाव लोको हा ऊकार इत्यादयस्ते समासतो व्याख्याताः ।

छन्दसिकोत्तरहस्याः पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणसूनुना सवितुः परां भक्तिमालम्ब्य तत्प्रसादाद्भाष्यं कृतम् । यदत्र न्यूनं यदतिरिक्तं व्याहतं पुनरुक्तं भिन्नसंस्थानं युक्तिहीनं च तत्सर्वं भूमिदेवैः सज्जनैर्भूत्वा क्षन्तव्यमिति । एष एव सम्बन्धो व्याख्यानेऽपि ।

भरतस्वामिभाष्यम्

गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे ।
 अपारकरुणापूरतरङ्गितदृशे नमः ॥
 ममास्तु काननाम्भोजकाननास्वादषट्पदी ।
 सितसारसना वाणी रसनारङ्गनर्तकी ॥
 नमोऽस्तु साममुग्धाब्धिमन्थमन्दरभूयते ।
 श्रीमते नागनाथाय गुरवे गुणराशये ॥
 उज्जहारागमाम्भोधेयौ धर्मामृतमञ्जसा ।
 न्यायैर्निर्मथ्य भगवान् स प्रसीदतु जैमिनिः ॥
 सुमन्तुं जैमिनि पैलं वैशम्पायनमेव च ।
 नमाम्यहमहोरात्रं वेदानां पारसिद्धये ॥
 तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
 चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
 कृष्णत्वचं कनकपिङ्गजटाकलापं
 व्यासं नमामि शिरसा तिलकद्विजानाम् ॥
 वागर्थोभयरूपेण भासमानं महेश्वरम् ।
 वन्दे पूरुषमृक्संज्ञमृक्सामभ्यामभिष्टुतम् ॥
 नत्वा नारायणं देवं तत्प्रसादादवासधीः ।
 साम्नां श्रीभरतस्वामी काश्यपो व्याकरोत्यृचः ॥
 होसलाधीश्वरे पृथ्वीं रामनाथे प्रशासति ।
 व्याख्या कृतेयं क्षेमेण श्रीरङ्गे वसता मया ॥
 श्रवणेनानुगृह्णन्तु सन्तस्तां वीतमत्सराः ।
 अपश्यन्तस्सतो दोषानुत्पश्यन्तोऽसतो गुणान् ॥
 मन्त्रैस्तद्वाह्यणार्षेयच्छन्दोदैवतविद्विजः ।
 अर्थज्ञश्चाश्नुते भद्रं यतो ज्ञेयान्यमून्यतः ॥

तथाहि श्रूयते—यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण—इत्यारभ्य
—तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्—इति । तथा च मन्त्रौ ।

स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दये ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

ब्राह्मणानि न दृश्यन्ते मन्त्राणां संहिताभुवाम् ।

साम्नां तु ब्राह्मणव्याख्यासमयेनापि वक्ष्यते ॥

न स्मर्यन्त ऋचां यासामृषयः कापि केन च ।

वामदेव ऋषिस्तासां ज्ञेय इत्याह शौनकः ॥

आग्नेयमाद्यं पर्वेन्द्रपावमाने ततः परे ।

त्रिपर्वा सामवेदस्य संहितैवमधीयते ॥

आदौ गायत्र्य आग्नेय्यश्चतुस्त्रिंशदचोऽत्र तु ।

उदित्यमित्यसौ सौरी शं नो देवीत्यपां स्तुतिः ॥

आद्ये खण्डे तृतीयायां मेधातिथिर्ऋषिः स्मृतः ।

प्रेष्ठं व उशनाः काव्यस्त्वदितिस्त्वं न इत्यृचः ॥

आ ते वत्स ऋषिर्वत्सो वामदेवेक्षितान्तिमा ।

भरद्वाजेक्षिताः शिष्टाः पञ्चाग्नेरथ निर्वचः ॥

अङ्गेऽस्ति प्रत्ययो लोपो कारकस्येति शाब्दिकाः ।

सर्वगः सर्वविच्चाग्निर्गत्यर्थो हि मतिक्रिया ॥

अग्रस्यानयनाद्वाग्निः स्तोतृनग्निर्नयेदिति ।

नीयते वाग्रमित्यग्रं स्तोत्रादीनां हि नीयते ॥

स्तोत्रादीनां तावत् पावमानव्यतिरिक्तानां प्रथमकाण्डमाग्नेयम् । शस्त्राणां च
प्रथममाज्याख्यमाग्नेयम् । प्रातःसवनं छन्दसां च मुख्यम् । गायत्रसंस्थानां च
प्रथमाग्निष्टोमाख्याग्नेयी । इत्येवं बहुप्रकारं अग्नेरग्रभाक्त्वम् ।

अग्न आ याहि वीतये गृणाना हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । हे अग्ने आयाहि आगच्छ । किमर्थं पुनरा-
गच्छामि । उच्यते । वीतये । भक्षणायेत्यर्थः । कस्य । सामर्थ्याद्धविषाम् ।
एत्य च गृणानः स्तूयमानः । हव्यदातये हविर्दानार्थमित्यर्थः । नि होता ।
नीत्ययमुपसर्गः सत्सीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । होता आहता । केषाम् ।
देवानामित्यध्याहारः । निषत्सि । निषीदेत्यर्थः । क पुनर्निषीदामि ।
उच्यते । बर्हिषि । यदेतदास्तीर्णं बर्हिस्तत्रेत्यर्थः ॥

हे अग्ने आयाहि आगच्छ देवतात्मना । वीतये अशनाय हविषाम् । वी-
गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । गृणानः स्तूयमानः । गृणातेः । भाव-
कर्मणोः (पा १. ३. १३) इत्यात्मनेपदम् । यक्स्थाने श्वाप्रत्ययो व्यत्ययेन
छान्दसः ।

गृणाना जमदग्निना (ऋ. वे. ३. ६२. १८)

इति हि भवति । हव्यदातये हव्यानां देवेभ्यो दानाय यजमानैः स्तूयमानः ।
अथवा हव्यदातिः यजमानः हव्यानि देवेभ्यो ददातीति । तदर्थं गृणानः स्तुवन्
इति ।

होता गृणीत उक्थ्यः (ऋ. वे. १. ७९. १२)

इति च मन्त्रान्तरम् । नीत्ययमुपसर्गो व्यवहितेनापि सत्सीत्याख्यातेन
सम्बन्धनीयः । व्यवहिताश्च (पा १. ४. ८२) इति छन्दसि व्यवहितानामप्युप-
सर्गाणां धातुसम्बन्धस्मरणात् । निषत्सीति लेङन्तम् । लिङ्गर्थे लेट् (पा. ३. ४. ७)
इति लेट् । उपविश । बर्हिषि स्तीर्णे । होता सन् । ह्यतेर्धातोर्होता । ऐतरेय-
ब्राह्मणे च जुहोतेर्होता इत्याशङ्क्य आवहनाद्धोता इति होतृशब्दनिर्वचनं कृतम् ।
तदाद्भुतदन्यो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च कस्मात्तं होतेत्याचक्षत इति ।
यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवता अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्हो-
तृत्वम् (ऐ. ब्रा. १. २) इति । अग्नेस्तु स्वयमेवावहनात् होतृत्वम् ॥ (१)

त्वमग्ने यज्ञानाँ होता विश्वेषाँ हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । अग्ने त्वं यज्ञानां होता आह्वाता । विश्वेषां सर्वेषाम् । हितः निहितः । स्थापित इत्यर्थः । कैः । उच्यते देवेभिः । देवैरित्यर्थः । क पुनर्निहितः । उच्यते । मानुषे जने । मनुष्यलोके इत्यर्थः ॥

त्वं हे अग्ने यज्ञानां विश्वेषां होता होतृत्वेन । हितः निहितः । देवेभिः देवैः । मानुषे जने मनुष्यलोके ॥ (२)

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥

मेधातिथेराक्षम् । परस्य यः सन्देशं कथयति स दूत इत्युच्यते । अग्निं दूतं सन्देशहरम् । वृणीमहे प्रार्थयामः । होतारं विश्ववेदसम् । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः । सर्वधनमित्यर्थः । अथवा विद ज्ञाने इत्यस्यैतद्रूपम् । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । तं विश्ववेदसम् । सर्वज्ञमित्यर्थः । अस्य प्रक्रान्तस्य यज्ञस्य । षष्ठीनिर्देशात् परिसमाप्त्यर्थमिति वाक्यशेषः । सुक्रतुम् । क्रतुरिति कर्मनाम यज्ञनाम वा । सुशब्दः शोभनवचनः । सुकर्माणं सुयज्ञं वा ॥

अग्निं वयम् । दूतं दूत्येन । वृणीमहे प्रार्थयामः । दूतो द्रवतेर्धावितेर्वा । यथादर्शनं वर्णव्यत्ययः । होतारं देवानाम् । विश्ववेदसम् । वेदो वित्तम् । बहुधनम् । विश्वविदमिति वा । एवंभूतमग्निं अस्य यज्ञस्य दूतं वृणीमहे इति संबन्धः । सुक्रतुम् । क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा । सुकर्माणं सुप्रज्ञानमिति वा ॥ (३)

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ।

भरद्वाजस्थार्षम् । अग्निः वृत्राणि शत्रुकुलानि स्तोतुः यष्टुश्च ।
जङ्घनत् जघान अत्यर्थं हन्ति । पुनः पुनर्हन्तीत्यर्थः । कस्य ।
सामर्थ्यात् स्तोतुरिति शेषः । द्रविणस्युः । द्रविणं धनम् । स्युप्रत्ययो
मतुवर्थे । द्रविणवानित्यर्थः । अथवा द्रविणं हविलक्षणं धनम् । तदिच्छुर्द्र-
विणस्युः । हविष्काम इत्यर्थः । विपन्यया । पनिरिति स्तुत्यर्थः । विशब्दो
वैविध्यार्थः । विविधया स्तुत्या । तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः ।
समिद्धः सम्यग्दीप्तः । शुक्रः शुक्लवर्णः । आहुतः मर्यादया हुतः
सन्नित्यर्थः ॥

वृत्राणि तमांसि शत्रून् वा । जंघनदिति पञ्चमलकारान्तम् । हन्तेश्च कर्तरि
रूपमिदम् । भृशं हन्तु । द्रविणस्युः । द्रविणः धनम् । हविलक्षणं धनं
कामयमानः । सुप आत्मनः क्यच् (पा. ३. १. ८) इति क्यचि कयाच्छन्दसि
(पा. ३. २. १७०) इति उप्रत्ययः । द्रविणःशब्दः सकारान्तश्च विद्यते ।
विपन्यया स्तुत्या । पनतेः स्तुतिकर्मणो विपूर्वस्य रूपमिदं विपन्येति । स्तुत्या
सार्धम् । समिद्धः यजमानैराहूतः अभिहुतश्च हविर्भिः । शुक्रो दीप्तिमान् । शुचि
दीप्तौ ॥ (४)

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्ने रथं न वेद्यम् ॥

उशनस आर्षम् । प्रेष्ठं अतिशयेन प्रियम् । वः । बहुवचनमिद-
मेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वां अतिथिं अतिथिस्थानीयम् । अथवा
अतिर्गत्यर्थः । तस्मादयं इथिन्प्रत्ययः । अतिथिं गन्तारम् । सर्वयजमान-
गृहान् प्रति गन्तारमित्यर्थः । स्तुषे । नेदं लडात्मनेपदमध्यमपुरुषैकवचनम् ।
किं तर्हि । पञ्चमस्य लकारस्यात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् । स्तौमीत्यर्थः ।
कथं पुनः स्तौमि । उच्यते । मित्रमिव प्रियम् । यथा कश्चित्प्रियं मित्रं
स्तौति तद्वदित्यर्थः । अग्न इत्यत्र सम्बुद्धयेकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य

स्थाने द्रष्टव्यम् । अग्निम् । रथं न । रथो रंहतेर्गेतिकर्मणः । नशब्दस्तु
उपरिष्ठादुपचारादुपमार्थीयः । रथमिव गन्तारमिव । यथा कश्चिदश्वमन्यं
वा शीघ्रं गन्तारं स्तौति तद्वदित्यर्थः । कीदृशमग्निम् । उच्यते । वेद्यं
वेदनार्हम् । ज्ञानार्हमित्यर्थः ॥

प्रेष्ठं प्रियतमं देवानां यजमानानां वा । व इति वचनव्यत्ययः । त्वामित्यर्थः ।
अतिथिमित्युपमा । अतिथिमिव पूज्यम् । स्तुषे स्तवे । मित्रमिव सुहृदमिव
प्रियम् । हे अग्ने रथं न । उपरिष्ठादुपचारो नकार उपमार्थीयः । रथमिव । वेद्यं
लभनीयम् । हविषां वहनार्थमाहवनार्थं च देवानां इति सूचयितुं रथमिवे-
त्युपमा ॥ (५)

त्वन्नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्यारातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥

पुरुमीढस्य आर्षं सुदीतेर्वा । त्वं नः अस्मान् । हे अग्ने । महोभिः
महद्भिरित्यर्थः । कैः । सामर्थ्यात्पालनैः । पाहि । रक्षेत्यर्थः । विश्वस्याः
सर्वस्याः अरातेः । अरातिः शत्रुः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो जात्यपेक्षः । सर्वस्याः
शत्रुजातेः सकाशात् रक्षेत्यर्थः । उत अपि च । द्विषः द्वेषुः । मर्त्यस्य
मनुष्यस्य । सकाशाद्रक्षेत्यर्थः ॥

त्वं नः अस्मान् । पाहि रक्ष । हे अग्ने । महोभिस्तेजोभिः बाधक-
दाहकैः । विश्वस्य सर्वस्य अरातेः सपत्नात् । अरातिशब्दः छन्दसि स्त्रीलिङ्गः ।
अतैररातिः । अभिहन्ता । उत अपि च । द्विषो द्वेषात् । मर्त्यस्य मनुष्यस्य ।
या द्विद् द्वेषः तस्मात् पाहि । अथवा मर्त्यस्येति पञ्चम्यर्थे व्यत्ययात् षष्ठी ।
द्विष इति च कर्तरि । द्वेषुर्मनुष्यात् पाहि ॥ (६)

एहू पु ब्रवाणि तेऽय इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । एहि आयाहि । आभिमुख्येनागच्छेत्यर्थः ।
 उ सु इति पादपूरणे । ब्रवाणि उच्चारयामि । ते तव । अग्ने इत्था सत्याः
 इत्यर्थः । इतराः अन्याः असत्याः । सत्याश्च असत्याश्चेत्यर्थः । गिरः
 स्तुतिलक्षणा वाचः । स्तुतीः इत्यर्थः । एभिः एतैरित्यर्थः । वर्धसे वर्धस्व ।
 इन्दुभिः सोमैरित्यर्थः ॥

एहि आगच्छ । ऊ सु इति च पादपूरणौ । ब्रवाणि स्तोमीत्यर्थः । लङ्घ्ये
 लोट् । ते त्वामित्यर्थः । विभक्तेर्व्यत्ययः । अथवा ते इति चतुर्थ्येव । ते त्वदर्थम् ।
 स्तुतीरिति शेषः । ब्रवाणि उच्चारयामि । अग्ने । इत्था इति निपातः अमुत्रेत्यर्थे
 च वर्तते । अत्र तु दूरस्य लक्षणा । दूरे । सन्तिवति शेषः । इतरा गिरः शत्रूणां
 सम्बन्धिन्यः दुष्कृता इत्यर्थः । असुर्या ह वा इतरा गिरः (ऐ. ब्रा. ३. ४९)
 इति द्वैतरेयकम् । असुर्या असुरसम्बन्धिन्यः । दुष्कृता इत्यर्थः । एभिरिन्दुभिः
 सोमैः वर्धासे वर्धस्व ॥ (७)

आ ते वत्सो मनो यमत् परमाश्वित्सधस्थात् । अग्ने त्वां कामये गिरा ॥

वत्सस्यार्षम् । आ इत्ययमुपसर्गः यमदित्याख्यातेन सम्बन्धयि-
 तव्यः । यमिश्च बन्धनार्थः । आभिमुख्येन बद्धवान् । वत्सो नामाहमृषिः ।
 ते तव । मनः । केन पुनर्बद्धवान् । सामर्थ्यात् स्तुत्या हविःप्रदानेन च ।
 कथं पुनर्बद्धवान् । उच्यते । परमाश्वित्सधस्थात् । परममुत्कृष्टम् । तस्मात् ।
 चिच्छब्दः पादपूरणः । सह तिष्ठन्ति यत्र देवताः स सधस्थः स्वर्ग उच्यते ।
 तस्मात्स्वर्गात् । पञ्चमीनिर्देशाच्च आगमयेति वाक्यशेषः । केन पुनरागमय ।
 उच्यते । यतः हे अग्ने त्वां कामये गिरा स्तुतिलक्षणया वाचेत्यर्थः ॥

यमदिति पञ्चमलकारान्तम् । आयमत् आयच्छतु नियच्छतु स्वात्मनि ।
 ते तव । मनः यजमानान्तरेभ्यः । परमाश्वित् परमादेव । सधस्थात् त्वत्स्थानात् ।

सहतिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थम् । सध मादस्थयोश्छन्दसि (पा. ६. ३. ९६) इति सहस्य सधादेशः । वत्सः ऋषिः । आत्मन एव परोक्षतया निर्देशः । गिरा स्तुत्या इति उपरितनं अत्र संबध्यते । हे अग्ने त्वां कामये अहम् । अतो गिरा त्वदीयं मनः मध्येव नियच्छामि ॥ (८)

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेतिहासमाचक्षते । सर्वमिदमन्धं तम आसीत् । अथ मातरिश्वा वायुः आकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत् । स तममध्नात् अथर्वा च ऋषिः । तदेतदुच्यते । हे अग्ने । त्वां पुष्करात् । पुष्करमित्यन्तरिक्ष-
नाम । अन्तरिक्षात् । अधिशब्दश्च अधिपरी अनर्थकौ (पा. १. ४. ९३) इति कर्मप्रवचनीयः पादपूरणः । अथर्वा निरमन्थत नितरां मथितवान् । कीदृशात् अन्तरिक्षात् । उच्यते । मूर्ध्नः प्रधानभूतात् । कस्य । उच्यते । विश्वस्य सर्वस्य । वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् । अन्तर्णीत-
मत्त्वर्थं चात्र द्रष्टव्यम् । ऋत्विजो यजमानस्य । षष्ठीनिर्देशात् अर्थायेति वाक्यशेषः ॥

त्वां हे अग्ने । पुष्करात् अन्तरिक्षात् । पुष्करपर्णादित्यपरे । अधीति पञ्चम्यर्थानुवादकः । अथर्वा ऋषिः । निरमन्थत । मूर्ध्नो धारकात् । विश्वस्य वाघतः निर्वाहकात् । अन्तरिक्षे हि सर्वं तिष्ठति । पुष्करपर्णे प्रजापतिरादौ पृथिवीमप्रथयदिति वा ॥ (९)

अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यमृतये महे । देवो ह्यसि नो दृशे ॥

वामदेवस्यार्षम् । हे अग्ने विवस्वत् विवासनवत् । तमसां विवा-
सनकरम् । किं तत् । सामर्थ्यात् ज्योतिः । आभर आहर आनय । दीप्तो भवेत्यर्थः । अस्मभ्यमृतये महे अस्माकं पालनस्य महतः अर्थायेत्यर्थः ।

कस्मात्पुनर्दीप्तो भवामि । उच्यते । देवो ह्यसि । हिशब्दो यस्मादर्थे ।
यस्मात्त्वं देवः असि भवसि । तस्माद्दीप्तो भवेत्यर्थः । न चास्माकं पालनायैव
केवलं दीप्तो भव । किं तर्हि । नो दृशे । अस्माकं दर्शनाय चेत्यर्थः ॥

हे अग्ने विवस्वत् विवासयत्तमांसि तेजः । अस्मभ्यं आ भर आहर ।
हृप्रहोर्भः छन्दसि (वा. ८. २. ३२-१) इति हस्य भः । ऊतये रक्षणाय । महे
महृत्यै । यथादर्शनं वर्णलोपः । देवो दाता दीप्तो वा त्वं नः अस्माकम् । दृशे
दर्शनाय प्रकाशनाय । हि असि भवसि । यस्मादेवं तस्मात् अस्मभ्यं तेजः
आभर ॥ (१०)

प्रथमस्य प्रथमा दशत्या ।

नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥

आयुङ्क्ष्वाहेरार्षं विरूपस्य वा । नमः । कृत्वेति वाक्यशेषः ।
नमस्कृत्य । ते । षष्ठ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।
हे अग्ने त्वाम् । ओजसे । ओज इति बलनाम । तस्मादियं तादर्थ्ये
चतुर्थी । बलार्थमित्यर्थः । गृणन्ति स्तुवन्ति । देव कृष्टयः मनुष्याः ।
त्वमपि स्तूयमानः अमैः अनिष्टैः रोगैर्मयैर्वा । अमित्रं शत्रुम् । अर्दय
नाशय । विनाशयेत्यर्थः ॥

विरूप आंगिरस ऋषिः । नमः स्तोत्रम् । नमति ह्यनेन देवतामिति ।
गृणन्ति उच्चारयन्ति । कृष्टयः जनाः । ते त्वदीयाय । ओजसे तेजसे ।
ओजस्विने तुभ्यमिति वा । हे अग्ने देव । एषाममित्रं शत्रुम् । अमैः बलैः
रोगैर्वा । अर्दय बाधस्व । अमेरभिभवार्थादमित्रम् । अमश्च अम रोगे ॥ (१)

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥

वामदेवस्यार्षम् । दूतं सन्देशहरम् । वः । बहुवचनमिदमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । विश्ववेदसम् । विश्व इति सर्वनाम । वेद इत्यपि धननाम । विद ज्ञाने इत्यस्य वा वेदः ज्ञानम् । विश्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः । तं विश्ववेदसम् । सर्वज्ञं सर्वधनं वेत्यर्थः । हव्यवाहं हविषां वोढारम् । अमर्त्यं अमरणधर्माणम् । यजिष्ठं अतिशयेन यष्टारम् । ऋञ्जसे । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । मध्यमपुरुषैकवचनमिदमुत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । ऋञ्जामि प्रसाधयामीत्यर्थः । गिरा स्तुति-लक्षणया वाचा ॥

वामदेवः । दूतं सन्तं यजमानानाम् । विश्ववेदसं विश्वविदं बहुधनं वा । हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् । अमर्त्यं अमरणधर्माणम् । यजिष्ठं यष्टृतमम् । मनुष्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः आधिक्येन यष्टारम् । अग्नीध्रप्रभृतयः ऋत्विजः स्वं स्वं यागं कुर्वन्ति । तेषां सर्वेषां आर्त्विज्यं अग्निरेव करोति इति यजिष्ठ उच्यते । आर्त्विज्यानि हि सर्वाणि मन्त्रप्रधानानि । द्विमात्राश्च वाङ्मयाः । वाचश्चाग्निरधिष्ठाता । अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ. उ. २. ४) इति हैतरेयोपनिषदि श्रुतम् । अतः सर्वाण्यार्त्विज्यानि अग्नेरेव । तथा च मन्त्रः ।

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रं ऋत्विथं तव नेष्टुं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥

ऋ. वे. २. १. २.

इति । व इति प्रथमैकवचनस्य द्वितीयाबहुवचनेन व्यत्ययः । त्वमित्यर्थः । हे स्तोतः ऋञ्जसे प्रसाधय । गिरा स्तुत्या ॥ (२)

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हिविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥

प्रयोगस्यार्षम् । उपेत्ययमुपसर्गः गिर इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः ।
 त्वा इत्येतत् द्वितीयैकवचनं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तव जामयो
 भगिन्यः । काः पुनरग्नेर्भगिन्यः । ज्वालाः । कीदृश्यो भगिन्यः ।
 ऊच्यते । गिरः उपगम्य याः गिरन्ति भक्षयन्ति हवींषि ताः गिरः ।
 भक्षयिष्य इत्यर्थः । देदिशतीः अत्यर्थं ददत्य इत्यर्थः । किं ददत्यः ।
 सामर्थ्याद्धनम् । हविष्कृतः हविषा याः क्रियन्ते ताः हविष्कृतः ।
 कथं पुनर्हविषा ताः क्रियन्ते । आज्ये हि प्रक्षिप्यमाणे बह्व्यो ज्वाला
 भवन्ति । प्रत्यक्षमेतत् । वायोः । वायुर्गन्ता । सर्वयजमानगृहान् प्रति
 गन्तुः तव । अनीके । अनीकशब्दो मुखवचनः । खड्गानीकं खड्गस्य
 मुखमुच्यते । तस्मादियं सप्तमी । अनीके मुखे इत्यर्थः । अस्थिरन्
 तिष्ठतीत्यर्थः ॥

भार्गवः प्रयोगः । अत्र गृणन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । उपास्थिरन्
 उपतिष्ठन्ते । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा. ३. ४. ६) इति लङर्थे लुङ् । त्वा
 त्वाम् । जामयः बन्धुभूताः पूर्वमपि स्तुतिशीलाः । देदिशतीः स्तुवन्त्यः ।
 वा छन्दसि (पा. ६. १. १०६) इति जसि पूर्वसवर्णः । हविष्कृतः हवींषि
 कुर्वन्त्यः । वायोरनीके प्रमुखे वर्तमानं त्वाम् ॥ (३)

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥

मधुछन्दसः आर्षम् । उपेत्ययमुपसर्गः एमसीत्याख्यातेन सम्बन्धयि-
 तव्यः । त्वा त्वाम् । हे अग्ने । दिवेदिवे अहन्यहनीत्यर्थः । दोषावस्तः ।
 दोषेति रात्रेर्नाम । वस्ता आच्छादयिता । रात्रौ यः स्वेन ज्योतिषा
 तमास्याच्छादयति स दोषावस्ता । तस्य सम्बोधनं हे दोषावस्तः । रात्रौ
 स्वेन ज्योतिषा तम आच्छादयितरित्यर्थः । धिया स्वया प्रज्ञया । नमः ।

नमःशब्दः स्तुतिवचनः । स्तुतिं भरन्तः हरन्तः । प्रापयन्तः इत्यर्थः ।
उप एमसि उपागच्छामो वयम् ॥

वैश्वामित्रो मधुच्छन्दाः । उपेत्ययं आ इमसि इत्यनेन संबन्धनीयः । त्वा
त्वाम् । हे अग्ने । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । हे दोषावस्तः-। दोषा रात्रिः । तस्या
विवासयितः । तमोनाशकेत्यर्थः । धिया । धीरिति प्रज्ञायाः कर्मणश्च नाम ।
अत्र तु श्रद्धाख्यो धीवृत्तिविशेषो लक्ष्यते । श्रद्धया । वयं नमः । नतिः अवत्तं
हविर्लक्षणमन्नं वा । भरन्तः हरन्तः । ह्रप्रहोर्मः छन्दसि (वा. ८. २. ३२-१)
इति हस्य भः । उपहरन्तः इत्यर्थः । उप आ इमसि उपागच्छामः ।
इदन्तो मसि (पा. ७. १. ४६) इति उत्तमपुरुषबहुवचनस्य इकारोपजनो
वैकल्पिकः ॥ (४)

जराबोध तद्विविडि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥

शुनःशेषस्यार्षम् । अत्रेतिहासमाचक्षते । अग्निः शुनःशेषमुवाच ।
रुद्रं स्तुहि । रौद्रा हि पशवः । स तं प्रत्युवाच । नाहं जानामि रुद्रं
स्तोतुम् । त्वमेव चैनं स्तुहि इति । तदेतदनया ऋचा उच्यते । जरा
स्तुतिः । तां यः स्वयं बुध्यति बोधयति वा देवान् स जराबोधः । तस्य
सम्बोधनं हे जराबोध । यन्मामवोचः तत्त्वमेव विविडि वेत्थ जानासि ।
नाहम् । अथवा विविडितीति विषूल व्याप्तावित्येतस्य रूपम् । अयं च
धातुः वेष इति कर्मनामसु पाठात् नाम्नां चाख्यातजत्वात् कर्मणि च
करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि व्यास्यर्थ एवेति गम्यते । तत्कुर्वि-
त्यर्थः । किं तत् । उच्यते । विशेविशे मनुष्यस्यार्थाय । यज्ञियाय
यज्ञसंपादिनोऽर्थाय । स्तोमं स्तोत्रम् । रुद्राय दृशीकं दर्शनीयम् । अथवा
गेहनक्रिययोगात् अग्निरेवात्र रुद्र उच्यते । जराबोध इत्यपि अन्तरात्मनः

सम्बोधनम् । प्रैषश्च हे मदीय अन्तरात्मन् । कुरु । किं तत् । सर्वमनुष्याणां यज्ञसंपादिनः अग्नेरर्थाय स्तोमं दर्शनीयम् ॥

शुनःशेषः । जराबोध । जरया स्तुत्या बोधयति देवानिति जराबोधः स्तोता । जरतिः स्तुतिकर्मा । हे स्तोतः । आत्मनः एव ऋषेरामन्त्रणम् । यत् बुद्धिस्थं स्तुतिरूपं तद्विविद्धि । विष्टेर्व्याप्तिकर्मणः लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । व्याप्नुहि । कुर्वित्यर्थः । विशेविशे । वीप्सायां द्विवचनम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्या विशः जनस्य । यज्ञियाय यजनीयाय अग्नये । किं तत् यत्रा विद्धि इत्युच्यते तदाह । स्तोमं स्तोत्रम् । रुद्राय रोरूयमाणाय । स्तुवतो द्रवन्त्येनः इति रुद्रोऽग्निरिहोच्यते । सोऽरोदीत् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (ते. स्त्रं. १. ९. १. १) इति तैत्तिरीयकं रुद्रशब्दभग्नौ वर्तयति । दृशीकं दर्शनीयम् । शोभनमित्यर्थः । तत् विविद्धि इति प्रथमं सामान्येन निर्दिश्य पश्चाद्विशेषाकाङ्क्षायां स्तोममिति अन्वयात् नपुंसकलिङ्गत्वम् ॥ (९)

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

मेधातिथेराषम् । प्रतीत्येष लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । त्वंशब्दः तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्चुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । योऽयमस्माभिः प्रकल्पितो यज्ञः तं प्रति । चारुं शोभनम् । अध्वरम् । गोपीथाय । गोशब्देनात्र सोम उच्यते । तस्य पानार्थम् । प्रहूयसे प्रकर्षणा-हूयसे मया । एतत् ज्ञात्वा मरुद्भिः सह हे अग्ने आगहि आगच्छ ॥

मेधातिथिः । इयमाग्निमारुती । प्रति उद्दिश्य । त्वम् । त्वच्छब्दः तच्छब्दपर्यायः । यः सर्वसाधकः तम् । चारुं शोभनम् । अध्वरं यज्ञम् । यद्यप्यत्र पशुजातीनां वधो दृश्यते तथापि नासौ हिंसा इत्यध्वरः । ध्वरतिर्हिंसाकर्मा ।

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञश्च भूतैः लोकस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ म. ९. ३९.

इति स्मृतिः । गोपीधाय । गौः सोमः । गच्छति देवान् इति । तस्य पीथाय पानाय । प्रहूयसे प्रकर्षेण आहूयसे । मरुद्भिः सार्धं आगहि हे अग्ने ॥ (६)

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥

शुनःशेषस्यार्षम् । अश्वं न । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुप-
मार्थीयः । अश्वमिव । त्वा वारवन्तं वन्दध्वै । तुमुन्प्रत्ययः । वन्दितुम् ।
इच्छाम इति वाक्यशेषः । अग्निं नमोभिः स्तुतिभिः । सम्राजन्तं
सम्यग्दीप्तारम् । अध्वराणां यज्ञानाम् ॥

शुनःशेषः । अश्वं न अश्वमिव । त्वा त्वाम् । वारवन्तं वालवन्तम् ।
वारयन्ति दंशानिति वारा एव वालाः इत्युच्यन्ते । प्रशंसायां मतुप् । प्रशस्तके-
सरवन्तं अश्वं इवेति अर्चिष्ठत्वस्य उपमा । त्वां वन्दध्वै । वदि अभिवादन-
स्तुत्योः इत्यस्मात् तुमर्थे सेसेन (पा. ३. ४. ९) इत्यादिना कध्वै प्रत्ययः ।
वन्दितुं स्तोतुम् । आह्वयाम इति शेषः । अग्निं अग्रगण्यं त्वाम् । नमोभिः
नमस्कारैः आह्वयाम इत्यन्वयः । सम्राजन्तम् । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सम्यग्गीशानम् ।
अध्वराणां यज्ञानाम् । वन्दध्वै इत्याख्यातमिति यास्कः । तस्मिन् पक्षे नमोभिः
स्तुतिभिः वन्दामहे ॥ (७)

और्वभृगुवच्छुचिमग्नवानवदा हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥

प्रयोगस्यार्षम् । और्वभृगुवत् यथा और्वः ऋषिः यथा च भृगुर्ऋषिः
यथा च अग्नवान् आह्वयति तद्वदहमपि शुचिं आहुवे आह्वयामीत्यर्थः ।
अग्निम् । कीदृशम् । समुद्रवाससम् । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र निवासो
यस्य स समुद्रवासाः । तं समुद्रवाससम् । अन्तरिक्षनिवासमित्यर्थः ।
वैद्युतात्मा ह्यसौ तत्र निवसति । अथवा समुद्रशब्देन पार्थिवः समुद्र
उच्यते । तत्र ह्यसौ बडवात्मा निवसति ॥

अस्या ऋचः प्रयोग ऋषिः । और्वभृगुवत् अमवानवत् च इति ऋषिः
स्वज्ञातीन् कीर्तयति । यथा और्वादयः आह्वयन्ति तथाहं च । शुचि दीप्तम् ।
अग्निं समुद्रवाससं वैशुतमग्निं आह्वयामि । समुद्रोऽन्तरिक्षम् । समुद्रवन्त्यस्मा-
दाप इति ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रं अपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अमि ।

(ऋ. वे. १०. ९८. ५)

इति । अत्र उत्तरसमुद्रमिति अन्तरिक्षमुच्यते । अम्भोधिरधरः समुद्रः ॥ (८)

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः । अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥

प्रयोगस्यार्षम् । अग्निं इन्धानः सन्दीपयन् । मनसा । मनसापि ।
धियम् । धीरिति कर्मनाम । यागम् । सचेत सं भजेत । कुर्यादित्यर्थः ।
अथवा धीरिति प्रज्ञानाम् । तां सचेत संभजेत । लभेत इत्यर्थः । मर्त्यः
मनुष्यः । किं पुनर्यः । अग्निं इन्धे । इत्तमपुरुषस्यैकवचनमिदं प्रथम-
पुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सन्दीपयति अनुष्ठानेन । विवस्वभिः
तमसां विवासयितुभिः हविर्भिः ॥

अग्निं मनसा श्रद्धया । इन्धानः काष्ठैः दीपयन् । धियं कर्म यज्ञम् ।
सचेत लभेत । मर्त्यः । किमुक्तं भवति तदाह । अग्निमिन्धे । लोडर्थे लट् ।
इन्धीय । विवस्वभिः । विवः धनम् । तद्वद्धिः । हविर्लक्षणधनयुक्तैः काष्ठैः ।
केवलाभिः अपि समिद्धिः । श्रद्धया अग्निमिन्धानः हविष्मतीभिरिन्धानस्य भलं
लभते इति । समिधमेवापि श्रद्धधानो आदधन् मन्येत यज इति इदमिति नमः
तस्मै इति आश्वलायनः ॥ (९)

आदित्यव्रतस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि ॥

वत्सस्यार्षम् । आत् इत् । द्वावपि पादपूरणौ । प्रत्नस्य पुराणस्य ।
 रेतसः । उदकस्य सम्बन्धि । ज्योतिः सूर्यादि । केन पुनः सम्बन्धेन ।
 उच्यते पतनलक्षणेन सम्बन्धेन । उदकं हि पातयते । ज्योतिः पातयति ।
 अत उच्यते प्रत्नस्य रेतसः सम्बन्धि ज्योतिः पातयितृ इति । पुराणग्रहणं
 च प्रदर्शनार्थम् । नवस्यापि पातयितृ । सर्वस्योदकस्य वर्षितृ इत्यर्थः ।
 कथं पुनर्ज्योतिः वर्षितृ । उच्यते । पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते
 इति परस्ताद्यच्छब्दः श्रूयते । स पूर्वत्र सर्वत्रानुप्रयुज्यते । यत्पश्यन्ति ।
 के । सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः । वासरम् । वाशब्दः वैविध्ये वर्तते । सर
 इत्यपि सतेर्गत्यर्थस्य रूपम् । वा विविधं यद्गच्छति तद्वासरम् । किं
 पुनस्तत् । तदेव सूर्याख्यं ज्योतिः । तद्धि दिवा उष्णेन गच्छति ।
 रात्रौ शीतेन । अतो यद्वासरमित्युच्यते । यच्चः परः । व्यत्ययेनेदं
 पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं कर्तव्यम् । परम् । इध्यते दीप्यते । दिवि द्युलोके ।
 परस्ताद्यच्छब्दश्रुतेः पुरस्तात्तच्छब्दमध्याहृत्य एकवाक्यता योजयितव्या ।
 ये पश्यन्ति जनाः यच्च वासरं यच्च परं इध्यते दिवि तत्पुराणस्योदकस्य
 सम्बन्धीत्येवमेकवाक्यत्वम् । अथवा वासरं गमनम् । तत् करोतीति णिच् ।
 वासरयते गमयते इति वासरम् । गमयितृ इत्यर्थः । वैद्युतं हि ज्योतिः
 मेघात् यत् पृथिवीं प्रति उदकं गमयति नयति । अत उच्यते प्रत्नस्य
 रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं गमयितृ इत्यर्थः ॥

काण्वो वत्सः । इयमासन्नमरणे जप्येति बह्वचोपनिषदि श्रूयते (ऐ. आ.
 ३. २. ४. ८) । इयं वैश्वानरस्याग्नेः स्तुतिः । वैश्वानरश्च त्रैलोक्यशरीरः
 परमात्मेति उपनिषदि स्थितम् । आत् इति निपातः अनन्तरमित्यस्मिन् अर्थे
 वर्तते । इदित्येवार्थः । आदित् अनन्तरमेव आत्मविज्ञानात् । प्रत्नस्य पुराणस्य ।
 रेतसः कारणात्मनः स्वरूपभूतम् । ज्योतिः वैश्वानराख्यं सूर्यम् । पश्यन्ति
 विद्वांसः । वासरं विवासकं तमसाम् । परः परस्तात् । इध्यते दीप्यते । दिवि

दिव इत्यर्थः । यत् दिवः परस्तादिध्यते इति संबन्धः । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादि श्रूयते ॥ (१०)

प्रथमस्य द्वितीया दशत्या ।

अग्निं वो वृधन्तं अध्वराणां पुरुतमम् । अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥

प्रयोगस्यार्षम् । अग्निं वः । द्वितीयाबहुवचनमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वृधन्तं वर्धन्तम् । अध्वराणां यज्ञानाम् । पुरुतमं बहुतमम् । अच्छ इत्ययमुपसर्गः अमेरर्थे । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते । तत्र ससाधनां क्रियामाहुः । इह च क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते अत उपसर्गश्रवणसामर्थ्याक्रियापदमध्याह्रियते । अभिष्टौमि । अथवा अच्छशब्दः आप्तुमित्यस्यार्थे वर्तते । इच्छामीति च वाक्यशेषः । केन पुनः अग्निं आप्तुमिच्छामि । सामर्थ्याद्धविभिः स्तुतिभिश्च । किमर्थं पुनरभिष्टौमि आप्तुं वा इच्छामि । उच्यते । नप्त्रे सहस्वते । नप्तृ इत्यपत्यनाम । सह इत्यपि बलनाम । तद्यस्यास्तीति मतुप् । तादर्थ्यचतुर्थ्यौ । अपत्यस्य बलस्यार्थायेत्यर्थः ॥

प्रयोगः । अग्निमच्छ आभिमुख्येन । स्तुतेति शेषः । अभिष्टुत । हे स्तोतारः । वः यूयमित्यर्थः । वृधन्तं वर्धयितारम् । अध्वराणां यज्ञानाम् । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थादौणादिको ङ्यः । पुरुतमम् । दीर्घः सांहितः । पूर्णतमम् । अधवा वृधन्तं वर्धमानम् । अध्वराणां पुरुतमं पूरयितृतमम् । किमर्थमभिष्टुमः । नप्त्रे पुत्राय । न पतन्ति अनेन लब्धेनेति नप्ता । सहस्वते बलवते । तं लब्धुं इत्यर्थः ॥ (१)

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यँसद्विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वंसते रयिम् ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । अग्निः तिग्मेन तीक्ष्णेन । शोचिषा दीप्त्या । यंसत् । यमिर्बन्धनार्थः । नीत्ययं छन्दसि परोऽपि व्यवहिताश्च (पा. १. ४. ८२) इति व्यवहितः परस्तात्प्रयुक्तः सन् पूर्वः अनन्तरश्च द्रष्टव्यः । नियंसत् नियच्छति निबध्नाति । निरुणद्धीत्यर्थः । विश्वं सर्वम् । अत्रिणं अत्तारं भक्षयितारं विनाशयितारं रक्षःपिशाचादिकम् । अग्निरेधमानः । अस्मभ्यं वंसते । वंसतिरत्र दानार्थः । यथा वाञ्छति तथा ददातीत्यर्थः । रयिं धनम् ॥

भरद्वाजः । अग्निः तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन शोचिषा । नि इत्ययमुपसर्गः यंसदित्याख्यातेन संबन्धनीयः । छन्दसि परोऽपि व्यवहिताश्च (पा. १. ४. ८२) इति स्मृतेः । यंसदिति च यमेर्लेटि रूपम् । लोडर्थे लेट् । लेटस्तिप् । लेटोऽडाटौ (पा. ३. ४. ९४) इति लेडादेशस्य तिपः अडागमः । सिब्वहुलं लेटि (पा. ३. १. ३४) इति सिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पा. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । नियंसत् नियच्छतु । हिनस्तु इत्यर्थः । विश्वं अत्रिणं अदन-शीलं राक्षसम् । रक्षांसि वै पाप्मात्रिणः (ऐ. ब्रा. २. २) इति हौतरेयकम् । न्यत्रिणमित्यत्र स्वरितस्य कम्पः न तु दीर्घः । किंच अग्निः नः अस्मभ्यम् । वंसते वनतां प्रयच्छतु । रयिं धनम् । वंसते इति च पञ्चमलकारान्तम् । वनिर्दान-कर्मापि दृश्यते ॥ (२)

अग्ने मृड महँ अस्यय आ देवयुं जनम् । इयेथ बर्हिंरा सदम् ॥

वामदेवस्यार्षम् । हे अग्ने । मृड सुखय । कस्मात् । उच्यते । महान् असि भवसि । महतां च परोपकारार्थमेव प्रवृत्तिः । अतः उच्यते मृडय । अपि च अयः गतवानसि । आ । आकारः पादपूरणार्थः ।

देवयुं । देवान् यष्टुमिच्छन्तं जनं प्रति । अहमपि देवान् यष्टुमिच्छामि ।
 अतो ब्रवीमि इयेथ आगच्छ । किमर्थं पुनरागच्छामि । उच्यते । बर्हिः ।
 द्वितीयैकवचनमिदं सप्तम्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । बर्हिषि । आसदम् ।
 इदमपि च द्वितीयैकवचनं चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । आसदे ।
 आसदनार्थमित्यर्थः ॥

वामदेवः । हे अग्ने । मृड सुखय अस्मान् । मृड सुखने । मृडयतिरुपदया-
 कर्म (नि. १०. १६) इति यास्कः । उपदयां कुरु अस्मभ्यम् । मह्यंस्त्वमसि ।
 अन्यतर आकारः पादपूरणः । यस्त्वं आ इयेथ आगच्छसि । देवयुं देवकामम् ।
 जनं सर्वम् । इयेथेत्येतल्लुडर्थे लिट् । बर्हिरासदं आसत्तम् ॥ (३)

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति स्मदेव रिषतः । तपिष्ठैरजरो दह ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । हे अग्ने रक्ष नः अस्मान् । अंहसः । पापात् ।
 प्रति इत्ययं अपीत्येतस्यार्थः । स्म इति पादपूरणः । अपि च । हे देव
 रिषतश्च हिंसितुश्च सकाशात् । तपिष्ठैः तापयितृत्तमैः । कैः । सामर्थ्यात्
 ज्वालासमूहैः । अजरः । जरा स्तुतिः । सा येषां कर्तव्यत्वेन न विद्यते
 ते अजराः । स्तुतिवर्जिता इत्यर्थः । तांश्च दह विनाशयेत्यर्थः ॥

हे अग्ने । रक्ष नः अस्मान् । अंहसः पापात् । प्रति दह । हे देव
 दातः । हे दीप्त इति वा । रिषतो हिंसतः रक्षःप्रभृतीन् तपिष्ठैः तापकतमैः
 ज्वालाजालैः । अजरः त्वम् । स्मेति पादपूरणः ॥ (४)

अग्ने युङ्क्ष्वा हि ये तवाभ्वासो देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । हे अग्ने युङ्क्ष्व । शुद्धोऽप्ययं युजिः निपूर्वार्थे
 द्रष्टव्यः । नियुङ्क्ष्व । स्वे रथे अस्मदीयाद्यज्ञाद्गमनार्थः । हीति पादपूरणार्थः ।

ये तवाश्वास इति यच्छब्दश्रवणसामर्थ्यात्तानित्येतदध्याह्नियते । नियुङ्क्ष्व
ये तव अश्वासः अश्वाः । देव दानादिगुणयुक्त । साधवः शोभनाः । अरं
अलं पर्याप्तम् । वहन्ति । यावदिच्छसि तावदेव वहन्तीत्यर्थः । आशवः
व्यापयितारः । कस्य । सामर्थ्यादध्वनः । शीघ्रया गत्या इत्यर्थः ॥

भरद्वाजः । हे अग्ने युंक्ष्व रथे स्वीये । हि इति पादपूरणः । कान् रथे
युनज्मि । ये तव अश्वासः अश्वाः । आज्ञसेरसुक् (पा. ७. १. ५०) इति
ज्ञसेरसुक् । देव साधवः साधकाः । अरं पर्याप्तम् । वहन्ति प्रापयन्ति यज्ञान् ।
आशवः शीघ्रगाः ॥ (९)

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तं धीमहे वयम् । सुवीरमग्न आहुत ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । नीत्ययमुपसर्गः नक्ष्येत्यनेन सम्बन्धयितव्यः ।
नक्षतिश्च नक्षति इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् व्याप्तिकर्मा । निनक्ष्य नियमेन
व्याप्य । केन । सामर्थ्याद्धस्ताभ्यां गृहीत्वेत्यर्थः । त्वा त्वाम् । विशपते ।
विशो मनुष्याः । तेषां पतिः स्वामी विशपतिः । तस्य सम्बोधनं हे
विशपते । मनुष्याणामधिपते । कीदृशं त्वाम् । उच्यते । द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् ।
ज्वालावन्तमित्यर्थः । धीमहे स्थापयामः । क । वेद्याख्ये प्रदेशे । वयम् ।
कीदृशं त्वाम् । उच्यते सुवीरम् । शोभनाः वीराः पुरुषाः ऋत्विगाख्याः
परिचारकत्वेन सम्बन्धिनो यस्य स सुवीरः । तं सुवीरम् । शोभनैर्वीरैः
सम्बद्धमित्यर्थः । हे अग्ने आहुत आभिमुख्येन हुत ॥

वसिष्ठः । निधीमहे निदध्महे वयम् । त्वां निधिवत्कुर्म इत्यर्थः । हे नक्ष्य ।
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । उपगन्तव्य । विशपते विशां जनानां पते । विश्वस्य पते
इत्यपरे । द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । सुवीरं कल्याणस्तोतृकम् । विविधं ईरयति स्तोत्रं
इति वीरः । हे अग्ने । आहुत आभिमुख्येन हुत ॥ (९)

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपाँ रेतांसि जिन्वति ॥

विरूपस्यार्षम् । अग्निः मूर्धा । लुप्तोपममिदं द्रष्टव्यम् । मूर्धानमिव । यादृशं मनुष्यस्य शिरः सर्वाङ्गानां प्रधानं तादृशः प्रधानः स्वामीत्यर्थः । कस्य । उच्यते । दिवः द्युलोकस्य । स्वर्गलोकस्येत्यर्थः । ककुत् । एतदपि लुप्तोपमम् । ककुदमिव । यथा बलीवर्दस्य ककुदं प्रधानं तादृशः प्रधानः । पतिः स्वामी । कस्याः । पृथिव्याः पृथिवीलोकस्य । अयं अपां रेतांसि । आप इत्यन्तरिक्षनाम । रेत इत्युदकनाम । अन्तरिक्षस्य सारभूतानि उदकानि । अथवा अपां वीर्याणि रेतांसि । उदकानीत्यर्थः । अथवा अपां वीर्याणि जिन्वति प्रीणयति आप्यायतीत्यर्थः । कुत एतत् । अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति इति श्रुतेः ॥

विरूपः । अग्निः मूर्धा धारकः । दिवः ककुत् उच्छिन्नः । पतिश्च पृथिव्याः भुवः । अयं अपां रेतांसि कारणानि मेघान् । जिन्वति प्रेरयति वैद्युतरूपोऽयमग्निः । अथवा कार्यं रेतः । अपां कार्याणि वृक्षादीनि । जिन्वति तर्पयति परिणमयति ॥ (७)

इमम् षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्याँसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥

शुनःशेषस्यार्षम् । उ सु इति द्वावपि पादपूरणौ । इमं त्वं अस्माकं स्वभूतं सनिम् । षणु दाने । सनिं पुरोडाशादिकं दानम् । गायत्रं स्तोत्रं च । नव्यासं नवतरम् । अन्यैरकृतं पूर्वमित्यर्थः । हे अग्ने देवेषु प्रवोचः । देवेष्विति सप्तमीबहुवचनं चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । देवेभ्यः प्रकर्षेण कथय ॥

शुनःशेषः । अत्र ऊ सु इतीमौ पादपूरणौ । त्वं हे अग्ने । इममिति लिङ्गव्यत्ययः । इदम् । गायत्रं स्तोत्रम् । गायतेर्गायत्रम् । अस्माकं अस्मदीयं अस्माभिः

क्रियमाणम् । सनिम् । सनोतेः सनिः । सनोतिश्च संभजनकर्मा दानकर्मा च ।
संभजनीयमिति वा दातृकाममिति वा । नव्यांसं नवीयांसं नवतरम् । अत्रापि
लिङ्गव्यत्ययः । देवेषु देवेभ्य इत्यर्थः । प्रवोचः प्रब्रूहि । अयं स्तोता आयुष्मान्
गायति । तं गच्छत इति प्रेरयेत्यर्थः ॥ (८)

तं त्वा गोपवनो गिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक श्रुधी हवम् ॥

गोपवनस्यार्षम् । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्त-
व्यः । यः उक्तगुणोऽग्निः तं त्वा गोपवनः । आत्मानं परोक्षरूपेण
प्रतिनिर्दिशति । गोपवनो नामायमृषिः । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ।
जनिष्ठत् जनितवानित्यर्थः । हे अग्ने अङ्गिरः । अङ्गानि शरीरावयवाः ।
स्तद्वत् अङ्गि शरीरम् । तस्य स्थितिहेतुरशितपीतरसः । तत्करोतीति णिच् ।
अङ्गिरसयति । जाठरो ह्यग्निः अन्नं रसीकरोति । तस्य सम्बोधनं हे अङ्गिरः
शरीरस्थितिहेतोरशितपीतरसस्य कर्तुः इत्यर्थः । यतः एवं स्तुतवान् । अतो
ब्रवीमि । स त्वं हे पावक शोधयितः श्रुधि शृणु । हवं आह्वानम् । श्रुत्वा
च एहि अस्मद्यज्ञमित्यर्थः ॥

गोपवन आत्रेयः । तं यं सर्वे जनाः स्तुवन्ति तम् । त्वा त्वाम् । गोपवन
ऋषिः । गिरा स्तुत्या । अजनिष्ठत् जनयति वर्धयति । स्तूयमाना हि देवता वर्धन्ते ।
हे अग्ने । अङ्गिरः अङ्गिरसः पुत्र । अङ्गिरसां वा एकोऽग्निः (ऐ. ब्रा. ६. ३४)
इति ऐतरेयकम् । अगोर्वा अङ्गिराः । गन्तव्य सर्वंग । स त्वम् । हे पावक
शोधक । श्रुधि शृणु । हवं स्तोत्रं गोपवनस्य ॥ (९)

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥

वामदेवस्यार्षम् । परीत्येष अक्रमीदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
वाजपतिः । वाजमन्त्रम् । तस्य पतिः स्वामी । कविः मेधावी । अग्निः ।

हव्यानि हवींषि हविः । अक्रमीत् । क्रमिर्गत्यर्थः । शुद्धोऽपि च प्यर्थे
द्रष्टव्यः । परिक्रमितवान् परिगमितवान् । नीतवानित्यर्थः । कं प्रति ।
सामर्थ्यात् देवान् । किं पुनः कुर्वन् हवींषि नीतवान् । उच्यते । दधत्
ददन्नित्यर्थः । रत्नानि धनानि । दाशुषे यजमानाय ॥

वामदेवः । इयं पशोः पर्यग्निकरणे मैत्रावरुणे नोच्यते । मन्त्रलिङ्गं च
तथाविधं भवति । अतः अग्नीषोमीयस्य पशोः पर्यग्निकरणे क्वचित् ब्राह्मणे
प्रस्तोतुर्विनियोगेनैव भाव्यम् । पर्यक्रमीत् परिक्रामति परितो गच्छति । हव्यानि
हवींषि । वाजपतिः अन्नानां पतिः । कविः क्रान्तदर्शी । सर्वविषयज्ञ इत्यर्थः ।
अग्निः दधत् प्रयच्छन् । रत्नानि रमणीयानि धनानि । दाशुषे यजमानाय ॥ (१०)

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दशे विश्वाय सूर्यम् ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । उच्छब्दः वहन्तीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । व्य-
वहिताश्च (पा. १. ४. ८२) इति पाणिनीयस्मरणात् । उ इति पादपूरणः ।
त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्या-
ह्रियते । यं सर्वप्राणिनो नित्यं नमस्यन्ति तम् । जातवेदसं जातप्रज्ञं
जातधनं वा । देवं दानादिगुणयुक्तम् । उद्वहन्ति । के । अर्थात् रश्मयः ।
कीदृशाः रश्मयः । केतवः प्रज्ञानवन्त इत्यर्थः । किमर्थमुद्वहन्ति । दशे
दर्शनाय । विश्वाय । षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी । सर्वस्य जगतः । कमुद्वहन्ति ।
सूर्यमादित्यम् । उदिते ह्यादित्ये सर्वं जगत्पश्यति नानुदिते । एकमेवेदं
ज्योतिः त्रिधा विभक्तमित्येवमाग्नेयत्वमविप्रतिषिद्धम् ॥

प्रस्कण्वः काण्वः । इयं सौरी । आग्नेयसमाख्या तु छत्रिणो गच्छन्तीति-
वत् प्राणभृत उपदधातीतिवच्च द्रष्टव्यम् । सृष्टिन्यायेन वा । भूयस्त्वादाग्ने-

यीनाम् । उद्वहन्ति केतवः प्रकाशस्वभावा रश्मयः । रश्मिषु पूर्वदृष्टेषु पश्चात्
सूर्यो दृश्यते इति ।

अब्जा गोजा (ऋ. वे. ४. ४०. ९)

इति च निगमान्तरम् । गोभ्यो रश्मिभ्यो जायते इति हि गोजा इत्युच्यते ।
तच्च रश्मीनां पूर्वदृष्टत्वमात्रेण । अथवा अश्वाः सूर्यस्य हरितः उद्वहन्ति । उ इति
पादपूरणः । त्वं तं यं सर्वे नमस्यन्ति । जातवेदसम् । जातं प्रभूतं वेदो वित्तं
ज्ञानं वा यस्य स जातवेदाः । जातान् प्राणिनो वेत्तीति वा । देवं दानादि-
गुणकम् । सूर्यम् । सुवतेः प्रेरणकर्मणः सत्तेर्वा । दृशे द्रष्टुम् । विश्वाय विश्वं
इत्यर्थः । दृशे विख्याते च (पा. ३. ४. ११) इति तुमर्थनिपातनात् रूपसिद्धिः ।
समानकर्तृकेषु छन्दसि तुमर्थाया दृश्यन्ते । अथवा दृक् दर्शनम् । दर्शनाय ।
विश्वाय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य तमसावृतस्य अपश्यतो दर्शनार्थम् ॥ (११)

कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥

मेधातिथेरार्षम् । अन्तरात्मनश्चायं प्रैषः । हे मदीय अन्तरात्मन् ।
कविं मेधाविनम् । अग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणं सत्यकर्माणम् । अध्वरे यज्ञे ।
देवं दानादिगुणयुक्तम् । अमीवचातनम् । अमीवो रोगः । तस्य चातयि-
तारम् । नाशयितारमित्यर्थः ॥

मेधातिथिः । कविं क्रान्तदर्शिनम् । अग्निं उपस्तुहि । अभिष्टुहि इति
आत्मानमेवाह मेधातिथिः । सत्यधर्माणं सत्यकर्माणम् । अध्वरे यज्ञे । देवं
दानादिगुणकम् । अमीवचातनम् । अमीवाः अमित्राः । तेषां चातनं नाशयि-
तारम् । रोगो वा अमीवः ॥ (१२)

शं नो देवीरभिष्टये शं नो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः ॥

सिन्धुद्वीपस्य अम्बरीषस्य वा आर्षम् । तृतस्य वा आप्तस्य वा ।
शमिति सुखनाम । शं सुखम् । नोऽस्माकम् । देवीः दानादिगुणयुक्ताः ।

भवन्तु । काः । आपः । क पुनः सुखा भवन्तु । उच्यते । अभिष्टये
अभिगमनाय । अपां हि किमभिगमनम् । स्नानादिभिस्तत्पुनरासेवनम् । तदर्थं
सुखा भवन्त्वित्यर्थः । किमभिष्टये एव केवलम् । उच्यते । पीतये पानाय
चास्माकं सुखा भवन्त्वित्यर्थः । शं शमनं युः अपनयनमित्यर्थः । द्वे अप्येते
प्रथमैकवचने चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये । शमनाय । कस्य सामर्थ्या-
द्रोगाणाम् । यावनाय च । कस्य । सामर्थ्याद्भयानाम् । अभिस्रवन्त्व-
स्माकम् । अभिप्रसादेनेत्येवमाग्नेयत्वम् ॥

सिन्धुद्वीपः । शं सुखाय । नः भवंतु देवीः देव्यः गच्छन्त्यः आपः ।
दिव्यतेः गतिरपि अर्थो भवति । अभिष्टये अभीष्टये अभ्यास्ये च अभीष्टानां
भवन्तु । शं न इति पुनर्वचनमादरार्थम् । पीतये पानायापि भवन्तु । नः ।
शं शान्तिरुपद्रवाणां । योः मिश्रणं अभिष्टिः । तदुभयं अभिस्रवन्तु अभि-
क्षरन्तु । नः अस्मभ्यम् ॥ (१३)

कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥

उशनसः आर्षम् । कमिति सुखनाम । कस्य सुखस्येत्यर्थः । नूनं
निश्चयेन । परीणसि । सप्तम्येकवचनमिदं द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने
द्रष्टव्यम् । परीणसः । बह्वच इत्यर्थः । धियः प्रज्ञाः । जिन्वसि प्रीणयसि
पूरयसि । प्रज्ञासुखाभ्यां पूरयन् सुखिनं करोतीत्यर्थः । सत्पते सतां
पालयितः । कस्य पुनः प्रज्ञासुखेन पूरयसि । उच्यते । गोषाता यस्य ते
गिरः । गोशब्देनात्र सोम उच्यते । साता इत्यपि सनोतेः सम्भजनार्थस्य
रूपम् । सोमान् याः सम्भजन्ते ताः गोषाताः । सोमानां सम्भक्त्र्यः ।
सोमैः सह याः क्रियन्ते इत्यर्थः । यस्य यजमानस्य । ते तव सम्बन्धिन्यः ।
गिरः स्तुतयः । सोमेन सहृताभिः स्तुतिभिः यस्त्वां स्तौतीत्यर्थः ॥

उशनसाद्भूयमानस्याग्नेरनागमनाद्विलंबमसहमान ऋषिः आह । कस्य यज-
मानस्य । धियः स्तुतीः कर्माणि यज्ञात्मकानि वा । नूनं अद्य । जिन्वसि तर्पयसि
कामैः । परिणः इति महन्नामेदम् । परिपूर्वात् णसेः व्याप्तिकर्मण इदं रूपम् ।
महति यज्ञे । सत्पते सतां आर्याणां यज्वनां पते पालयितः । यस्य ते तव ।
गिरः स्तुतयः । गोषाता गवां सातौ लाभे निमित्तं भवन्ति । यस्य ते स्तोतारः
गवां संभक्तारो भवन्ति । सः त्वं इदानीं कस्य यज्ञे स्तुतीः परिचर्या वा स्वी-
करोषि ॥ (१४)

प्रथमस्य तृतीया दशत्या ।

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयं अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । यज्ञायज्ञेति सप्तम्याः स्थाने अयमाकारः ।
वीप्सायां च द्विर्वचनम् । यज्ञे यज्ञे । अन्यत्र चान्यत्र च यज्ञे इत्यर्थः । वः ।
द्वितीयाबहुवचनमिदमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । अग्नये ।
चतुर्थ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अग्निम् । गिरा
गिरा अन्यया चान्यया च स्तुत्या इत्यर्थः । चशब्दः समुच्चयादेरर्थस्या-
सम्भवात् पादपूरणः । दक्षसे । दक्षतेर्धातोरुत्साहार्थस्यैतद्रूपं बलनाम च ।
अन्तर्णीतमत्वर्थे द्रष्टव्यम् । चतुर्थी च द्वितीयार्थे । उत्साहिनं बलवन्तं
चेत्यर्थः । प्रप्रेति प्रशब्दः पादपूरणः इति पादपूरणार्थं द्विर्वचनम् । प्रेत्ययं
शंसिषमित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । वयमित्येतत् प्रथमाबहुवचनं एकवचनस्य
स्थाने द्रष्टव्यम् । अहम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् । वेद
इति धननाम । ज्ञानं वा । जातं धनं ज्ञानं वा यस्य स जातवेदाः ।

तं जातवेदसम् । उत्पन्नज्ञानमुत्पन्नधनं वेत्यर्थः । प्रियं मित्रं न । नशब्द
उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः । प्रियं मित्रमिव । शंसिषम् । शंस स्तुतौ ।
यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वत् स्तूयेम अहमित्येतदाशास्महे ॥

अथ बार्हतम्

यज्ञा यज्ञेति चाग्नेय्यो बृहत्योऽष्टोर्ध्वविंशतिः ।
अथ ऊमो अथ वेत्यैन्द्री प्रैत्विति ब्रह्मणस्पतेः ॥
ऊर्ध्व ऊ भ्विति यूषस्य स्तुतिरग्ने जरितेति ।
समाख्या प्राणभृत्यायामिति पूर्वमुदीरितम् ॥

बार्हस्पत्यः । यज्ञा यज्ञा । सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुक् (पा. ७. १. ३९)
इत्यादिना आकारादेशः । यज्ञे यज्ञे । व इति विभक्तिव्यत्ययः । यूषमिति वा
त्वमिति वा । हे स्तोतार इति वा हे स्तोतरिति वा । अग्नये अग्न्यर्थम् । गिरा
गिरा स्तुत्या स्तुत्या । चेति चणो निपातस्य रूपम् । चः चेदर्थे वर्तते । तद्यो-
गाच्च दक्षसे इति आख्यातस्य उदात्तत्वम् । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण-
कच्चिद्यत्तयुक्तम् (पा. ८. १. ३०) इति । अन्यथा सर्वानुदात्तैव स्यात् तिङ्-
तिङ् : (पा. ८. १. २८) इति । दक्षसे । दक्षतिः समर्धयतिकर्मा । समर्धयसीति
वा समर्धयथेति वा । यदि यूयं मे सहायभूताः स्तोत्रैः अग्नये समृद्धिमुत्पादयथ
तदा इत्यध्याहार्यः । प्रप्रेति द्विरुक्तिः पादपूरणार्था प्रसमुपोदः पादपूरणे (पा. ८.
१. ६) इति । प्रशंसिषमिति संबन्धनीयः । वयं इति आत्मनि बहुवचनम् ।
प्रशंसिषमिति वचनव्यत्ययः वयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् । शंसिषमिति पञ्चम-
लकारान्तम् । लोडर्थे लेट् । लेटो सिपि कृते लेटोऽडाटौ (पा. ३. ४. ९४)
इत्यडागमः । सिप् बहुलं लेटि (पा. ३. १. ३४) इति सिप् । आर्धधातुक-
स्येडुलादेः (पा. ७. २. ३५) इति सिपो विकरणस्य इडागमः । इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु (पा. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । प्रशंसिषं प्रकर्षेण स्तवानि
स्तवाम वयम् । अमृतं अमरणधर्माणं अग्निम् । जातवेदसम् । जातवेदो व्या-
ख्यातः । प्रियं देवानां यजमानानां वा । मित्रं न सुहृदमिव प्रियं अग्निम् ॥ (१)

पाहि नो अग्र एकया पाहुत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥

भर्गस्यार्षम् । पाहि रक्ष । नः अस्मान् । हे अग्ने । एकया । परस्तात् गीः इति गिरां निर्देशात् गिरा एकया ऋग्लक्षण्या । तृतीया-
निर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः । पाहि । उत अपि च । रक्ष द्वितीयया
गिरा यजुर्लक्षण्या । अपि च रक्ष तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः ।
हे ऊर्जां पतेः । ऊर्जः अन्नानि । तेषां पतिः स्वामी ऊर्जां पतिः । तस्य
सम्बोधनं हे ऊर्जापते अन्नानामधिपतिभूत । पाहि चतसृभिः ऋग्यजुः-
सामनिगदलक्षणाभिः । वसो । लुप्तमत्वर्थं चैतत् द्रष्टव्यम् । हे धनवन् ॥

भर्गः प्रगाथः । पाहि रक्ष । नः अस्मान् । हे अग्ने । एकया गिरा
रक्षाणीत्युदीरितया । पाहि उत अपि च । द्वितीयया । पाहि गीर्भिः तिसृभिः हे
ऊर्जां पते अन्नानां स्वामिन् । पाहि चतसृभिः गीर्भिः । हे वसो वासक स्वतेजसा
विश्वम् । यद्वा अस्मदीयाभिः गीर्भिः स्तुतिभिः हेतुभिः पाहि ॥ (२)

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवत्पावक दीदिहि ॥

तृणपाणेरार्षम् । बृहद्भिः महद्भिः । हे अग्ने अर्चिभिः । किम् ।
उपरिष्ठाद्वक्ष्यति । दीदिहि दीप्यस्व । हे अग्ने । किंचान्यत् । शुक्रेण देव
शोचिषा प्रभासेनेत्यर्थः । भरद्वाजे समिधानः । ताच्छील्येऽयं शानच् ।
प्रत्यक्षकृतत्वाच्च मन्त्रस्य अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तम् । अतो यत्त-
च्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयम् । यस्त्वं भरद्वाजे ऋषौ मयि यजति
सम्यग्दीपनशीलः स त्वं हे यविष्ठय अतिशयेन युवतम् । रेवत् धनवत् ।

पावक शोधयितः । दीदिहि दीप्यस्व । हे अग्ने धनसंयुक्तं तद्दीदिहि ।
धनं ददद्दीप्यस्वेत्यर्थः ॥

शंयुः । बृहद्विरर्चिभिः हे अग्ने देव । शुक्लेण शुभ्रेण । शोचिषा दीप्त्या
च । भरद्वाजे मम भ्रातरि । समिधानः समिद्धः त्वम् । समिन्धेः छटः कानच् ।
हे यविष्ठय युवतम् । रेवत् रयिमत् । धनयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । दीदिहि
दीप्यस्व । दीदिहि इति वैदिको धातुः दीप्तिकर्मा ॥ (३)

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानां ऊर्वं दयन्त गोनाम् ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । त्वे । युष्मदः परस्य षष्ठ्येकवचनस्य शेभावेन (पा.
७. १. ३९) युष्मदश्च त्वादेशेन इदं रूपम् । त्वे तव हे अग्ने स्वाहुत । जुहो-
तेर्दानार्थस्येदं रूपम् शोभनदान । प्रियासः प्रियाः । सन्तु भवन्तु । सूरयः
मेधाविनः स्तोतारः । कीदृशाः । उच्यते । यन्तारः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च
अवबोद्धारः । ये मघवानः हविल्लक्षणेन धनेन धनवन्तः । जनानामूर्वं
दयन्त गोनाम् । यजमानमनुष्याणां स्वभूतानाम् । गोनां गवाम् । ऊर्वं
दयन्त । उरुशब्दस्य बहुनाम्नः द्वितीयैकवचने छान्दसमादिदीर्घत्वम् ।
लुगमिपूर्वत्वं च छान्दसत्वादेव भवति । यणादेशेः । ऊर्वं बह्वित्यर्थः ।
दयन्त विभजन्ति । गोनाम् । द्वादशशतसङ्ख्यापरिमाणादि गवां विभजत
इत्यर्थः ॥

वसिष्ठः । त्वे इति षष्ठ्येकवचनस्य शे सुपां सुलुक् (पा. ७. १. ३९)
इत्यादिना । त्वे तव । प्रियासः प्रियाः । सन्तु सूरयः स्तोतारः । हे स्वाहुत
स्वभिहुत यजमानैः । यन्तारः । यमिर्दानकर्मा । प्रदातारः । ये च मघवानः

धनवन्तः । धनवाचिनो मघशब्दात् ईवनिपौ छन्दसि इति मत्वर्थीयो वनिप् ।
जनानां मध्ये यन्तारः ये इति संबन्धः । ऊर्वं समूहम् । दयन्त प्रयच्छन्ति ।
गोनां गवाम् । ऊर्वं ये त्वत्प्रीणनार्थं प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियाः सन्तु इति ।
अथवा जनानां इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । जनेभ्यः तव स्तोतृभ्यः ये ददति ते च तव
प्रियाः सन्तु ॥ (४)

अग्ने जरितर्विश्वपतिस्तपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान् गृहपते महानसि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । हे अग्ने जरितः स्तोतः । विश्वपतिः । विशो
मनुष्याः तेषां पतिः । तपनः सन्तापयन् । देव दानादिगुणयुक्त । रक्षसः
राक्षसान् । अप्रोषिवान् अप्रोषितः । सर्वदा सन्निहित इत्यर्थः । गृहपते
गृहस्य स्वामिन् । दिवस्पायुः द्युलोकस्य पालयिता । दुरोणयुः । दुरोण
इति गृहनाम । तद्य इच्छति स दुरोणयुः । एष पदार्थः । वाक्यार्थस्तु
अग्ने जरितः देव गृहपते । चत्वार्येतान्यामन्त्रितानि । आमन्त्रणयोगाच्च
प्रत्यक्षकृतो मन्त्रः । विश्वपतिः तपानः अप्रोषिवान् दिवस्पायुः दुरोणयु-
रित्येतानि अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्तानि । अतोऽत्र यत्तच्छब्दा-
वध्याहृत्य क्रियापदमेकवाक्यतां याति । यश्च विश्वपतिः तपानः राक्षसान् ।
महान् असि यश्च अप्रोषिवान् यश्च दिवस्पायुः यश्च दुरोणयुः तं त्वां हे
अग्ने जरितः देव गृहपते । स्तौमीति वाक्यशेषः ॥

भर्गः । हे अग्ने जरितः स्तोतः यजमानार्थं देवानाम् । अथवा कर्मण्येवेदं
रूपम् । जरितः जरणीय । स्तुत्येत्यर्थः । विश्वपतिः विशां जनानां यजमानानां
पतिः भर्ता स्वामी । तपानः तपन् । रक्षसः राक्षसान् । रक्षःशब्दः पुष्टिगोऽपि
दृश्यते छन्दसि ।

प्रति षम रक्षसो दह (ऋ. वे. १०. ८७. २३)

इति ।

यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह (ऋ. वे. ७. १०४. १६)

इति च । हे देव अप्रोषिवान् अप्रोषितः यजमानानां गृहेभ्यः । लिटः क्लृप्ताः । गृहपते यजमानगृहाणां पालयितः । महांश्च त्वमसि । दिवः द्युलोकस्य । देवानामित्यर्थः । पायुः रक्षकः हविषां प्रदानात् । दुरोणयुः गृहकामश्च असि ॥ (९)

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो बहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । हे अग्ने विवस्वत् विवासनकरं तमसाम् । उषसः स्वभूतम् । किं तत् । सामर्थ्याज्ज्योतिः । चित्रं विचित्रं पूज्यं वा । राधः । लुप्तोपममेतत् । उज्ज्वलत्वात्प्रीतिकरत्वसामान्याद्वा राधःसदृशम् । हे अमर्त्य मरणवर्जित । आ इत्ययमुपसर्गः वहेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । दाशुषे । दाश्वान् यजमानः । तस्यार्थाय । हे जातवेदः उत्पन्नधन उत्पन्नज्ञान वा । आवह त्वं अद्यास्मिन्नहनि । ज्योतिर्द्वारेण चेदं उषस एव आवहनमुच्यते । उषसमावह इत्यर्थः । न केवलमुषसमेव । किं तर्हि । अन्यानपि देवान् । कीदृशान् । उच्यते । उषर्बुधः । उषसि उदयकाले यज्ञागमनार्थं ये बुध्यन्ते ते उषर्बुधः । तांश्चेत्यर्थः ॥

प्रस्कण्वः । हे अग्ने । विवस्वत् । विवासयति तमांसि इति विवस्वान् । उषसः उषःसंबन्धि । चित्रं चायनीयं दर्शनीयम् । राधः तेजः राधयति प्रकाशयतीति । दृश्यते इति शेषः । तस्मादावह दाशुषे यजमानाय । हे जातवेदः । त्वं अद्य देवान् उषर्बुधः । उषसि बुध्यन्ते यज्ञगृहं गन्तुमिति उषर्बुधः । उषसि हि तेजो दृश्यते । अतः उषर्बुधो देवान् आवह ॥ (६)

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥

तृणपाणेरार्षम् । वसो इति सम्बोधनश्रुतेः चोदय विदा इति च मध्यम-
पुरुषश्रुतेः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । न च चित्र इत्येतदामन्त्रणम् । अतो यत्त-
च्छब्दावध्याहृत्य एकवाक्यता नेया । यस्त्वं चित्रः विचित्रः पूज्यो वा स नः ।
कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्मान्प्रति ऊत्या । सहयोगलक्षणैषा
तृतीया । पालनेन सह । हे वसो प्रशस्त धनवन् । त्वं राधांसि धनानि ।
चोदय प्रेरय । पालय अस्मान् धनानि च देहीत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते ।
अस्य रायः । रायः धनम् । यदिदं पृथिव्यां धनमस्य सर्वस्य । हे अग्ने
रथीः । रथीशब्दः सारथिवचनः । स इह प्रेरकत्वसामान्यात् अग्नौ
प्रयुक्तः । प्रेरयितासि । दातासीत्यर्थः । किंच विदा वेत्थ जानीहि । ज्ञाने-
नात्र दानं लक्ष्यते । देहीत्यर्थः । किम् । गाधम् । गाधशब्दोऽयं अगाध-
मुदकमित्येवमादिषु प्रयोगेषु उदकमध्ये या भूमिः पादयोराश्रयत्वं प्रतिपद्यते
तस्या वाचकः । इह तु स्थानसामान्यादाश्रयस्थाने प्रयुक्तः । आश्रयस्थानम् ।
कस्मै । उच्यते । तुचे । तुगित्यपत्यनाम । तस्मादियं संप्रदाने चतुर्थी ।
अपत्याय । तु इति पादपूरणः । नः अस्माकम् ॥

शंयुः । त्वं नः अस्मभ्यम् । राधांसि धनानि । चोदय प्रेरय । चित्रः
दर्शनीयः । त्वं ऊत्या रक्षया सह । हे देव वसो वासक । अस्य योऽयं दृश्यते
त्रैलोक्यवर्ती तस्य सर्वस्य । रायो धनस्य । रथीः नेता । असि । त्वं हे अग्ने ।
विदा इति पञ्चमलकारान्तम् । वेदय लंभय । गाधं प्रतिष्ठाम् । तुचे तोकाय
अपत्याय । तु क्षिप्रम् । नः अस्मान् । तुचेऽपि पर्याप्तां प्रतिष्ठां अस्मान्
लंभय ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातऋतः कविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आविवासन्ति वेधसः ॥

भर्गस्यार्षम् । त्वम् । इदिति पादपूरणः । सप्रथा असि सर्वतः पृथुर्भवसि । हे अग्ने त्रातः सर्वस्य जगतः पालयितः । ऋतः सत्यः अविसंवादी । कविः मेधावी । त्वां विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः । हे समिधान सम्यग्दीप्यमान । हे दीदिव दानवन् । आविवासन्ति वेधसः मेधाविनः ऋत्विजः । असीति मध्यमपुरुषः । अग्ने त्रात इति सम्बोधनश्रुतेः प्रत्यक्षकृतो मन्त्रः । न च सप्रथा इत्येवमादीनि आमन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयानि । यस्त्वं सप्रथाः असि यश्च ऋतः यश्च कविः तं त्वां हे अग्ने त्रातः समिधान दीदिव विप्राः आविवासन्ति वेधसः ॥

भर्गः । परश्चापि । त्वं सप्रथाः सर्वतः पृथुः । असि । इत् इति पादपूरणः । हे अग्ने । त्रातः रक्षितः । ऋतः सत्यः । कविः प्राज्ञः । त्वमसि । त्वां विप्रासः विप्राः प्राज्ञाः । वेधसः विधातारः कर्मणाम् । आविवासन्ति परिचरन्ति हे समिधान समिद्ध यजमानैः । हे दीदिवः दीदिवन् दीप्त । मतुवसोरु संबुद्धौ छन्दसि (पा. ८. ३. १) इति नकारस्य रुत्वम् ॥ (८)

आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावकं शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती सुयशस्तरम् ॥

भर्गस्यार्षम् । आ इत्ययमुपसर्गः रास्वेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्मभ्यम् । हे अग्ने वयोवृधम् । वयः अन्नम् । तद्यद्वर्धयति तद्वयोवृधम् । अन्नस्य वर्धयितु इत्यर्थः । किं तत् । उच्यते । रयिं धनम् । हे पावकं शोधयितः । शंस्यं शंसनीयम् । श्लाघ्यमित्यर्थः । आरास्व आभिमुख्येन

देहीत्यर्थः । चेति पादपूरणः । नः अस्माकम् । उपमाते । उपमाता निर्माता । तस्य सम्बोधनं हे उपमाते । स्रष्टः इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । त्वमेवास्माकं स्रष्टा त्वमेवास्मभ्यं शरीरस्थित्यर्थं धनं देहीत्यर्थः । कीदृशं पुनर्धनं ददामि । उच्यते । पुरुस्पृहं बहूनां स्पृहणीयम् । सुनीती । नीतिशब्दो मार्गवचनः । तस्मादियं तृतीया । नीत्या मार्गेण । प्रतिग्रहादिनेत्यर्थः । सुयशस्तरम् । यशः कीर्तिः । शोभनं यशः यस्य तत् सुयशः । अतिशयेन सुयशः । सुयशस्तरम् । अतिशयेन कीर्तिमदित्यर्थः ॥

आरास्व प्रयच्छ । हे अग्ने । नः वयोवृधं अन्नस्य वर्धनम् । नः रयिं धनम् । शंस्यं प्रशंस्यम् । हे पावक । उपमाते उपमानभूत विश्वस्य । पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयम् । सुनीती सुनीत्या सुमार्गेण । सुयशस्तरं अतिशयेन यशस्करम् । यशसा संयुक्तमित्यर्थः ॥ (९)

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्वशये ॥

सौभरेरार्षम् । यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि । दयते ददाति । वसु । एकवचनमिदं बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वसूनि धनानि । होता आह्वाता देवानाम् । मन्द्रः स्तुत्यः । जनानां मनुष्याणां ऋत्विग्यजमानानाम् । मधोः न । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः । मधुन इव । पात्रा पात्राणि । प्रथमानि उत्कृष्टानि । अस्मै । इदमप्येतदो रूपम् । व्यत्ययेन च इदंशब्दस्तच्छब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः । तस्मै । प्रेत्ययमुपसर्गः यन्त्वित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । स्तोमं स्तोत्राणि । प्रयन्तु प्रकर्षेण गच्छन्तु । वाक्यानां गमनं न सम्भवति । अतो गमनेनात्र करणं प्रतिपाद्यते । क्रियन्ते । एतदुक्तं भवति । यथा मधुनः स्वादुयुक्तसोमपात्राणि क्रियन्ते

तद्वत् स्तोमा अपि क्रियन्त इत्यर्थः । कस्मै । उच्यते । अग्नये अग्नेरर्थाय इत्यर्थः ॥

सौभरिः । यः होता । अग्निरित्यर्थः । अग्निर्हि देवानां आह्वाता । विश्वा विश्वानि । दयते ददाति । वसु वसूनि । शोश्छन्दसि (पा. ६. १. ६०) इति शोर्लुक् । मन्द्रः मदनीयः । मदिः स्तुतिकर्मा । जनानां यजमानानां मन्द्रः । अस्मै अग्नये । इमं उद्दिश्य । स्तोमाः अस्मदीयाः । प्रयन्तु प्रगच्छन्तु स्तोमाः स्तोत्राणि । मधोर्न मादयितुः सोमस्येव । पात्रा पात्राणि । प्रथमानि मुख्यानि ॥ (१०)

प्रथमस्य चतुर्थी दशत्या ।

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । एना अनया । वः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । अग्निं नमसा । नमः स्तुतिः । तथा । अथवा नमः अन्नं हविलक्षणम् । तेन हेतुना । तस्य भक्षणार्थमित्यर्थः । ऊर्जो नपातम् । ऊर्गु अन्नम् । तस्य नपातं पौत्रम् । कथं पुनरसावन्नस्य पौत्रः । अन्नाद्धि बलं जायते । बलान्मथ्यमान एष जायते । एवमग्नेरन्नस्य पौत्रत्वम् । आहुवे आह्वयामि । प्रियं चेतिष्ठं अतिशयेन चेतितारम् । ज्ञातारमित्यर्थः । अरतिं अलमतिम् । अथवा यजमानं देवांश्च प्रतिगन्तारम् । स्वध्वरं शोभनानां यज्ञानां कर्तारम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानस्य सन्देशहरम् । अमृतं मरणवर्जितम् ॥

वसिष्ठः । एना । एनेति तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । अनन्वादेशे
छान्दसत्वात् इदंशब्दस्य एनादेशः । एनमिति वा अग्नेर्विशेषणम् । द्वितीयैक-
वचनस्य आकारः । एनं पूर्वेषु सूक्तेषु प्रकृतम् । अग्निम् । वः युष्मदर्थम् ।
नमसा स्तोत्रेण आहुवे आह्वयामि हे यजमानाः । ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा ।
नपातं पुत्रम् । स्वीयैरनैः काष्ठैः वर्धत इति वा बलेन मथ्यमानो जायत इति
वा ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ।

(ऋ. वे. ९. ११. ६)

इति हि निगमः । प्राणाद्वि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते (ऐ. ब्रा. ८. २८) इति
चैतरेयकम् । प्रियमस्माकम् । चेतिष्ठं ज्ञातृतमम् । अरतिम् । अर्तेररतिश्च स्वामी ।
स्वामिनम् । स्वध्वरं सुयज्ञम् । विश्वस्य यजमानस्य दूतं इति वा विश्वस्य जगतः
अरतिमिति वा संबन्धः । अमृतं अमरणधर्माणम् ॥ (१)

शेषे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्तास इन्धते ।

अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥

भर्गस्यार्षम् । शेष इत्यपत्यनाम । तस्मादियं निमित्तसप्तमी । चर्मणि
द्वीपिनं हन्ति (महाभाष्य. २. ३. ३६) इति यथा । अपत्ये निमित्तभूते ।
अपत्यार्थमित्यर्थः । वनेषु । वन इत्युदकनाम । तस्मादियं निमित्तसप्तमी ।
उदकेषु निमित्तभूतेषु । उदकार्थं चेत्यर्थः । कीदृशेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु ।
उच्यते । मातृषु सर्वस्य जगतः निर्माणभूतेषु । समित्ययमुपसर्गः इन्धत
इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां । मर्तासः यजमानमनुष्याः ।
समिन्धते सम्यक् दीपयन्तीत्यर्थः । कीदृशं त्वां समिन्धते । उच्यते ।
यस्त्वं अतन्द्रः तन्द्रा आलस्यम् । अविद्यमाना तन्द्रा यस्य सोऽतन्द्रः ।
अनलस इत्यर्थः । हव्यं हवींषि । वहसि देवान्प्रति नयसीत्यर्थः । न
केवलं हविरेव नयसि । किं तर्हि । हविष्कृतः । हविषा सह याः क्रियन्ते

ता हविष्कृतः स्तुतयः । ताश्च नयसीत्यर्थः । आत् इत् । द्वावपि पाद-
पूरणौ । यश्च त्वं देवेषु देवानां मध्ये राजसि दीप्यसे ॥

भर्गः । शेषे गूढः तिष्ठसि । वनेषु अरण्येषु । काष्ठेषु इत्यर्थः । मातृषु
अरणीषु । वनेष्विविति सामानाधिकरण्येन अन्वयः । त्वा त्वां मथितजातम् ।
समिन्धते मर्तासः मर्त्याः यजमानाः । अतन्द्रः अनलसः । हव्यं वहसि ।
हविष्कृतः हविषां कर्तुः यजमानस्य । आत् इत् तदानीमेव । देवेषु राजसि ॥ (२)

अदक्षि गातुवित्तमो यस्मिन्ब्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ॥

सौभरेरार्षम् । अदक्षि एकवाक्यताप्रसिध्यर्थं यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः ।
यः अग्निः अदक्षि दृश्यते अवगम्यते । ज्ञायत इत्यर्थः । गातुवित्तमः ।
कैरैरैशब्दे इत्येतस्य रूपम् । गातुः शब्दयिता स्तुतीनां उच्चारयिता ।
तं यो वेत्ति स गातुवित् । अतिशयेन गातुवित् गातुवित्तमः । स्तुती-
नामुच्चारयितुरतिशयेन वेत्तीत्यर्थः । यस्मिंश्च अग्नौ । ब्रतानि कर्माणि
हविर्नयनादीनि । आदधुः आहितवन्तः । त्वदायत्तानि कृतवन्त इत्यर्थः ।
के । सामर्थ्याद्देवाः । उप उ सु । त्रयोऽपि पादपूरणाः । यच्छब्दश्रुतेः
तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तं जातं जातमात्रम् । आर्यस्य यजमानस्य । वर्धनं
वर्धयितारम् । अग्निं नक्षन्तु । लोडयं लडथे द्रष्टव्यः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ।
नक्षन्ति । तं व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः । नो गिरः वाचः अस्माकं स्वभूताः
स्तुतयः ॥

सौभरिः । अदक्षि दृश्यते अनावृत एवाग्निः । गातुवित्तमः अतिशयेन
मार्गलम्भकः । यस्मिन् अग्नौ । ब्रतानि कर्माणि । आदधुः आदधति यज्वानः ।

उपो । उप उ इति निपातद्वयसमुदायः । उपनक्षन्तु । नक्षतिः व्याप्तिकर्मा ।
उपव्याप्नुवन्तु । सु सुष्ठु जातं मथितम् । आर्यस्य यज्ञशीलस्य । वर्धनं वर्धयि-
तारम् । अग्नि नः अस्मदीयाः । गिरः स्तुतयः ॥ (३)

अग्निरुक्थे पुरोहितः ग्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवा अवो वरेण्यम् ॥

मनोरार्षम् । अग्निः प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्ट-
व्यम् । उक्थे यज्ञे । पुरोहितं पूर्वस्यां दिशि आहवनीयात्मना निहितं
स्थापितमित्यर्थः । ग्रावाणः । इदमपि प्रथमाबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्य
स्थाने द्रष्टव्यम् । अभिषवग्रावणश्च । बर्हिश्च । क यद्बर्हिः । उच्यते ।
अध्वरे यज्ञे । ऋचा । अर्च्यते अनया इति ऋक् स्तुतिः । तया ऋचा ।
स्तुत्येत्यर्थः । यामि । नेदं याचते रूपम् । किं तर्हि । ईमहे यामीत्यर्चति-
कर्मसु पाठात् याते रूपम् । यामि अत्र यज्ञे कर्म याचे । प्रार्थयामीत्यर्थः ।
न केवलमग्न्यादीनेव प्रार्थयामि । किं तर्हि । मरुतश्च । ब्रह्मणस्पते । देवाः ।
इदमपि प्रथमाबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । देवांश्च
अन्यानपि । किं पुनः प्रार्थयामि । उच्यते । अवः पालनं तर्पणं वा । वरेण्यं
वरेणीयम् ॥

मनुर्वैवस्वतः । इयं वैश्वदेवसूक्तस्था । अग्निः उक्थे शस्त्रे । पुरोहितः
पुरस्कृतः । आज्याख्यं हि प्रथमं शस्त्रं आग्नेयम् । ग्रावाणः च सोमाभिषव-
प्रयुक्ताः । बर्हिश्च स्तीर्णम् । अध्वरे यज्ञे अस्मिन् । इत्थं यज्ञपरिकरकृत्सौ सत्यां
ऋचा स्तुत्या । ऋच स्तुतौ इत्यस्मात् धातोः भावे क्विप् । ऋक् । तया यामि
याचामि । मध्यमाक्षरलोपः । युष्मान् इति शेषः । मरुतो ब्रह्मणस्पते देवाः
इति त्रीणि संबोधनानि । हे मरुतो ब्रह्मणस्पते बृहस्पते । बृहस्पतिरेव ब्रह्मण-
स्पतिः । ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति (ऐ. ब्रा. ३. १७) । बृहस्पतिपुरोहिता

वै देवा अयजन् स्वर्गं लोकं (ऐ. ब्रा. ३. १७) इत्यादि ब्राह्मणान्तरेषु तयोः
पर्यायप्रसिद्धेः । देवा इति च आशुदात्तत्वात् संबोधनम् । आमन्त्रितस्य च
(पा. ६. १. १९८) इति हि पादादौ आमन्त्रितस्य आशुदात्तत्वं स्मर्यते । अवः
अन्नम् । अवतेस्तुतिकर्मणः अवः । वरेण्यं श्रेष्ठम् ॥ (४)

अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीढ श्रुतन्नरोऽग्निः सुदीतये छर्दिः ॥

पुरुमीढस्यार्षम् । अन्तरात्मनः प्रैषः । हे मदीय अन्तरात्मन् अग्निं
ईडिष्व स्तुहीत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते । अवसे पालनाय तर्पणाय वेत्यर्थः ।
केन पुनः स्तौमि । उच्यते । गाथाभिः वृत्तविशेषैः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ।
कीदृशं पुनस्तं स्तौमि । उच्यते । शीरशोचिषम् । शीरं व्यापि ।
शोचिर्दीप्तिः । व्यापिनी दीप्तिर्यस्यासौ शीरशोचिः । तं शीरशोचिषम् ।
व्यापिदीप्तिमित्यर्थः । अथवा जठरात्मना आश्रयणीया दीप्तिर्यस्य । अग्निं
राये । रयिरिति धननाम । धनार्थम् । ईडिष्वेत्येतदनुषज्यते । हे पुरुमीढ
मदीय अन्तरात्मन् । कीदृशमग्निम् । उच्यते । श्रुतं विख्यातम् । नरः ।
प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । नरं नराकारम् ।
अग्निः । प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अग्निमेव
ईडिष्व । सुदीतये शोभनस्य दानस्यार्थाय । छर्दिः । प्रथमैकवचनमिदं
चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । छर्दिषे गृहस्य अर्थायेत्यर्थः ॥

सुदीतिः पुरुमीढो वा द्वौ वा । अग्निं ईडिष्व । ईडितिर्यज्ञकर्मा भवति ।
ईडिष्व स्तुहि । याचस्व इति वा । अवसे रक्षणाय । गाथाभिः गीतिभिः ।
शीरशोचिषं श्रयतेः शीरम् । शोचिः दीप्तिः । प्रवृद्धशोचिषम् । अग्निं राये
धनार्थं ईडिष्व । हे पुरुमीढ इत्यत्र आत्मानमेव आमन्त्रयते यदि पुरुमीढः
ऋषिः । यदि सुदीतिः ऋषिः तदा सखायं पुरुमीढं अग्निं ईडिष्व इति शास्ति ।

श्रुतं विश्रुतं अग्निम् । नरः इति उत्तरपादेन संबध्यते । नरः नेता अग्निः । सुदीतये मह्यम् । छर्दिः गृहम् । प्रयच्छतु इति शेषः । पुरुमीदृश्वेद्विषिः मम सख्ये सुदीतये छर्दिः प्रयच्छतु इति । उभयोर्ऋषित्वे अन्यतरस्य कीर्तनं इतरस्य उपलक्षणार्थम् ॥ (९)

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । श्रुधि शृणु । हे श्रुत्कर्ण । शृणुतः कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः । तस्य सम्बोधनं हे श्रुत्कर्ण । वह्निभिः वोदृभिः । देवैरन्यैरग्निभिः । हे अग्ने सयावभिः । त्वया सह ये यान्ति ते सयावानः । तैः सयावभिः । सहगामिभिरित्यर्थः । किं पुनः शृणोमि त्वया हूतः सन् । आसीदतु बर्हिषि मित्रः अर्यमा च । प्रातर्यावभिः प्रातर्यागे ये यान्ति ते प्रातर्यावाणः । तैः प्रातर्यावभिः अन्यैरपि देवैः सह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे ॥

प्रस्कण्वः । श्रुधि शृणु स्तोत्रं मदीयम् । हे श्रुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत । स्तोत्रश्रवणप्रिय अवहितकर्ण । अग्ने वह्निभिः । वहन्तीति वह्नयः । तामिः वहनसमर्थाभिः वोदृभिः जगतः । देवैः सयावभिः । सह यान्तीति सयावानः । तव नित्यैः सहचारिभिः देवैः सार्धं आसीदतु अत्रोपविशतु । बर्हिषि मित्रः अर्यमा च । प्रत्येकं आख्यातसंबन्धात् आसीदत्वत्येकवचनम् । प्रातर्यावभिः सार्धं अध्वरे अस्मिन् । एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदरुषा अश्विनौ (ऐ. ब्रा. २. १९) इति चैतरेयकम् ॥ (६)

प्र दैवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मज्मना ।

अनु मातरं पृथिवीं विवावृते तस्थौ नाकस्य शर्मणि ॥

सौभरेरार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः तस्यावित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । दैवोदासः । दिवोदासः ऋषिः । तेन समिन्धितः दैवोदासः । अग्निः

देवः । इन्द्रो न । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इति पादपूरणः । इन्द्र इव । मज्जना स्वेन बलेन । अन्विति पादपूरणः । मातरं सर्वस्य आश्रयत्वप्रतिपत्त्या मातृभूताम् । पृथिवीम् । विवावृते परिवर्तयति । यस्य संपत्तिद्वारेण अन्यरूपां करोति । वैद्युतो ह्यग्निः स्वेन बलेन मेघान् घ्नन् पृथिवीं वर्तयति । प्रतस्थौ च प्रतिष्ठते । स्वेनैव बलेन गच्छतीत्यर्थः । क पुनर्गच्छति । उच्यते । नाकस्य शर्मणि द्युलोकस्य सम्बन्धिनि गृहे । द्युलोकं यद्गृहं तस्मिन् गच्छतीत्यर्थः ॥

सौभरिः । प्रेत्युपसर्गदर्शनादाख्याताध्याहारः । प्रगच्छतु देवोऽग्निः । दैवोदासः दिवोदासेन अभिहितः पूर्वं अग्निः । अथवा प्रभवतीति समाप्तिः । देवोऽग्निः । इन्द्रो न इन्द्र इव । प्रभवति मज्जना बलेन । अयं च अनु मातरं पृथिवीमनु । पृथिव्यामित्यर्थः । विवावृते विशेषेण वर्तते । तस्थौ तिष्ठति । नाकस्य अन्तरिक्षस्य । शर्मणि स्थाने वैद्युतरूपः । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा. ३. ४. ६) इति लङर्थे लिट् ॥ (७)

अथ ज्मो अथवा दिवो बृहतो रोचनादधि ।

अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥

मेधातिथेरार्षम् । अथ ज्मः । ज्मेति पृथिवीनाम । तस्मादियं पञ्चमी । पञ्चमीनिर्देशाच्च आगत्येति वाक्यशेषः । अथवा पृथिवीतः आगत्य । अथवा दिवः द्युलोकात् । कीदृशात् द्युलोकात् । उच्यते । बृहतः महतः । रोचनात् दीप्तात् आगत्य । अधीति पादपूरणः । अया अनया । वर्धस्व तन्वा शरीरेण । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा । मम स्वभूतया । स्तूयमान इति वाक्यशेषः । वर्धस्व । मम जाता जातानि । ममापत्या-नीत्यर्थः । हे सुक्रतो सुप्रज्ञ सुकर्म वा । पृण प्रीणयेत्यर्थः ॥

मेधातिथिः मेध्यतिथिश्च उभावृषी । इयमैन्द्री इत्युक्तमेव । अध अथ ।
ज्मेति पृथिवीनाम । ततः पञ्चम्येकवचने पूर्वसवणौ ह्रस्वः । पृथिव्या इत्यर्थः ।
अथवा दिवः अन्तरिक्षात् । बृहतः रोचनात् लोकात् स्वर्गात् वा ।
आगच्छेति शेषः । अधीति पादपूरणः । आगत्य च अया अनया । तन्वा
ततया । मम गिरा स्तुत्या । वर्धस्व । आपृण आपूरय कामैः । जाता जातानि ।
जातान् जनान् मदीयान् । हे सुक्रतो सुकर्मन् इन्द्र ॥ (८)

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निर्वर्तनं यद्दूरे सन्निहाभुवः ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । कायमानः । चायू पूजानिशामनयोरित्यस्य
चकारस्य ककारापत्या रूपम् । वना । वनशब्देनात्र वनावयवकाष्ठान्यु-
च्यन्ते । तानि । त्वं । यत् अजगत् आगच्छसि । यच्च मातृः सर्वस्य
जगतः निर्माणभूताः अपः गच्छसि तेनैवमुच्यते वना त्वं यच्च मातृः
अजगन्नपः । न तत्ते अग्ने । नेत्ययं प्रमृषे इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः ।
ते तव । हे अग्ने । न प्रमृषे न प्रमृष्यते । निर्वर्तनं गमनम् । तत्र च आत्य-
न्तिकं गमनं मरणलक्षणमिति । कस्मात् । उच्यते । यत् यस्मात् दूरे
सन् । यो हि दूरे भवति स न दृश्यते । अतः दूरभवनेनात्रादर्शनं लक्ष्यते ।
यस्मात् अदृश्यः सन् । इह अमुवः भवसि । दृश्यसे इत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । इयं वद्युतस्याग्नेः स्तुतिः । कायमानः । कै शब्दे ।
शब्दायमानः त्वम् । वना वनानि । यत् यदा । मातृः विश्वस्य अपः अजगन् ।
अजगन्निति गमेः लुङि रूपम् । द्विर्वचनं छान्दसम् । तस्मिन् चलेः लोपः ।
हलि आलोपः । मो नो धातोः (पा ८. २. ६४) इति मकारस्य नकारः ।
लङर्थे लुङ् । गच्छसि । तदा हे अग्ने ते निर्वर्तनम् । न प्रमृषे न प्रमर्षणीयम्
प्रमर्षणं प्रहसनम् । कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः (पा. ३. ४. १४) इति

केनप्रत्ययः । निवर्तनं स्फुरणम् । यत् यस्मात् । त्वं दूरे अन्तरिक्षे सन् । इह अन्तिके । आ भुवः इति लेङन्तम् । आ समन्तात् भवेः । तस्मात् ते निवर्तनं न प्रमर्षणीयं भवति ॥ (९)

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यन्नमस्यन्ति कृष्टयः ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । मनुः प्रजापतिः । त्वां देवं सन्तम् । निदधे नीचैर्भूमौ धारितवान् । जनाय यजमानाय । ज्योतिः तेजोरूपं दृष्टा-
दृष्टकार्यार्थम् । स तथाभूतः कण्वेन मनुना च दीदेथ । ऋतजातः
यज्ञार्थं जातः । उक्षितो महानुपचितः । यं कृष्टयो मनुष्याः । नमस्यन्ति
नमस्कुर्वन्ति ॥

कण्वः । निदधे आहितवान् । त्वां हे अग्ने । मनुः वैवस्वतः । ज्योतिः
ज्योतीरूपं सन्तम् । जनाय मनुष्याय । शश्वते विभवे । अहरहर्वा । सर्वेषां
मनुष्याणां अर्थाय स्वराष्ट्रपरिपालनार्थम् । स त्वम् । दीदेथ इति लोट्थे लिट् ।
दीप्यस्व । कण्वे मयि । ऋतजातः ऋते यज्ञे यो जातः स ऋतजातः । यद्वा
ऋताय यज्ञार्थं जात इति । उक्षितः सिक्तः हविर्भिः । यं त्वां नमस्यन्ति कृष्टयः
मनुष्याः ॥ (१०)

प्रथमे पञ्चमी दशत्या ।

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णो विवद्वसिचम् ।

उद्वा सिञ्चध्वं उप वा पृणध्वं आदिद्वो देव ओहत ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । हे ऋत्विजः देवो द्रविणोदाः अग्निः युष्माकं
सम्बन्धिनीम् । आज्यपूर्णं स्तुचम् । विवष्टु कामयते । तां च पूर्णां
कृत्वा उत्तिञ्चध्वम् । पश्चादुपपृणध्वं अग्नौ विक्षिपत । वाशब्दः समुच्चये ।
अथ स एवाग्निः युष्मान् ओहते वर्धयति ॥

वसिष्ठः । देवः वः द्रविणोदाः धनानां दाता अग्निः होता । युष्मदीयां
पूर्णां आसिचं आसिक्तां हविषा जुहुम् । विवष्टु कामयताम् । द्वित्वसन्वद्भावौ
छान्दसौ । उत्तिञ्चध्वं च सोमेन पातम् । समुच्चयार्थे वाशब्दः । उपपृणध्वं
उपप्रयच्छत यजत । सोमम् । ध्रुवग्रहणे पूरयत च होतृचमसं प्रयच्छत च
सोमं अग्नये । आतु इत् अनन्तरमेव । वः युष्मान् । देवः अग्निः । ओहत
वहतु प्रापयतु कामान् ॥ (१)

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥

कण्वस्यार्षम् । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्म अन्नम् । तस्य पतिः
स्वामी । प्रैतु देवी सूनृता वाक् । अच्छ आप्तुम् । वीरम् । वीराः
पुत्राः पौत्राश्च । तान् यः करोति उत्पादयति स वीरयति । वीराणां
फलभूतानां कर्तारमित्यर्थः । नर्यं नृभ्यो हितम् । पङ्क्तिराधसम् । धाना
करम्भः परीवापः पुरोडाशः पयः इत्येषा हविःपङ्क्तिः । द्विनाराशंसं
प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनं एषा
नाराशंसपङ्क्तिः । पशुरुपवसथ्यः व्रीणि सवनानि पशुरनूबन्ध्य इत्येषा
सवनपङ्क्तिः । एताभिः पङ्क्तिभिः यः साध्यते एता वा साधयति स
पङ्क्तिराधाः । तं पङ्क्तिराधसम् । देवाः अन्येऽपि । यज्ञं नयन्तु आत्मानं
गमयन्वित्यर्थः । नः अस्माकं स्वभूतम् । यज्ञं प्राप्तुं सम्भावयितुमित्यर्थः ॥

कण्वः द्वयोः । प्रैतु प्रगच्छतु अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां पुरस्तात् गच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणां मन्त्राणां श्रेष्ठः ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मैव ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्म वै बृहस्पतिः ब्रह्मैवात्मा एतत् पुरोगवमकर्ण वै ब्रह्मण्वद्विष्यति (ऐ. ब्रा. १. १३) इति चैतरेयकम् । प्रैतु देवी सूनुता वाक् । वीरम् । वीरयति पापान् इति वीरः । तम् । नर्यं नरेभ्यः हितम् । पङ्क्तिराधसं पङ्क्तिभिः हविषपङ्क्त्यादिभिः आराधनीयं समर्थनीयं यज्ञम् । अच्छ अभि । नयन्तु नः अस्मान् । देवाः हे ब्रह्मणस्पते तव अनुग्रहात् ॥ (२)

ऊर्ध्व ऊ.षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥

कण्वस्यार्षम् । ऊर्ध्व इत्येतत्तिष्ठेत्यनेन सम्बध्यते । ऊर्ध्वः प्रस्करोति यः स ऊर्ध्वः । तिष्ठ व्यापयस्वेत्यर्थः । ऊ सु इति द्वावपि पादपूरणौ । नः ऊतये अस्माकं पालनार्थमित्यर्थः । कथं पुनर्व्यापयस्व । उच्यते । देवो न । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः । देव इव । सविता । ऊर्ध्वः । तिष्ठेत्येतदनुषज्यते । ऊर्ध्वस्तिष्ठ व्यापय । वाजस्य अन्नस्य । सनिता सनितिर्लाभः । तस्मादयं तादर्थ्यचतुर्थ्या आआदेशः । सनितये लाभायेत्यर्थः । कस्मात्पुनर्व्याप्यते । उच्यते । यत् अस्मान् । अञ्जिभिः त्वद्गुणप्रकाशकैश्छन्दोभिः । वाघद्विः ऋत्विग्भिः त्वां विह्वयामहे । ह्यतिरत्र अन्तर्णीतप्यर्थो द्रष्टव्यः । आह्वयाम इत्यर्थः ॥

इयं यूपस्य उच्छ्रयणे अनूच्यते । ऊर्ध्वः तिष्ठ । उ सु इतीमौ पादपूरणौ । उकारस्य दीर्घः सकारस्य च षकारः सांहितः । नः अस्माकम् । ऊतये रक्षायै । देवो न देव इव । सविता ऊर्ध्वः तिष्ठ । त्वं वाजस्य धनस्य । सनिता दाता । भवेति शेषः । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता इति वाजसनिमेवैनं तद्वनसां सनोति (ऐ. ब्रा. २. २) इति हि ऐतरेयकम् । धनमिति वाज इति व्याचष्टे । वाज-सनिमित्यस्य व्याख्यानम् । धनसां इति धनं सनोति इति धनसाः । यत्

यस्मात् । अयं अञ्जिभिः छन्दाभिः । व्यज्यन्ते सिच्यन्ते वर्धन्ते देवता
अमीभिरिति अञ्जयः । वाघद्विः आवहद्विः । देवान् विह्वयामहे विशेषेण वर्धयामः
देवान् । यस्मादेवं तस्मात् वाजस्य सनिता भवेति संबन्धः । यदञ्जिभिः
वाघद्विः विह्वयामह इति छन्दांसि वा अञ्जयो वाघतः तैरैतत् देवान् यजमाना
विह्वयन्ते मम यज्ञं आगच्छत मम यज्ञमिति । (ऐ. ब्रा. २. २) इति हि
ऐतरेयकम् ॥ (३)

प्र यो राये निनीषति मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।
स वीरं धत्त अग्न उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥

सौभरेरार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः । निनीषतीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
यः यजमानः । राये हविर्लक्षणस्य धनस्यार्थाय । तदुपभोक्तुमित्यर्थः ।
प्रनिनीषति प्रकर्षेण पूर्वस्यां दिशि आहवनीयात्मना नेतुमिच्छति । मर्तः
यजमानमनुष्यः । यश्च नीतः सः । ते तव । हे वसो प्रशस्तधनवन् । त्वां
दाशत् ददाति । सः यजमानः । वीरं पुत्रम् । धत्ते धारयति लभते ।
तस्य पुत्रं ददासीत्यर्थः । हे अग्ने । कीदृशं पुत्रं ददासि । उच्यते ।
उक्थशंसिनम् । उक्थानि स्तोत्राणि । तेषां शंसितारम् । त्मना आत्मना ।
सहस्रपोषिणं बहूनां पोषितारम् ॥

प्रणिनीषति प्रणेतुमिच्छति स्तोत्राणि । यः मर्तः । मर्त्यः राये धनार्थं
आत्मनः । यश्च ते तुभ्यम् । दाशत् दद्यात् हवींषि । हे वसो प्रशस्य । सः मर्तः
वीरं पुत्रम् । धत्ते धारयति । हे अग्ने उक्थशंसिनं शस्त्राणां शंसितारम् ।
वेदविदं इत्यर्थः । त्मना आत्मना । आद्यक्षरलोपः । सहस्रपोषिणं सहस्रस्य
पोषिणं बहुपोषमिति वा बहुप्रदं इति वा ॥ (४)

प्र वो यहं पुरूणां विशां देवयतीनाम् ।
अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिर्वृणीमहे यं समिदन्य इन्धते ॥

कण्वस्यार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः वृणीमहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
 वः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । यत्नं महान्तम् ।
 पुरूषां बहूनाम् । विशां मनुष्यजातीनाम् । देवयतीनां देवान् यष्टुमतीनां
 मध्ये । वयं अग्निं सूक्तेभिः वचोभिः शोभनाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ।
 प्रवृणीमहे याचामहे । किं पुनर्याचामहे । सामर्थ्याद्धनम् । कीदृशं पुनरग्निं
 याचामहे । यं सम् । समित्ययं इन्धत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
 इदिति पादपूरणः । ये अन्येऽपि यजमानाः समिन्धते सन्दीपयन्ति ॥

प्रवृणीमहे संभजामहे वयम् । अग्निं यत्नं महान्तम् । सूक्तेभिः सूक्तरूपैः
 वचोभिः । सूक्तस्य प्रथमाभिः । यं वः युष्मदर्थम् । पुरूषां बहूनाम् । विशां
 जनानाम् । देवयतीनां देवान् नियच्छन्तीनां मध्ये युष्मभ्यं एव अग्निं वृणीमहे
 हे यजमानाः । विद्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । यं अग्निं अन्ये अपि यजमानाः
 समिन्धते । इत् इति पादपूरणः ॥ (९)

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे हि सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥

श्रुत्कीलस्यार्षम् । अयमग्निः सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य । ईशे ईष्टे ।
 हीति पादपूरणः । सौभगस्य सौभाग्यस्य चेत्यर्थः । रायः धनस्य । ईशे
 स्वपत्यस्य शोभनस्य चापत्यस्य । गोमतः गोभिः सहितस्य । ईशे
 वृत्रहथानाम् । वृत्रः शत्रुः । तस्य हथानि प्रहाराः । तेषामप्ययमेव ईष्टे ।
 य एवंशुणयुक्तस्तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥

अयं अग्निः । सुवीर्यस्य सुवीरभावस्य शोभनवीर्यस्य वा । ईशे ईष्टे ।
 लोपस्त आत्मनेपदेषु (पा. ७. १. ४१) इति तलोपः । हि इति पादपूरणः ।

सौमगस्य सुभगत्वस्य च ईशे । रायः धनस्य ईशे । स्वपत्यस्य शोभनापत्य-
युक्तस्य । गोमतः गोभिः सहितस्य ईशे । वृत्रहथानां तमोदहनानां च ईशे ॥ (६)

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि यासि च वार्यम् ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । त्वं हे अग्ने । गृहपतिः गृहस्य स्वामी । त्वमेव
होता होतृकर्मकारी आह्वाता वा देवानाम् । नो अध्वरे अस्माकं स्वभूते
यज्ञे । त्वमेव पोता पोतृकर्मकारी शोधयिता वा । विश्ववार सर्वस्य
वरणीय । प्रचेताः संप्रवृद्धज्ञानः । अतो ब्रवीमि । यज्ञे देवान् यक्षि ।
यासि च । ईमहे यामीति याच्ञाकर्मसु पठितत्वात् यातिरत्र याच्ञा-
कर्मणि । लट् लोट्थे । याहि याचस्व । प्रार्थयेत्यर्थः । किं पुनः प्रार्थय ।
सामर्थ्यात् धनम् । कीदृशम् । उच्यते । वार्यं वरणीयम् ॥

वसिष्ठः । त्वं हे अग्ने गृहपतिः यजमानः भवसि । त्वं होता असि । नः
अस्माकम् । अध्वरे । त्वं पोता च असि । हे विश्ववार विश्वैर्वरणीय संभज-
नीय । प्रचेताः प्रकृष्टचेताः । त्वं यक्षि यज । देवान् । सवैः आर्तिवज्यैः यासि
प्रापय च अस्मान् । वार्यं वरणीयं धनम् ॥ (७)

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपान्नपातं सुभगं सुदंससं सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । सखायः सन्तः । त्वा त्वाम् । ववृमहे प्रार्थयामः ।
कीदृशं त्वाम् । उच्यते । देवं दानादिगुणयुक्तम् । मर्तासः मनुष्याः ।
ऊतये । चतुर्थ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । ऊतिम् ।
तर्पणं पालनं वेत्यर्थः । कीदृशं पुनस्त्वां प्रार्थयामहे । उच्यते । अपां

नपातं अपां पौत्रम् । कथं पुनरग्नेरपां पौत्रत्वम् । अभ्य ओषधयो वृक्षाश्च जायन्ते । वृक्षेभ्यः सकाशात् निर्मथ्यते । एवमग्नेरपां पौत्रत्वम् । सुभगं शोभनधनम् । सुदंससं सुकर्माणम् । सुप्रतूर्तिम् । तूर्वतिः हिंसार्थः । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसितारं शत्रूणाम् । अनेहसमक्रोधम् अपापमित्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । सखायः स्तोतृत्वेन सखायः सन्तः वयम् । त्वा त्वाम् । ववृमहे प्रार्थयामः । देवं त्वां मर्तासः मनुष्याः वयम् । ऊतये रक्षायै । अपान्नपातं पुत्रं वैद्युतबाडवरूपाभ्याम् । सुभगं सुधनम् । सुदंससम् । दंस इति कर्मनाम् । सुकर्माणम् । सुप्रतूर्तिं सुप्रतरणं सूपगमम् । अनेहसं अपापम् । पापानां हन्तारम् ॥ (८)

प्रथमस्य षष्ठी दशत्त्या ।

आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।
इडस्पदे नमसा रातहव्यं सपर्यता यजतं पत्त्यानाम् ॥

वामदेवस्यार्धम् । हे ऋत्विजः मत्पुत्रादयो वा । आभिमुख्येन जुहोता । केन । हविषा । हुत्वा च मार्जयध्वं शोधयध्वम् । संमार्गं तृणैः कुरुध्वम् । नीत्ययमुपसर्गो दधिध्वमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । होतारं आह्वयितारं देवानाम् । गृहपतिं यजमानगृहस्य स्वामिनम् । निदधिध्वं नियमेन स्थापयध्वम् । क पुनः स्थापयामः । इडस्पदे । इडित्यन्नाम् । तेन चात्र हविर्लक्षणमन्नं परिगृह्यते । तस्य पदे । वेद्याख्ये स्थाने इत्यर्थः । केन स्थापयामः । उच्यते । नमसा स्तुत्येत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । उच्यते । रातहव्यम् । रातं दत्तं हव्यं यस्य सः रातहव्यः । तं रातहव्यम् । दत्तहवि-

ष्कमित्यर्थः । स्थापयित्वा च सपर्यत परिचरत । यजतं यष्टव्यमग्निम् ।
पस्त्यानाम् । पस्त्यानि गृहाणि । तेषु ये निवसन्ति ते पस्त्याः । तेषां
यष्टव्यम् ॥

अष्टादशर्चस्त्रिष्टुभो जगतीत्विह चित्र इत् ।
इतीमं स्तोममिति चार्गिन नरो दीधितिर्विराट् ।
आग्नेय्य एताः सकलाः पौष्णी शुक्रन्त इत्यसौ ॥

वामदेवः । आजुहोत अभिजुहुत अग्निम् । हविषा हे ऋत्विजः ।
तप्तनप्तनथनाश्च (पा. ७. १. ४९) इति लोण् मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तपा-
देशः । मर्जयध्वं परिचरत । निदधिध्वं आहवनीयायतने । होतारं ह्वातारं
देवानाम् । गृहपतिं यजमानगृहाणां पालयितारम् । किमत्राहवनीयायतनं विवक्षितं
तदाह । इडः इडायाः । पदे स्थाने । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते
तस्मिन् अन्तरवेद्यां इत्यर्थः ।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः (ऋ. वे. १. १६४. ३९)

इति निगमः । एतद्वा इडायाः पदं यदुत्तरवेदीनाभिः (ऐ. ब्रा. १. २८.)
इति बह्वृचब्राह्मणम् । उत्तरवेदीनाभिरिति उत्तरवेद्या मध्यमः । तस्मिन्
इडायाः पदे निदधिध्वं इति पूर्वेण संबधः । नमसा स्तोत्रेण सपर्यत परिचरत ।
रातहव्यम् । रातं दत्तं हव्यं हविः यस्मै यजमानैः तम् । यजतं यजनीयम् ।
पस्त्यानाम् । पस्त्याः गृहाः । गृहस्थानां इत्यर्थः । भृमृदशियजि (उ. ३. १०९)
इत्यादिना यजेरतप्रत्ययः कर्मणि ॥ (१)

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावन्वेति धातवे ।
अनूधा यदजीजनदधा चिदा ववक्षत्सद्यो महिदूत्यं चरन् ॥

उपस्तुतस्य आर्षम् । चित्रः पूज्यः । इत् इति पादपूरणः ।
शिशोः शंसनीयस्याग्नेः । तरुणस्य । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्यैतद्रूपम् ।

प्लवनसमर्थस्य । अथवा तरुणस्य युवानस्य । वक्षथः वहनम् । गमन-
मित्यर्थः । कीदृशस्य पुनरग्नेः पूज्यं गमनम् । उच्यते । न यो मातरावन्वेति
धातवे । नेत्ययमन्वेतीत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । यः अग्निः मातरौ अरणी
प्रति न अन्वेति न गच्छतीत्यर्थः । धातवे । घेट् पाने इत्यस्यैतद्रूपम् ।
स्तनपानार्थमित्यर्थः । अनुधाः । ऊधोवर्जिता अरणिः । पञ्चम्या अत्र लुक् ।
यत् अजीजनत् जनितवती । अघेत्ययं यदाशब्दस्य श्रुतत्वात् तदा-
शब्दस्यार्थे वर्तते । चिच्छब्दः एवशब्दस्यार्थे । तदैव । जातमात्र एवेत्यर्थः ।
आववक्षत् आभिमुख्येन वहति । किम् । सामर्थ्याद्धवींषि । सद्यः ।
यस्मिन्नेवाहनि जायते तस्मिन्नेवेत्यर्थः । महि महत् । द्रुत्यं द्रूतकर्म । चरन् ।
चरतिर्यद्यप्यन्यत्र गत्यर्थस्तथापीह सामर्थ्यात्करोतीत्यर्थे वर्तते । कुर्वन्नित्यर्थः ॥

वार्षहव्य उपस्तुतः । चित्रो दर्शनीयो भवति । शिशोः जातमात्रस्य ।
तरुणस्य अग्नेः । वक्षथः वहनशीलः रश्मिः । इत् इति पादपूरणः । वहे-
रौणादिकः सथप्रत्ययः । यः अग्निः मातरौ जनन्यौ । न अन्वेति न अनु-
गच्छति । धातवे पातुं स्तन्यम् । अग्नेर्मातरौ अरणी । अनुधाः ऊधोहीना
अरणिः । यत् यदा । अजीजनत् एनम् । चित् एव । आ इति पूरणः ।
ववक्षत् वहति । सद्य एव महि महान्ति हवींषि । द्रुत्यं चरन् आचरन्
यजमानानाम् । लङर्थे व्यत्ययेन लेट् । लेट्स्तिपि कृते लेटोऽडाटौ (पा.
३. ४. ९४) इति तिपोऽडागमः । सिप् बहुलं लेटि (पा. ३. १. ३४)
इति सिपः छान्दसं द्विवचनम् । बहुलं छन्दसि इति हो ङः । षटोः कः सि
(पा. ८. २. ४१) इति कः । आदेशप्रत्यययोः (पा. ८. ३. ५९) इति
सकारस्य षकारः । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पा. ३. ४. ९७) इति इकार-
लोपः । ततो ववक्षत् इति रूपसिद्धिः ॥ (२)

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व ।

संवेशनस्तन्वे चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥

बृहदुक्थस्यार्षम् । इदं ते तव । एकं ज्योतिः वैद्युताख्यम् । परः
परम् । उत्कृष्टमित्यर्थः । उ इति पादपूरणः । ते तव । एकमादित्याख्यम् ।
तृतीयेन ज्योतिषा पार्थिवेन अग्न्याख्येन । संविशस्व । क पुनः संविशामि ।
उच्यते । संवेशनः तन्वे । संविश्यते अस्मिन्निति संवेशनं वेद्याख्यं स्थानम् ।
तस्मिन्नित्यर्थः । तन्वः शरीरस्य । संविश्य चारुः एधि शोभनो भव ।
प्रियः देवानाम् । क पुनः प्रियः । उच्यते । परमे उत्कृष्टे । जनित्रे ।
जन्त्यतेऽस्मिन्निति जनित्रं कर्म यागाख्यम् । तस्मिन्नित्यर्थः । अथवा जन्मैव
जनित्रम् । परसे जन्मनि । वृक्षादौ यज्जन्म तस्मिन्नित्यर्थः ॥

बृहदुक्थः । आहवनीये स्वस्थानात् अर्वाक् शम्यापरासात् भ्रष्टे निर्गत-
स्याग्नेः स्वस्थानं संवापे कारणतया इयं विहिता । अतः तदानुगुण्येन व्याख्यायते ।
यदिदं स्थानात् च्युतं परं परस्तात् दिवि ते एकं ज्योतिः इति व्याख्यातम् ।
उ इति पूरणः । तृतीयेन योनिभूतेन आहवनीयाख्येन ज्योतिषा । संविशस्व
संगच्छस्व । संवेशनः संगतः त्वम् । तन्वे मदीयायै । चारुः कल्याणकरः ।
एधि भव । प्रियश्च देवानां एधि । परमे श्रेष्ठे । जनित्रे जनके ज्योतिषि ।
आहवनीये स्थितः त्वं स्थानभ्रंशनिमित्तात् अग्निं परित्यज्य हव्यवाडेव
भवति ॥ (३)

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संमहेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥

कुत्सस्यार्षम् । इमं स्तोमं स्तोत्रम् । अर्हते पूज्याय । जातवेदसे
जातविद्याय जातधनाय वा । द्वेऽप्येते तादर्थ्ये चतुर्थ्यौ । अर्हतो जातविद्य-
स्यार्थायेत्यर्थः । रथमिव संमहेमा । महतिरत्र गमनार्थः । अन्तर्णीतप्यर्थश्च
द्रष्टव्यः । यथा कश्चिद्रथं गमयति । तद्वद्गमयेम । उच्चारयामीत्येतदा-
शास्महे इत्यर्थः । मनीषया स्वप्रज्ञया । भद्रा हि । हिशब्दो यस्मादर्थे ।

यस्माद्भद्रा कल्याणी । नः अस्माकम् । उपरीति वाक्यशेषः । प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः । अनुग्राहिका बुद्धिरित्यर्थः । अस्य अग्नेः । संसदि यजमान-सभायामित्यर्थः । अतो ब्रवीमि । हे अग्ने । सख्ये स्तुत्यस्तोतृलक्षणे । वर्तमाना इति वाक्यशेषः । मा रिषाम । ऋष रिष हिंसायामित्यस्यैतद्रूपम् । मा हिंसिष्मः केनचित् । वयं तव ॥

कुत्सः । इमं स्तोमं स्तोत्रम् । संमहेम सम्यक् प्रयच्छाम । अर्हते योग्याय स्तोमस्य । जातवेदसे प्रभूतधनाय । मनीषया । रथमिव । यथा रथः कल्पितागमनहेतुः एवमागमनहेतुम् । भद्रा भजनीया । हीति पादपूरणः । प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः अनुग्रहबुद्धिः । अस्य अग्नेः । अस्मदीयायां संसदि सभायाम् । संसद्विषया भवतु । शेषः अन्यः पादः प्रत्यक्षस्तुतिः । हे अग्ने तव सख्ये सति । वयं मा रिषाम न हिंस्याम केनचिदपि ॥ (४)

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । मूर्धानं प्रधानभूतमित्यर्थः । दिवः द्युलोकस्य । अरतिं गन्तारं अलमतिं वा । पृथिव्याः । पृथिवीतः हवींषि गृहीत्वा द्युलोकस्य गन्तारमित्यर्थः । वैश्वानरं अग्निम् । ऋते यज्ञे । आजातं । आ इत्येष उपेत्येतस्य स्थाने । उपजातम् । प्रवृद्धमित्यर्थः । अग्निं कविं मेधाविनम् । सम्राजं सम्यगीशानं सम्यग्दीप्तं वा । अतिथिं अतिथिस्था-नीयम् । जनानां यजमानमनुष्याणाम् । आसन् । आस्यशब्दस्य पदत्रोमा-सहन्निशसन् (पा. ६. १. ६३) इति आसन्नादेशः । सप्तमीयं द्वितीयार्थे द्रष्टव्या । आस्यं आस्यभूतं देवानाम् । तथाहि

अग्निमुखा वै देताः (ता. ब्रा. २५. २४. ४)

इति श्रुतिवचनम् । नः अस्माकं सम्बन्धिनम् । स्वामिनमित्यर्थः । पात्रं
भाजनमाहुतीनाम् । जनयन्त जनितवन्तः । देवाः इन्द्रादयः ॥

द्वयोर्भरद्वाजः । मूर्धानं धारकम् । दिवो शुलोकस्य । अरतिं मध्यमलोक-
स्वामिनं पृथिव्याः । वैश्वानरं विश्वनरहितम् । अग्नि ऋते यज्ञे । यज्ञप्रवृत्त्यर्थं
जातम् । आ इति पादपूरणः अभेरर्थे वा । यज्ञार्थमभिजातं इति । कविं क्रान्त-
प्रज्ञम् । सम्राजं सम्यक् दीप्यमानम् । अतिथिं पूज्यं सर्वेषां जनानाम् । आसन्न-
आस्ये । आस्यशब्दस्य पद्वन्नित्यादिना (पा. ६. १. ६३) छसप्रभृतिषु आसन्ना-
देशः । आसनशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य लुकि आसन्निति रूपम् । नः अस्म-
भ्यम् । मनुष्याणां अर्थाय । पात्रं भाजनं हविषां जुहुम् । जनयन्त अजनयन्
अकुर्वन् देवाः । आस्यस्थानीयां जुहुं चक्रुरिति यावत् । आस्पात्रं जुहुः देवानां
चमसो देवपानः (तै. सं. २. ९. ९. ३) इति निगमान्तरम् ॥ (९)

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

तं त्वा गिरः सुष्ठुतयो वाजयन्त्याजि न गर्विवाहो जिग्मुश्वा ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । वीत्ययमुपसर्गः जनयन्त इत्याख्यातेन सम्बन्ध-
यितव्यः । त्वत् । पञ्चम्या अत्र लृक् । त्वत्तः । तं त्वा गिर इति
परस्तात्तच्छब्दस्य श्रुतेः एतस्य समानाधिकरणो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः ।
यतः त्वत्तः । उक्थेभिः स्तोत्रैः । हे अग्ने । विजनयन्त विविधं जनितवन्तः
उत्पादितवन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । किं तल्लब्धवन्तः । सामर्थ्याद्धनम् ।
के पुनर्लब्धवन्तः । उच्यते । देवाः । हविषां दातृत्वात् देवशब्देनात्र
ऋत्विग्यजमाना उच्यन्ते । कथं पुनर्लब्धवन्तः । उच्यते । आपो न ।
आप इति प्रथमाबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । नशब्द
उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः । आप इव । पर्वतस्य मेघस्य । पृष्ठात् ।
एतदुक्तं भवति । यथा केचिन्मरुदादयः मेघमस्तकाद्ब्रूदकं लब्धवन्तः

तद्वत् यतो धनं लब्धवन्तः । तं त्वा गिरः सुष्टुतयः । द्वे अप्येते प्रथमा-
 बहुवचने तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये । गीर्भिः सामलक्षणाभिर्वाग्भिः
 स्तुतिभिः ऋग्लक्षणाभिश्च । वाजयन्ति पूजयन्ति । वयं जिग्युः ।
 शुद्धोऽपि उपपूर्वो द्रष्टव्यः । उपजिग्युः । उपगच्छाम इत्यर्थः । हे गिर्व-
 वाह । गिरः स्तुतयः । ता उद्यन्ते यं प्रति स गिर्ववाहः । तस्य सम्बोधनं हे
 गिर्ववाह । कथं पुनरुपगच्छामः । उच्यते । आर्जि न अश्वाः । आजिः
 सङ्ग्रामभूमिः । नशब्द उपमार्थीयः । सङ्ग्रामभूमिमिव अश्वाः । यथा
 सङ्ग्रामभूमिं अश्वाः शीघ्रमुपगच्छन्ति तद्वदुपगच्छाम इत्यर्थः ॥

विजनयन्त पृथक् जनयन्ति संपादयन्ति स्वीयान् कामान् पुत्रपश्वादीन् ।
 त्वत् त्वत्तः । उक्थेमिः स्तोत्रैः । देवाः स्तोतारः । दीव्यतेः स्तुतिकर्मणः देवा
 इति । हे अग्ने आपो न पर्वतस्य पृष्ठात् इत्युपमा । आप इति द्वितीयायाः
 स्थाने प्रथमायाः व्यत्ययः । अप इव । पर्वतस्य पृष्ठादुपरिभागात् । तं त्वा
 त्वाम् । गिरः स्तोतारः । गृणातेः कर्तरि क्विपि रूपं गीः इति । सुष्टुतयः
 शोभनस्तुतियुक्ताः । वाजयन्ति वाजिनं बलिनं कुर्वन्ति स्तुतिभिः । आर्जि न
 संग्राममिव । अश्वाः । जिग्युः इति लङर्थे लिट् । छन्दसि लुङ्लङ्लिट् (पा. ३.
 ४. ६) इति । वाजयन्ति वशीकुर्वन्ति च मां स्तोतारः । हे गिर्ववाहः गीर्भिः
 स्तुतिभिः उद्यते प्राप्यते स्तोतृन् इति गिर्ववाहः । वहेः सार्वधनुभ्यो विहितः
 असुनप्रत्ययः । वकारस्य द्वित्वं छान्दसम् ॥ (६)

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयिन्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥

वामदेवस्यार्षम् । आ इत्ययमुपसर्गः कृणुध्वमित्याख्यातेन सम्बन्ध-
 यितव्यः । वः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम्
 राजानं ईश्वरम् । अध्वरस्य यज्ञस्य । रुद्रं रोदनस्वभावम् । पार्थिवोऽग्निः

प्रदीप्तः धुगुधुगाशब्दं करोति । वैद्युतोऽपि गर्जितलक्षणम् । अतोऽसौ रोदनक्रियायोगात् रुद्र उच्यते । होतारं देवानां आह्वतारम् । सत्ययज्ञं अविंसंवादिनं यष्टारम् । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । द्यावापृथिवीग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम् । सर्वदेवानां यष्टारम् । अग्निं पुरा तनयिन्नोः प्राक् धुगुधुगाशब्दात् प्राक् गर्जितलक्षणाच्छब्दात् । कीदृशात् । अचित्तात् चेतनावर्जितात् । यावद्गर्जितलक्षणशब्देनैव करोति जातमात्रस्तावदेवेत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । उच्यते । हिरण्यरूपम् । अवसे आत्मनः पालनार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः । कृणुध्वं अभिमुख्येन कुरुध्वम् । केन । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च ॥

इयं रौद्रीति केचित् । वामदेवः । आकृणुध्वं अभिमुखीकुरुत । वः यूयम् । राजानं स्वामिनम् । अध्वरस्य यज्ञस्य ।

राजन्तमध्वराणाम् (ऋ. वे. १. १. ८)

इति हि निगमान्तरम् । रुद्रं रोक्ष्यमाणं द्रवन्तं अग्निम् । होतारं देवानाम् । सत्ययज्ञं सत्यान् देवान् यजन्तम् । अग्निर्हि देवान् याजयति हविषां वह्नात् । रोदस्योः । व्याप्तमिति शेषः । द्यावापृथिव्यौ रोदसी । रोदस्योः राजानं अध्वरस्य होतारमिति वा संबन्धः । हिरण्यरूपं हिरण्यरूपसदृशं अग्निम् । अवसे रक्षणाय युष्माकं तर्पणाय वा हविषा आकृणुध्वम् । पुरा पुरस्तात् । तनयिन्नोः तायमानात् सर्वत्र । अचित्तात् अचिन्तितात् । इति प्रायेणाभिप्रायः जीवदवस्थायामेवेति । यदीयं रौद्रीति निर्णयः तदा होतारमिति होतव्यमिति व्याख्येयम् । अग्निमित्यस्य नेतारं इति ॥ (७)

इन्धे राजा समयो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्रमुषसामशोचि ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । समित्ययमुपसर्गः पुरस्तादिन्धेर्द्रष्टव्यः । समिन्धे । सम्यक् दीप्यते इत्यर्थः । राजा दीप्तः । दीप्तोऽपि सुतरां दीप्यत इत्यर्थः ।

अर्यः ईश्वरः । केन दीप्यते । उच्यते । नमोभिः स्तुतिभिः । स्तूयमान इति वाक्यशेषः । यः कीदृशोऽग्निः । उच्यते । यस्य प्रतीकं नाम मुखं वा । आहुतं आभिमुख्येन हुतम् । घृतेन । यं च नरः मनुष्याः । हव्येभिः हविर्भिः । यजन्त इति वाक्यशेषः । ईडते स्तुवन्ति । कीदृशा मनुष्याः । सबाधः ऋत्विजः । यस्य प्रतीकमिति पुरस्ताद्यच्छब्दस्य श्रुतेः तच्छब्द इहाध्याहर्तव्यः । स आ अग्निः । आ इत्ययमुपसर्गः अशोचीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अग्निः । अग्रं प्रथमतरम् । उषसाम् । आभिमुख्येन दीप्यत इत्यर्थः ॥

वसिष्ठः । समिन्धे समिध्यते अग्निः । राजा दीतः । अर्यः स्वामी । नमोभिः स्तुतिभिः सह । यस्य अग्नेः । प्रतीकं रूपम् । आहुतं घृतेन अभिहुतं भवति घृतेन । तमर्गिन नरो नेतारः ऋत्विजः । हव्येभिः हव्यैः सार्धम् । ईडते स्तुवन्ति । सबाधः संबाधमानः संश्लिष्टः । यद्वा हव्यैः पूजयन्ति । पूजाकर्मा चेडिः । आ अभीत्यर्थः । सः अग्निः उषसां अग्रं प्रमुखं अभि । अशोचि । शुचिर्दीप्तिकर्मा । दीप्यते । उषःकाले हि आग्निहोत्रिकः अग्निः दीप्यते ॥ (८)

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदन्तादुपमासुदानडपासुपस्थे महिषो ववर्ध ॥

त्वाष्टस्य त्रिशिरस आर्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गो यातीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । केतुना स्वेन प्रज्ञानेन कर्मणा वा । बृहता महता । प्रयाति गच्छतीत्यर्थः । अग्निः । आकारः रोरवीतीत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । कं पुनः प्रति याति । उच्यते । रोदसी द्यावापृथिव्योः प्रति । कीदृशोऽग्निः । उच्यते । वृषभः वर्षिता । आरोरवीति अत्यर्थं शब्दं

करोति गर्जितलक्षणम् । किञ्च दिवः द्युलोकस्य । चिच्छब्दः पादपूरणः ।
अन्तात् । पञ्चम्येकवचनमिदं द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । उपमां
सन्निकृष्टामित्यर्थः । उत् आनद् ऊर्ध्वं व्याप्नोतीत्यर्थः । किञ्च अपा-
मुपस्थे । आप उपगम्य यत्र तिष्ठन्ति तदपामुपस्थं अन्तरिक्षम् ।
तस्मिन्नित्यर्थः । महिषः महान् । ववर्ध वर्धते वीर्येण ॥

त्रिशिराः त्वाष्ट्रः । प्रयाति अग्निः केतुना भानुना । बृहता महता सह ।
आ अभि रोरवीति भृशं शब्दायते । वृषभः वर्षिता कामानाम् । रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ अभि इति संबन्धः । दिवः अन्तरिक्षस्य । चित् एव । अन्तात् पर्य-
न्तात् । उपमाम् । उपमेत्यन्तिकनाम् । उपमां अन्तिकं मेघस्य । उदानद् उदा-
प्नोति । नशेर्व्याप्तिकर्मणो रूपं उदानडिति । अपां उपस्थे उपस्थाने अन्तरिक्षे ।
ववर्ध वर्धते वैद्युतरूपः । महिषो महान् ॥ (९)

अग्निर्नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथर्व्यम् ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । अग्निं नरः । नर इति जनयतेति मध्यमपुरुष-
योगात् आमन्त्रितान्तम् । हे नरः ऋत्विजो मत्पुत्रादयो वा । दीधितिभिः
अङ्गुलिभिः । अरण्योः सकाशात् । हस्तच्युतम् । हस्ताभ्यां गृहीत्वा
च्याव्यते उत्तरवेद्याख्ये स्थाने नीयते यः सः हस्तच्युत् । तं हस्तच्युतम् ।
अथवा हस्ताभ्यां च्यवनं हस्तच्युत् । तस्मादियं तृतीयार्थे द्वितीया ।
हस्तच्युता । हस्तप्रच्यावनेनेत्यर्थः । जनयत उत्पादयत । कीदृशम् ।
उच्यते । प्रशस्तं दूरेदृशं दूरे व्यवहितो यो दृश्यते स दूरेदृक् । तं
दूरेदृशम् । गृहपतिं यजमानगृहस्य स्वामिनम् । अथवा यजमानगृहान्
देवांश्चाभिगन्तारम् ॥

वसिष्ठः । अग्निं जनयत जनयन्ति नरः । लटः प्रथमपुरुषबहुवचनस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनेन व्यत्ययः । हे नरः मनुष्या ऋत्विजः । जनयत इति वा प्रार्थना । तस्मिन् पक्षे नर इति पदस्य आद्युदात्तत्वं स्वरव्यत्ययात् । सर्वानुदात्तं हि प्राप्तं आमन्त्रितस्य च (पा. ८. १. १९) इति । नरो नेतारो यूयं इति वा कर्तृविशेषणम् । दीधितिभिः अंशुभिः । दधातेर्दीधितयः कर्माणि विदधतीति । अरण्योर्विद्यमानमग्निम् । हस्तच्युतं हस्ताभ्यां च्यावितं मन्धनेन । प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं सवैः । दूरेदृशं दूरे दृश्यमानम् । दूरेऽपि पश्यन्तं इति वा । गृहपतिं गृहाणां पालकम् । अथर्व्युम् । श्रव्यतेगतिकर्मणः नञुपसृष्टात् लुप्तरेफात् अथर्व्यु इति रूपसिद्धिः । अगम्यम् ॥ (१०)

प्रथमस्य सप्तम्या दशत्या ।

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥

अबोध्यग्निः— बुधगविष्टिरयोरार्षम् । अबोधि बुद्धयते । अग्निः । किं बुद्धयते । यद्यत् बोद्धव्यम् । अथवा भक्ततां अभक्तां च । केन पुनर्बुद्धयते । उच्यते । समिधा समिन्धनेन । जनानां यजमानमनुष्याणाम् । प्रतीत्ययमुषासमित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । कथं पुनर्बुद्धयते । उच्यते । धेनुमिव आयतीं आगच्छतीम् । कदा पुनर्बुद्धयते । प्रति उषासं उषसं प्रति । उदयकाले इत्यर्थः । प्रवृद्धस्य च यद्वा इव महान्त इव पक्षिणः । प्रवयाम् । द्वितीयैकवचनमिदं पञ्चम्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । प्रवयायाः । शाखात् इत्यर्थः । उज्जिहानाः । ओहाङ्गता-

वित्यस्येदं रूपम् । ऊर्ध्वं गच्छन्तः । उत्पतन्त इत्यर्थः । द्युलोकं व्याप्नु-
वन्ति । तद्वद्भानवः दीप्तयः । सस्रते । सृ गतावित्यस्येदं रूपम् । गच्छ-
न्तीत्यर्थः । नाकं द्युलोकम् । अच्छ आप्तुमित्यर्थः ॥

बुधश्च गविष्ठिरश्च द्वावृषी । अबोधि बोध्यते । अग्निः समिधा समिद्धिः ।
जनानां यजमानानाम् । धेनुमिवायतीं आगच्छन्तीम् । उषासं प्रति उषःकाले ।
यद्वाः महान्त इव वृक्षाः । वयां शाखाम् । प्रोज्जिहानाः प्रोद्धमयन्तः । प्रसस्रते
प्रसरन्ति । भानवः दीप्तयः अग्नेः । नाकमन्तरिक्षम् । अच्छ अभि । अभि-
मुखाः ॥ (१)

प्र भूर्जयन्तं मह्यं विपोधां मूरैर्मूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥

वत्सप्रेः आर्षम् । प्रेत्ययं जयन्तमित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । भूः ।
प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । भुवं पृथिवीलोकम् ।
भूर्ग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । त्रीनपि लोकान् । प्रजयन्तम् । विपोधाम् ।
विप इति कर्मनाम । तस्येदमादिहस्वत्वम् । स्वकर्मणः हविर्वहनादेः धारयि-
तारम् । मूरैः । तृतीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।
मूराः मूढाः । अमूरं अमूढं अग्निम् । पुरां शत्रुपुराणाम् । दर्माणं विदार-
यितारम् । नयन्तं गीर्भिः स्तुतिभिः हविर्भिश्च प्रापितवन्तम् । कीदृश-
मग्निम् । वना वननीयम् । धियं प्रज्ञाम् । धाः । एकवचनमिदं बहुवचनस्य
स्थाने द्रष्टव्यम् । धारितवन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । कीदृशं पुनरग्निं ये
स्तुतिभिः हविर्भिश्च प्रापितवन्तः तेन वननीयं धियं लब्धवन्तः । उच्यते ।
हरिश्मश्रुं हरितज्वालाख्यश्मश्रुम् । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुपमार्थीयः ।
अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति पादपूरणः । किं शुद्धामेव प्रज्ञं

लब्धवन्तः । उच्यते । वर्मणा । वर्मेति गृहनाम । तस्मादियं सहयोग-
लक्षणा तृतीया । गृहेण सहितां प्रज्ञां लब्धवन्तः । कीदृशं पुनरग्निं
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च प्रापितवन्तः । उच्यते । धनर्चि धनेन अर्चितारं धनस्य
पूजितारम् ॥

वत्सप्रिः ऋषिः । प्रभूः इत्याख्यातं अनुदात्तत्वात् पञ्चमलकारान्तम् ।
प्रभूः प्रगच्छ उपगच्छ अग्निं हे स्तोतः । जयन्तं रक्षःप्रभृतीन् । महां महान्तम् ।
विषोधां विप्राणां धारकम् । मूरैः । मूर इति मूढनाम । मूढैरसुरैः सार्धम् । पुरां
आसुरीणाम् । दर्माणं दारयितारम् । अमूरं अमूढम् । नयन्तं विश्वं जगत् नेतारं
विश्वस्य । गीर्भिः स्तुतिभिः प्रभूरिति संबन्धः । वना वननीयं संभजनीयम् ।
हरिश्मश्रुं हरितज्वालं हरितं हिरण्यवर्णम् । नेति पुरस्तादुपचारोऽपि उपमार्थीयः ।
वर्मणा कवचेन इव । इत्थंभूता ज्वालास्य कवचस्थानीया । धनं प्रीणनं
अर्चिरर्चनं स्तोत्रं यस्य सः । धियं कर्मपरिचरणम् । धाः निषेहि अग्नेः हे
स्तोतः ॥ (२)

शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । आदित्यात्मना व्यवस्थितस्य अग्नेरेवेयं स्तुतिः ।
शुकशब्दः शुक्लशब्दपर्यायः । शुकं शुक्लम् । तव । अन्यत् । किं तत् ।
सामर्थ्याद्रूपम् । यजतं ते अन्यत् । शुक्लप्रतियोगित्वेनोपादानात् यजत-
शब्दो लोहितवचनः । लोहितम् । ते तव । अन्यत् । किं तत् ।
सामर्थ्याद्रूपमेव । आदित्यस्य हि मध्यन्दिने शुक्लं रूपं भवति । उदयास्त-
मनयोश्च लोहितम् । ते द्वे रूपे अभिसमीक्ष्यैतदुक्तं शुकं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यदिति । किंच विषुरूपे अहनी ये अपि चैते विषुरूपे भिन्नरूपे अहनी
अहोरात्रे । एते अपि त्वमसि त्वत्कर्तृत्वादेते अपि त्वमेव भवसि । द्यौरिव

च असि । यथा द्यौः सर्वव्यापिनी तद्वत्त्वं सर्वव्यापी भवसीत्यर्थः । किं च विश्वा हि । हिशब्दश्चशब्दस्यार्थे । विश्वाश्च । मायाः प्रज्ञाः । अवसि प्रज्ञाहेतुभूतं प्रकाशं पालयसि । स्वधावन् । स्वधेत्यन्नाम उदकनाम वा । हविर्लक्षणेन अन्नेन रश्म्याहतेत वा उदकेन तद्वान् स्वधावान् । तस्य सम्बोधनं हे स्वधावन् । अन्नवन् उदकवन् वा । भद्रा कल्याणी । ते तुभ्यम् । हे पूषन् । इह यज्ञे । रातिः हविर्दानम् । अस्तु । अथवा ते इति कर्तृलक्षणा षष्ठी । त्वत्कतृका रातिः इह भद्रास्तु । इह यज्ञे शोभनं धनमस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

भरद्वाजः । शुक्रं ते त्वदीयम् । अन्यत् अहः दिवसो भवति । यजतं यजनीयम् । यजिः संगतिकरणे वर्तते । संगमनीयं प्रकाशेन । स्वयंप्रकाशं भवति । ते अन्यदहः निशा । इत्थं विष्टुरूपे विषमरूपे अहनी भवतः । यद्वा अहनी कर्मणी उच्येते । आह्रियते क्रियते इत्यहः । शुक्रं पावनं एतत्कर्म । यजतं यजनीयं पूज्यं भवति अन्यत् । इत्थं विष्टुरूपे अहनी भवतः । प्रकाशं पोषणं च । यथोक्तं भगवता यास्केन—शुक्रं ते अन्यत् लोहितं ते अन्यत् यजनीयं ते अन्यत् इति वा विषमरूपे ते अहनी कर्मणी । (नि १२. १७) इति । द्यौः सूर्य इवासि त्वम् । विश्वा हि मायाः प्रज्ञानानि । अवसि रक्षसि । हे स्वधावन् अन्नवन् । भद्रा कल्याणी । रातिः दानम् । इह स्तोतरि मयि । अस्तु मद्विषये भवतु । हे पूषन् । पुष्पातेः पुष्यतेः वा पूषा ॥ (३)

इडामग्ने पुरुदंसं सर्नि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नस्सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मै ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । इडां अन्नम् । हे अग्ने । कीदृशमन्नम् । पुरुदंसम् । पुर्विति बहुनाम् । दंस इत्यपि कर्मनाम् । बहूनि कर्माणि यागहोम-
दानादीनि कर्तव्यत्वेन सम्बन्धीनि यस्य तत्पुरुदंसम् । बहूनां कर्मणां

सम्पादयितु । बहूनि कर्माणि यागादीनि येन क्रियन्त इत्यर्थः । अथवा दंस इति दसि दंसदर्शनयोरित्यस्यैतद्रूपम् । बहूनां दर्शनीयम् । सनिम् । षणु दाने । तत्पूर्वकत्वालाभ उपलक्ष्यते । सनिं च लाभं च । गोः । कीदृशं लाभम् । उच्यते । शश्वत्तमं अतिशयेन बहु । बहूनां गवां लाभं इत्यर्थः । हवमानाय मनसा धिया । एतदुक्तं भवति । अन्नं गावश्च अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । किं च स्यान्नः सूनुः । सा ते सुमतिरिति परस्ता-
त्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दस्याध्याहारः । यः स्याद्भवेत् । नः अस्माकम् । सूनुः पुत्रः । तनयः पौत्रश्च । कीदृशः पौत्रः । उच्यते । विजावा विविधं जनयिता पुत्राणाम् । अनेन प्रकारेण वंशस्याविच्छेद आशास्यते । अग्रे सा ते तव । सुमतिः शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका । भूतं भवतु । अस्मै अस्मासु । अस्माकमुपरीत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । इडां अन्नं भूमिं वा । हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणम् । दंसः कर्म । एकः सकारो लुप्तः । बहुकर्मसाधिकां इत्यर्थः । सनिं दात्रीम् । गोः गवाम् । शश्वत्तममिति क्रियाविशेषणम् । चिरकालम् । हवमानाय स्तुवते मह्यम् । साध साधय । स्यात् भूयात् । नः अस्माकम् । सूनुः पुत्रः । तनयः सन्तानहेतुः । तनोतेस्तनयः । विजावा स्त्री विजयते इति । छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ (वा ९. २. १०९-२) इति मत्वर्थीयो वनिप् । भगिनी । इमाश्च हे अग्रे सा प्रसिद्धा । ते त्वदीया । सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः । भूतं भवतु । अस्मे अस्मासु ॥ (४)

प्र होता जातो महान्नभोविन्नृषद्वासीदद्रपां विवर्ते ।

दधद्यो धायी सुते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥

वत्सप्रेः आर्षम् । वत्सप्रिः पुत्रपौत्रस्य कथयति । प्र होता प्रकर्षेण आह्वाता देवानाम् । जातः जातमात्र एव । महान् नभोवित् । नभः

आदित्यः द्युलोको वा । तस्य वेत्ता । नृषद्वा । नरो मनुष्याः । तान्प्रति यजमानमनुष्यान् प्रति स्थितो यः स नृषद्वा । सीदत् सीदति गच्छति । क पुनः सीदति । उच्यते । अपां विवर्ते । आपो यत्र विविधं वर्तते सोऽपां विवर्तेः अन्तरिक्षलोकः । तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र हि वैद्युतात्मा निवसति । किं च दधत् ददत् । किम् । सामर्थ्याद्धनम् । यः धायी धारयिता । कस्य हविर्वहनादेः कर्मणः । एतदुक्तं भवति । दधद्यो हविर्वहनादिकर्म करोतीत्यर्थः । कदा । उच्यते । सुते अभिषुते सोमे । वयांसि अन्नानि । यन्ता निरोद्धा । सामर्थ्यात्तमसाम् । वसूनि हविर्लक्षणान्यन्नानि । विधत्ते परिचरति । कीदृशोऽग्निः । उच्यते । तनूपाः । शरीरस्य पाता । कथं पुनरग्निः शरीरस्य पाता । उच्यते । विद्यमानोऽपि तस्मिंस्तत्र दहति ॥

वत्सग्निः । प्रासीदत् प्रकर्षेण सीदति आस्ते । अपां विवर्ते अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना । होता आह्वाता देवानाम् । जातः जातमात्र एव महान् भवन् । नभोवित् नभसः स्वर्गस्य वेदयिता लंभयिता । नृषद्वा नृषु सीदन् वैश्वानररूपेण । दधत् धारयन् विश्वम् । यो धायि यो न्यधायि । अङ्भावः छान्दसः । देवैर्दिव आहृत्य न्यधायि । सोऽग्निः यन्ता दाता भवति । यमिर्दानकर्मापि दृश्यते । वयांसि अन्नानि । वसूनि धनानि च । षष्ठ्यर्थे द्वितीयाव्यत्ययः । वयसां वसूनां च यन्ता भवति । तनूपाः तनूनां पाता रक्षिता अग्निः । सुते मयि विधत्ते धत्ताम् । पञ्चमलकारान्तम् । लेटोऽडाटौ (पा. ३. ४. ९४) इति अट् ॥ (९)

प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तं पुंसः कृष्तीनां अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसः कृतानि वन्दद्द्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः । वन्ददित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सम्राजम् । द्वितीयैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सम्राजस्य सम्यक् दीप्तस्य ईश्वरस्य वा । असुरस्य । असुः प्राणः । स यस्यास्ति

सोऽसुरः । अथवा रा दाने । प्राणदस्य । तस्य असुरस्य प्राणवतश्चेत्यर्थः । प्रशस्तम् । इदममि द्वितीयैकवचनं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । प्रशस्तस्य । पुंसः पुरुमनसः । कृष्टीनां मनुष्याणाम् । अनुमाद्यस्य अनुमोदनीयस्य । इन्द्रस्येव प्रतवसः प्रकृष्टस्य महतः इन्द्रस्येव । यथा इन्द्रस्य कृतानि वृत्रवधादीनि कर्माणि कश्चिद्वदति तद्वदग्रेऽपि कृतानि कर्माणि हविर्नयनादीनि । प्रवन्दत् प्रकर्षेण स्तौति । मदीयोऽन्तरात्मा । तं च मदीयं अन्तरात्मानम् । वारा । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आकारः । वारं वरणीयम् । वन्दमाना । अत्रापि द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आकारः । वन्दमानम् । स्तुवन्तमित्यर्थः । विवष्टु विविधं कामय ॥

वसिष्ठः । प्रेत्युपसर्गादाख्याताध्याहारः । प्रशंसामीति वा प्रशंसेति वा । सम्राजं सम्यगीज्ञानम् । प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतमग्निम् । असुरस्य । असु बलम् । तद्वतः । पुंसो वीरस्य । पौंस्यमिति हि वीर्यमुच्यते । कृष्टीनां जनानाम् । अनुमाद्यस्य अनु सन्ततं स्तुत्यस्य । इन्द्रस्येव प्रतवसः प्रवृद्धस्य । तु वृद्धौ इत्यस्माद्धातोः तवाः । एवंभूतस्य अग्नेः कृतानीति भावे निष्ठा । कर्माणि । वन्दद्वारा वन्दद्वाराणि । वन्दमाना वन्द्यमानानि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । स्तूयमानद्वाराणि स्तूयमानानि च कविभिः कर्माणि । विवष्टु विवक्तु स्तोता । इत्यत्मानमेव निर्दिशत्यृषिः । वचेर्वर्णव्यत्ययात् विवष्टु इति रूपम् ॥ (६)

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्पद्भिर्मुष्येभिरग्निः ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । अरण्योः निहितः स्थापित इत्यर्थः । जातवेदा उत्पन्नप्रज्ञः उत्पन्नधनो वा । कथं पुनर्निहितः । उच्यते । गर्भ इव इत् । इच्छब्दः पादपूरणः । कीदृशो गर्भः । उच्यते । सुभृतः सुपुष्टः । गर्भिणीभिः । तृतीयाबहुवचनमिदं सप्तमीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।

गर्भिणीषु । एतदुक्तं भवति । यथा गर्भः सुपुष्टः गर्भिणीषु स्त्रीषु निहितः तद्वदरण्योर्निहितो जातवेदाः । दिवे दिवे अहन्यहनि । ईड्यः जागृवद्भिः । जागरणवता प्रयत्नवन्तो लक्ष्यन्ते । प्रयत्नवद्भिरित्यर्थः । हविष्मद्भिः । पुरोडाशादीनि हवींषि येषां विद्यन्ते ते हविष्मन्तः । तैर्हविष्मद्भिः । मनुष्येभिर्मनुष्यैः ऋत्विग्यजमानैरित्यर्थः । अग्निः । पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोर्यत्तच्छब्दावध्याहृत्य एकवाक्यता योजयितव्या । यः अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः स दिवे दिवे ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥

विश्वामित्रः । अरण्योर्निहितो भवति । जातवेदा व्याख्यातः । सोऽग्निर्गर्भ इव सुभृतः सुष्ठु धार्यमाणः गर्भिणीभिः । इदिति पूरणः । दिवे दिवे प्रतिदिनम् । ईड्यः स्तुत्यः । जागृवद्भिः प्रबुद्धैः । जागृ निद्राक्षये इत्यस्माद्वातोः छिष्टः कसौ जागृवानिति रूपसिद्धिः । हविष्मद्भिः मनुष्येभिः मनुष्यैः । दिवे दिवे ईड्य इति संबन्धः ॥ (७)

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनु दह सहमूरान् कयादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥

पायोरार्षम् । सनात् विश्वप्रभृति । त्वं हे अग्ने । मृणसि मारयसि । यातुधानान् राक्षसान् । नेत्ययं प्रतिषेधः जिग्युरित्येतेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वाम् । रक्षांसि पृतनासु सङ्ग्रामेषु । न जिग्युः न जयन्तीत्यर्थः । सर्वदा पराजेता एवमतो ब्रवीमि । अनुदह । आत्मनो ज्योतीरुपेण दह । सहमूरान् सहभूतान् मूढान् । मूर्खानित्यर्थः । कयादः । क्रव्यशब्दस्य रेफवकारयोश्छन्दसि वर्णलोपेन कय इत्यतद्भवति । कयं ये अदन्ति ते कयादः क्रव्यादाः । तान् । मांसस्य भक्षयितृनित्यर्थः । किंच मा ते

हेत्याः । हेतिर्वधः । तस्य । मा मुक्षत अमुच्यत इत्यर्थः । देव्यायाः
देवानां स्वभूतायाः । सर्वदा देवैर्हन्यन्तामित्यर्थः ॥

पायुर्भारद्वाजः । सनात् चिरादारभ्य । हे अग्ने त्वं मृणसि हरसि ।
यातुधानान् राक्षसान् । मृणिर्हिंसाकर्मा । यातिर्हिंसाकर्मा । यातुर्हिंसा । यातोर्निधान-
भूता इति यातुं विदधति इति वा यातुधानः । न जिग्युः न जयन्ति स्म । त्वा
त्वाम् । रक्षांसि पृतनासु संप्रामेषु । इदानीं च अनुदह क्रमेण दह । सहमूरान्
मूढेन सहितान् । कयादः क्रव्यादः । क्रव्याच्छब्दे रेफवकारयोर्लोपः । सह-
मूरान् क्रव्यादो मा (ऋ. वे. १०. ८७. १९) इति बह्वचा आमनन्ति ।
ते च क्रव्यादा मा मुक्षत न मुच्येरन् । ते तव । हेत्याः आयुधात् । हन्तेः
हिनोतेर्वा हेतिः । दैव्यायाः देवेभ्यो हितायाः हेत्याः ॥ (८)

प्रथमस्याष्टम्या दशत्या ।

अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमग्निगो ।

प्र नो राये पनीयसे रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥

गयस्यार्षम् । हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन बलवत् । आभर आनय ।
देहीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । उच्यते । द्युम्नं यशः अन्नं वा । कस्मै
पुनर्ददामि । उच्यते । अस्मभ्यम् । हे अग्निगो । अग्निगुः अनिरुद्धगमनः ।
हविर्गृहीत्वा देवान् प्रति गच्छतो न केनचिद्गमनं निरोद्धुं शक्यं यस्य स
अग्निगुः । तस्य संबोधनम् हे अग्निगो । अधृतगमन इत्यर्थः । प्रेत्ययमुपसर्गः
रत्सीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । न इत्येतदपि वाजायेत्यनेन सम्बन्धयि-
तव्यः । राये पनीयसे । द्वे अप्येते चतुर्थ्यौ तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये ।

राया धनेन हविलक्षणेन । कीदृशेन । उच्यते । पनीयसा अतिशयेन
बहुना । तृतीयानिर्देशात् उपचरित इति वाक्यशेषः । नः अस्मभ्यम् ।
वाजाय अन्नाय । रस्ति । लडयं लोडर्थे द्रष्टव्यः । राहि । प्रकर्षेण
देहीत्यर्थः । किं पुनर्ददामि । उच्यते । पन्थां पन्थानम् । येन पथा
अस्मभ्यं अन्नानि आगच्छन्ति तं पन्थानं देहीत्यर्थः ॥

अग्न ओजिष्ठमित्येताः षोडशानुष्टुभा ऋचः ।

सोमं राजानमित्येतां वैश्वदेवीं विदुर्बुधाः ॥

स्तुतिमङ्गिरसामन्या आग्नेयस्तु चतुर्दश ।

आग्नेयो गयः । हे अग्ने ओजिष्ठ ओजस्विनम् । ओजसा सहितमित्यर्थः ।
आभर आहर । युष्मं नः अस्माकम् । अग्निगो अधृतगमन अप्रतिहतगते ।
प्ररस्ति प्रकर्षेण विलिख । रतिर्विलेखनकर्मा । कुर्वित्यर्थः । पन्थां पन्थानं द्वारम् ।
नः अस्मभ्यम् । राये धनाय । पनीयसे पन्यतराय स्तुत्यतराय श्रेष्ठतराय वाजाय
अन्नाय च । एतयोः प्राप्त्यर्थम् ॥ (१)

यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

आजुह्वद्व्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥

वामदेवस्यार्षम् । यदीत्ययं अग्निमिन्धीतेत्यनेन सम्बन्धयितव्यः ।
यदि अग्निं इन्धीत सम्यग्दीपयेत् । मर्त्यः मनुष्यः । किं कुर्वन् । उच्यते ।
आजुह्वत् आभिमुख्येन ददन् हव्यं हवींषीत्यर्थः । आनुषक् आनुपूर्व्येण ।
यथोक्तेन क्रमेणेत्यर्थः । ततः किं स्यात् । उच्यते । वीरः विक्रान्तः ।
वीर्यवानित्यर्थः । अनु स्यात् । अन्विति पादपूरणः । स्याद्भवेत् । न केवलं
विक्रान्तो भवेत् । किं तर्हि । अग्नेः समिद्धस्य प्रसादेन शर्म सुखं गृहं वा ।
भक्षीत भजेत । लभेतेत्यर्थः । कीदृशं पुनः शर्म लभेत । उच्यते । दैव्यं
देवानां स्वभूतम् ॥

वामदेवः । वीरः स्तोता । वीरयति स्तोत्राणीति वीरः । स यदि अनुस्यात् अनुभवेत् हविरादिकं अग्निम् । इन्धीत दीपयेत् समिद्धिः । मर्त्यः मनुष्यः । आजुह्वत् अभिजुह्वत् उपरि होमं कुर्वन् । हव्यं हविः । आनुषक् अनुषक्तं सन्ततम् । शर्म सुखम् । दैव्यं देवानां संबन्धि देवैर्देयमिति वा देवानां भोग्यमिति वा । भक्षीत भजेत लभेत ॥ (२)

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सं लुक् आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । त्वेषः दीप्तः । महत्त्वं वेति लक्षणया दीप्तः । ते तव । धूमः ऋण्वति गच्छति । व्यापीभवतीत्यर्थः । दिवि सन् द्युलोकं प्राप्त इत्यर्थः । शुक्रः शुक्लवर्णः । आततः विस्तीर्णः । सूरो न । नशब्द उपरिष्ठादुपचारत्वादुपसार्थीयः । सूर्य इव । हीति पादपूरणः । द्युता स्वया दीप्त्या । त्वं कृपा । अर्चतिकर्मसु पाठात् कृपिः स्तुत्यर्थः । तथा कृपा स्तुत्या । स्तूयमान इति वाक्यशेषः । हे पावक शोधयितः । रोचसे दीप्यसे इत्यर्थः ॥

भरद्वाजः परस्याश्च ऋषिः । त्वेषो दीप्तिः । ते तव । धूम ऋण्वति गच्छति सर्वत्र मेघात्मना परिणतः । दिवि अन्तरिक्षे । सन् भवन् । शुक्रः शोचिष्मान् । आततः विस्तीर्णः । किंच त्वं सूरो न सूर्य इव । हीति पूरणः । द्युता दीप्त्या । रोचसे दीप्यसे । कृपा कृपया स्तुत्या युक्तः । स्तूयमान इत्यर्थः । हे पावक शोधक ॥ (३)

त्वं हि क्षैतवद्यशोज्ये मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुण्यसि ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । त्वम् । हीति पादपूरणः । क्षैतवत् । क्षितिः पृथिवी । तस्यां भवं क्षैतम् । अथवा क्षि निवासगत्योस्तिथेतस्येदं रूपम् ।

क्षितिर्निवासः । तस्य संबन्धि क्षैतम् । किं पुनस्तत् । गृहम् । तद्यस्यास्ति स क्षैतवान् । किं पुनस्तत् । उच्यते । यशः कीर्तिः । गृहं च कीर्तिं चेत्यर्थः । हे अग्ने मित्रो न । नशब्द उपमार्थीयः । मित्र इव देवता-विशेषः । पत्यसे । पत्यतिर्यद्यप्यन्यत्र ऐश्वर्यकर्मा तथापीह दानार्थो द्रष्टव्यः । ददासि । कस्मै । स्तोतृभ्यः यष्टृभ्यश्च । अथवा पत्यस इत्यैश्वर्य-कर्मैव । क्षैतवद्यश इत्यपि द्वितीया अधीगर्थदयेशां कर्मणि (पा २. ३. ५२) इति षष्ठ्याः स्थाने द्रष्टव्या । क्षैतवतो यशसः स्तोतृणां च त्वमेव ईश्वर इत्यर्थः । त्वमेव विचर्षणे विश्वस्य द्रष्टः । श्रवः अन्नम् । वसो प्रशस्य धनवन् त्वम् । पुष्टिं न । नशब्द उपमार्थीयः । पुष्टिमिव । यथैव स्तोतृणां यष्टृणां च पुष्टिं तद्वत् अन्नमपि पुष्यसि । पुषिरन्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । पोषयसि । वर्धयसीत्यर्थः ॥

त्वं हि खलु । क्षैतवत् । क्षितिरेव क्षैतं निवासः । तद्युक्तम् । यशोऽन्नम् । हे अग्ने मित्रो न मित्र इव देवः । पत्यसे । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईशिषे । यद्वा मित्र इव सुहृदिव । पत्यसे पतसि अभिगच्छसि गृहं यजमानानाम् । मित्रशब्दः पुल्लिङ्गः सुहृद्वाची छन्दसि दृश्यते । त्वं हे विचर्षणे हविर्भिः दृष्टः । श्रवः अन्नम् । पुष्टिं न पुष्टिं च । पुष्यसि प्रापयसि यजमानान् । हे वसो वासक व्यापक प्रशस्य इति वा । वसिष्ठ इति हि प्रशस्य इत्युच्यते ॥ (३)

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश स्तवेतातिथिः ।

विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्तास इन्धते ॥

मृक्तवाहद्वितस्यार्षम् । विश्वे यस्मिन्निति परस्ताद्यच्छब्दश्रवणात् पूर्वस्मिन्नर्धर्चे तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् पूर्वं द्वितीयोऽर्धर्चो व्याख्यातव्यः । विश्वे सर्वे । यस्मिन् अमर्त्ये मरणवर्जिते । हव्यं हविः । मर्तासः मनुष्याः । इन्धते । इन्धतिर्होमार्थः । जुहति । स

प्रातरेवाग्निः । पुरुप्रियः बहूनां यजमानानां प्रियः । विशः । प्रथमा-
बहुवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । विड्भिर्यजमानमनुष्यैः ।
स्तवेत । लिङ्यं लङर्थे द्रष्टव्यः कर्मणि च । विड्भिः स्तूयते । अतिथिः
अतिथिस्थानीयो यजमानानाम् । विश्वे सर्वे यजमानाः । यस्मिन् अग्नौ ।
अमर्त्ये मरणवर्जिते । हव्यं मर्तासः मनुष्याः । इन्धते । इन्धी दीप्तौ
दीपयन्ति हविर्भिः ॥

मुक्तवाहः द्वितः । प्रातः प्रातःकाले । स्तवेत स्तूयेत युष्माभिः । हे
स्तोतारः अग्निः पुरुप्रियः पुरुषाणां बहूनां देवानां यजमानानां वा प्रियः । विशः
जनस्य सर्वस्य अतिथिः अतिथिरिव पूज्यः । विश्वे मर्तासः मनुष्याः । यस्मिन् अग्नौ
अमर्त्ये अमरणवर्जिते । हव्यमिन्धते प्रकाशयन्ति । क्षिपन्तीत्यर्थः ॥ (४)

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो ।
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

वसूयव ऋषयः । तेषामार्षम् । ऋत्विजां प्रैषणं स्तुतिरूपम् । यत्
वाहिष्ठं अतिशयेन वोढारम् । अग्नेर्गुणानां अतिशयेन प्रापकमित्यर्थः ।
तत् । तृतीयाया अत्र लुक् । तेन स्तुतिरूपेण अग्नये । चतुर्थ्यैकवचनमिदं
द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अग्निम् । कीदृशेन रूपेण । उच्यते ।
बृहत् । तृतीयाया अत्र लुक् । बृहता महता । अर्च पूजय । स्तुहीत्यर्थः ।
विभावसो । वसु धनम् । तत् विविधं भाति दीप्यते यस्य स विभावसुः ।
तस्य सम्बोधनं हे विभावसो । विविधदीप्तधनं । कस्मात्पुनः स्तौमि । उच्यते ।
यस्मात् त्वद्रयिः । त्वदित्यत्र तृतीयाया लुक् । सहयोगलक्षणा तृतीया ।
त्वया सह धनम् । त्वद्वाजा त्वया सह वाजानि अन्नानि । उदीरते ।
उदित्येष समेत्येतस्य स्थाने । ईरयतिः गत्यर्थः । समीरते सङ्गच्छन्ति ।

एतदुक्तं भवति । यस्मादग्निना दत्तं धनं अन्नं च त्वया संगच्छते तस्मा-
दग्निना दत्तेन धनेन अन्नेन च त्वमीश्वरोऽसीत्यर्थः । कथं पुनर्धनमन्नानि
च त्वया संगच्छन्ते । उच्यते । महिषीव । यथा राजभार्या तेनैव राज्ञा
सह संगच्छते तद्वत्संगच्छत इत्यर्थः ॥

अत्रिपुत्रा वसूयवः । अत्र प्रथमः पादः परोक्षस्तुतिः । शेषः प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । यत् स्तोत्रम् । वाहिष्ठं वोदृतमम् । स्तोत्रेण हि देवा आनीयन्ते । तत्
अग्नये प्रेरयाम इति शेषः । बृहत् ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मेत्यन्नस्यापि नाम । अन्नं अर्च
प्रयच्छ अस्मभ्यम् । अनेकार्था हि धातवो भवन्ति । हे विभावसो । महिषी ।
महिषशब्दो महन्नाम । महती । रयिः धनम् । त्वत् त्वत्तः । उदीरत इति उपरि-
श्रुतमिह विपरिणतं संबध्यते । उदीरते उद्गच्छति । इवेति पादपूरणः । त्वदेव
वाजाः अन्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति ॥ (६)

विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥

गोपवनस्यार्षम् । विद् इति मनुष्यनाम । तस्मादियं षष्ठी ।
वीप्सायां च द्विर्वचनम् । मनुष्यस्य मनुष्यस्य । सर्वमनुष्याणामित्यर्थः ।
वः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । अतिथिमतिथि-
स्थानीयम् । वाजयन्तः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।
वाजयन् । पूजयन्नित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । पुरुप्रियं बहूनां यजमानानां
इष्टम् । अग्निम् । वः त्वां दुर्यं यज्ञं गृहद्वारे भवम् । स्तुषे स्तौमि । केन
पुनः स्तौमि । उच्यते । वचः वचसा । तथा शूषस्य बलस्य । मन्मभिः
स्तुतिभिः । बलसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरित्यर्थः ॥

गोपवनः । विशो विशः सर्वस्यापि विशः जनस्य । अतिथिं पुरुप्रियं
अग्निं वः यूयम् । वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तः । परिचरन्ते इति शेषः । अग्निं

दुर्यं गृहे भवम् । वः युष्मदर्थम् । स्तुषे स्तुवे । वचः वचोभिः । तृतीया-
बहुवचनस्य लुक् । मन्मभिः स्तुतिसाधनैः । मनिः स्तुतिकर्मा । शूषस्य शूषाय ।
सुखार्थम् ॥ (७)

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायामग्नये ।

यं मित्रं न प्रशस्तये मर्तासो दधिरे पुरः ॥

पूरोरार्षम् । बृहत् महत् । वयः अन्नम् । हीति पादपूरणः । अर्च
पूजय । संस्कुर्वित्यर्थः । हे ऋत्विक् । भानवे देवाय अग्नये । त्रीण्येतानि
तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तानि । दीप्तिमतः देवस्य अग्नेरर्थयित्यर्थः । कीदृशस्य
अग्नेरर्थाय महदन्नं संस्करोमि । उच्यते । यमग्निं मित्रं न मित्रमिव ।
प्रशस्तये । चतुर्थ्येकवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । प्रश-
स्तिभिः स्तुतिभिः । स्तुवत इति वाक्यशेषः । मर्तासः मनुष्याः । दधिरे
धारयन्ति । स्थापयन्तीत्यर्थः । क पुनः स्थापयन्ति । उच्यते । पुरः
पूर्वस्यां दिशि आहवनीयात्मना ॥

पूरुत्रेयः । बृहत् वयः अन्नं हविलक्षणम् । हीति पूरणः । भानवे
दीप्ताय अग्नये । देवाय दानादिगुणकाय । अर्च प्रयच्छ । यं अग्निं मर्तासः
मनुष्याः । पुरो दधिरे पुरस्कुर्वन्ति । प्रशस्तये प्रकृष्टस्तुत्यर्थम् । प्रकर्षेण अस्मदर्थं
देवान् स्तौति अग्निः इति । मित्रं न सखायमिव कार्यसाधनार्थम् ॥ (८)

अगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यः स्म श्रुतर्वन्नाक्षर्ये बृहदनीक इध्यते ॥

गोपवनस्यार्षम् । अगन्म । गमिरयं शुद्धोऽपि उपपूर्वार्थो द्रष्टव्यः ।
उपगच्छामः । आश्रयाम इत्यर्थः । कम् । अग्निम् । कीदृशमग्निम् ।
वृत्रहन्तमं शत्रूणां हन्तारम् । ज्येष्ठं अतिशयेन प्रशस्यं अतिशयेन वा

वृद्धम् । आनवम् । अनुर्मुनुष्यः । तस्यापत्यम् । मनुष्येण हि मन्थनेन
अग्निर्जन्यते । तेनासौ आनवः । तं आनवं मनुष्यस्यापत्यम् । किं च यः
स्म इत्यत्र द्वितीयाया लुक् । स्मेति पादपूरणः । यं अग्निम् । श्रुतर्वन् ।
आमन्त्रितैकवचनमिदं प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । श्रुतर्वा नाम
ऋषिः । आक्षर्ये । आक्षर्य ऋक्षस्य पुत्रः । तस्मिन्नाक्षर्ये । बृहत् महत् ।
शत्रोरनीकः अग्न्यः । प्रधानतम इत्यर्थः । इध्यते । कर्तर्ययं व्यत्ययेन
द्रष्टव्यः । इन्धते । सन्दीपयतीत्यर्थः । वृत्रहन्तमं ज्येष्ठं अग्निं आनवं
यं च श्रुतर्वा ऋषिः इन्धते तं वयं आश्रयाम इति समस्तार्थः ॥

गोपवनः । अगन्म अगमाम उपगच्छामः वयम् । वृत्रहन्तमं अतिशयेन
तमोहन्तारम् । ज्येष्ठं प्रशस्यतमं अग्निम् । आनवम् । अनवो मनुष्याः । तेभ्यः
हितम् । यः अग्निः । स्मेति इध्यत इत्यनेन संबध्यते । श्रुतर्वन् श्रुतर्वणि
राज्ञि । आक्षर्ये ऋक्षपुत्रे । बृहदनीकः बृहत्तेजाः । इध्यते स्म ऐध्यत । स्मयोगात्
भूते अर्थे लट् ॥ (९)

जातः परेण धर्मणा यत्सवृद्धिः सहाभुवः ।

पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥

वामदेवस्यार्षम् । जातः उत्पन्नः । परेण उत्कृष्टेन । धर्मणा कर्मणा
यागाख्येन निमित्तभूतेन । कीदृशः पुनरग्निरुत्पन्नः उत्कृष्टेन कर्मणा निमित्त-
भूतेन । उच्यते । यत् । नपुंसकमिदं व्यत्ययेन पुल्लिङ्गस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।
यः अग्निः । सवृद्धिः । सह ये वर्तन्ते गच्छन्ति ते सवृतः । तै सवृद्धिः ।
सहयोगलक्षणैषा तृतीया । सहगामिभिः सह । आभुवः । येनैव कर्मणा
निमित्तभूतेन उत्पन्नस्तस्मिन्नेव कर्मणि सहगमनैर्देवैः सह आभिमुख्येन
भवतीत्यर्थः । यः कीदृशः अग्निः । उच्यते । पिता पालयिता । यत् यः ।

कश्यपस्य ऋषेः । अग्निः श्रद्धा सत्यस्य धारयिता । माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतः निर्माता । मनुः ज्ञाता अधिकारस्य भक्तताया अभक्तताया वा । कविर्मेधावी । एवंलक्षणोऽग्निः नोऽस्मभ्यं धनप्रदः सर्वकामप्रदः पुत्र-पौत्रप्रदश्च ॥

वामदेवः । जातोऽसि त्वम् । परेण उत्कृष्टेन । धर्मणा कर्मणा हविर्वह-
नादिना सार्धम् । यत् यदा । सवृद्धिः सहवर्तमानैः छन्दोभिः । सह अभुवः
अजायथाः । कश्यपस्य अग्निः इत्येतयोः पदयोः विभक्त्योः परस्परं व्यत्ययः ।
यत् यस्मिन् जन्मनि । अग्नेः कश्यपः पिता आसीत् । श्रद्धादेर्वा माता । मनुः
वैवस्वतः । कविः । कवतेः शब्दकर्मणः कविः । स्तोता आसीत् । तदा त्वं
परेण धर्मणा जातः ॥ (१०)

प्रथमस्य नवम्या दशत्या

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिम् ॥

तापसस्यार्षम् । सोमम् । कीदृशं सोमम् । उच्यते । राजानम् ।
वरुणं अग्निं च । अन्वारभामहे आश्रयाम इत्यर्थः । न केवलं एतानेव
देवताविशेषान् आश्रयामः । किं तर्हि । आदित्यं च विष्णुं च सूर्यं च
ब्रह्माणं च बृहस्पतिं च ॥

अग्निस्तापसः । सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आलम्बामहे आश्रि-
तत्वेन । आदित्यमदितेः पुत्रम् । विष्णुं त्रिविक्रमम् । सूर्यं ब्रह्माणं च इति

बृहस्पतेर्विशेषणम् । परिवृढं सर्वैः गुणैः इति बृहस्पतिर्ब्रह्मा । ब्रह्मसदन आसिष्यत
इति निगमः । अथवा ब्रह्माणं च देवानां बृहस्पतिं च अन्वारभामहे ॥ (१)

इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्यारुहन् ।

प्रभूर्जयो यथा पथा घामङ्गिरसो ययुः ॥

वामदेवस्यार्षम् । इतः पृथिवीलोकात् । एते उत् आरुहन् ऊर्ध्वं
आरोहन्ति । क पुनः आरोहन्ति । उच्यते । दिवः पृष्ठानि द्युलोकस्य
सम्बन्धीनि यानि विशिष्टस्थानानि तानि । आरुहन् । कीदृशानि पुनर्द्यु-
लोकस्य सम्बन्धीनि विशिष्टस्थानानि आरोहन्ति । उच्यते । प्रभूर्जयः ।
भूः पृथिवी । तां ये पशुकर्मादिभिः कर्मभिः महावीराख्येन च कर्मणा
प्रकर्षेण जितवन्तः ते प्रभूर्जयः । कथं पुनर्दिवः पृष्ठानि आरोहन्ति ।
उच्यते । यथा पथा यो यः तेषां पन्था तेन पथा कर्मणा । यथाबलमि-
त्यर्थः । एवमुक्तेन मार्गेण । उत् । उदित्येषः ययुरित्यनेन सम्बन्धयितव्यः ।
द्यां द्युलोकम् । अङ्गिरसः ऋषयः । उद्ययुः ऊर्ध्वं गतवन्तः ॥

वामदेवः द्वयोः । इतो लोकात् । एते अङ्गिरसः । उदारुहन् ऊर्ध्वं
आरुहन् यज्ञाद्यनुष्ठानैः । किमारुहन् । तदाह । दिवो लोकस्य । पृष्ठानि उपरि-
भागान् । आरुहन् । प्र प्रकर्षेण । भूर्जयः । भूर्जतेः पाककर्मणः भूर्जय इति
रूपम् । हविषां पक्ताः अङ्गिरसः । उत् ऊर्ध्वाः सन्तः । द्यां दिवं लोकम् ।
ययुः जग्मुः । यथा पथा मार्गेण ऋजुना यथा ग्रामादीन् यान्ति तथा ।
बहुषु मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च अङ्गिरसां इतो लोकात् स्वर्गगमनं इन्द्रसाहचर्यं च
श्रूयते ॥ (२)

राये अग्रे महे त्वा दानाय समिधीमहि ।

ईडिष्वा हि महे वृषन् द्यावा होत्राय पृथिवी ॥

वामदेवस्यार्षम् । राये महे । द्वे अप्येते षष्ठ्यन्ते द्रष्टव्ये । रायः महतः । महतः धनस्येत्यर्थः । दानाय दानार्थम् । त्वां हे अग्ने समिधी-महि संदीपयाम इत्यर्थः । किं च ईडिष्व स्तुहीत्यर्थः । हीति पादपूरणः । महे होत्राय । हूयते तदिति होत्रं होमद्रव्यम् । द्वे अपि चैते तादर्थ्ये चतुर्थ्यौ । महतो होमद्रव्यस्यार्थायेत्यर्थः । होमग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम् । सर्वासां दानादिक्रियाणां सम्बन्धिनो द्रव्यस्यार्थायेत्यर्थः । हे वृषन् वर्षितः । के पुनः स्तौमि महतो होमद्रव्यस्यार्थाय । उच्यते । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । होमादिक्रियार्थं द्रव्यं द्यावापृथिव्यावपि दत्तमित्यर्थः ॥

राये धनाय । महे महते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महतो धनस्य हविषः दानाय । अथवा अस्मभ्यं धनस्य दानाय । हे अग्ने त्वां समिधीमहि सन्दीपयामः समिद्धिः । ईडिष्व स्तुहि त्वम् । हि इति पूरणः । महे महते । होत्राय यज्ञाय । हे वृषन् वर्षितः । द्यावा पृथिवी इति परस्परापेक्षया द्विवचनम् । प्र मित्रयोर्वरुणयोः (ऋ. वे. ७. ६६. १) इति यथा । दिवं च पृथिवीं च स्तुहि ते उभे हविषा प्रीणयितुम् ॥ (३)

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्मेति वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्रक्रमिवाभुवत् ॥

सोमाहुतेरार्षम् । दधन्वे धारयति । अश्रुतस्य धारणं न संभवति । अतः धारणेनात्र श्रवणं लक्ष्यते । शृणोतीत्यर्थः । कः । अग्निः । वा इति पादपूरणः । किं पुनः शृणोत्यग्निः । उच्यते । यत् । ई अनु । द्वावपि पादपूरणौ । मदीयोऽन्तरात्मा वोचत् अबोचत् उक्तवान् । एतदुक्तं भवति । यदस्मदीयोऽन्तरात्मा स्तुतिरूपमुच्चारयति तदयमग्निः शृणोतीत्यर्थः । किं च ब्रह्म हविर्लक्षणान्यन्नानि । वेः । मध्यमपुरुषैकवचनमिदं प्रथमपुरुषैक-

वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वेत्ति । जानातीत्यर्थः । उ तत् । अपि च परि । परीत्ययं अभुवदित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । परिपूर्वश्च भवतिः परिग्रहे वर्तते । किं पुनः परिगृह्णाति । उच्यते । विश्वानि सर्वाणि । काव्या काव्यानि श्रुतिवचांसि हव्यानि वा । किमिव परिगृह्णाति । उच्यते । नेमिः चक्रमिव । रथचक्रस्य अन्त्याफलहकपाटिका नेमिरुच्यते । सा यथा रथचक्रं परिगृह्णाति तद्वत्परिगृह्णातीत्यर्थः ॥

भार्गवः सोमाहुतिः । दधन्वे धारयति हवींषि यजमानः । ई एनम् । अनु उद्दिश्य । वाशब्दः समुच्चये । यच्च इदं वचः वोचत् ब्रवीति । ब्रह्मा ब्रह्माणि स्तोत्राणि । शोः छन्दसि (पा. ६. १. ७०) इति शोः लुक् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंप्रकाराणि अन्यान्यपि समिन्धनादीनि करोति इति यत् तत् सर्वं वेः वेत्ति । उ एव । अग्निः इति शेषः । किंच पर्यभुवत् । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । परिगृह्णाति व्याप्नोति । विश्वानि काव्यानि कवेः आत्मनः कृत्यानि । नेमिः चक्रमिव यथा चक्रस्य नेमिः बाह्यवलयं चक्रं परिगृह्णाति तद्वत् ॥ (४)

प्रत्यग्रे हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परि ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युब्ज वीर्यम् ॥

पायोराषम् । प्रतीत्ययं शृणाहीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे अग्ने । हरसा स्वेन ज्योतिषा । यः अस्मान् हिनस्ति तस्य यत् हरः ज्योतिः । तत् प्रतिशृणाहि प्रहिंसेत्यर्थः । विश्वतः सर्वतः । परीति पादपूरणः । किं च यातुधानस्य यातुधाननाम्नः । रक्षसः स्वभूतम् । बलं सेनालक्षणम् । न्युब्ज आत्मीयेन बलेन ऋजुं कुरु । न केवलं बलम् । किं तर्हि । वीर्यं शारीरं च यद्बलं मन्त्रौषधिलक्षणं वा तदपि ऋजुं कुर्वित्यर्थः ॥

पायुः । प्रतिशृणाहि । शृ हिंसायाम् । हे अग्ने हरसा बलेन स्वेन । हरः हरणशीलं रक्षः । विश्वतः सर्वतः । परि परिगतम् । यातुधानस्य ।

यातुहिंसा । हिंसाया निदानभूतस्य विधातुः वा । रक्षसः राक्षसस्य । रक्षित-
व्यमस्मदादीनि इति रक्षः इति । बलं न्युब्ज नितरां बाधस्व । वीर्यं च तस्य
न्युब्ज । उब्जतिर्वधकर्मा ॥ (९)

त्वमग्ने वसूँ रिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । हे अग्ने । वसून् देवताविशेषान् । इह मम
यज्ञे । रुद्रान् आदित्यान् उत अपि । यज । न केवलं एतानेव देवतावि-
शेषान् यज । किं तर्हि । स्वध्वरं शोभनयज्ञम् । जनं देवजनम् । कीदृशं जनम् ।
उच्यते । मनुजातम् । मनुः प्रजापतिः । तस्य सकाशाद्यो जातः स
मनुजातः । तं मनुजातम् । प्रजापतेः सकाशाज्जातमित्यर्थः । घृतप्रुषम् ।
घृतमुदकम् । तत् यः प्रुषति सिञ्चति रक्षति स घृतप्रुट् । तं गृतप्रुषम् ।
उदकस्य वर्षितारमित्यर्थः । अथवा आज्यं घृतम् । तेन यः प्रुष्यते सिञ्च्यते
इज्यते स घृतप्रुट् । तं घृतप्रुषम् । घृतेन यष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति माधवाचार्यकृते छन्दसिकाभाष्ये प्रथमः प्रपाठकः

प्रस्कण्वः काण्वः । त्वं हे अग्ने वसून् देवान् । इह यज्ञे । रुद्रान्
आदित्यान् उत अपि । यज प्रीणय हविर्भिः । स्वध्वरं शोभनैः यज्ञैः यजनीयम् ।
जनं जनसमूहम् । दैव्यं देवसंबन्धिनम् । मनुजातं मनुष्येषु प्रादुर्भूतम् । घृतप्रुषं
घृतं प्रति क्षरन्तं गच्छन्तम् । प्रुषिः क्षरतिकर्मा । स्वध्वरं जनमिति स्वादीनामेव
शब्दान्तरेण अभिधानम् ॥ (६)

प्रथमस्य दशमी दशत्या

प्रथमः प्रपाठकः

द्वितीयः प्रपाठकः

पुरु त्वा दाशिवां वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥

दीर्घतमस आर्षम् । पुरु बहु हविः । त्वद्देवत्यं अन्यदेवत्यं च ।
दाशिवान् तुभ्यं ददत् । त्वां वोचे ब्रवीमि । सामर्थ्यादागच्छेति । आह्व-
यामीत्यर्थः । कस्मात्पुनः आह्वयामि । उच्यते । यस्मात्त्वं अरिः ईश्वरः
सर्वहविषां त्वद्देवत्यानां अन्यदेवत्यानां च । त्वय्येव हूयमानत्वात् ।
अहमपि च दीर्घतमा नाम ऋषिः । हे अग्ने । तव । स्विद् आ इत्येतौ
निपातौ एवशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यौ । तवैव स्वभूतः । कथम् । उच्यते ।
तोदस्येव । तोदशब्देनात्र गृहस्थ उच्यते । गृहस्थस्येव । महस्य महतः
स्वभूते । शरणे गृहे यावत् किञ्चित्सर्वस्वं भवति तद्वदहमपि तव
स्वभूतः ॥

उष्णिहोऽष्टादशाग्नेय्यः पुरुत्वेत्यत्र पञ्चमी ।
पावमानी ततः पश्चादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ॥
अष्टान्या ककुभस्ता अप्युष्णिग्भेदा इति स्थितिः ।

दीर्घतमा औचध्यः । पुरु बहु हविः । दाशिवान् । दाशतेः । दाशिवान्
प्रयच्छन् । अहं त्वा त्वाम् । वोचे स्तौमि । वचेरिदं रूपम् । अर्तैररिः ।
गच्छन् अन्या देवताः । अन्यदेवताभ्य आहुतीः प्रयच्छन् इत्यर्थः । तव ।

स्वित् एवार्थे । तवैव दाशिवान् भवतीत्यर्थः । आ इति अभि इत्यर्थे । व्यवहिते-
नापि वोच इत्यनेन संबध्यते । अभिवोचे इति । तोदस्य । तोदो गृहस्थः ।
तुद्यते परिजनैरिति । यद्वा तुदति दधाति धनानि इति । तस्य इव शरणे गृहे ।
आ आगतः जनः । महस्य । महतेर्दानकर्मणः । महतो दातुर्गृहे आगतो धनार्थी
यथा तं स्तौति तद्वत् त्वां वोचे ॥ (१)

प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् ।
विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥

विश्वामित्रस्यावर्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गो भरत इत्याख्यातेन सम्बन्ध-
यितव्यः । होतृशब्दः आह्वातृवचनः । तस्मादियं तादर्थ्यचतुर्थी । अग्नय
इत्येतदपि तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं होत्रे इत्येतेन समानाधिकरणम् । तेनायमर्थः ।
देवानामाह्वातुर्गनेरर्थाय । पूर्व्यं पूर्वं चिरन्तनम् । अकृतकमित्यर्थः । वचः
स्तुतिलक्षणं वचनम् । मदीया ऋत्विजः पुत्रादयो वा प्रभरतं प्रहरत
प्रापयत । प्रोच्चारयतेत्यर्थः । कीदृशं पुनर्वचनं प्रोच्चारयामः । उच्यते ।
बृहत् दीर्घमित्यर्थः । विपां व्यासृणाम् । कस्य । सामर्थ्यात्तमसाम् ।
ज्योतींषि । द्वितीयाबहुवचनमिदं षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ।
ज्योतिषाम् । बिभ्रते धारयित्रे । इदमपि तादर्थ्यं चतुर्थी । तमसां व्यासृणां
ज्योतिषां धारयितुर्र्थाय । ज्योतिष्मतः अग्नेरर्थायेत्यर्थः । न वेधसे ।
इयमपि तादर्थ्यं चतुर्थी । नकारः पादपूरणः । मेधाविनः अग्नेरर्थाय
इत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । प्रभरत प्रणयत । होत्रे अग्नये । पूर्व्यं पुरातनम् । वचः
मन्त्ररूपम् । बृहत् महत् । विपां वाचां विप्राणां वा । ज्योतींषि बिभ्रते धारयते
पोषयते । वेधसे विधात्रे । नेति सम्प्रत्यर्थे ॥ (२)

Devices such as charity, etc., it would give rise to many defects to our Doctrine. It is not so, for, these are all mere words and the indication of them as Devices and Wisdom is accepted only in the plane of the Empirical Reality.

Prajñāpāramitā says : The Highest Virtue of Charity is mere word, the Highest Virtue of Wisdom is mere word and even the three worlds are mere words.

In order to deny the reality of both the Devices and Wisdom, the author says :

“ The cause and effect are both mere names ”, etc

“ The term Non-substantiality is itself unreal ” etc. The name is only an indicator in the Empirical World. The Grammarians say that everything comes out from the word. This word is proved to be a mere name in the Empirical World.

“ The matter as perceived by our eyes exists ”, etc.

This refers to the saying of the Buddha that the eye sees the matter, which (saying) is related to the Empirical world. He said this out of affection towards living beings or according to the locality and time ; but it does not represent a true statement. The Absolute cannot be expressed in terms. The device prescribed as discerners of the Absolute is said to be unreal. The 4 truths of the saints, *viz.*, the truth of uneasiness, the truth of its cause, the truth of its extinction and the truth of the Path to that extinction are preached only in the Empirical World.

“ The perception arises through the co-ordination of causes and conditions ”, etc.

The Buddha is called Leader because he with manifold devices converts all living beings to his Doctrine and lead them to the status of deliverance.

“ An indirect way of (approaching) the Absolute,”
etc.

The first stage of a Bodhisattva, etc., is expounded from the standpoint of the Empirical Truth. But the stage of the Absolute transcends even the culminating point of an acute intellect.

The Buddha is called 'endowed with an intellect' because he possesses the supreme wisdom and hence realises the Highest Monistic Principle, the negation of all separate realities of the elements, purging it of all imputations.

"The eye does not see the matter", etc.

Just as an ophthalmic does not see, so the eye does not see itself and matter and it will not be even a mental phenomenon, since the mind being perceived introspectively by the mind itself, is not at all obtained.

Samādhirāja Sūtra says : There exist no elements of existence like an eye, ear, nose, tongue, body, mind and matter.

In conclusion the author says :

Everything that is visible to us is an illusion.

The knowledge which cognises the unity of both the Devices and Highest Wisdom, etc., as expounded before, is declared as unreal.

"Which the world leaves ungrasped".

It is the unperturbed Absolute which resembles a wish-fulfilling lotus, which is inconceivable to ordinary minds and beyond the activity of ordinary senses and which is concealed by the veil of the darkening ignorance, hence it is left ungrasped by the ordinary world. The Absolute is cognised by the Knowledge of the Saints who have very acute faculty of organs.

Ghanavyūha (?) Sūtra says :

The Absolute is highly marvellous

It is deep and without extremities

It is very difficult to realise

So it is not within the reach of the ordinary intellect.

Thus ends the Device for transition into six realms of existence and for attaining the Buddhahood.

TIBETAN VERSIONS
OF THE
BHAVASAṆKRĀNTI SŪTRA
AND
BHAVASAṆKRĀNTI S'ĀSTRA
AND
BHAVASAṆKRĀNTI TĪKĀ

TIBETAN VERSION OF THE BHAVASAṆKRĀNTI SŪTRA

॥ * rgya. gar. skad. du | A.rya. bha. ba. saṅ.¹ krān.
ti. nā. ma. ma. hā. yā na. sū. tra | bod. skad. du |
hphags. srid. pa. hpho. ba. zhes. bya. ba. theg. pa.
chen.² pohi. mdo |

! saṅs. rgyas. daṅ. byaṅ chub. sems. dpah. thams.
cad. la. phyag. htshal. lo ॥

1. hdi. skad. bdag.³ gis. [f. 280a] thos. pa. dus.
gcig. na | bcom. ldan. hdas. rgyal. pohi. khab. na. hod.
mahi. tshal. bya. ka. lan.⁴ da. ka. gnas. pa. na. dge. sloṅ.
ñis. brgya. lña. bcuhi. dge. sloṅ. gi. dge. hdun. chen.²
po. daṅ | byaṅ. chub. sems. dpah. sems. dpah. ches. po.
rab. tu. maṅ. po. daṅ. thabs. gcig. tu. bzhugs. te | de. nas.
bcom. ldan. hdas. hkhor. brgya. stoṅ. du. mas. yoṅs. su.

* This has been collated, through the help of Dr. Sylvain Levi, with the Kanjur in Peking edition, mdo. tshu, Bibliotheque nationale Fonds Tibetain no. 80, fol. 185a L. 3 to fol. 187a L. 1.

¹ Narthang edition (=N.) reads. sam. krā. ni. ta.

² N. : cen.

³ N. : bdags.

⁴ N. : ka. la. nta. ka.

bskor. ciñ. mdun. gyis. bltas. nas. chos. ston. te⁵ | tshañs.
 par. spyod. pa | thog. mar. dge. ba | bar. du. dge. ba |
 tha. mar. dge. ba⁶ | don. bzañ. po | tshig. hbru. bzañ.
 po | ma. hdres. pa | yoñs. su. rdzogs. pa | yoñs. su. dag.
 pa | yoñs. su. byañ. ba. yañ. dag. par. ston. to ||

2. dehi. tshe. yul. ma. ga. dhahi. rgyal. po. bzo.
 sbyañs. gzugs. can. sñiñ. po. rgyal. pohi. khab. kyi. groñ.
 khyer. chen. po. nas. byuñ. ste | rgyal. pohi. hbyor. pa.
 chen. po. dañ | rgyal. pohi mthu. chen. pos. phyir. hod.
 mahi. tshal.⁷ ga. la. ba. dañ | bcom. ldan. hdas. ga. la.
 ba. der. soñ. ste | phyin. nas. bcom. ldan. hdas. kyi. zhabs.
 la. mgo. bos. phyag. htshal. te | lan. gsum. bskor. ba.
 byas. nas. phyogs. gcig. tu. hdug. go || phyogs. gcig. tu.
 hdug. nas. yul. ma. ga. dhahi. rgyal. po. bzo. sbyañs.⁸
 gzugs. can. sñiñ. pos. bcom. ldan. hdas. la. hdi. skad. ces.
 gsol, to⁹ || bcom. ldan. hdas. ji. ltar. na. las. bgyis. s'iñ.
 bsags. pa. hgags. nas. yun. riñ. du. hgags. pa. hgum.
 pahi. dus. kyi. tshe [f. 280b] ñe. bar. gnas. s'iñ. yid. la.
 mñon. du. hgyur. lags | hdu. byed. thams. cad. stoñ. pa.
 la. ji. ltar. las. rnams. chud.¹⁰ mi. hdzah. bar. hdah¹¹ |

3. de. skad. ces. gsol. pa. dañ. | bcom. ldan. hdas.
 kyis. yul. ma. ga. dhahi. rgyal. po. bzo. sbyañs. gzugs.
 can. sñiñ. po. la. hdi. skad. ces. bkah. stsal. to | rgyal.¹²

⁵ N.: to.

⁶ Peking edition (=P.): pa.

⁷ P.: tshel.

⁸ P.: sbyañ.

⁹ N.: te.

¹⁰ Xyl.: chab. mi. htshal.

¹¹ N.: dgah.

¹² It is already noticed that the following passages are cited in the Tibetan version of the *Madhyamakāvatāra*, B. B. IX. Different

po. chen. po. hdi. lta. ste | dper. na. mi. zhig.¹³ ñal. bahi.
rmi. lam. na. yul. gyi. bud. med. bzañ. mo. dañ. lhan.
cig. tu. yons. su. spyod. pa. rmis.¹⁴ la | de. ñal. ba. las.
sad. nas. yul. gyi. bud. med. bzañ. mo. de. dran. na.
rygal. po. chen. po. hdi. ji.¹⁵ sñam. du. sems | rmi.¹⁶ lam.
gyi. yul. gyi. bud. med. bzañ. mo. de. yod. dam |

4. gsol. pa | bcom. ldan. hdas. de. ni. ma. mchis.
lags. so. |

5. bcom. ldan. hdas. kyis. bkah. stsal. pa | rgyal.
po. chen. po. hdi. ji. sñam. du. sems. | ho.¹⁷ na.¹⁸ gañ.
rmi. lam. gyi. yul. gyi. bud. med.¹⁸ bzañ. mo. la. mñon.
par. zhen. pahi. mi. de. ci.¹⁹ mkhas. pahi. rañ. bzhin. can.
yin. nam |

6. gsol. pa | bcom. ldan. hdas. de. ni. ma. lags. te |
de. cihi. slad. du. du. zhe. na²⁰ | bcom. ldan. hdas. rmi.
lam. gyi. yul. gyi. bud. med. bzañ. mo. yañ.²¹ s'in. tu.²²
ma. mchis. s'in. mi. dmigs. lags. na. de. dañ. yoñs. su.
spyod. pa. la.²³ lta. ga. la.²⁴ mchis te | hdi. ltar. mi. de.

readings from the citation in the Madhya. Av. (=M.A.) will be noted below.

¹³ M.A. : ma. zhig.

¹⁴ P. : rmi.

¹⁵ M.A. : ci.

¹⁶ —¹⁶ These sentences are omitted in M.A.

¹⁷ P. : hon. na.

¹⁸ M.A. : bud. med. bzañ. mo. dañ. lhan. cig. spyod. pa. rmis.
la | de. ñal. ba. las. sad. nas. yul. gyi. bud. med. bzañ. mo. de. dran.
pahi. mi. de.

¹⁹ N. omits 'ci'.

²⁰ P. : zhen.

²¹ N. : hañ.

²² P. : du. M.A. omits 's'in. tu'.

²³ P. omits 'la'.

²⁴ P. gal.

ni. phoñs. s'iñ. dub. pahi. skal. pa. can. du. hgyur.
lags. so |

7. bcom. ldan. hdas. kyis. bkah. stsal. pa | rgyal.
po. chen. po. de. bzhin. du. byis pa. so. sohi. skye. bo.
thos. pa. dañ. mi. ldan. pa [f. 281a] yañ.²⁵ mig. gis.
gzugs. rnams. mthoñ. na.²⁶ yid. bde. bar. hgyur.²⁶ bahi.
gzugs. rnams. la. mñon. par. zhen. te | mñon. par. zhen.
par. gyur. nas.²⁷ rjes. su. chags. par. hgyur. ro || rjes. su.
chags. nas. kun.²⁸ tu.²⁷ chags. par. hgyur. ro.²⁹ || kun.
tu.³⁰ chags. nas. hdod. chags. las. byuñ. ba. dañ | zhe.
sdañ. las. byuñ. ba. dañ | gti. mug. las. byuñ. bahi. las.
lus. dañ | ñag. dañ | yid. kyis. mñon. par. hdu. byed.
de³¹ | las. de. mñon. par. hdus. byas. par. gyur. nas.
hgag. go | hgag. pa. na. s'ar.³² phyogs. su. brten. te.
gnas. pa. ma. yin | lho. phyogs. su. ma. yin | nub.
phyogs. su. ma. yin | byañ. phyogs. su. ma. yin | steñ. du.
ma. yin | hog. tu. ma. yin | phyogs. mtshams rnams. su.
brten. te. gnas. pa. ma. yin. no³² || dus. gzhan. ji. tsam.
zhig. na. hchi. bahi. dus. dañ. tshod.³³ ñe. bar. gnas.
pahi. tshe. de. dañ | skal. pa. hdra. bahi. las. zad. nas.
rnam. par. s'es. pa. tha. ma. hgag. pahi. tshe. hdi. lta.
ste | dper. na. ñal. ñal. ba. las. sad. pahi. mihi. yul. gyi.

²⁵ M.A.: nas.

²⁶ M.A. gyur. pahi.

²⁷⁻²⁷ M.A. omits those words.

²⁸ P. kun. du.

²⁹ M.A. chags. pa. skyed. par. byed. do.

³⁰ M.A. omits 'kun. tu'.

³¹ M.A.: do.

³²⁻³² These words are shortened in M.A.: . . . gnas. pa. ma.
yin. pa. nas. phyogs. mtshams. rnams. su. ma. yin. no. zhes. bya.
bahi. var. dañ.

³³ M.A. omits 'tshod'.

bud. med. bzañ. mo. lta. bur. las. de. yid.³⁴ la.
 mñon. du. hgyur. ro || rgyal. po. chen. po. de. ltar.
 rnam. par. s'es. pa. tha. ma. hgag. ciñ. skye. bahi. char.
 gtogs. pahi. rnam. par. s'es. pa. dañ. po. yañ. na. ni.
 lhahi.³⁵ nañ. du | yañ.³⁶ na. ni. mihi. nañ. du | yañ. na.
 ni. lha. ma. yin. gyi. nañ du | yañ na. ni, sems. can.
 dmyal. bahi. rnams. su | yañ. na. ni. dud. hgro.³⁷ rnams.
 su |³⁸ yañ. na. ni. yi. dāgs.³⁸ [f. 281b] rnams. su. hbyuñ.
 bar. hgyur. ro || rgyal. po. chen. po. rnam. par. s'es. pa.
 dañ. po. de. hgags. ma. thag. tu. gañ. la. rnam. par.
 smin. pa. myoñ. bar. hgyur. ba.³⁹ mñon. pa. de. dañ.
 skal. pa. hdra. bahi. sems. kyi. rgyud.⁴⁰ hbyuñ. ño ||
 rgyal. po. chen. po. de. la. chos. gañ. yañ. hjig. rten.
 hdi. nas. hjig. rten. pha. rol. tu. hpho. ba. yañ. ⁴¹ med.
 la. hchi. hpho.⁴² dañ. skye. bar. mñon. pa. yañ. ⁴¹ yod.
 de. | rgyal. po. chen. po. de. la. gañ. rnam. par. s'es. pa.
 tha. ma. hgag. pa. de. ni. hchi. hpho.⁴³ zhes. bya. | gañ.
 rnam. par. s'es. pa. dañ. po. hbyuñ. de. ni. skyè. ba.
 zes. byaho || rgyal. po. chen. po. rnam. par. s'es. pa.
 tha. ma. hgag. pahi. tshe. yañ.⁴¹ gañ. du. yañ.⁴¹ mi.
 hgro | rnam. par. s'es. pa. dañ. po.⁴³ skye. bahi. char.

³⁴ M.A. : yid. las. de. fñd. la.

³⁵ M.A. lha. dag. gi.

³⁶ —³⁶ These words are shortened in M.A. : . . . nañ. du. zhes.
 bya. ba. nas. yañ. na. ni. yi. dāgs. rnams. su. hbyuñ. bar. hgyur. ro.
 zhes. bya. bahi. bar. dañ.

³⁷ P. hgrohi.

³⁸ P. yi. dags.

³⁹ M.A. : bar.

⁴⁰ M.A. rgyun.

⁴¹ N. : hañ.

⁴² M.A. : hpho. ba.

⁴³ M.A. omits. 'dañ. po'.

gtogs. pa. hbyuñ. bahi. tshe. yañ.⁴¹ gañ. nas. kyañ.
 mi. hoñ. ño || de. cihi. phyir. zhe. na |⁴⁴ ño. bo. ñid.
 dañ. bral. bahi. phyir. ro || rgyal. po. chen. po. de.
 la. rnam. par. s'es. pa. tha. ma. ni. rnam. par.
 s'es. pa. tha. mas. stoñ | hchi. hpho. ni hchi. hphos.
 stoñ⁴⁵ | las. ni. las. kyis. stoñ | rnam. par. s'es. pa. dañ.
 po. ni. rnam. par. s'es. pa. dañ. pos. stoñ⁴⁶ | skye. ba.
 ni. skye. bas. stoñ. la | las. rnams. chud. mi. za. bar.⁴⁸
 mñon.⁴⁷ par. yañ.⁴⁸ yod. do. || rgyal. po. chen. po. rnam.
 par. s'es. pa. dañ. pohi. skye. bahi. char. gtogs. pa.
 hgags. ma. thag. tu. bar. ma. chad. par. gañ. la. rnam.
 par. smin. pa. myoñ. bar. hgyur. ba. mñon. pahi. sems.
 kyi. rgyud. hbyuñ. ño || bcom. ldan. hda. kyis. de. skad.
 ces. bkah. stsal. to⁴⁹ | bde. bar. gs'egs. pas. de. skad.
 gsuñs. nas. ston. pas. gzhan. yañ. hdi. skad. ces. bkah.
 stsal. to ||

8. hdi. dag. thams [282a] cad. miñ. tsam. ste |
 | hdu. s'es. tsam. du. gnas. pa. yin |
 | brjod. pa. las. ni. gzhan. gyur. pa |
 | brjod. par. bya. ba. yod. ma. yin |
9. | miñ. ni. gañ. dañ. gañ. gis. su |
 | chos. rnams. gañ. dañ. gañ. brjod. pa |
 | de. la. de. ni. yod. ma. yin |
 | hdi. ni. chos. rnams. chos. ñid. do |

⁴⁴ M.A. : rañ. bzhin. dben. pahi. phyir. ro |

⁴⁵ M.A. : stoñ. ño.

⁴⁶ M.A. adds 'yañ'.

⁴⁷ M.A. : mñon. no. Here ends the quotation.

⁴⁸ N. : pa. hañ.

⁴⁹ N. : te.

10. | miñ. gis. miñ. ñid. stoñ. pa.⁵⁰ ste |
 | miñ. ni. miñ. gis. yod. ma. yin |
 | miñ. med. pa. yi. chos. rnam. kun |
 | miñ. gis. yoñs. su. brjod. par. byas |
11. | chos. rnam. hdi. dag. yod, min. te |
 | rtog. pa. las. ni. kun. tu.²⁸ hbyuñ |
 | gañ. gis. stoñ. par. rnam. rtog. pa.⁵¹ |
 | rtog. pa. de.⁴¹ yañ. hdi. na. med |
12. | mig. gis. gzugs. ni. mthoñ. ño. zhes |
 | yañ. dag. gzigs. pas. gañ. gsuñs. pa |
 | hjig. rten. log. pahi. dad. can. la |
 | kun. rdzob. bden. par. de. gsuñs. so |
13. | tshogs. nas. mthoñ. zhes. gañ. dag. tu⁵² |
 | hdren. pas. rab. tu. bstan. mdzad. pa |
 | de. ni. don. dam. gdags. pahi. sar⁵³ |
 | blo. dañ. ldan. pas. bkah. stsal. to |
14. | mig. gis. gzugs. rnam. mi. mthoñ. zhiñ |
 | yid. kyis.⁵⁴ chos. rnam. mi. rig. pa |
 | de. ni. bden. pa. mchog. yin. te |
 | de. la. hjig. rten. mi. dpogs. so |
15. bcom. ldan. hdas. kyis. de. skad. ces. bkah.
 stsal. nas | yul. ma. ga. dha. hi. rgyal po. bzo. sbyañs
 gzugs. can. sñiñ. po. dañ | byañ. chub. sems. dpah. de.
 dag. dañ | dge. sloñ. de. dag. dañ | lha. dañ | mi. dañ |

⁵⁰ N. : ba.⁵¹ P. : rnam. par. rtogs.⁵² P. : du.⁵³ N. : sa.⁵⁴ P. : yid. kyī.

lha. ma. yin. dañ | dri. zar. bcas. pahi. hjig. rten. yid.
rañs. te⁵⁵ | bcom. ldan. hda. kyis. gsuñs. pa. la. mñon.
par. bstod. do |

| hphags. pa. srid. pa. hpho. ba. zhes. bya. ba.
theg. pa. chen. pohi. mdo. rdzogs. so⁵⁶ |

| rgya.⁵⁷ gar. gyi. mkhan. pohi. dzi. na. mi. tra.
dañ | dā. na. s'i. la. dañ. | zhu. chen. gyi. lo. tstsha. ba.
ban. de. ye. s'es. sdes. bsgyur. ciñ. zhus. te | skañ gsar.
chad. kyis. kyañ. bcas. nas. gtan. la. phab. po ||

⁵⁵ N. : yi. rañ. te.

⁵⁶ P. sho.

⁵⁷ This colophon is lacking in N.

TIBETAN VERSION OF THE BHAVASAṆ- KRĀNTIPARIKATHĀ

SRID. PA. LAS. HDAS. PA. ZHES. BYA. BA.

BZHUGS. SO || *

|| [F. 201 a, L 8] rgya. gar. skad. du | bha. ba. sañ.
krā. ta. pa. ri. ka. thā | bod. skad. du | srid. pa. las.
hdas. pahī. gtaṃ |¹

| hjaṃ. dpaḥ. gzhoṇ. nur. [201b] gyur. pa.
la. phyag. htshal. lo ||

-
1. | dños. med. dños. las. mi. skye. ste |
| dños. med.² las. kyañ. skye. ma. yin |
| dños. po. rtag. tu. skye. ba. ste |
| dños. hkhruḥ. nam. khahi. me. tog. bzhiṇ |

* N.B. As I have already pointed out in the introduction that there are two translations in Tanjur, representing one recension, *i.e.* Bhav, parikathā. They are similar versions and the difference between them is not so essential as would necessitate us, to publish them separately. Therefore I have amalgamated and published them as a single translation, giving all the different readings in the foot-notes below. For the sake of reference I call Mdo. gi, 7 as Tib. No. 1 and Mdo. ṇe. 95 as Tib. No. 2 in the following notes. The folio-references entered within the square bracket in all these pages of the Tib. texts and ṭikā are according to Peking edition as noted by Dr. Sylvain Levi.

¹ Tib. 1 [f. 227a, l. 7] reads "bha. ba. sam. kranta", "srid. pa. las. hdas. pa."

² Ibid., dños. po. las.

2. | mkhah. dañ. hdra. bahi. chos. yod. na |
 | gzhan. ni. mkhah. dañ. hdra. ba. ste § |
 | brten. nas. thams. cad. mkhah. dañ. hdra |
 | de. nas. srid. pa. med. pa. can |
3. | ño. bo. ñid. kyis.³ las. med. ciñ |
 | rgyu. med. hbras. bu. yod. ma. yin |
 | hdi. dag. thams. cad. med. pa. ste |
 | hjig. rten. pa. med. hjig.⁴ pa. med |
4. | ma. skyes. pa. yi. dños. po. gañ |
 | ji. ltar. gzhan. zhig. skyes. par. hgyur |
 | hjig. rten. dañ. por. ma. byuñ. ste |
 | hgah. zhig. gis. kyañ. sprul. ba. min⁵ |
 | zla. ba. señ. gehi. groñ. khyer. bzhin |
 | hjig. rten. don. med. gyi. na. hkhyam |
5. | hjig. rten. rnam. par. rtog. las. byuñ |
 | rnam. rtog. sems. las. yañ. dag. byuñ |
 | sems. ni. lus. la. brten. pa. ste |
 | de. phyir. lus. ni. rnam. dpyad. do |
6. | gzugs. ni. stoñ. pa. tshor. ba. rañ. bzhin. med |
 | hdu. ses. med. de. hdu. byed. yod. ma. yin |
 | hbyuñ. ba. spañs. nas. sems. dañ. sems.
 byuñ. med |
 | de. phyir. lus. ni. rtog. bral. ño. bo. yin |
7. | sems. med. chos. rnams. de. dag. med |
 | lus. med. khams. rnams.⁶ yod. ma. yin |

§ Tib. I. [f.227b].

³ Xyl. reads kyī.

⁴ All Xyl. : except that of Tib. 1 in Peking read hjigs.

⁵ Tib. 2. : sprul. pa. yin.

⁶ Ibid., Xyl. in N. reads rnam.

- | gñis. su. med. pahi. las. hdi. ni |
 | de. řid. rig.⁷ pa. rnam. kyis. bstan |
 8. | hdi. dag. thams. cad. dmigs. med. par |
 | dmigs.⁸ su. med. par. bstan. pa. yin |
 | blo. ni. dmigs. pa. med. byas. nas |
 | dmigs. pa. med. par. hbyuñ. bar. hgyur |
 9. | sbyin. dañ. tshul. khrims. bzod. brtson.
 hgrus |
 | bsam. gtan. la. sogs.⁹ brten. byas. na¹⁰ |
 | yun. mi. riñ. bahi. dus. kyis. ni |
 | byañ. chub. dam. pa. thob. par. hgyur |
 10. | thabs. dañ. s'es. rab. la. gnas. te |
 | sems. can. rnam. la. brtse. bar. bya |
 | myur. ba.¹¹ kho. nar. thams. cad. mkhyen |
 | thob. par. hgyur. bar. the. tshom. med |
 11. | hdi. dag. thams. cad. miñ. tsam. ste |
 | hdu. s'es. tsam. la. rab. tu. gnas |
 | rjod. par. byed. las. tha. dad. pahi |
 | brjod. par. bya. ba. yod. ma. yin |
 12. [f. 202a] | chos. rnam. thams. cad. miñ.
 med. de |
 | bdag. med. par. yañ. yoñs. su. gsal |
 | yañ. dag. min. pahi. chos. hdi. dag |
 | rnam. par. §§ rtog. pas. kum. nas. bsalñ |

⁷ Ibid. : rigs.⁸ Ibid. : gñis.⁹ Tib. 1 bstan.¹⁰ Tib. 2. : nas.¹¹ Ibid. (in Narthang) : myur. bahi.

§§ Tib. 1 [f. 228a].

- | gañ. gis. stoñ. pa. zhes. brtags. pahi |
 | rtog. pa. de. yañ. hdi. stoñ. pa¹² |
13. | mig. gis. gzugs. rnam. mthoñ. bar. ni |
 | de. fid. gsuñs. pas. gañ. bs'ad. pa |
 | log. par. zhen. pahi. hjig. rten. la |
 | kun. rdzob. bden. par. brjod. pa. yin |
14. | gañ. du. tshogs. par. mthoñ. ba. ni |
 | hdren. pas. ston. par. byed. pa. yin |
 | blo. dañ. ldan. pas. don. dam. gyi |
 | ñe bar. brtags.¹³ pahi. sa. de. gsuñs |
15. | mig. gis. gzugs. ni. mi.¹⁴ mthoñ. ste |
 | yid. kyis. chos. rnam. mi. rig. go |
 | hjid. rten. pa. yi. yul. min. gañ |
 | hdi. ni. mchog. tu. bden. paho |
16. | mig. med. gzugs. kyañ. yod. min. zhiñ |
 | snañ. ba. yid. la. byed. pa. med |
 | sems. ni. rmi. lam. bzhin. du. hkhrul |
 | thams. cad. yod. min. med. pahañ min |

| ¹⁵srid. pa. las. hdas. pahi. gtam | slob. dpon.
 hphags. pa. klu. sgrub. kyis. mdzad. pa. rdzogs. so ||
 kha.¹⁶ chehi. pa. ndi. ta. s'rir. thā. dañ | lo. tsa. ba. dge.
 sloñ. grags. hbyor. s'es. rab. kyis. bsgyur. baho ||

[F. 202a, L. 5]

¹² Tib. 2 (in Peking) : stoñ. ño.

¹³ Ibid. (in N.) : brtag.

¹⁴ Ibid. (in N.) : ma.

¹⁵ Tib. 1, srid. pa. las. hdas. pa.

¹⁶ Ibid. : kha. chehi. pa. ndi. ta. s'ri. thar. tha. dañ | zhu. chen.
 gyi. lo. tsa. ba. dge. . . || [f. 228a L. 5].

TIBETAN VERSION OF THE MADHYAMABHAVASĀNKRĀNTI

DBU. MA. SRID. PA. HPHO. BA. ZHES. BYA. BA.
HPHAGS. PA. KLU. SGRUB. KYIS. MDZAD. PA.
BZHUGS. SO ||

|| [F. 170b, L. 5] rgya. gar. skad. du | bha. ba.
sam. krānti | bod. skad. du | srid. pa, hpho. ba |
| hjam. dpal gzhon. nur. gyur. pa. la. phyag. htshal. lo ||

1. dños. po. med. pas. skye. ba. med |
| dños. po. med. pa. de. la. ni |
| skye. ba. blañs. pa. srid. pa. yin |
| rtag. tu. dños. po. yod. bsam. pa |
2. | de. ltar. bsams. pa. hkkul. pa. yin |
| nam.¹ mkhahi. me. tog. dañ. hdra. ba |
| mkhah. dañ. mñam. pahi. chos. ñid. la |
| de. la. skyes. pa. mkhah. dañ. mñam |

¹ Xyl. nam khabhi.

3. | rañ bzhin. thams. cad. mkhah. dañ. mñam |
 | de. ltar. mkhas. pas. rtogs. par. bya |
 | rgyu. med. hbras. bu. med. pa. dañ |
 | las. kyi. dños. po. med. pa. dañ.
4. | dños. po. thams. cad. hdi. ltar. med |
 | hjig. rten. hdi. dañ. pha. rol. dañ |
 | skye. ba. med. pahi. ño. bo. ñid |
 | de. las. gzhan. ni. skye. bar. byed |
5. | mo. gs'am. bu.² yi. bu. la. yañ |
 | de. la. sus. skye. skye. bar. [f. 171a] mdzod |
 | hjig. rten. pa. hdi. sñar. ma. skyes |
 | de. las. sus. kyañ. byas. pa. med |
6. | don. med. hkhor.³ bahi. hjig. rten. na |
 | sgyu. mahi. groñ. khyer. hkhyams. pa. bzhin |
 | yod. med. gañ. yañ. min. bstan. pas |
 | chos. ñid. kyi. lehu. ste. dañ. po ho || ||
 | rnam. rtog. las. ni. hjig. rten. hbyuñ |
7. | rnam. rtog. de. las. sems. kyañ. byuñ |
 | sems. las. lus. kyañ. byuñ. ba. na |
 | lus. la. brtag. par. gyis. tsam. na |
 | gzugs. dañ. tshor. ba. miñ. dañ. ni |
8. | dños. po. stoñ. ñid. med. pa. yin |
 | hdu. byed. dños. po. de. yañ. med |
 | sems. kyis. brtags. pa. gañ. yañ. med |
 | sems. ni. rtog. med. ño. bo. yin |

² Read "mo. gs'am. mo" with the commentary.

³ P.: h | bor (sic).

l phuñ. po. lña. stoñ. pa. fñid. du. bstan. pahi. lehu.
ste. gñis. paho || ||

9. || sems. med. pas⁴. na. chos. kyañ. med |
| de. ltar. lus. kyañ. khams. kyañ. med |
| de. ltar. gñis. med. lam. gyis. ni |
| de. fñid. du. ni. rab. tu. bs'ad |

10. | hdi. dag. thams. cad. rten. med. yin |
| rten. med. du. ni. rab. tu. bs'ad |
| blo. ni. rten. med. byas. nas. ni |
| de. yañ. rten. med. hbyuñ. baho |

| s'es. rab. bstan. pahi. chu. ste. gsum. paho || ||

11. || sbyin. pa. tshul. khrims. bzod. pa. dañ |
| brtson. hgrus. bsam. gtan. s'es. rab. sogs |
| rtag. tu. de. byas. las. kyis. ni |
| myur. bahi. dus. su. byañ. chub. thob |

| thabs. bstan. pahi. lehu. ste. bzhi. paho || ||

12. || thabs. dañ. rab. gnas. pa. la |
| de. las. skye. bahi. bdud. rtsi. ni |
| bla. mahi. bkah. yis. zad. pa. med |
| myur. bahi. dus. la. rñed. nas. ni |

13. | thams. cad. mkhyen. pa. the. tshom. med |
| hdi. dag. thams. cad. miñ. tsam. yin |
| miñ. gi. khams. su. rab. tu. gnas |
| bs'ad. byed. de. mañ. guñ.⁵ du. la |

14. | bs'ad. byed. de. yañ. gañ. na. yod |
| gañ. las. gañ. byuñ. miñ. de. ni |

⁴ P. : bas.

⁵ P. : gud.

- | gañ. las. gañ. byuñ. chos. de. rnams |
 | de. ni. med. par. hgro. ba. yin |
 15. | chos. de. med. pas. chos. ñid. yin |
 | ma. byuñ. miñ. ni. stoñ. ñid. yin |
 | de. yañ. miñ. du. grub. pa. med |
 | chos. rnams. thams. cad. miñ. med. pa |
 16. | miñ. med. du. ni. s'in. tu. bsal |
 | [f. 171b] de.⁶ ltar. rnam, rtog. gañ byuñ. ba |
 | de. yañ. stoñ. ñid. rnam. rtog. yin |
 | mig gis. mthoñ. bahi. gzugs. de. ni |
 17. | de. ñid. mkhyen. pas. yod. par. bs'ad |
 | rdzun. gyi. ña. rgyal. hjig. rten. pa |
 | kun. rdzob. sems. dpah. brten. pa. yin |
 | rten. hbrel. hdzom. pas. mthoñ. ba. gañ |
 18. | der. snañ. ston. pa. hdren. pa. yin |
 | hdzin pa. spyod. pahi. sa. yod. par |
 | don. dam. pa. yi. blo. ma. yin |
 | mig. gis. gzugs. ni. mthoñ. mi. hgyur |
 19. | sems. chos. de. yañ. yod. mi. hgyur |
 | gañ snañ. thams. cad. rdzun. du. bs'ad |
 | hjig. rten. pas. ni. gañ. spañs pa |
 | de. ni. don. dam. yin. par. bs'ad |
 | bden. pa. gñis bstan. pahi. lehu. ste. lña. paho ||
 | dbu. ma. srid. pa. hpho. ba. zhes. bya. ba |
 | hphags. pa. klu. sgrub. kyis. mdzad. pa.
 rdzogs. so || [f. 171b, L. 4] ||

⁶ Xyl. : da. ltar=vartamāna.

TIBETAN VERSION OF THE ṬIKĀ

SRID. PAHI. HPHO. BAHĪ. ṬĪ. KA. BZHUGS. SO ||

(F. 171b, L. 4) rgya. gar. skad. du | bha. ba. sam.
kra. nti. ṭika | bod. skad. du | srid. pahi. hpho. bahi. ṭika |
| thams. cad. mkhyen. pa. la. phyag. htshal. lo ||

| dños. po. med. pa. skye. ba. med |

ces. bya. ba. la | sa. bon. las. sa. bon. hbyuñ ba |
bzhin. de. ltar. yin. na. ni. bum. pa. las. kyañ. bum. pa.
hbyuñ. bar. rigs | rañ. ñid. bya. ba. hgag. pas. sa. bon.
hbyuñ. mi. srid | hbyuñ. ba. rnam. pa. lñas. bsgyur.
bahi. chos. ñid. yin. pa. rten. hbrel. chos ñid. yin | de.
lta. yin. na dge. sdig. sus. khur. chad.¹ ltar hgyur | skye.
ba. de. ni. ma. yin. no | | byi bas. so. btab. pahi. dug.
hbrug. grag. tsan.² na. ba. bzhin. no || rten. hbrel. las.
skyes. pahi. chos. ñid. do || des. na. dños. po. las.
skyes. pa. chos. ñid. ma. yin |

| dños. po. med. pa. de. la. ni |

| skye. ba. blañs. pa. srid. pa. yin |

¹ Narthang (=N.): chuñ.

² Read tsam.

zhes. pa | de. ltar. yin. na. dños. po. med. pa. las.
 byuñ. na. ni | mo. gs'am. bu. nam.^{2a} mkhahi. me. tog.
 kyañ. ri. boñ. gi. rā. yañ srid | de. ltar. ma. yin. pa. hbyuñ.
 bas. na. hbyuñ. mi. srid | mehi. nañ. du. sa. bon. btab.
 na. skye. mi srid | dños. pa. med. pa. de. la. ni | skye. ba.
 blañs. pa. srid. pa. bstan. pa. ni | ji. ltar. chu. dañs.
 pas. gan [f. 172a] bahi. mtsho. la zi. ma. dañ. pa. dma.
 skyes. pa. bzhin. no || gtsub. s'iñ. dañ. lcags. mag. las.
 me.³ hbyuñ. ba. bzhin. no. || byuñ. mod. skyon. ci. yod |
 rtag. tu. dños. po. las. byuñ. bar. bdag. hdod | de. ltar
 ma. yin.⁴ hkhrul. pa yin |

| dbañ. po. rnams kyis. gañ rñed pa |
 | de. ni. de.⁵ dag. fiid. hgyur. na |
 | de. fiid. mkhyen, pa. byis. par. hgyur |
 | de. fiid. ye. ses. bya. rgyu. med |

lañ. kar. gsegs. pañi. mdo. las.

| dños. po. thams. cad. yod. bsam. pa |
 | de. ltar. byis. pas. brtags. pa. bzhin |
 | gal. te. de. ltar. mthoñ. hgyur. na |
 | thams. cad. [de] fiid. mkhyen. par. hgyur |

gzhan. ston. pa. ni.

| mig. gi [s]. gzugs. mi. mthoñ. ba. bzhin |
 | hjig. rten. pas. ni. gti. mug.⁶ gis |

^{2a} N. reads in all places nam khah for nam. mkhah of P.

³ Xyl. : mi.

⁴ Peking (=P.) : ya. or yi.

⁵ P. : ñe.

⁶ N. : gñis. ka.

l dbaṅ. pohi. lam. las. byuṅ. hgyur. ba l
l dehi. ṅo. bo.⁷ ni, hdi. ltar. yin l

sgyu. ma. ltar l smig. rgyu l rmi. lam l brag. ca l
hjäh. tshon l chu. zlahi. gzugs l sprul. pahi l sgyu. mahi.
groṅ.⁸ khyer. rnam. rtog. bzhin. no || *dpah bohi zhabs*
kyis. kyaṅ. gsuṅs. so l

l yod. daṅ. med. pa. skye. daṅ. hchi l
l de. ni. hgag. pa. gaṅ. med. pa l
l dṅos. po. skyed. pa. ṅid. yin. no l
l mtshan. ma. dṅos. po. mthoṅ ba. rnams l
l dṅos po. mthoṅ. bas. hkhruḷ. pa. yin l
l ji. ltar. nam. mkhahi. me. tog. bsam.
pa. hdra⁹ ||
mkhah. daṅ. mṅam. pahi. chos. ṅid. la l

zhes. pa. ni l nam. mkhah. daṅ. mṅam. pa. dṅos. po.
stoṅ. ṅid. yin. pas. na l skye. ba. daṅ. hjig. pahi. skyon.
gyi. dri. mas. ma. gos. pas. na l chos. ṅid. tsam. la.
gzugs. daṅ. tshor. ba la. sogs. pa. de. rnams. nam. mkhah.
daṅ. mṅam. paho || gzhan. skye. ba. na. rten. hbrel.
hdzom. pas. skyeho l l de. yaṅ kun. rdzob. hjig. rten.
pa. la. yin l don. dam. pa.¹⁰ la. mi mthun. med l bsam.
gyis mi. khyab. sgyu. ma. chos. kyi. mtshan. ṅid yin l
sa. lu. ljaṅ. pahi. mdo. las l

⁷ P.: dehi. dbe.

⁸ N.: gro. khyer.

⁹ Though this line has more than usual 7 syllables, I have taken it as a part of the quotation ; since it is semantically associated with the previous lines.

¹⁰ P.: don. dam. dam. pa la.

rten. hbrel. gyis. ni. skyes. pa [] gañ. rgyu. lña.
 rnams. kyis. mthoñ. gyur. pa | khos.¹¹ rañ. ñes. pa. la.
 yin | chad. pa. po. yañ. ma. yin | hpho. ba. po. yañ. ma.
 yin | rgyu. rañ byuñ. ba. yañ ma yin | hbrus. bu. smin.
 nas. byuñ. ba. [f. 172b] yañ. ma. yin | de. rnams. ni.
 mi. mthun. par. hbrel | kho. rañ ñes. pas. yin. pa. gañ.
 zhe. na | ji ltar. sa. bon. dañ. myu. gu. mi. mthun. pa.
 bzhin. no | lma. yin. te de. ltar. yin. na. sa. bon. gañ. yin.
 pa. de. ñid. myu. gu | de. ltar. yin. na. sa. bon. hgag | myu.
 gu. skyes. pa. na | chad. pa. yañ. ma. yin. pa. gañ zhe. na |
 sña ma. sa. bon. bkag. pas. myu. gu. skye. ba. ma yin |
 sa bon. bkag. pa. tsam. las. dehi. dus. su. myu. gu.
 skye. bas. na | srañ. la. hjal. bahi. mtho. dman. bzhin.
 no | l hpho. ba po. ma. yin. pa. gañ. zhe. na | sa. bon.
 ltar. ma. yin. myu. guho | l rgyu. rañ. byuñ. ba. ma.
 yin. pa. gañ. zhe. na | dañ. po. hbras. bu. rañ. ma. byuñ.
 bas. so | l hbras. bu. smin. nas. byuñ. ma. yin. pa. gañ.
 zhe. na | hbras. buhi. ño. bor. grub. pa. ste | hbras. bus.
 hbras. bu. bskyed. pa. ni. ma. yin. no | l mi. mthun.
 par. hbrel. pa. gañ. zhe. na | de. ltar. du. rten. hbrel.
 gyis. hbyuñ. ba. ste. de. rnams. kyis. bskyed. pahi.
 hbras. buho. |

| phuñ. po. bskyed. lugs. kyañ | ma. rig. pas. hdu.
 byed. rnam. par. s'es. pa | miñ. dañ. gzugs | skye.
 mched. drug. dañ. lña. yis. phuñ. po. grub. bo |

| stoñ. ñid rnams. kyis. byuñ. ba. gañ |

| de. gzugs. rnams. kyī. ño. bo. ni |

| rten. hbrel. rkyen. gyis. byuñ. ba. yin |

| de. ltar. grub. pas. rab. tu. grags |

¹¹ P.: khros.

l de. ltar. stoñ. ñid. de. rañ. ni l
 l skyes. nas. gzugs. ni. mthoñ. hgyur. pa l
 l dños. po. thams. cad. stoñ. ñid. yin l
 l de. ltar. stoñ. ñid. rab. tu. skyes l

l de. ltar. du. phyi. nañ. gi. chos. thams. cad. stoñ.
 paho ll rañ. bzhin. dños. po. ni. gañ. gis. rgyus. byuñ
 bas l chos. thams. cad. nam. mkhah. dañ. mñam l de.
 ltar. dños. po. med. pa. srid. pa. yin. no. l

rgyu. med. hbras. bu. med. pa. dañ l zhes. pas. na l
 hjig. rten. hdi. dañ. pha. rol. dañ l zhes. pahi. bar. la l

l rgyu. dbañ. phyug. gis. byas. par. hdod. pa. dañ l
 las. kyī [s] hbyuñ. ba.¹² sems. tsam. pa. hdod. pa. ham l
 de. ltar. mi¹⁸ hdod. na. dge. sdig. su. hkhur l mu. stegs.
 chad. pa. po. ru. thal l dehi. lan. ni. dños. po. la. ni.
 bden. pa. med l [f. 173a] las. kyis. hbyuñ. yañ. rmi.
 lam. bzhin l

dños. po. hdi. ltar. med. pas. na l
 l ma. skyes. med. pa. de. la. ni l
 l yun. riñ. rten. hbrel. hdon. tsam. na l
 l de. dus. las. kyī. hbras. bu. myoñ l

hphags. pa. *tiñ. ñe. hdzin. rgyal. pohi. mdo.* las l

hjig. rten. hdi. la. hchi. ba. gañ. yañ. med l
 l hjig. rten. pha. rol. tu. hgro. ba. gañ. yañ. med
 l las. kyis. med. pa. mi. srid. do l

¹² P. : pa.

¹⁸ N. : ma.

l byas. pahi. hbras. bu. ster. bar.¹⁴ byed l
l thog.¹⁵ ma. med. pa. hkhor. ba. la l

lañ. kar.¹⁶ gs'egs. pahi. mdo. las.

gañ. gis. rtag. tu. stoñ. ñid. bs'ad l
l yod. dañ. chad. pa. spañs. pa. ñid l
l hkhor. ba. rmi. lam. sgyu. ma. miñ l
l las. med. par. ni. mi. hgro ho. l

hphags. pa. *nam. mkhah. dañ. mañm. pa. tiñ. ñe hdzin.*
gyi. mdo. las l

sñar. byas. de. ni. mi. mdzad. do l
l mi. mdzad. pa. de. dge. mi. dge l
l bde. bar. gs'egs. kyis. sñar. ma. bgyis.¹⁷ pas l
l de. yañ. mdzad. par. mi. hgyur. ro l
l byañ. chub. sems. dpahi.¹⁸ byañ. chub. sems l
l de. yañ. mdzad. par. mi. hgyur. ro l
l brtan. pa. thob. par. byas. pa. yañ l
l de. yañ. mdzad. par. mi. hgyur. ro l
l las. kyañ. med. par. mi. hgyur. ro l
l bska. pa. bye. bahi. bar. du. yañ l
l rten. hbrel. hdzom. pahi. dus. las. ni l
l lus. can. rnams. kyi. hbras. bu. myoñ l

skye. ba. med. pahi. ño. bo. ñid l ces. pa. la l
l dba. phyug. gis. ji. ltar. gal. te. ma. sprul. na l hjig.
rten. pa. ni. ji. ltar. byuñ l

¹⁴ P. : par.

¹⁵ P. : thogs. med. pa.

¹⁶ P. : gar.

¹⁷ N. : gyis.

¹⁸ P. : sems. pahi.

mo. gs'am. mo. yi. bu. la. yañ |
 de. la. sus.¹⁹ skye. skye, bar. mdzad |
 hjig. rten. pa. hdi. sñar. ma. skyes.²⁰ |

s'es. pa. la. sogs. pa. la | dañ. por. rañ. ma. skyes.
 pa. rten. hbrel. la. hbyuñ. bahi. dños. po. yin | de. la.
 dbaň phyug. la. sogs. pa. sus. kyañ. skyer. hjug. pa.
 med | sems. can. pa. dañ.²¹ por. rañ. skyes. pa. med.
 pas | dbaň. phyug. kho. rañ. ma. grab. pa. la | rten.
 hbrel. las. hbyuñ. bahi. dbaň. phyug. gis. skye. ru. bcug.
 pa. med | *lañ. kar. gsegs. pahi. mdo. las* |

skye. dañ. hchi. bahi. de. ñid. ni |
 | byis. pa. rmoñs. pa. mthoñ. ba. yis |
 | skye. med. hchi. med. de gñis. ni |
 s'es. rab. can [f. 173 b.] gyi.²² de. ltar. mthoñ |

hphags. pa. *tiñ. ñe. hdzin. gyi. rgyal. pohi. mdo* las |

yod. pa. med. pa. de. las. ni |
 | gñi. ga. mthah. ni. med. pa. yin |
 | dag. dañ. ma. dag. de. la. ni.
 | de. gñis. la. yañ. mthah. med. do |
 | de. gñis. spañ. pa. de. la. ni |
 | dbus. su. gnas. pa. gañ. yañ. med |
 | de. ltar. mkhas. bas. rtogs. par. bya |

dbu. ma. ñar. ba. nas.

rtog. pa. gañ. gis. rtogs. tsam. ña |
 | de. rtags. hbras. bu. med. par. hdug |

¹⁹ Xyl. : bu. skyes. The correction is according to the text.

²⁰ N. : skyes. pa.

²¹ N. : dañ. po.

²² Read gyis (?)

| de. ltar. du. ni. mkhyen. pas. gsuñs
 | rnam. rtog. gis. ni. tha. mal. bciñs |
 | brtag. pa. byas. na. grol. bar. byed |
 | de. byed. pas. ni. hgros. ba. yin |
 | rnal. hbyor. pahi. ni. stoñ. par. mthoñ |
 | ji. ltar. rab. rib. mthoñ. hgyur. ba |
 | sman. gyi. sbyor. ba. mthoñ. ba ltar |
 | rab. rib. de. yañ. gsal. hgyur |
 | ma. rig. pa. yi. rab. rib. kyis |
 | bsgribs. pahi. mig. gis. skye. ba. dañ |
 | hchi. ba. brtan. par. bzuñ. nas. te |
 | bag. chags. dbañ. gis. grol. ma. nus. pa. rnams.
 la. gsuñs²³ |
 don. med. hkhyams. pa. hjig. rten. pa |

la. sogs. pahi. gsuñs. so | byed pa. po. dañ. tshor. pa.
 po. la. sogs. pa. gañ. yañ. med. pa. la | grol. bahi. don.
 mi. byed. par. don. dam. par. hkhyams. paho | yañ. na.
 don. med. du. hkhyams. pa. srid. pahi. rgya.²³ mtsho. la.
 sgyu. mahi. groñ. khyer. ltar | *hphags. pa. lhahi. zhabs.*
 kyis. gsuñs. pa. ni |

yod. dañ. med. pa. gñi. ga. med |
 | yod. med. gñis. bsres. de. yañ. med |
 | de.²⁴ med. logs. pa. de. yañ. med |
 | brtag. pa. yun. riñ. byas. kyañ. ni |
 | de. la. tshig. brjod. sin. tu. dkah |

²³ N. : rgyu. ltsho. (sic)

²⁴ P. : de. men. logs. na. (sic)

l dños. po. yod. pa. dañ. med. pa. dañ. skye. ba.
dañ.²⁵ hchi. ba. gañ. yañ. spañs: pahi. chos. bdag. med.
par. bstan. pahi. lehu. ste. dañ. poho ||

|| da. ni. phuñ. po. bdag. med. du. ston. pa. ni.
kun. rdzob. la. brten. nas. gsuñs. te l hjig. rten. pahi.
skye. lugs. ni l

rnam. rtog. las. ni. hjig. rten. hgyur l

zhes. pa. ni l rnam. rtog. ni. dge. ba. dañ. mi. dge. bahi.
rtog. paho l l de. la. rten. hbrel. gyis. byuñ. ba. hjig.
rten. paho l l dge. ba. dañ. mi. dge.²⁶ ba. yis. hgro. ba.
rigs. drug. tu [f. 174a] phuñ. po. blañs. te. hjig. rten.
miñ. ño l l rnam. rtog. gis. bskyed. paho l l chu. ham.
hbras. bu. la. sogs. pa. rnam. rtog. dañ. rten. hbrel.
gyis. blañs.²⁷ pa. yin l skye. ba. blañs. pas. sems. byuñ l
sems. las. bdag. hdzin. byuñ l de. las. gzhan. yañ.
byuñ. ño l l de. yañ. *rin. po. che. hphreñ.*²⁸ ba. nas.
gsuñs. pa l

phuñ. po. hjig. pahi. bar. du. ni l
l de. la. bdag. hdzin. hbyuñ. bar. hgyur l
l bdag. hdzin. byas. pahi. dus. su. yañ l
l de. la. las. byas. yañ. skye. len l
l dus. gsum, du. ni. mthah. med. par l
l dbus. su. hkhor. bahi. hkhor. lo. ni l

²⁵ P. : dar.

²⁶ P. : dag.

²⁷ N. : bsñs. pa.

²⁸ P. : phreñ. ba.

l mgal.²⁹ mehi. hkhor. lo. lta. bur. hkhor l
l rten. hbrel. hdzom. pas. hkhor. baho ll

sems. las. lus. kyañ. byuñ. ba. la l

zhes. pa. ni l

bdag. yod. pa. ni. gzhan. hgyur. ro l
l rañ. gzhan. cha. yi. zhe. sdañ. hbyuñ l
l de. gñis. kyis. ni. rab. bciñs. pas l
l skyon. rnams. thams. cad. rab. tu. skyes l

l lus. las. brtags. par. bgyis. tsam. na l sems. tsam.
po. yi. hdod. lugs. la l snar. brtags. pa. byas. pa. bzhin.
śes. par. byaho l

l phyihi. phuñ. po. brtags. pa. ni l
gzugs. dañ. tshor. ba. miñ. dañ. ni l

zhes. pa. ste l'gzugs. ni. hbyuñ. bas. byuñ. baho l gzugs.
dañ. kha. dog. la. sogs. pa. bdag. ñid. yod. pa. dañ.
med. pa. dañ l gñis. ka. dañ. gñis. ka. ma. yin. pahi.
rgyus. skyes. pa. brtags. pa.³⁰ tsam. na l mi. bden. pas.
rtog.³¹ mi. nus. pas. sbu. ba. dañ. hdra. ste. stoñ. ñid.
do l l tshor. ba. ni. bde. sdug. gis. bdag. ñid. can. de.
yañ l rten. hbrel. gyi. skyes. pa. med. pahi. rgyu. chu.
bur. dañ. hdraho l l hdu. śes. ni. dños. po yod. pa.
ma. yin. te l de. ni. miñ. tsam. yin. no l l smig. rgyu.
dañ. hdra. bar. med. paho l hdu. byed. ni. dños. po.
med. pa. ste l bzah. ba. dañ. btuñ. ba. dañ l skom.
pa. bde. ba. bskyed. pa l de. yañ. sa. la. sogs. pahi.

²⁹ Xyl. : hgal. me.

³⁰ P. : brtags. tsam. na.

³¹ P. : rtag.

hbyuñ. bahi. rkyen. gyis. so || de. yañ rnam. rtog. med.
 pahi. dños. po. chu. s'iñ. lta. buho || sems. de. rnam.
 par. s'es. pa. ni. rañ. dbañ. med. par. hbyuñ. bahi.
 mtshan. fid. do || sems. ni. rnam. par. rtog. pa. tsam.
 [f. 174b] ste. sgyu. ma. lta. buho || don. dam. pa. la.
 med. paho || *pha. rol. tu. phyin. pa. las.* kyañ. gsuñs.
 pa | sems. yod. pa. dañ | med. pa. dañ | gzhan. yañ. rañ.
 bzhin. med. pa. stoñ. paho || sems. kyis. sems. la. bltas.
 tsam. na | gañ. yañ. ma. mthoñ. bar. stoñ. paho |

| de. ltar. yin. na. bde. gs'egs. bem. por. hgyur. ro ||
 zhe. na | de. ltar. ma. yin. te | nam. sems. dañ. rnam.
 par. s'es. pa. dañ | rnam. rtog. log. pahi. dus. tsam.
 na. chos. kyi. sku. thob. paho || sañs. rgyas. kyi. gnas.
 thob. ste. ye. s'es. skuho || de. yañ. hdi. ltar. dños. po.
 de. yañ. med | s'es. bya. de. yañ. hdi. ltar. med | gnas.
 pa. po. yañ. med. gnas. pa. yañ. med. paho || ro. dañ.
 hdra. bahi. tshad. ma. mkhan. byis. pa. rnam. kyi.
 rnam. rtog. yin. no || bde. gs'egs. ni. hda. pa. dañ. ma.
 hoñs. pa. dañ. da. ltar. ba. mkhyen. pa. yin. no |
 | mñor. par. ses. pahi. spyen. gyis. thams. cad. gzigs.
 paho || sems. las. byuñ. ba. ni. sems. kyi. rnam. rtog.
 go || brtag. pa. ni. sñar. bzhin. no |

gzugs. ni. sbu. ba. bzhin. no |
 | tshor. ba. chu. bur. bzhin. no |
 | hdu. s'es. smig. rgyu. bzhin. no |
 | hdu. byed. ni. chu. s'iñ. bzhin. no |
 | rnam. par. s'es. pa. sgyu. ma. bzhin. no |

| rnam. par. rtog. pa. ni. phuñ. po. bdag. med.
 rnam. par. s'es. pa. bdag. med. dños. po. grub. pa.

hdi. ltar. med. mo. gs'am. mohi. buhi. dpon. bzhin,
no |

| phuñ. po. bdag. med. pa. bstan. pahi. lehu.
ste. gñis. paho ||

|| da. ni. s'es. rab. hphel. bar. byed. pahi. don.
du. bdag. med. gñis. su. bs'dus. nas. bs'ad. pa. ste |

sems. med. pas. na. chos. kyañ.³² med |

ces. pa. la. sogs. pa. la | chos. ni. dños. po. ste. byas.
pa. dañ. ma byas. pahi. phuñ. po³³ | sahi. khams. la.
sogs. pa. yañ. de. bzhin. no || chos. rnam. kyi. rtsa. ba.
ni. sems. yin. pas. na. sems. hgog. paho || goñ.³⁴ du.
sems. byuñ. chos. ñid. las. legs. hkhyog.³⁵ pahi. tshig.
gsuñs. pa | gzhan. yañ. *sañs. rgyas*. kyis. gsuñs. pa. ni |

yi. ge. med. pahi. chos. ñid. la |
| thos. pa. ci. yod [f. 175a] bs'ad. ci yod |
| thos. dañ. bs'ad. dañ. don. la. ni |
| mñam. pa. ñid. de. yi. ge. med |

gzhan. yañ. *sañs. rgyas*. kyis. gsuñs. pa. ni |

kun. rdzob. spyod. la. ma. brten. par |
| don. dam. pa. la. bs'ad. pa. med |

³² Xyl. : nañ.

³³ N. : ma. byas. pahi. dañ. med. pahi. phuñ. po.

³⁴ N. : gañ. du.

³⁵ Xyl. : hkhyogs.

| don. dam. pa. de. ma. s'es. par |
 | mya. ñan. las. hdaś. pa. mi. hbyuñ. ño |
 gzhan. yañ. *bstan. bcos.* las. gsuñś. pa. ni |
 rten. hbrel. brten. nas. skyes. pa. gañ |
 | de. ni. stoñ. ñid. rab. tu. bs'ad |
 | rten. hbrel. gyis. gañ. skyes. pa. dañ |
 | de. ni. skye. med. ño. bo. yin |
 | rten. hbrel. la. brten. gañ. byuñ. ba |
 | stoñ. pa. ru. ni. rab. tu. bs'ad |
 | stoñ. ñid. s'es. pa. gañ. yin. pa |
 | bs'ño. med. mkhyen. pa. de. yin. no |
 | mañ. du. bs'ad. pa. don. med. yin | de. ltar. gñis. su.
 med. pahi. lam. gyis. sañś. rgyas. grub. pa. thams. cad.
 mkhyen. paho || dehi. lam. de. ñes. par. s'es. par. byā.
 bahi. don. du. gñis. med. kyi. lam. gañ. yin. pa. de.
 rañ. ñid. gñis. med. do || yañ na.³⁶ skye. ba. dañ. hchi.
 ba. med. pas. na | yod. pa. dañ. med. pa. dañ. rtag.
 pa. dañ. mi. rtag. pa. dañ | dños. po. yod. pa. dañ. med.
 pa. la. sogs. pa. gñis. ga. rtogs. pa. med. pas. gñis. su.
 med. pahi. ye. s'es. so || de. ltar. na. gñis. med. do |
 | de. gñis. the. tshom. brjod. du. med. pa. s'es. rab.
 kyi. pha. rol. tu. phyin. pahi. ye. s'es. so || de. s'es. nas.
 dños. su. gañ. byed. pa. de. de. ñid. mkhyen. pas. sañś.
 rgyas. bcom. ldan. hdaś. so || sañś. rgyas. des. sñiñ.
 rjehi. stobs. kyiś. *rab. tu. gsuñś.* so || ma. rig. pa. la.
 sogs. pa. yod. kyi. bar. la. skye. la. len. no || ma. rig.
 pa. la. sogs. pa. nas. hgags. pa. s'es. tsam. na. de. ñid.
 mkhyen. paho |

³⁶ N. : ma.

hdi. dag. thams. cad. brten. med. yin |

zhes. pa. ni. rten. med. pahi. sñiñ. rje. s'es. rab. kyi.
 s'pyan. gyis. bdag. med. pa | dños. po. stoñ. pa. ñid.
 byed. pa. po. dañ. tshor. ba. po. brten. 'pa. med. pahi.
 sñiñ. rje. s'es. rab. kyi. bdag. med. pa | dños. po. stoñ.
 ñid. byed. pa. po. dañ. tshor. bo. po. brten. pa. med.
 paho || hdi. thams. cad. khams. gsum. ma. lus. pa. ste.
 med. pa. stoñ. pa. ñid. do | | de. ni. don. dam. paho |
 | [f. 175b] *s'es. rab. kyi. pha. rol. tu. phyin. pa.* las.
 kyañ. gsuñs. te || gzugs. rab. tu. mi. mthoñ. ño || zhes.
 pa. la. sogs. pa. rab. hbyor. la. gsuñs. so || *rten. hbrel.*
bcu. gñis hgag. pahi. chos. ñid. las | sañs. rgyas. kyi.
 yon. tan. gyis. cha. ñes. pa. chos. kyi. sku. stoñ. pa.
 ñid. kyi. dños. po. rab. tu. bs'ad. do | | des. ni. s'es. rab.
 kyi. pha. rol. tu. phyin. paho |

| s'es. rab. bstan. pahi. lehu. ste. gsum. paho ||

|| de. ltar. s'es. rab. bstan. nas. da. ni. thabs.
 bstan. te. kun. rdzob. la |

sbyin. pa. tshul. khrims. bzod. pa. dañ |

zhes. bya. ba. la. sogs. pa. ste | ñi. ma. s'ar. tsam. na.
 grib. ma. hbyuñ. ba. ltar. thabs. bstan. to || dañ. po.
 sbyin. pa. rtša. bar. bs'ad | *gzhan. yañ. gsuñs.* pa |

hjig. rten. pa. hdi. thams. cad. ni.

| bde. skyid. gcig. pu.³⁷ re. ba. yiñ |

³⁷ P.; ba,

l loñs. spyod. med. pahi. mi. rnams. la l

l bde. ba. re. yañ. ga. na. thob l

l sbyin. pa. btañ. bas. loñs. spyod. hbyuñ l des. na.
sbyin. pa. rtsa. bar. bs'ad l sbyin. pa. la. yañ. bzhi. ste l
chos. zañ. ziñ. mi. hjigs. byams. paho l l rgyal. srid.
bdag. gi.³⁸ mgo. mthar. thug. pa. tshun. chos. sbyin.
paho l l nor l hbru l gser l dñul l rin. po. che l mu. tig l
byu. ru l s'iñ. rta l glañ. po. che l gyog l khol. po l khol.
mo l grogs. chuñ. ma l bu. mo. bu. pho l gces. pahi.
nor. mgo l rna. ba l sna l lag. pa l rkañ. pa l mig l
rañ. gi. s'a l khrag l rus. pa l rkañ. mar l tshil. bu l pag.
pa l sñiñ. bdag. gi. dños. po. thams. cad. sbyin. paho l
l de. ltar. yin. na. byañ. chub. sems. dpahi. spyod. pa.
s'in. tu. mi. dkah. ham l bde. bahi. thabs. sañs. rgyas.
thob. par.³⁹ byed. pa. la l sañs. rgyas. kyi. bde. ba.
dañ. mi. mñam. pahi. bde. baho l l sdug. bsñal. brgya.
phrag. gis. spyod. pa. yañ. sdug. bsñal. du. mi. hgyur.
ro l l dper. na. bu. gcig. gsod. pahi. dus. su. phas. rjes.
pa. ltar. ro l l sems. goms. tsam. na. mi. nus. pa. gañ.
yañ. med. de l l lus. pohi. bye. brag. gis. sbrul. dañ.
dug. rma. byahi. bdud. rtsiho l l de. goms. pas.⁴⁰ dug.
kyañ [f. 176a] bcud. len. du. hgyur. ro l l khyad. par.
du. dgah. ba. dañ. bde. ba. skyeho l l goms. pa. gañ. yin.
pa. de. bdud. rtsir. hgyur. ba yin. pas. na l sdug. bsñal.
sems. kyi. rnam. rtog. yin. no l

l tshul. khrims. kyi. thabs. ni l tshul. khrims. skad.
pa. spyod. pa. yin l mi. dge. ba. bcu. spoñ. ba. dañ l

³⁸ Xyl. : gis.

³⁹ P. : bar.

⁴⁰ P. : bas.

so. so. thar. pahi.⁴¹ sdom. pa. bsruñ.⁴² pa. dañ | srog.
 chags. thams. cad. la. phan. hdogs. byed. pa. byams.
 pahi. sems. dañ. ldan. pa | rañ. gi. loñs. spyod. la. chog.
 s'es. pa | mi. tshañs. par. spyod. pa. spañs. pa [l] bden.
 par. smra. ba | de. ltar. byed. paho | tshig. rtsab. mi.
 smra. ba | gzhan. gñis.⁴³ par. byed. pa | dul. bahi. spyod.
 pa. chos. bzhin. du. smra. ba.⁴⁴ gus. par. smra. ba |
 gzhan. gyis. bdag. tu. gzuñ. ba. la. hdod. sred. pa. med.
 pa [l] hdod. pahi. sems. rnams. mi. skye. ba [l] ltad.
 mo. la. sogs. pa. ño. mtshar.⁴⁵ spañs. pa | drañ. ba gyo.
 sgyu.⁴⁶ med. pa | sañs. rgyas. dañ. chos. dañ. dge.
 hdun. gsum. la. s'in. tu. mos. gus. che. bahi. sems. dañ |
 sems. can. rnams. sañs. rgyas par. byed. pa. la. spro.
 ba. che. ba |

sbyin. pa. dañ. tshul. khrims. la. sogs. kyis | yun.
 riñs. bsod. nams. bsags. pa. yañ | gal. te. bzod. pa.
 med. na. ni | mod.⁴⁷ la. bsod. nams. med. par. hgyur.
 te | zhi. ba. lhas. kyañ. gsuñs. pa |

bskal. pa. stoñ. du. bsags. pa. yi |
 | sbyin. dañ. bde. gs'egs. mchod. la. sogs |
 | legs. spyad. gañ. yin. de. kun. yañ |
 | khoñ. khro. gcig. gis. hjoms. par. byed |
 | zhe. sdañ. lta. buhi. sdig. pa. med |
 | bzod. pa. lta. buhi. dkah. thub. med |

⁴¹ Xyl. : bahi. sñom. pa.

⁴² N. : bsduñ.

⁴³ Read mñes. par (?)

⁴⁴ P. : pa.

⁴⁵ Xyl. : ño tshar.

⁴⁶ Xyl. : gyo. rgyu.

⁴⁷ P. : mdo.

| de. bas. bzod. la. nan. tan. du |

| sna. tshogs. tshul. gyis. bsgom. par. byaho |

| zhes. gsuñs. so | bzod. pa. la. gsum. te | sdug. bsñal.
 dañ. du. len. pahi. bzod. pa. dañ | brñas. pa. la. ji. mi.
 sñam. pahi. bzod. pa. dañ | chos. la. ñes. par. sems.
 pahi. bzod. paho || de. la. dañ. po. ni. su. dag. gi. skad.
 smra. na | hdi. ltar. du. bdag. gis. khyed. la. chos. kyi.
 bla. na. med. pa. yañ. dag. par. [f. 176b] rdzogs. pahi.
 sañs. rgyas. thob. par. byed. pa. la | byañ. chub. sems.
 dpahi. spyod. pa. dag. par. byed. pa. la | bdag. gis
 smras. pa. ñon. cig | mi. ñan. na. me. chen. po. hbar.
 bahi. nañ. du. chug. la. bsreg. s'ig | s'in. tu. sdug. bsñal.
 hbyuñ. bar. lus. pos. khur. cig | dehi. lan. ni. hdi. skad.
 smraho || de. ltar. byuñ. mod. s'in. tu. spro | bdag. cag.
 chos. kyi. bla. na. med. pahi. rdzogs. pahi. sañs.
 rgyas | byañ. chub. sems. dpahi. spyod. pa. dag. par.
 byed. pahi. don. du | stoñ. gsum. gyi. stoñ. chen. pohi.
 hjig. rten. gyi. khams. su. me. hbar. ba. yod. pa. la |
 tshañs. pahi. gnas. rañ. nas. htshod⁴⁸ | khyed. gsuñs.
 pahi. me. lta. bu. smos. kyañ. ci. htshal | gzhan. gyis.
 brñas. pa. la. ji. mi. sñam. pahi. bzod. pa. ni | brtags.
 pas. khro. ba. ma.⁴⁹ mthoñ. bar. mtshon. nas. s'a. bcad.
 ciñ. yod. pa. la. bla. lhag. bzod. pa. bskyed. la | bdag.
 gis. lag. brgya. phrog. gcod. pa. po. yañ. spyi. bor.
 hkhur. ro || dehi. thog. tu. yañ. byams. pahi. sems. dañ.
 ldan. no || chos. la. ñes. par. sems. dpahi. bzod. pa. ni |
 s'in. tu. zab. pahi. theg. pa. la. s'in. tu. legs. pahi.

⁴⁸ P. : htshed.

⁴⁹ P. : mi.

thub. pahi. chos. la. thog. ma. nas. rñed. pa. la. skad.
 cig. kyañ. sems. the. tshom. mi. za. bar. kha. cig. ni.
 chos. la. ñes. par. sems. pahi. bzod. pahi. hdod. lugs.
 ni. gzhan. gyis. brñas. pa. ji. mi. sñam. pahi. bzod. pa.
 bzhin. du | de. la. khyed. ni. chos. kyi. dños. po. rañ. la.
 brten. pas. so.⁵⁰ |

| brtson. hgrus. ni. *zhi. ba. lhas.* gsuñs. pa |
 hdi. ltar. brtson. la. byañ. chub. gnas |
 | rluñ. med. hgro. ba. med. pa. bzhin |
 | bsod. nams. brtson. hgrus. med. mi. hbyuñ |
 | brtson. gañ. dge. la. spro. ba. yin |

zhes. gsuñs. pas. so || brtson. hgrus. byed. pahi. don.
 lta. ba. ni | cis. kyañ. mdzah. ba. dañ. bral. ba | mi.
 mdzah. ba. dañ. hgrog. pa. dañ | nañ. dañ. rgas. dañ.
 hchi. ba. dañ. mya. ñan. la. sogs. pahi. sdug. bsñal.
 ñan. soñ. la. sogs. par. lhuñ. nas. rtag. tu. bde. ba. skad.
 cig. bde. bar. lta. ba. | mi. khom. pahi. gnas. brgyad.
 las. grol. dus. su. byañ [f. 177a] chub. kyi. spyod. pa.
 la. yañ. dag. par. bltas. nas. le. lo. spañs. te. brtan. par.
 byas. nas. the. tshom. med. par. sdug. bsñal, spañs.
 pahi. don. du. brtson. hgrus. brtsam. par. byaho |

| bsam. gtan. ni. s'es. rab. dañ. thabs. gñis. su. byas.
 nas. sems. rtse. gcig. tu. byed. pa. ni. bsam. gtan. no | s'es.
 rab. ni. sñar. bstan. pa. bzhin. no || sbyin. pahi. pho. rol.
 tu. phyin. pa. la. sogs. pa. ster. ba. po. dañ. len. pa. po.
 gañ. yañ. mi. dmigs. par. stoñ. pa. ñid. du. rtog. paho |
 | ñi. ma. ji. ltar. gliñ. rnam. la. bskor. nas. bzlog. pa.
 bzhin. du. s'es. rab. kyi. pha. rol. tu. phyin. pas. sbyin.

⁵⁰ P. : paso.

pahi. pha. rol. tu. phyin. pa. la. sogs. pa. la. khyab.
paho || de. ltar. khyab. paho |

| pha. rol. tu. phyin. pa. bsdus. pa. ni | rañ. gi. don.
rnams. spañs. pa. ni. sbyin. paho || gzhan. la. phan.
hdogs. pa. ni. tshul. khirms. so. || hgro. ba. spañs. pa. ni.
bzod. paho || dge. ba. la. brtson. pa. ni. brtson. hgrus.
so || sdig. pas. mi. gos. pa. cig. pu. ni. bsam. gtan. no |
| bden. pa. don. dam. pa. bstan. pa. ni. s'es. rab. bo⁶¹ |
| sems. can. rnams. la. sñiñ. rjes. khyab. par. byed. pa.
ni. s'es. rab. ro⁶² || sañs. rgyas. sgrub. par. byed. pa.
ni. pha. dañ. ma. dañ. bu. mo. dañ. gñen. dañ. hkhor.
dañ. chuñ. ma. la. sogs. pa. rgyal. sa. dañ. phyug. po.⁶³
dañ. skyid. pa. la. sogs. pa. zan. lhag. bzhin. du. spañs.
nas. grol. bahi. don. du. nags. gseb. du. hgro. bar.
byaho || sbyin. pa. la. sogs. sdug. bsñal. ma. yin. zhiñ. |
sañs. rgyas. thob. pahi. bde. ba. dañ. mi mñam. mo |

thabs. bstan. pahi. lehu. ste. bzhi. paho || ||

|| thabs. dañ. s'es. rab. gnas. pa. la |

zhes. pa. ni || s'es. rab. ni. sñar. gsuñs. pa. bzhin. no || ji.
ltar. rten. hbrel. gyi. skyes. pas. dños. por. brtags. pahi.
mtshan. ñid. do || thabs. ni. sñar. bs'ad. pa. bzhin. sbyin.
pa. la. sogs. pa. byed. do || de. gñis. gcig. tu. byas. te.
bstan. par. byed. pa. ni. bla. ma. med. na. rmi. lam.
na. yañ. hbyuñ. ño || de. ltar. yin. na. thabs. dañ. s'es.

⁶¹ P. : po.

⁶² Xyl. : bo.

⁶³ Xyl. : pa.

rab. gñis. su. de. phye. nas. gñis. su. byuñ. yañ.
 sbyin. pa. [f. 177b] la. sogs. pa. dbye. na. mañ.
 du. hgyur. bahi. skyon. byuñ. zhe. na | hdi. dag. thams.
 cad. miñ. tsam. ste. thabs. dañ. ses. rab. dpe. kun.
 rdzob. tsam. la. brten. nas. grub. bo. || *pha. rol. tu.*
phyin. pa. nas. kyañ. gsuñs. so. || sbyin. pahi. pha. rol.
 tu. phyin. pa. ni. miñ. tsam. mo || s'es. rab. kyi. pha.
 rol. tu. phyin. pa. ni. miñ. tsam. mo || khams. gsum.
 yañ. miñ. tsam. mo |

| de. gñis. gsal. bar. gsuñs. pas.

gañ. las. gañ. byuñ. miñ. de. ni |

zhes. pa. la. sogs. gsuñs. te | sñar. brtags. pa. bzhin |
 chos. miñ. tsam. du. bstan. te | don. dam. par. dños. po.
 med. pahi.

chos. de. med. pas. chos. ñid. yin |

zhes. pa. ni | miñ. tsam. du. grub. pa. ste. dños. po. stoñ.
 pa. ñid. yin | rten. hbrel. las. byuñ. ba. kun. rdzob.
 tsam. mo |

ma. byuñ. miñ. ni. stoñ. ñid. yin |

zhes. pa. la. sogs. pa. ni | kun. rdzob. tu. miñ. rtags. pa.
 tsam. yin. no || *sgra. mkhan. pa.* na. re. sgra. las.
 thams. cad. byuñ. zer. ba. la. de. rañ. yañ. kun. rdzob.
 la. miñ. tsam. du. grub. paho⁵⁴ |

de. ltar. rnam. rtog. gañ. byuñ. ba |

zhes. pa. la. sogs. pa. ni. miñ. tsam. du. yin | stoñ.⁵⁵ pa.
 ñid. du. brtag. pa. sñar. bzhin. du. go. slaho |

⁵⁴ P.: po.

⁵⁵ P.: stoñ. ñid.

mig. gis. mthoñ. bahi. gzugs. de. ni |

zhes. pa. la. sogs. pa. ni | mig. gis. gzugs. mthoñ. ba.
la. sogs. pa. bcom. ldan. hdas. kyis. *luñ. bstan. pa.* ni.
kun. rdzob. la. bstan. paho |

rdzun. gyi. ña. rgyal. hjig. rten. pa |

zhes. pa. la. sogs. pa. la | ña. rgyal. gyis. sems. can.
brten. nam | yul. dañ. dus. tshod. la. brten. nas | bcom.
ldan. hdas. kyis. brdzun. can. lta. bur. gsuñs. so || don.
dam. pa. la. bs'ad. med. do || don. dam. pahi. gtan. la.
hbebs. pahi. thabs. su. rdzun. du. bs'ad. do || hphags.
pahi. bden. pa. bzhi. ni | sdug. bsñal. gyi. bden. pa.
dañ | kun. hbyuñ. gi. bden. pa. dañ | hgog. pahi. bden.
pa. dañ | lam. gyi. bden. pa. la. sogs. pa. kun. rdzob.
pa. la. bstan. to |

rten. hbrel. hdzom. pas. mthoñ. ba. gañ |

zhes. pa. la. sogs. pa. ni | hdren [f. 178a] pa. bcom.
ldan. hdas. kyis. gsuñs. so || gzugs. sgra. la. sogs. pa.
hdzom. par. hdod. pahi. sems. can. rnams. la. snañ.
bar. bstan. to || gañ. gis. gañ. la. thabs. sna. tshogs.
kyi. sgo. nas. sems. can. gdul. byar. btul. nas. de.
rnams. grol. bar. byas. nas. hdren. pas. na. bcom.
ldan. hdas. so |

hdzin. pa. spyod. pahi. sa. yod. pa |

zhes. pa. la. sogs. pa. la | kun. rdzob. la. brten. nas.
sa. dañ. po. la. sogs. pa. bstan. paho || don. dam. pahi.
sa. ni. blo. s'in. tu. phra. ba. mthar. thug. med. pa |
rtog. pa. dañ. bral. ba. stoñ. fid. du. mkhyen. pahi s'es.

rab. can. gañ. la. yod. pa. de. blo. ldan. yin. te | de.
ni. bcom. ldan. hdas. so |

mig. gis. gzugs. kyañ. mthoñ. mi. hgyur |

la. sogs. pa. ni | rab. rib. can. lta. bu. mig. rañ. gis.
mig. dañ. gzugs. mi. mthoñ. ño | sems. chos. de. yañ.
sems. kyis. sems. la. bltas. tsam. na. sems. mi. mthoñ.
ño || des. na. yod. par. mi. hgyur. ro || *tiñ. ñe. hdzin.*
gyi. rgyal. pohi. mdo. las. kyañ. gsuñs. te | mig. dañ |
rna. ba. dañ | sna. dañ | lce. dañ | lus. dañ | yid. dañ .
gzugs. dañ | sgra. dañ | dri. dañ | ro. dañ | reg. bya.
dañ | chos. med | ces. gsuñs. so |

de. ni. hjug. bsdu. ba. gsuñs. pa. ni |
gañ. snañ. thams. cad. la. sogs. pa. ste |

sñar. bs'ad. pahi. thabs. dañ. s'es. rab. gñis. gcig.
tu. byas. pahi. ye. s'es. la. sogs. pa. rdzun. du. bs'ad.
paho |

hjig. rten. pas. ni. gañ. spañs. pa |

zhes. pa. ni | phyin. ci. ma. log. pa. de. de. ñid | hjig
rten. pa. tha. mal. pas | gañ. la. ma. rtogs. pa. gañ.
yid. kyi. bsam. pad.⁵⁶ ma. gyur | yid. kyis. bsam. gyis.
mi. khyab. pa | dbañ. po. yul. du. ma. gyur. pa | ma.
rig. pahi. liñ. thog. gi. mun. pas. bkag. pas. ma.
mthoñ. ba. spañs. pa | dbañ. po. s'in. tu. rnon. po.
hphags. pahi. ye. s'es. kyis. mthoñ. bahi. yul. don. dam.
paho | | hphags. pa. *gha. na. bhu. huhi. mdo.* las |

⁵⁶ N. : par. ma. gyur.

de. ſid. ſ'in. tu. ſno. mtſhar. can |
 | zab. pa. de. ni. mthah. med. pa |
 | de. ni. rſied. par. [f. 178b] dkah. bas. na |
 | hjig. rten. pa. yi. blo. yis. ni |
 | de. yis. spyod. yul. ye. ſ'es. med ||

kun. rdzob. dañ. don. dam. pahi. bden. pahi. lehu.
 ste. lña. paho || ||

|| hgro. ba. rigs. drug. las. srid. pa. hpho. bahi.
 thabs. sañs. rgyas. thob. par. byed. pahi. thabs.
 rdzogs. so || ||

|| pa. nḍi. ta. byams. pa. mgon. pos. mdzad. paho |
 | pa. nḍi. ta. zla. ba. gzhon. nu. la | gru. ston.
 chuñ. gis. zhus. nas. rañ.⁸⁷ hgyur. du.
 mdzad. pa. rdzogs. so || ||

[f. 178b l. 2]

⁸⁷ P. : rad.

INDEXES

I. INDEX OF WORKS QUOTED IN THE COMMENTARY

- Anyatra uktam 29, 38, 51, 57.
gzhan. ston. pa. 82.—gsuñs
pa. 94
- Anyatra uktam Buddhena 37, 57.
gzhan. yañ. Sañs rgyas. kyis
gsuñs. pa. 92
- Ākāśa samatā samādhi sūtra
(ārya) 32, 52. nam. mkhah.
dañ. mñam. pa. tiñ. ñe. hdzin.
gyi. mdo (hphags. pa.) 86
- Ghana vyūha (?) (ārya) 45, 62.
gha. na. bhu. hu hi. mdo. (hph-
ags. pa) 102
- Dvādas'a pratitya samudpāda
niṣedha dharmatā 38, 57. rten.
hbrel. bcu. gñis. hgag. pahi.
chos. ñid. 94
- (Prajñā) pāramitā 35, 38, 43, 55,
57, 61, pha. rol. tu. phyin. pa.
91, 100. S'es. rab. kyī.—94
- Bhagavatā vyākaraṇam (=
Bhavaśāṅkrānti Sūtra) 44, 61
bcom. ldan. hda. kyis. lun. bstan.
pa. 101
- Buddhena uktam 37, 56. sañs.
rgyas. kyis. gsuñs. pa. 92
- Madhyānta (?) 33 53. dbu. ma.
ñar. ba. 87
- Ratnāvali 34, 54 rin. po. che.
hphreñ. ba. 89
- Lañkāvatāra Sūtra 29, 31, 32,
51, 52, 53. lañ. kar. gs'egs.
pahi. mdo. 82, 86, 87
- S'ālistamba Sūtra 30. 51. Sa. lu.
ljañ. pahi. mdo. 83.
- S'āstra 37, 56. bstan. bcos. 93.
- Samādhirāja sūtra (ārya) 31, 33,
45, 52, 53, 62. tiñ. ñe. hdzin.
(gyi) rgyal. pahi. mdo. (aphags.
pa.) 85, 87
- Quotations without naming their
sources
- Ātmani sati parasamjñā, etc. 35,
54 (from Ratnāvali)
- bdag. yod. pa. ni. gzhan. hgyur.
ro, etc. 90
- indriyair upalabdham yat, etc. 29,
51
- dbañ. po. rnams. kyis. gañ. rñed.
pa., etc. 82.
- phena piṇḍopamam rūpam, etc.
36. 55
- gzugs. ni. sbu. ba. bzhin. no.,
etc. 91
- bhāva evam abhāvatvāt, etc.
31. 52.
- ños. po. hdi. ltar. med. pas. na.
etc. 85
- s'ūnyair eva yā utpattih, etc. (2
verses) 30, 51
- ston. ñid. rnams. kyis. byuñ. ba.
gañ., etc. 84.

II. INDEX OF AUTHORS IN THE COMMENTARY

Āryadevapāda 34, 53. Hphags. pa. lhahi. zhabs. 88.	Sāntideva 40, 41, 58, 59. Zhi. ba. lha 96, 98.
S'ābdavit. 44, 61. Sgra. mkhan. pa. 100.	Sūrapāda 29, 51. Dpah. bohi. zhabs. 83.

III. INDEX OF WORKS REFERRED TO IN THE
INTRODUCTION AND NOTES

A. SANSKRIT WORKS	
Acintyastava. 6	Bodhisattvabhūmi XIII, 5, 25, 39, 40, 42, 43.
Abhisaṃyālanakārāloka. XXXVII n, 5, 35, 38, 39	Mañju Srimūlakalpa 1, 31
Aṣṭa sāhasrikāprajñāpāramitā. 34, 43	Madhyamaka Śāstra XXVII n, XXIX, XXX, XXXVIII, 20, 37.
Uttaratantra XXXIV n, 5, 6, 33	Madhyamakāvatāra (Sanskṛta text) XIII, 2, 29, 31
Karuṇāpuṇḍarika. 24	Madhyāntavibhāga śikā 35, 45
Kāśyapaparivarta 35, 40, 41.	Mahāyānaśāradhotpāda (Chi- nese) 36
Krodha rājojvala vajrāsani XXXIV	Mahāvastu 39, 40, 41.
Guhya samāja 40, 42	Mahāvvyutpatti XIII, XXXVIII, 1, 25, 39, 41, 42.
Ghana vyūha Sūtra 5, 45	Rāṣṭrapālāparipṛchā 1
Catuh śataka 20, 21, 36	Lankāvatāra Sūtra XXXV, 5, 6, 33
Chāndogya XXXVII n, Jātakamālā 29	Lalita vistara 39, 40
Tattvasaṅgrahapañjikā XVI n, 5	Lokanātha vyākaraṇa 5
Trims'ikabhāṣya 42	Vajracchedikā 42
Dharmasaṅgīti Sūtra 40	Vākyapadiya 44
Dharmasaṅgraha XXXVIII, 35, 39, 40, 42	Vigrahavyāvartini 37
Pañcakramatippani XXXVIII, 35, 36, 40	Visuddhi māgga. XV
Pitāputra samāgama Sūtra 5	Śata śāstra 21
Prajaññāpāramitāhṛdaya 45	Śata sāhasrikāprajñāpāramitā 44
Prasannapadā (mādhyaṃikavṛtti) XVIII, 6, 32, 33, 34, 36, 37	Śikṣā samuccaya XIV n, 2, 39, 40, 41, 42, 43
Buddhacarita (Tib. version) 1	Samādhirāja Sūtra XL n, 43
Bodhicaryāvatāra XXX n, XXXIV, 39, 40, 41, 42,— pañjikā XVII n, 3, 25, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 39, 41, 42, 45.	Sarahamaitrīpādapras'nottara XXXII
	Subhāṣita saṅgraha XXXVI, 33, 37
	Sūtrālanakāra (Mahāyāna) XXVIII, XXIX, XXXVIII n, 1, 5, 25, 29, 35, 36

B. OTHER WORKS

Analysis of Kanjur XIII
 Buddhism in Translation XV. n
 Catalogue du fonds Tibetan
 XXXII, XXXIII
 A Catalogue of the Buddhist
 Tripiṭaka XIII
 Compendium of Philosophy
 XV. n
 Conception of Buddhism XVI. n
 Doctrine of Prajñāpāramitā
 32, 36.
 Doctrine of Maitreya-nātha and
 Asaṅga XXXIV. n
 Geschichte des Buddhismus.
 XXXIII. n
 Indian Studies in honour of C. R.
 Lanman XXXII. n

Indian Historical Quarterly 5,
 6, 25
 Journal of Oriental Research,
 Madras XXI, 2, 5
 Journal of Royal Asiatic Society 34
 Kanjur XXI
 The Life of the Buddha 1
 Points of Controversy XVI. n
 Sanskrit Text from Bali 39
 The Soul Theory of the Buddhists
 XVI. n
 The System of Buddhist Thought
 XXVII. n
 Tanjur XXII, XXXII, XXXIV,
 XXXV
 The Tibetan Book of Dead
 XVII. n, XXVI. n
 The Tibetan-English Dictionary
 28

IV. INDEX OF ANCIENT AUTHORS IN THE INTRODUCTION
 AND NOTES

Atiśa XXXIII. n
 Advayavajra XXXIII
 Avadhūtipāda XXXIII
 Asaṅga XIII, XXVIII, XXXII,
 XXXIV, XXXVIII, 1
 Āryadeva 34
 Ārya S'ūra 29
 I-tsing XIII, XIX, XX
 Karamaśāla XVI, XVIII
 Candrakīrti XIII, XVIII, 31
 Jinamitra XIII
 Jñānasena (Ye-s'es-sde) XIV
 Tārānātha XXXIII
 Dānapāla XXIII
 Dānaśāla XIV
 Nāgārjuna XXII, XXIII,
 XXVII, XXIX, XXX, XXXI,
 XXXIV, XXXVIII, 6
 Buddhaghoṣa XV, XVI
 Buddhas'ānta XIII, XIX, XX
 Bodhiruci XIII, XVI, XVII,

XIX, XX
 Bhartṛhari 44
 Maitri (ācārya) XXXII, XXXIII
 Maitrinātha (of S'ripārvata)
 XXXIII, XXXIV, XXXV,
 XXXIX
 Maitripāda (III) XXXII,
 XXXIII XXXIV, XXXV
 Maitreya or Maitreya-nātha XIII,
 XXXII, XXXIV, XXXV,
 XXXVIII
 Maitreya-nātha (Commentator)
 XXXI, XXXII, XXXIV,
 XXXV, XXXVI
 Maitreya-nātha (contemporary of
 Sarahapāda) XXXII
 Vasubandhu XXVIII
 S'ānti XXXIII. n
 S'āntideva XXXIV, XL, 40
 Sarahapāda XXXII
 Haribhadra 5

V INDEX OF MODERN AUTHORS

Csoma-Feer XIII	Stcherbatsky. Th. XVI. n
Cordier P. XXXII, XXXIII	Sylvain Levi XXI, XLII, 1,
Evan Wentz. W. Y. XVII. n	25, 29, 39,
Haraprasada Sastri 21	Tucci. G. XXXIV. n. 34
Nanjio XIII, XIV XXIII, 5	Ui. H. XXXII
Ober Miller, E. 25, 32, 36	Vaidya, P. L. XXXIV. n, 20
Poussin L. V. 5	Vidhusekharabhattacharya
Prabhubhai Patel 5	XLII, 20, 36
Richard, J. 36	Warran XV. n
Rochill 1	Wogihara 25
Sarat Chandra Das. 28	Yamakomi Sogan XXVII. n
Schiefner, A. XXXIII. n	

VI GENERAL INDEX

Action s. Karman	with rebirth 13. skye. bai.
Advaya XXXI, jñāna 38 (know- ledge of Non-duality) 58, gñis. su. med. pahi. ye. ses. 93. mārga 23, 24, 37, Path of Non-duality 48, 56. gñis. (su) med. (pahi) lam. 79, 93	char. gtogs. pa. 69, 70
Amṛta 39. nectar 58. bdud. rtsi. 95	Bhāvadṛṣṭi 29, (wrong belief in existence) 51, dños. po. mthah. ba. 83
Anātman-doctrine XIV	Bhūtakoti 25
Anta. 33, Extremity 53. Mthah. 87.	Bṛhmacarya 1. celibacy 9, tshañs. par. spyod. pa. 66
Antarābhava santati XVII	Bimbisāra passim. gzugs. can. sñiñpo p.
Arhat. XXXVII. ship. XXXV	Body s. Dharmakāya and Jñāna- Buddha 38, 56, sañs. rgyas. 93, -hood XXXVI
Avavāda theory XXXVII	Buddhi 44, intellect 62 blo. 101
Avidyā 38, ignorance 57. ma. rig. pa. 93.	Caryā 39, training 58, spyod. pa. 95
Aviprañāsa XVIII. 2, 5. non- annihilation 11. 15. chud. mi. hdsah. ba. 66,—za. ba. 70.	Cintāpadma 45, wish-fulfilling lotus 62 yid. kyi. bsam. pad. ma. 102
Ādarsajñāna XXXIX	Citta 35, 37, mind 55, sems 91.— mātra 31, 35, (mind only) 52, 54.—tsam. pa. 85, 90.—santati 4, 5, series of thought 13.— kyi rgyud. 69, 70
Āryajñāna 45, saintly knowledge 62 hphags. pahi. ye. s'es 102	Caitta 36, 37. mental elements 55, 56. sems (las.) byuñ. (ba.) 91, 92
4 Ārya satyas 44, 4 saintly truths 61 hphags. pa. hi. bden. pa 101	
Aupapattiyamsika 4, 5, associated	

- Cyuti 4, death 15, hchi hpho. 69
 Dāna, (four-fold) 39, Charity 57.
 sbyin. pa. 95
 Dharmakāya (or dhātu) XXIX,
 XXX, XXXI, XXXVII, XL,
 36, Cosmical Body 55. chos.
 kyi. sku. 91
 Dhyāna 42, meditation 60, bsam.
 gtan. 98
 Doctrine s. Anātman—
 Drṣṭi s. Bhāva—
 Duhkha 39, sorrow 58. sdug.
 bsñal. 95
 Essence, Absolute XXIX.
 Gati (sphere of existence) five-
 fold and six-fold XX, 4, 12, 13
 G u r u XXVIII, XXXIV,
 XXXVIII, 25, 43, Teacher 48,
 60 bla. ma. 79, 99
 Hinayāna XIV, XVIII, XXXVI
 Īśvara 31, 32 (Supreme God)
 52, 53, dbañ phyug. 85, 87
 Jaḍa XL, 36, matter (uncon-
 scious) 55, bem. po. 91
 Janapadakalyāṇi 2, 3, 4. young
 woman of a city 11, 13. yul.
 gyi. bud. med. bzañ, mo. 67, 69
 Jñānakāya 33. Body of Absolute
 Wisdom 55. ye. s'es. sku. 91.
 Kalyāṇamitra XXXVII
 Karman 2, 3. action 9, 13. las.
 66, 68.—avināśa 31, 32. (in-
 fallibility— 52
 Karuṇā XXXV
 Kāya s. Dharma-and Jñāna-
 Khi. lde. sroñ. btsan. XIV
 Kṣānti (three-fold) 40, 41.
 patience 58-59. bzod. pa. 97-8
 Loka 34, world, 54. hjig. rten. 89
 Mahāyāna XIV, XVII, XVIII,
 XXXV, XXXVI, XXXVII
 Mayūra 39, peacock 58. rma.
 bya. 95
 Mādhyamika XXIX.
 Nāyaka 44, Leader 61. hdren.
 pa. 101
 Nirūdhilābha 32, firm attainment
 52. brten pa. thob. pa. 86
 Nirvāṇa XXXVIII, 37, 58. mya.
 ñan. las. hda. pa. 93
 Pandita 33, 37, wise 53 56,
 mkhas. ba. 87, mkhyen. pa. 93
 Paramārtha. 37, 44, 45, Absolute
 56, 61, 62. don. dam. pa. 93,
 101, 102—bhūmi 44, stage of-
 62.—pahi. sa. 101
 Parārtha. XXXV
 Pāramitā 42, Highest Virtue 60.
 pha. rol. tu. phyin. pa. 99
 Phalavedanā 31, 32, (enjoyment
 of fruits) 52. hbras. bu. myoñ.
 85, 86
 P r a j ñ ā. XXVIII, XXXV,
 XXXVI, XXXVIII.—pāra-
 mitājñāna 38, Climax of
 Wisdom 56. s'es. rab. kyi pha.
 rol. tu. phyin. pahi. ye. s'es. 93.
 —rasa 42, nectar—60. s'es. rab.
 ro. 99
 Pramāṇakṛt, 36. logician 55.
 tshad, ma. mkhan. 91.
 Prāsaṅgika XXXIX.
 Pratigha 40, anger 58, khoñ
 khro. 96
 Pratitya samudpāda 30. rten hbrel
 gyis. ni. skyes. pa. 84.
 Pravrajyā (renunciation) XL
 Pudgalavādin XVI, XVIII
 Rasāyana 39. tonic 58. bcud. len.
 95
 Rājagrha. 1, 9 rgyal, pohi. khab.
 65
 Rebirth theory 3-5, 12-15
 Rūpa 35. matter. 54, gzugs. 90
 Sabhāga. 4, belonging to 12, 13.
 skal. pa. hda. ba. 69
 Saṅkrāntivādin (or-vāda) XVI,
 XVII, XVIII

- Sāmagryā dars'anam. 6, 19, 27. tshogs. nas. mthoñ. 71. 76.
 Samjñā. 35, thought 55. hdu. s'es. 90
 Sammitiya XVI
 Samsāra XXXVIII
 Samskāra 35, volition 55. hdu. byed. 90
 Samvṛti 44 empirical world. 61. kun. rdzob. 100.—caryā 37, activity of—56.—spyod. 92.—satya. s. satya.
 Santāna XV
 Sarvajñā (or—jñāna) XXVIII, 25. Omniscient 48 thams. cad. mkhyen. (pa.) 75, 79
 Sarvāstivādin XVI, XVIII
 Satya. paramārtha—6, 27. Absolute Truth 18, 19. bden. pa. mchog 71, mchog. tu. bden, pa. 76. samvṛti—6, 26. Relative Truth 17. kun. rdzob. bden. 76.
 Satyasiddhi school XXVII
 S'ila. 39, Morality 58. tshul. khrims. 95
 Skandha (= kāya) 23
 S'rāvaka XXXVI
 S'ūnya XXX, XXXI, 37, non-substantial 56, stoñ. pa. 93
 S'ūnyatā XXIX, XXX XXXI, XL, 26, 31, 37, 44. non-substantiality 49, 52, 56, 61. stoñ. ñid. 80, 85, 93, 100
 Svārtha XXXVI
 Tantric.—school. XXXV, XXXVI, XXXVII.—features XXXV, XXXVII
 Tathāgata XL, 36, 55. bde. gs'egs. 91
 Tattva. 29, 45, 46. Absolute. 51, 62. de. ñid. 82, 102.—dars'in 29, seer of—51.—vid. 29, knower of—51.—mkhyen. pa. 82.
 Upacāra. XXXI.—bhūmi 6. 19, 27, 'indirect way' 49, 61. gdags. pahi. sa. 71, ñe. bar. brtags. pahi. sa. 76. hdzin. pa. spyod. pahi. sa. 80
 Upapatti 4, rebirth 15. skye. ba. 69
 U p ā y a XXVIII, XXXV, XXXVIII, 36, Divice 57. thabs 94
 Vajjiputtaka. XVI
 Vedanā 35, feeling 55, tshor ba. 90
 Vijñāna 35, consciousness 55. rnam. par. s'es. pa. 91. carama—XX, 4, last—13.—thama. 69. prathama—4, 5. first—13, 15.—dañ. po. 69, 70
 Virya 41-2. energy. 59. brtsom. hgyur 98
 Yogācāra XXIX
 Yogin 33, 53. rnal. hbyor. pa. 88

ĀS'VALĀYANAGRHYASŪTRA

WITH

DEVASVĀMIBHĀṢYA

TRANSLATED BY

A. N. KRISHNA AIYANGAR, M.A., L.T.

ADYAR LIBRARY

1938

ĀSVALĀYANAGRHYASŪTRA

NOTE

THE aim of the present version of *Āsvalāyanagrhyasūtra* is to interpret it on the lines of the commentaries of Devasvāmin and Gārgya Nārāyaṇa. A literal translation of the two commentaries has not been attempted, and this has been intentional. A modern reader is interested only in the main arguments advanced by the commentators, and not in the scholastic details with which their works abound. Care has been taken to preserve, as far as possible, the spirit and trend of the argument of both commentators while avoiding a bald literal translation.

CHAPTER I

1. The rites requiring the spreading of the three sacred fires have (already) been explained. We shall (now proceed to) describe the *grhya* rites.¹

¹ The *Sāṅkhyāyanagrhyasūtra* also of the *Rg Veda* begins thus "Now henceforth we shall declare the *pākayajñas*." *S.B.E.*, Vol. xxix, p. 13. Pāraskara starts with *Athāto grhyasthalipākānam karma*. Khādīra mentions the *grhya* rites in the first sūtra: *athāto grhyākarmāṇi*. cf. Oldenberg (*S.B.E.*, Vol. xxix) *Grhya-Sūtras*, Part 1, pp. 269, 374.

DEVASVĀMIN

The *vaitānika* rites have been described in the *Srauta-sūtra* of Ās'valāyana (from I, i, 2 to XII, xv, 6). The *Ācārya* alludes in *uktāni vaitānikāni* to what has already been declared (in the *Srauta-sūtra*) in order that he may proceed to the description of the *grhya* rites. The word *ukta* has a purpose here as it has in the *Āsvalāyanasrautasūtra* (I, vi, 1 and III, vii, 1). In the words *grhyāṇi vakṣyāmaḥ* the *Sūtrakāra* aims at preventing the *saṃjñā* (term) from being applied to the *grhya* rites. His object is accomplished by giving another name than *vaitānika*, i.e., *grhya*. Otherwise, there would be a risk of both the terms being applied in the same place. (It may be asked) what is the harm. (The answer is that) the term *vaitānika* being applicable to the *grhya* rites, the rules begun by the first *sūtra* in the *Srauta-sūtra* of Ās'valāyana would have to be accepted as applicable to the *grhya* rites also. Further, the performance of *grhya* rites would become dependent on *agnyādheya* as all *srauta* rites presuppose *agnyādheya*. If the injunction (*niyama*) is accepted, then, in the *grhya* rites also, the ten *Rks* beginning with *mamāgner varcaḥ* will have to be given a place. It is, therefore, necessary to differentiate the *grhya* from the *vaitānika* rites by abstaining from using the term *vaitānika* to the former.

If so, there is no need to make this distinction as (the term *vaitānika*) is inapplicable (to the *grhya* rites). How inapplicable? Because the (*Srauta* and *Grhya-sūtras*) are different *sāstras*. The author of the first twelve chapters (of *Āsvalāyanasrautasūtra*) is Śaunaka. The succeeding four chapters are by Ās'valāyana. Where, therefore, is the need to make an unnecessary distinction of terms, not relevant? How again, are the *Srauta* and *Grhya-sūtras* different *sāstras*? There is authority for distinguishing them. It is also supported by the mode of writing of the *Ācārya*. At the end of the twelfth chapter he repeats three sentences (to mark a termination). The salutation to the *Ācārya* is also seen at the end (which also marks a termination). Therefore, the *srauta* and *grhya* portions

are different *sāstras*. The salutation to the *Ācārya* (at the end of the *Srauta-sūtra*) is appropriate only when the difference between the two *sūtras* is made out. The two are therefore, surely, distinct works.

As the distinction is made, why should the *Sūtrakāra* avoid the application of the term *vaitānika* in a context where it is inapplicable? It is (merely) to show the continuity of the subject (*sāstra*) from the *srauta* to the *grhya* portion, the two constituting one. The result (of the recognition) of this unity is that (in the *grhya* rites), as in *srauta* rites, the rules of conduct, etc., should be applicable with equal validity. Why are they (argued as) not applicable? The former derive their authority from the *Śrutis* the latter from the *Smṛtis*, but being of equal importance with the former, their performance is equally obligatory. Hence the continuity. This (object) is attained by the very language of the first *sūtra*.¹

Another useful purpose is—that by accepting the unity of the two *sāstras* the object of attainment will be identical to both. What for? (Otherwise) how can the technical terms already mentioned (in the *Srauta-sūtra*) be applied here also? For, neither what is laid down in the *Srauta-sūtra*, beginning with *Ṛcam pādagrahaṇe* (I, i, 17) could be applied to the *grhya* part nor the *utpavanavidhi* mentioned in the *grhya* part (A.G.S., I, iii, 3) be applied to the *srauta* portion. If not, whatever is not mentioned here (but mentioned in the *srauta* portion) will have to be repeated. Then, the work would grow beyond its size (*i.e.*, too big). Hence the unity of the two parts is upheld for facility of interpretation.²

If this is the purpose for which unity is recognized, there is also a defect. What is the defect? That the rites are to be performed by persons seated facing west and north is to be inferred from the

¹ Devasvāmin advances another reason also : The *Sūtrakāra* himself aims at the unity of the two *sāstras* being established by saying in succession *uktāni vaitānikāṇi | Grhyāni Vakyāmaḥ*. This is what is meant by *Samanvārambha Samarthya*.

² The *sūtra* form of composition enjoins brevity of expression. It is therefore in accordance with the accepted rules to make the *sāstra* as brief as possible. The main merit advanced here is *Sāstra laghava* (brevity of expression in composition).

rule *anyatrāpyevambhūtaḥ*. Thus in *utpavana* it is specifically enjoined that the *mantra* should be uttered only once (in *gṛhya* rites). The same injunctions apply to *srauta* and *gṛhya* rites such as A.G.S., I, iii, 29; I, i, 10, etc. Hence, as the *sūtras* are expedient both ways and as the resulting advantage is greater, the unity is recognized.

The defects will be removed; e.g., in our food there are imperfections which (are injurious to health and) lead to diseases. However, food is not rejected on that count, and effort is directed (only) towards the elimination of the defects. The same principle applies here also. Therefore, the unity (of the two works) must necessarily be accepted. It is not correct to hold that rites are to be performed only by persons seated (as above enjoined). Why? Since there are other occasions as in *Āgnīdhriya*, and in some places the offerings are made standing, seated, facing east or west, etc. By *tiṣṭat* we are reminded that all other acts can be done only when seated. 'Standing one shall offer the samit to the fire' specifies that the act shall only be done standing. The remaining rites are to be performed only by one seated. Thus the defect is met. Other objections will be answered on future occasions, then and there, as they arise.

After the *vaitānika* rites, we shall (now) declare the *gṛhya* rites. Here *gṛhya* is used in the sense of the *gṛhya* fire. Why is the term *gṛhya* again applied here? (It is to indicate that) that the fire before which the marriage and other ceremonies are performed is his *gṛhya* fire. What is the authority (for this interpretation)? The term *gṛhya* is given in this *Gṛhya-sūtra* in I, ix, 1 and is also found elsewhere (*Srauta-sūtra*). The rites performed in the *gṛhya* fire are *gṛhyāṇi*. Hence such ceremonies as occur before marriage can not be performed in the *gṛhya* fire of the individual. What are they? e.g., *jātakarma* or the ceremony of naming the child immediately after birth, and *caula*, the ceremony of tonsure (i.e., cutting off all the hair except one lock from the head of a child of three years)—as there could be no personal *gṛhya* fire for a child. Why? Because they do not come under the samjñā *gṛhya*. Some believe that there is no fixed rule for these ceremonies. According to this

view, the term *pākayañña* will not apply to such ceremonies. Not being *pākayañña*, the *tantras* (i.e., the framework of ceremonies in regular order, which is an essential characteristic of the rites) specially intended for *pākayaññas* *can not be part* of the ceremony. But (the performance of *jātakarma*, etc.), with secular (informal or un-sacramental) fire is not aimed at by the *Sūtrakāra*.

It is, therefore, not valid. What is intended here is not the *method* but the order of performance of the ceremonies. *Jātakarma* etc., must be mentioned first. Where marriage is laid down as a prior condition, it is merely to stress the rule that *vaitānika* rites should be performed only with sacred fire obtained after marriage. According to those who subscribe to this view the maintenance of the fire can happen even before marriage. This is incorrect as, then, the term *gr̥hya* could not be applied (to the rites). For the most part terms (*saṃjñas*) are given by general use and in usual practice also the performance of *jātakarma* and other ceremonies *only* before the sacred fire is seen in other *sāstras* (i.e., other *Gr̥hyasūtras*). Thus the *Sūtrakāra* maintains his view. It will be elaborated later in the work. Having thus declared his intention to describe the *gr̥hya* rites, the *Sūtrakāra* describes them in detail. This is how the matter should be understood.

That Gārgya Nārāyaṇa follows closely the interpretation given by Devasvāmin is evident from the latter half of the benedictory verse wherein he acknowledges his debt to Devasvāmin by the phrase *devasvāmiprasādēna*.

GĀRGYA NĀRĀYAṆA

The *vaitānika* rites have been described. Thereafter we shall describe the *gr̥hya* (domestic) rites. *Vitāna* (literally) means the spreading out of the sacred fire (i. e., the division of the sacred fire into *Gārhapatyā*, *Āhavanīyā* and *Dakṣiṇā* fires). The offerings made in them are *vaitānikāni*. That is to say, the performance of

the *vaitānika* rites require the maintenance of the sacred fire in its three-fold form.

The fire maintained for (the benefit of) the house is the *grhya* fire and the rites performed in this *grhya* fire are indirectly called *grhyāni*.

The term *grhya* is used to denote both a wife and a kitchen. Similarly in स गृहो गृहमागतः the first *grha* is used to indicate *a wife* and the second *a kitchen*. To those whose sacred fire originates from their marriage and whose *grhya* rites have to be performed in that fire, *grha* indicates *a wife*. To others whose domestic fire begins from the time of partition, it signifies the *kitchen*. Gautama's classification of the two-fold origin of the domestic fire conveys the same idea (*Gautama*, V, 6-7).

The repetition of what has already been described (in the *Srauta-sūtra*) is intended to indicate the relationship of the two (portions *srauta* and *grhya*).

The utility in showing the relationship lies in the applicability of technical terms used in the *srauta* part to the *grhya* part as well. It is just possible to say that since the *srauta* and *grhya* portions are different *sāstras* the technical terms of the former may not be applied to the latter. The salutation to S'aunaka marks the termination of the *Srauta-sūtra*. The salutation is relevant only when it comes at the end of one work.

This *sūtra* is declaratory in character (for the *Sūtrakāra* states specifically that he is about to deal with *grhya* rites).

2. *Pākayajñas* are of three kinds.¹

DEVASVĀMIN

The *pākayajñas* fall into three categories. This is the proper division (of the *pākayajñas*) in *grhya* rites. To those who interpret the term *pākayajña* literally (*i. e.*, offering with cooked food) there

¹ Oldenberg puts this and the succeeding *sūtra* under a single number : See S.B.E., XXIX, p. 159.

BHAVASANKRĀNTI SŪTRA

AND

NĀGĀRJUNA'S

BHAVASANKRĀNTI S'ĀSTRA

WITH THE COMMENTARY

OF

MAITREYANĀTHA

*Restored from the Tibetan and Chinese Versions and edited
with the Tibetan Versions and Introduction, etc.*

BY

PAṆḌIT N. AIYASWAMI SASTRI

Professor of Buddhist Studies, Visvabharati, Santiniketan

ADYAR LIBRARY

1938

Dedicated

To

Maharṣi Gurudeva

RABINDRANATH TAGORE

Who is the first to introduce

Chinese and Tibetan Studies

In India.

Your

Sanskrit rendering looks clear, easy, fluent. Having got such a full mastery of Sanskrit and Tibetan

I wish you may go on with that sort of work which brings home to the Indian reader Indian texts to which he can not have access. The revival of Buddhist studies is one of the prominent features of modern India; it means the recovering of a big part of the past too long forgotten, and this is the way open to an Eastern "Renaissance".

Cylovaia Lévy

CONTENTS

	PAGE
Dedication	iii
Dr. Levi's letter	v
Director's Prefatory Note	ix
Author's Preface	xi
Introduction, I. Bhavaśaṅkrānti Sūtra	xiii
„ II. Bhavaśaṅkrānti Śāstra	xxii
„ III. Bhavaśaṅkrānti Tikā	xxxi
Corrections	xlili
Samskr̥ta Text of the Sūtra	1
English Translations of Three Chinese and One Tibetan Versions in parallel Columns	7
Samskr̥ta Texts of the Śāstra	20
„ „ of the Tikā	28
English Translation of the Bhavaśaṅkrānti	47
English Summary of the Tikā	50
Tibetan Version of the Bhavaśaṅkrānti Sūtra	63
„ „ „ Parikathā	73
„ „ (Madhyamaka) Bhavaśaṅkrānti	77
„ „ Tikā	81
Indexes	105

PREFATORY NOTE

THE present edition of the restored text of the *Bhavasāṅkrānti-sūtra* and Nāgārjuna's *Bhavasāṅkrānti Sāstra* with the commentray of Maitreyaṇātha is based on the Tibetan versions found in the *Kanjur* and *Tanjur* which are preserved in the Adyar Library. As the author himself has pointed out, the Samskr̥t originals of these works having been lost, the only method to recover them seemed to be to apply ourselves assiduously to these Tibetan and Chinese versions. The same fate has also been shared by certain other important works in Samskr̥t, as, for example, the *Pramāṇa-samuccaya* of Dinnāga.

The importance of the study of Tibetan and Chinese Literatures for students of Ancient Indian Literature is now being increasingly recognized in India. There is provision at the University of Calcutta and the Vishvabharati for the promotion of such studies. It is earnestly hoped that similar provision will be made at the other Indian Universities and Research Centres at no distant date.

For undertaking the publication of this work, the Adyar Library had the good fortune of enlisting the devoted services of the eminent scholar Paṇḍit N.

Aiyaswami Sastri who had the benefit of being trained under the veteran scholar Mahāmahopādhyāya Professor Vidhushekhara Bhattācharya (now of the Calcutta University). The restored text has already won the appreciation of savants like Sylvain Levi whose letter is printed on page v. I beg to tender my grateful thanks to Paṇḍit Aiyaswami Sastri who has placed his most valuable and scholarly services, so freely and generously, at the disposal of the Adyar Library.

ADYAR LIBRARY
15th November 1938.

G. SRINIVASA MURTI,
Honorary Director.

PREFACE

THE restoration and edition of the Bhavaśāṅkrānti-sūtra and Nāgārjuna's Bhavaśāṅkrānti Śāstra with the commentary of Maitreya-nātha are based upon the two Tibetan collections called respectively Kanjur and Tanjur preserved in the Adyar Library. The Sūtra is found in the Kanjur, Mdo, Vol. XVII, No. 7 and the Śāstra with the Ṭkā in the Tanjur Mdo, Vols. XVII, Nos. 18, 19, XXXIII, No. 95 and XCIV, No. 7. For the Chinese versions of the Sūtra and Śāstra I have made use of the Tripiṭaka in Chinese (Taisho ed.) of the Adyar Library, Vols. 14, Nos. 575, 576 and 577 and 30, No. 1574. There is no Chinese version of the ṭkā. The Sanskrit originals of these works have been lost, and I have been able to restore them into Sanskrit from the respective Tibetan and Chinese translations and to present to the public in these pages. All the points regarding the authenticity and nature, etc. of the Sūtra and the authorship and date, etc. of the Śāstra are dealt with in detail in the Introduction.

Now I must express my gratitude to Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., Vaidyaratna, the enlightened Director of the Adyar Library and to Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.), the learned Editor of the Bulletin and Curator for Eastern Section of the Library, for bringing out the book in the *Serial Publications* of the Bulletin.

1. December, 1938

N. AIYASWAMI SASTRI

INTRODUCTION

I

THE BHAVASAṆKRĀNTI SŪTRA

THIS Sūtra as its title in the Tibetan version implies, belongs to the Sūtra Literature of the Mahāyāna Buddhism. The authenticity of the Sūtra and its title can be asserted from the references made by *Mahāvvyutpatti* which mentions it as one of the Sūtras of antiquity in the Mahāyāna Buddhist Literature, and also by several Ācāryas like Maitreya-Asaṅga and Candrakīrti both of whom quote the Sūtra by its title in their works *Bodhisattvabhūmi* and *Madhyamakāvatāra* respectively.

The Sūtra has three translations in Chinese (See Nanjio's Catalogue, Nos. 284, 285, 526) and one in Tibetan (See Csoma-feer's *Analysis of Kanjur*, Vol. XXII. No. 7). The first Chinese translation was made by Bodhiruci of the Northern Wei Dynasty A.D. 386-534; the second by Buddhasānta A.D. 539 of the Eastern Wei Dynasty A.D. 534-550; and the third by I-tsing A.D. 701 of the T'ang Dynasty. The Tibetan translation was done by the Indian Pandits Jinamitra

and Dānaśīla and revised by Lotsava vande Ye. s'es sde (vandya jñānasena). Of these, the last two flourished under the reign of the Tibetan King Khi-lde-sroṅ-btsan 818-838 A.D.¹ The description of these 3 Chinese translations is given by Nanjio in his Catalogue to this effect that the first two translations are similar ones but different from the last one and there is nothing in the Tibetan corresponding to them and that only the last translation is similar to the Tibetan one. But a careful perusal of these translations—comparing each other—will reveal that they are only versions of this Sūtra in different recensions. Their subject-matter is one and the same, *viz.*, the Buddhist theory of Rebirth in the form of dialogue between the Buddha and Bimbisāra, the king of Magadha.

Now some remarks about the title and some other allied details of the Sūtra may not, I think, be out of place here.

All forms of Buddhism, Hinayana and Mahayana maintained the doctrine of *anātman*, that is to say, they denied the existence of an immutable uncomposite self in living beings but replaced it by the Five Groups of Elements (*skandhas*) *viz.*, 1. Physical element (*rūpa*), 2. Feeling (*Vedanā*) 3. Ideation (*saṃjñā*), 4. Volition (*samskāra*) and 5. Pure Consciousness (*viññāna*). These groups are impermanent and momentary (*Kṣaṇika*), appearing and disappearing every moment. There is not a permanent Principle around which they enter into

¹ See *S'ikṣāsamuccaya*, Introduction, p. 5 and references given thereon.

unity and function. They, however, become coordinated by the law of interconnection and bring about an apparent unity producing one stream of events (*santāna*). This stream, Buddhists say, is spoken of as self or *ātman* in the common parlance of men of unphilosophic mind.

Now the question naturally arises as to future life. Since a permanent self is not admitted by the Buddhists, what is it that is going to survive in the future life? The answer is that the rebirth in their opinion is only a continued appearance of other five groups in the new sphere of existence without having any permanent stuff or principle transmigrating from one existence to another. The stream of five groups of elements pertaining to the present life continues in series like a flow of river till the resultant fruit (*vipāka*) of the past action is completely exhausted or some other external cause² of death comes in. Then at the moment of death the action comes into play. Consequent upon it, the new groups of elements belonging to another life appear no sooner than the old ones vanish. Rebirth, therefore, is anything but transmigration³ in the true sense of the term. This has been well explained by Buddhaghosa in his *Visuddhimagga*.⁴ There he emphatically denies the transmigration (*saṅkrānti*) of anything from the past existence to the present one (*tassa ea nāpi atīta bhavato idha saṅkanti atthi*, Vis. Mag. Chap. XVII).

² *Compendium of Philosophy*. p. 72.

³ Warran : *Buddhism in Translation*, § 47.

⁴ P.T.S. ed. p. 554.

There have been some sects of Buddhists called collectively Pudgalavādins who maintain the rebirth through transmigration (*saṅkrānti*). These sects, according to Buddhaghosa,⁵ are Vajjiputtakas and Sammitīyas. They give the name pudgala to "something conditioned by the elements (so far as they are organized) at a given moment in a personal life."⁶ This pudgala is regarded as surviving since it transmigrates by abandoning one set of elements and taking up a new one. It seems, therefore, that the Pudgalavādins are advocates of *Saṅkrāntivāda*. The Sarvāstivādins are also said to be advocates of *Saṅkrāntivāda* by Kamalaśīla ; because they maintain that elements of existence bear two phases, *viz.*, the real essence and momentary appearance ; and their real essence exists always in past, present and future.⁷ Although only the five groups of elements pass in series from one existence to another existence without having any permanent stuff such as pudgala etc., transmigrating, yet the real essence is retained throughout ; it is the same in all times. So Kamalaśīla calls the advocates of this theory Saṅkrāntivādins.

Now let us see what our Sūtra tells us with regard to Saṅkrāntivāda in dealing with the theory of rebirth. All the translations of the Sūtra except that of Bodhiruci, are very clear and quite in agreement as to

⁵ See *Points of Controversy*, § 1, pp. 26—32.

⁶ Dr. Th. Stcherbatsky : *The Soul Theory of the Buddhists*, p. 830.

⁷ See *Tattvasaṅgraha* (GOS), p. 13 and *Conception of Buddhism*, p. 42.

the statement that "none of the elements (*dharma*) transmigrates from this world to another world (*na kascid dharmah aśmallokaṭ paralokam saṅkrāmati*) and yet death and rebirth come into play". But Bodhiruci's version, the earliest of all, on the other hand, reads that there really *is* one *dharma* going from this world to the future world, and therefore appears to follow the tenets of Saṅkrāntivādins so far as this statement is concerned. Taking this fact into consideration, the title "*bhavaśaṅkrānti*" certainly fits in to this version. In the other cases we must admit that the title was given to them implying that they explain the rebirth even without accepting an element (*dharma*) for transmigration. The term, therefore, seems to connote the idea that in the former case the transference of life-flux into one of the new spheres of existence takes place through an everlasting element and that the same happens without any permanent element in the latter case. But all the translations, Chinese as well as Tibetan, are silent as to whether this transition takes place directly after the moment of death or by continuity through some intermediate stages⁸ for a short period (*antarābhavasantati*)—a theory which was postulated by some schools of Mahāyāna Buddhism.⁹

May we surmise from the above statement of Bodhiruci's version, that Sūtra was originally associated

⁸ There are such three stages, *viz.*, (1) Chikkai Bardo, (2) Choñid Bardo and (3) Sidpa Bardo. See W. Y. Evans Wentz: *The Tibetan Book of Dead*, a very interesting book on the subject.

⁹ See *e.g.*, *Bodhicaryāvatārapañjikā*, pp. 333, 2, 474, 7.

either with Pudgalavādins, or with Sarvāstivādins who according to Kamalaśīla are Saṅkrāntivādins? In favour of this surmise evidence is not totally lacking in the Sūtra itself. The Buddha is reported to have explained to Bimbisāra thus: Though actions, etc., are devoid of their own nature, we, however, witness their *avipraṇāsa*, unfailing character in giving fruits, in the world. This may impliedly though not expressly indicate that the actions produce fruits through the agency called *avipraṇāsa*.¹⁰ Exactly the same opinion was shared by the Hinayanists, especially by the Sarvāstivādins according to Nāgārjuna (his *Sāstra* XVII, 15). The Mahāyānist interpretation of this and the like utterances of the Buddha is quite different and is as follows:—The actions in their original nature are never originated and therefore never destroyed (*na praṇasyati*, *Ibid.* XVII, 20). Candrakīrti pleads that this is the intention of the Buddha in saying that the actions never fail in producing the fruits (his *prasannapāda*, p. 324). It is, therefore, probable that the Sūtra originally belonged to the Sarvāstivādin school and then later it was adapted to other schools of buddhism. It may, of course, be a high step to draw such a conclusion in the absence of any further evidence internal or external. At any rate, the Buddha or to put more precisely, the

¹⁰ All the Chinese versions translate the word 'karman' of the Tibetan into *karmaphala*, but the reading of Bodhiruci's version here is nearer to the corresponding Tibetan one (: कर्मणा-[कर्मफल] मविप्रणासश्चप्रज्ञायते) than that of other versions.

author of the Sūtra would not have made the two diametrically opposite statements above referred to. So it is quite reasonable to conclude that one statement was original and the other was a later innovation.

A word as concerns the differences of the three Chinese and one Tibetan translations. We may notice two recensions in the main with all minor differences, which might have served as the basis of the existing translations. But as they are at present, no two versions agree with one another in all respects. That is to say no single version seems to be based on one recension exclusively. The table below will, I think, show this point.

BODHIRUCI	BUDDHASĀNTA	I-TSING	TIBETAN
1-2	1-2	—	—
—	—	1-2	1-2
3-6	—	—	—
—	3-6	3-6	3-6
7	—	7	7
—	7	—	—
—	8b.	—	—
8a, b.	8c, d.	8a, b.	8a, b.
8c, d.	9a, b.	8c, d.	8c, d.
9a, b.	9c, d.	9a, b.	9a, b.
9c, d.	—	9c, d.	9c, d.
10	13b, c, d.	10	10
—	10	—	—
11	—	11	11
—	11a, b.	—	—
12	—	12	12
13	11c, d.	13	13
14	12	14	14
—	13a.	—	—
10	13b, c, d.	10	10
15	—	—	15
—	15	15	—

From this table one should not, however, assume that in the corresponding passages (of the Sūtra in different versions) there is a complete agreement in every respect and some other minor differences are inadmissible. On the contrary, some variations verbal or otherwise are noticeable. A few important differences among them may be cited here as specimen. In Sect. I of the Tibetan, number of Bhikṣus is 250 ; whereas I-tsing has usual number 1250 ; so also other two Chinese versions. In Sect. 3, Bodhiruci, Buddhasānta and I-tsing read as the object of dream men and courtezans, gem-like woman (*strīratna*) and human female respectively in the place of *Janapadakalyāṇī* of the Tibetan. In Sect. 7 Bodhiruci and I-tsing have a five-fold classification of places for rebirth (*pañcagati*) while Buddhasānta and the Tibetan follow a six-fold one (*ṣaḍ-gati*). Again Bodhiruci has invariably *hsing shih* for *caramaviññāna* of the Tibetan and for *i shih* (*mano-viññāna*) and *chien shih* (*pūrvaviññāna*) of I-tsing. The word "*hsing*" of Bodhiruci literally means "to move, to go, to do," etc., and is equivalent of the Sanskrit *samskāra*, *carāṇa*, *caryā*, etc. So it is quite probable that the original before Bodhiruci, had contained, by mistake, the reading *carāṇaviññāna* for *caramavi*. of the Tibetan. I have, however, rendered "*hsing shih*" moving consciousness, *i.e.*, "consciousness at work". Such other differences are noticeable in the verse portion of the Sūtra also. Readers will not, I believe, fail to note that in some places I-tsing has a few additions which no other versions have.

The original Sanskrit text of the Sūtra, which is lost, has been restored from the Tibetan translation. In restoring the original text, I have been able to identify directly or indirectly the major portion of the prose and verse sections of the Sūtra with originals. We may therefore claim with some degree of certainty that the original Sūtra has been, in the main, recovered from oblivion.

English translations of the three Chinese versions are made by me from the *Tripitaka in Chinese* (Taisho Ed.) Vol. 14, Nos. 575, 576, 577, revised by Dr. Sylvain Levi of Paris and published here side by side in parallel columns along with a translation into English of the Tibetan version, so that the various readings in corresponding passages of the translations may easily catch scholars' attention simultaneously.

The text of the Tibetan version was copied by me from the Kanjur (Narthang edition) of the Adyar Library and once published with the restored Sanskrit text and an English translation in the *Journal of Oriental Research*, Madras (Vol. V, p. 246). Subsequently I have been able to get my copy collated with the original in the *Kanjur* (Peking edition) of the Bibliothèque Nationale in Paris by the courtesy of Dr. S. Levi. Though the Peking edition does not make any departure in vital points from the Narthang one, still it helps us to correct the latter in some places. Now, I am able to present to the public the more correct text of the Tibetan version embodying all the better readings in the body of the text and giving others in the footnotes.

II

BHAVASAÑKRĀNTI SĀSTRA.

By this title, I propose to designate collectively all the three distinct recensions of Nāgārjuna's present treatise re-translated into Sanskrit from the Tibetan and Chinese translations, in contradistinction with the Sūtra just spoken of. The Tibetan translations three in number are found in *Tanjur*, Mdo gi, XXXIII No. 95, and ñe, XCIV No. 7 representing one recension, and tsa, XVII No. 18 representing another one, while one Chinese version is found in the *Tripitaka in Chinese* Vol. 30, No. 1574 representing still another distinct recension in prose. Thus these three recensions are called Bhavasāṅkrāntiparikathā, (Madhyama)¹¹ Bhavasāṅkrānti and Bhavabhedasāstra in their respective translations. They all in colophons attribute the authorship to Bodhisattva (in Chinese), Ārya or Ācārya (in Tibetan) Nāgārjuna.

Now we find from the history of later Buddhism that there have been two Nāgārjunas; one being the celebrated author of the *Madhyamakasāstra* who lived about 200 A.D., and another, the author of several Tantric texts who is believed to have flourished about the first half of the 7th Century A.D. Which of these

¹¹ This word is not found in the title of the treatise proper, but found in the colophon only. So it seems that the adjective 'Madhyama' is prefixed by the Tibetan translator apparently to distinguish it from the Sūtra of that name.

Nāgārjunas is really the author of this work we cannot say with any certainty at present. Nor can we assert whether this writer is another third Nāgārjuna. But since the Chinese translation was made by Sh'hu (Dānā-pāla) 980—1000 A.D., of the later Suñ dynasty (Nanjio's Catalogue No. 1305) we may take it (text) to have been long in existence before the 10th century A.D.

The treatise is a very short one consisting of 16 verses in the Bhav-parikathā recension, 19 verses in the Madhyama Bhav. and about 27 sentences in the Chinese. There is a *ṭikā*, commentary, on it by Maitreyaṇātha (Mdo. tsa, XVII, 19) to which I shall refer hereafter. The treatise in the Madh. Bhav. recension is divided into 5 Chapters. This division is also approved by its *ṭikā*. But no such division is found in the other recensions. The subject-matter of each chapter is as follows: 1. The unreality of all the separate elements of existence. 2. The unreality of the 5 groups of elements. 3. The Highest Wisdom. 4. Devices (*upāya*). 5. Two kinds of Truth. All these subjects are dealt with in the other 2 recensions also, but without chapter-division. A first glance of these 3 recensions will show how they differ from each other verbally though treating of the same subject. The Chinese version as mentioned before, is in prose form, while the Tibetan ones are in metrical form of anuṣṭup type except one verse in the Bhav. parikathā recension which is *upajāti* metre. The following table will show where they agree and where they disagree from each other.

BHAV.	PARI-KATHĀ	BHAVA-BHEDA	BHAV.	PARI-KATHĀ	BHAVA-BHEDA
1	1	1	—	7	—
2	—	2	10	8	—
—	2ab	—	—	—	16
—	2c, d	3	11	9	17
3	3	4	12, 13a	—	—
4a, b	—	5	—	10	—
4c, d	—	—	—	—	18
—	4a, b	—	13b, c	11a, b	19
—	—	6, 7	—	11c, d	—
5a, b	—	—	13d-15c	—	—
5c, d	4c, d	8	15d, 16a	12a, b	22
—	4e, f	9	—	12c, d	20
6a-c	—	—	—	—	21, 23
6d	5a	10	—	12e, f	—
—	5b-d	—	16b, c	—	24
7a, b	—	11	16d-17c	13	25
—	—	12	17d-18c	14	26
7c, d, 8	—	—	18d-19b	15a, c	27
—	6a-c	—	19c	—	—
—	—	13	19d	15 d	—
—	6d	14	—	16	—
9	—	15			

We see in this table the disagreement among them more conspicuous than the agreement. Comparing all these recensions and their differences, one is led to conclude that these 3 recensions might have been gradually developed from a single original text in three different areas of Ancient India and that the existing 3 Tibetan and one Chinese translations should have been made from that distance 3 recensions. Among them, the Bhav. Parikathā, we may point out here, is not so much corrupted as the other 2 recensions are. To illustrate this point. The verse portion of the Bhav. Sūtra as it stands in the Tibetan version, contains 7 verses. Out of these, five and a half verses are

reproduced in the Bhav. Parikathā at the end without alterations except in one or two places ; while in the Madh. Bhav. we find them with additions and omissions and sometimes even in the mutilated form. The Bhavabhedasāstra, on the other hand, contains nearly all the corresponding matters in prose but not as many additional matters as the latter has. It is to be noted here that the last verse of the Bhav. Parikathā has no parallel either in the Sūtra or in the other 2 recensions.

Now let us see how this treatise came to be called Bhavaśaṅkrānti, what this title signifies here and how far it may be justified. At the end of the Chinese translation we find this statement: Thus have I expounded in brief in conformity with the Sūtra. This Sūtra appears to be the Bhava. Sūtra. If so, we have to regard it as an epitome of that Sūtra. This fact may be corroborated by the title Bhav. Parikathā given to one of the recensions in the Tibetan, which (title) seems to stand for Bhav. Sūtraparikathā, *i.e.*, an exegetical treatise about the discourse on the transference of the life-flux into new existence. According to the statement just mentioned above, the treatise was believed to be a summary of the Sūtra, and on that account, I think, it assumed the title Bhavaśaṅkrānti. But the import of the title here seems quite different from that of the Sūtra. For, the Chinese version bears the title Bhavabhedasāstra which corresponds to that of other recension, Bhavaśaṅkrānti ; and therefore they appear synonymous mutually denoting " Crossing away from the worldly existence "

and not "the transference, etc." as in the case of the Sūtra. Another interpretation is made possible from considering the *ṭikā* of Maitreyaṇātha. This is stated at the end of the *ṭikā* :—Thus end the Devices (*upāya*) for transition of life-flux into the 6 realms of existence and Buddhahood. This statement, if a genuine one, amounts to indicate that this treatise with its *ṭikā* was regarded as one of the manuals which may advocate that the ways and means prescribed therein, if they are duly performed, will lead us into the 6 realms of existence or Buddhahood without entering into the unhappy life of intermediate stages after death. The title Bhavasāṅkrānti therefore, in this connection, seems to signify that the transference (*Sāṅkrānti*) of life-complex (*bhava*) [into a new sphere of existence or Buddhahood direct from the moment of death.] But we have no other evidence in the *ṭikā* apart from the statement above referred to, to prove that the treatise with the *ṭikā* was associated with any part of the Manuals of the Bardothoḍal type.¹²

Now with regard to the justification of the title. It is stated above that the subject-matter of the Sūtra is a theory of rebirth, *i.e.*, an exposition of how rebirth takes place through the actions which are but momentary. This has been fully explained by the Buddha by quoting a dream illustration: Just as we see a beautiful woman in our dreams and recall to our mind the same dreams in waking state, so the past actions that have been performed long ago

¹² Such as the Tibetan *Book of Dead*, etc.

appear before the mind's eye of a dying man and due to those past actions rebirth takes place. At the end of the Sūtra there are 7 verses which speak of the real nature of the existing world and explain what the Relative Truth is and what the Absolute Truth is. It is generally believed that these 2 forms of Truth were first introduced into Buddhism by one of its earlier schools, Sastyasidhi,¹³ and then emphasised by Nāgārjuna for understanding the deep real import of the Buddha's teaching.¹⁴ Here we find the Buddha himself introducing and illustrating them in brief. The treatise as said before, reproduces most of these verses at the end. It is solely on this ground that it should have assumed the title of the Sūtra, since no other characteristic features of the latter could be traced in it. We are, therefore, really at a loss to explain in any other way the connection between them. The ṭīkā also gives no clear indication here. Nevertheless while reading it in the Chapter I one may form an impression that the commentator who, discussing the unreality of things, quotes several scriptures in order to elucidate the infallible character of actions, though momentary, in bringing about the fruits even in the absence of any permanent principle, has in view all the while the Sūtra which in prose-section maintains the same idea impliedly. But nowhere he quotes a single line from that Sūtra with one exception in the last Chapter and that too without naming it.

¹³ See Yamakamisogan : *System of Buddhist Thought*, p. 173.

¹⁴ See *Madhyamaka Sāstra*, XXIV, 9.

The *raison d'être* of the treatise is to instruct us how one may attain the Omniscience of Buddha with regard to all things in all aspects. Though the text has only *Sarvajña* or *sarvajñāna*, we must assume that it stands for *Sarvākārjña*; for it is the chief aim of training in the Mahāyānic path. Our authority for this assumption is *Asanga-Vasubandhu's Sūtrālaṅkāra*. XI, 2, where these two terms are used as synonyms. To fructify that result two factors are said to be necessary *viz.*, Analytic Wisdom (*prajñā*) and Devices (*upāya*). The former represents the realisation of the unreality of all the separate elements and thereby of the 5 groups of elements, while the latter consists in 6 forms of Transcendental Virtues, Charity, etc. And again the former is more important than the latter. A Bodhisattva deficient in Analytic Wisdom would never accomplish the object of his career notwithstanding the colossal merits that he derived from the acts of Charity, etc. The author therefore speaks of that Wisdom first in 3 Chapters *i.e.*, the unreality of the separate elements of existence (1), that of 5 groups of elements (2), and the Transcendental Wisdom proper (3). Then in the next Chapter the Devices, 6 forms of Transcendental Virtues are treated of in brief which are explained at length in the *ṭikā*. The Double Truth forms the subject-matter of the last Chapter. It is to be noted here that the recension of Madhy. Bhav. with its *ṭikā* emphasises above all the necessity of Guru's Instruction for achieving the Omniscience of Buddha. This seems an attempt on the part of the

editor of this recension—because no other recension has this—to link up this Chap. with the previous ones which would stand otherwise unconnected.

Although the two schools of later Buddhism, *viz.*, Mādhyamika and Yogāchāra, widely differ from one another in the metaphysical and other matters, nevertheless they agree with regard to the final goal of Bodhisattva's spiritual career, that is the realisation of Dharmakāya, Buddha's Cosmical Body. The ways and means to fulfil this goal are different and peculiar to each school. Yōgāchāras hold that the external world as appears to us is a mere murmur of the mind, the construction of imagination, and unreal; but its real nature is the Absolute Essence which is not to be differentiated into subject and object and expressed in words, but to be realised. When the Bodhisattva fully realises that the object of the external world is nothing but mind and then that even the latter itself as subject is unreal because of the unreality of the object, and then he becomes free from all obscurations which stand in the way of perceiving the Absolute Essence directly; he obtains the direct intuition of the latter and after penetrating into it completely he becomes one with it. Thus he is said to have realised the ultimate goal, the Cosmical Body of Buddha (see Śaṅkara's commentary on *Alaṅkāra* VI, 1-11).

Mādhyamikas, on the other hand, maintain that every element of existence is unreal, similar to a vision in a dream. The reality remains in *Śūnyatā*. This *Śūnyatā*, says Nāgārjuna in the *Mūlālaṅkāra* (see *Alaṅkāra* VI, 1-11).

dependent origination. That which originates through causes and conditions is devoid of self-existence (*niḥ-svabhāva*), and hence Sūnya. So all the elements without exception happen to be dependent on some causes and conditions just as short and long are related mutually. When a Bodhisattva repeatedly ponders over this Non-substantiality of all the separate elements of existence and thereby all the obscurations are entirely removed and then the idea of Non-substantiality also is shunned;¹⁵ the Enlightenment known as the Cosmical Body of Buddha is made manifest. Now he is considered to have reached the goal.

Truly speaking, therefore, the realisation of the Non-substantiality (*Sūnyatā*) is not final goal, but serves as means to realise the latter, that is the Cosmical Body of Buddha. "The Doctrine of Sūnyatā," says Nāgārjuna (in his Sāstra XIII, 8), "is introduced by the Buddha as an antidote against all the ill-formed views of Ens or Non-ens. One should not therefore, cling to that idea. Those who do the same, are said to be incorrigible." In view of this statement the term *Sūnyatā* as applied to the Absolute is only a misnomer. This very same point is well expressed in the following line of the treatise: अभूतं नाम शून्यता; संवृतौ नाम निमित्तमात्रम्. (ṭikā). Again that the Non-substantiality (*Sūnyatā*) is not in itself the Absolute Truth is also endorsed by the Sūtra as well as the treatise :

सामग्र्या दर्शनं यत्र प्रकाशयति नायकः ।

प्राहोपचारभूमिं तां परमार्थस्य बुद्धिमान् ॥

¹⁵ See *Bodhicaryāvatāra*, IX, 33c, d.

This, I think, amounts to say that all effects like perception become originated through causes and conditions and hence S'ūnya and that their S'ūnyatā is said to be the Absolute Truth only by way of *upacāra*, metaphor; in other words it is so only in so far as it helps us to realise the Absolute Truth as said before. According to this S'ūtra and the treatise therefore, we have to understand that wherever in the Mahāyāna Sūtras and Sāstras the term S'ūnyatā is used in relation to the Absolute Truth, it is done so only metaphorically (*aupacārika*). Because the moment all the discursive thoughts including that of S'ūnyatā are completely arrested (*sarvaprapañca-upaśama = S'ūnyatā*) the Absolute Truth, *i.e.*, Dharmadhātu or Dharmakāya is realised in its full form; the latter is spoken of S'ūnyatā by way of *upacāra*. This Absolute can be communicated only in this manner and no other way; since its real nature is to be realised introspectively (*pratyātmavedya*) and never comes within the cognisance of the two categories, existence or non-existence (*advaya*).

III

BHAVASAṆKRĀNTIṬĪKĀ

This, as I said before, is a commentary on the present treatise (Madhyama recension) of Nāgārjuna. It is attributed to Pandita Maitreyaṇātha in its colophon. Let us see who this Maitreyaṇātha is.

One who goes through P. Cordier's *Catalogue de fonds Tibetan* carefully, will recognise that there must have been more than one Maitreya-nātha in the Buddhist Literature. The first Maitreya-nātha whose personality is successfully established by Dr. H. Ui¹⁶ as a historical fact, is a Guru of Ārya-saṅga. The second is known to have been a contemporary of Sarahapāda (about 650 A.D.); for we have in Tanjur Rgyud hgral¹⁷ a work entitled "A Dialogue between Saraha and Maitripāda", सरहमैत्रीपादप्रश्नोत्तर, where Maitripāda, a prince (*rājaputra*, *rgyal. sras*) puts questions regarding Mahāmudrā and other allied topics, and Sarahapāda, a noble Brāhmin (*bram. ze. chen, po.*) answers them. And there appears a third Maitripāda to whom we may attribute some Tantric works about 15 in number found in the Rgyud hgral of Tanjur.¹⁸ And again there is another Pandita called Ācārya Maitri who, we are told, has been a co-contributor of a Maitripāda—probably the third one—to some works.¹⁹ All these scholars have epithets Pandita, Guru, Bhaṭṭāraka, Jina, Svāmin, Prabhu and so on, indiscriminately. Tibetans do not seem to have made much distinction in applying to one and the same person the different names Maitri, Maitreya-nātha, Maitreyapāda, Maitrinātha, and

¹⁶ See his article "Maitreya as an Historical personage" in the *Indian Studies* in honor of Charles Rockwell Lanman, p. 95.

¹⁷ Vol. LXXXV, 18, 30—31 (Narthang 29b, 2—30b, 4.)

¹⁸ Vols. XIII, 34, XIV, 12, 13, XXI, 26, XLVI, 17, 23, 24, 38, XLVIII, 114, LXIX, 111, LXXXII, 80, 88, 99, 100, 104.

¹⁹ Tanjur, Rgyud hgral LXXXII, 99, 100, Colophons as reproduced in P. Cordier's *Catalogue*,

Maitrīpāda and so on. Sometimes, we find in the *Catalogue de fonds Tibetan* of P. Cordier the statement that Advayavajra, Avadhūtipāda and Maitrīpāda are one and the same persons. Since we have more than one Maitreya, it is not safe to assume that works attributed to Maitreyanātha, or Maitrīnātha or Maitrīpāda, etc., should have been written by one and the same person ; but each and every case should be judged individually from the internal evidence or otherwise.

Besides this, Tārānātha mentions a Maitrīnātha who belongs to Śrīparvata. And he gives further details that the latter died 9 years later after the celebrated King Nayapāla of the Pāla dynasty of Bengal, about 1040 A.D. assumed the rulership of 35 years.²⁰ Though he mentions no work to have been written by Maitrīnātha

²⁰ The following is a full account of Maitrīnātha as given by Taranatha, in his *Geschichte des Buddhismus*, translated by A. Schiefner, pp. 243—4 :—At the time of the King Bhejapāla, a little after the death of the 7 learned Gate-keepers, Atiśa known as Dipaṅkara Śrījñāna was invited as pandit. He guarded Otantapurī. Not long thereafter, the activity of Maitrīnātha became widespread. At the time when Maitrīnātha went away from Śrīparvata, it was already some years later that the 6 wise Gate-keepers with Śānti as their head had disappeared. So the ancient histories testify and which the Dohas have cleared up as nonsense and groundless. Further the erroneous Dohātales supposed that Maitrīnātha has been a rebirth of Kṛṣṇācharin and was known as Jvālāpaticarjādhara Kṛṣṇa . . . ; this history is only throughout confused, and passionately asserted ; for the opinions that Carjadhara Kṛṣṇa is other person than Kṛṣṇācharin are without all foundation. (If) One looks into some small works of Ācārya Amitavajra, the mistake is removed.

The King Bhejapāla's son was Nayapāla. In all sources of biography it is shown that he was brought to the kingship when Atiśa came to Tibet and there existed a message sent from Nepal. Nayapāla exercised rulership for 35 years. 9 years after he assumed the office, Maitrīnātha also died.

of S'rīparvata, the latter might have written the work क्रोधराजोज्ज्वलवज्राशनि नाम मण्डलविधि (Rgyud hgral LXIX, 112); because in its colophon the author is said to be a resident of S'risaīla in South India. We may take this Maitrīnātha be identified with Maitripāda III mentioned just before, and to him attribute the most of the Tantric works found in the *Tanjur*, if the other evidence does not prove the contrary.

Now let us see whether we could identify Maitreya-nātha, the author of this ṭīkā with one or the other Maitreyas mentioned above. It is generally believed that the author of that text is Nāgārjuna, the celebrated master and that of the commentary (*ṭīkā*) is Maitreya-nātha, of the 5th century, the venerable *Guru* of Aryāsaṅga.²¹ This view is not to be deprecated wholly, for we find, in more than one place, some ideas common to this commentary and Uttaratantra and other works of Maitreya-nātha. (See passages on pp. 35, 36, 45, 46 with footnotes thereon.) We, however, confront difficulty in adhering ourselves to that belief, because the ṭīkā in the chap. 4 cites twice S'āntideva whose date is fixed as the later half of the 7th century (about 675-700 A.D.).²² In the first place two verses are quoted from the *Bodhicaryāvatāra*, Chap. VI, 1 & 2, to show the due importance of the Perseverance. Again from the same work VII, 1, another verse is cited in defining Energy. Should these quotations have been

²¹ See e.g., Dr. G. Tucci : *Doctrines of Maitreya [nātha] and Ariṣṅga* (Calcutta, 1930), pp. 3, 8.

²² See P. L. Vaidya : *Catuḥsatikā*, Introduction.

made by the commentator himself and not added by any later hand, he can never be identified with the celebrated master Maitreya-nātha of the 5th Century A.D. Whether this commentator Maitreya-nātha is one and the same as Maitrī-nātha of Śrīparvata is a question to be solved by further investigations. If we, however, admit their identity, we would expect in the *ṭikā* some distinct Tantric features such as 5 *dhyāni Buddhas*, *Mahāmudrā* and *Yuganaddha* and so on ; because the works attributed to Maitrī-nātha of Śrīparvata or Maitrī-pāda are all purely Tantric texts and put under the Rgyud hgral (*tantravṛtti*). The present *ṭikā* on the other hand, is classified in the Mdo hgral (*Sūtravṛtti*) along with the 5 principle works of Maitreya-nātha of the 5th Century A.D., who is certainly different from the Tantric writer, Maitrī-nātha of Śrīparvata or Maitrī-pāda. It is noteworthy that nowhere in the *ṭikā* occurs a single quotation from the known Tantric texts, while several other Sūtras like *Laṅkāvatāra*, etc., are cited.

I like to draw the scholars' attention to the following facts which seem to be contrary to the spirit of the Tantric sects of later Buddhism. (1) The way to realization of the Absolute is, according to the *ṭikā* and text, two-fold, *i.e.*, *upāya* and *prajñā* and the *upāya* is not mere *Karunā* as in the Tantric school of Buddhism, but 6 Transcendental Virtues including *prajñā* as the 6th one and the most important among them as in the earlier Mahāyāna Buddhism. Its importance is emphasised with greater degree in the Prajñāpāramitā Literature itself and with all force

stressed in the *ṭikā* as in the works of earlier authors. This importance of the *Prajñā* element shown in the *Prajñāpāramitā* Literature, might have paved the way for a tendency sometimes met with in the Trantric sects of Buddhism to discard all the ten forms of moral ideals of the earlier Buddhism. But *Maitreyanātha* in his *ṭikā* considers them all as necessary as anything else and pays due importance to them. (2) We know that in the earlier Buddhism the objective of the spiritual training is to attain the Arhatship for oneself; in another words, a *S'rāvaka* strives to fulfil his own end, not taking into account the welfare of others, and consequently it goes by the name 'Hīnayāna,' Narrow Path; while later Buddhism has given rise to an altruistic tendency and put a great stress on a fact that a *Bodhisattva* should strive to attain Buddhahood for himself and for others as well and hence it came to be known as *Mahāyāna*, Broad Path. In still later school of Buddhism a greater stress is placed on the need of one's duty to others; so much so that in the spiritual career of a *Bodhisattva* the altruistic aspect (*parārtha*) becomes more important than the self-interest-aspect (*svārtha*). To render service to others being the primary object of *Bodhisattva*'s career, the Buddhahood is to be the goal only in so far as it helps to fulfil the former and hence it becomes only a secondary object. So says *Subhāṣitasāṅgraha* :

परार्थसंपदबुद्धानां फलं मुख्यतमं मतम् ।

बुद्धत्वादि तदन्यत्तु तादर्थ्यात्फलमुच्यते ॥ (Fol. 15).

No statement to this effect is found in the *ṭikā*, but on the other hand it is clearly said, more than once, that the Bodhisattva's final goal is to realise Dharmakāya or to become Buddha.

The following points in the *ṭikā* may be regarded as having the flavour of the Tantric elements, though they do not represent the pure and distinct Tantric features. (1) As I said before the *ṭikā* with the text (Madhyamaka recension) puts an emphasis on the necessity of having one's own Guru for the attainment of the Omniscience of the Buddha. That the assistance of Guru is an indispensable factor for a truth-seeker to achieve his object is very well expressed in a period as early as Upaniṣads.²³ Early Buddhism also declares that no disciple could become Arhat without hearing words from the Buddha; while the Mahāyāna Buddhism makes it clear that the help of a personal spiritual teacher (*kalyāṇamitra*) is necessary for a Bodhisattva to reach the final goal in addition to *Avavāda*—a theory, according to which the Bodhisattva during the meditation at some stage after taking the vow of Bodhicitta, has audience with all Buddhas and obtains mystic Instructions (*avavāda*) regarding *pratipatti*, etc.²⁴ In still later Buddhism *i.e.*, in the Tantric sect, Guru came to play a prominent role and sometimes he was made a personified God and an incarnation of the Buddha himself. Our *ṭikā*, though not

²³ See *e.g.*, *Chandogya* referred to in the *Bhāṣya* of *Saṅkarā-cārya* (Bombay, 1904), p. 51.

²⁴ See *Abhisam. Āloka* (GOS), p. 37.

taking to an extreme view of making the Guru an incarnation of the Buddha in a plain language, places sufficient stress on the fact that his help is necessary in the matter of Instruction (upadeśa) regarding the method of meditation. (2) It is defined in the *ṭikā* as a mental concentration upon *upāya* and *prajñā* both being taken together as only one (in the Absolute point of view). Here *upāya* and *prajñā* appear to stand for *Samsāra* and *Nirvāṇa* respectively. That they are one and the same and there is no distinction whatever between them from the standpoint of the Absolute is very well proclaimed by Nāgārjuna thus :

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।

न तथोरन्तरं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥

(See his *S'āstra*, XXV, 20). (3) Moreover, the commentator by making this statement " now the external groups of elements are to be investigated " suggests to us that he has in view the distinction between the external and internal groups of elements. Now this distinction is made in the *Pañcakramatippaṇi*, p. 40, 3 where internal groups of elements are said to be (Buddha's) Mirror-like Knowledge (*ādarsajñāna*), etc., and external ones matter, etc. The 5 varieties of the Buddha's Knowledge, Mirror-like Knowledge, etc., are enumerated in the *Dharmasaṅgraha* and *Mahāvvyutpatti* and abundantly explained in the works of Ancient Ācāryas like Maitreya-Asaṅga²⁵, etc. : but nowhere have I come across a

²⁵ i.e., *M. Sūtrālaṅkāra*, IX, 67—77.

statement to the effect that they are internal groups of elements.

In view of these facts and discussing the *pros* and *cons*, it seems impossible to me to recognise the identity of our commentator with Maitrīnātha of Śrīparvata at present. I have, therefore, to leave this question unsettled till sufficient data come to light. Anyhow, it should be maintained as certain that the *ṭīkā* as it stands in the Tibetan translation could not be pushed back in date beyond the later part of the 7th century A.D.; and in case we admit the identity of our commentator and Maitrīnātha of Śrīparvata as proved, the date cannot be brought down below about 1050 A.D.

While going through the commentary we are convinced that its author is really a Mādhyamika prāsaṅgika. The Mādhyamikas are well-known as advocates of the Doctrine of Śūnyatā. They hold the view that everything without exception is devoid of self substance. But still they do not dispute the principle of retribution of actions. Although all the elements of existence including internal ones such as *samskāra*, etc., are devoid of their own existence from the Absolute point of view; nevertheless actions are capable of producing fruits when causes and conditions are fulfilled in the empirical world. This point has been raised by Bimbisāra and answered by the Buddha in the Sūtra and again in the *ṭīkā* fully explained by our commentator by quoting numerous Sūtras in the Chap. I. In discussing the unreality of the 5 groups of elements in the Chap. II he raises an interesting question that if the

mind, etc., is devoid of any reality (*Sūnya*) the Tathāgata would, then, be a mere matter (*jaḍa*) devoid of any consciousness. Maitreya-nātha meets this question by pointing out that the real nature of the Tathāgata is not a matter of our ill-habituated speculation but of self-realisation and the Tathāgatas and their nature are *Dharmakāya* or *Dharmadhātu*. This Dharmakāya is made manifest when all the forms of obscurations are completely removed. In the Chap. III the commentator has nothing new to add but to explain the Transcendental Wisdom in a manner admitted in the school, viz., *Sūnyatā* = *Dharmakāya* = *Prajñāpāramitā*. The real and lucid, if not original also, contribution of the commentator lies in the summary of 6 Pāramitas given after detailed exposition at the Chap. IV. And then he insists on renunciation (*pravrajyā*) which is very highly praised in the Mahāyāna Sūtras²⁶. Whoever aspires for Buddhahood should renounce every thing around him and take refuge in the forest. For all these and other subjects dealt with in the commentary, one may refer to the Summary (Pp. 50-62) in which I have made a free rendering of the ṭīkā into English.

It is already pointed out that the ṭīkā abounds in numerous quotations of the ancient Sūtras and Ācāryas and sometimes explains the text by mere quotations—a characteristic feature of S'āntideva's method of exposition. But some such quotations are made giving no indication in any manner to their

²⁶ See e.g., *Samādhirāja Sūtra* (B.T.S.), p. 17: अण्ण्यभिमुखं सत्त पदानि प्रक्रमेदयं ततः पुण्यविशिष्टं भो ।

sources and thus providing us no guide to distinguish between what forms part of the *ṭikā* and what forms that of quotations. However I have made an attempt to identify them in some cases and to trace them even to the originals in some other cases.

As the Sanskrit originals of the *Bhavaśāṅkrānti śāstra* and its *ṭikā* are lost to us, I have endeavoured to retranslate them into Sanskrit from their Tibetan and Chinese translations. It is stated before that the text has three Tib. versions representing two recensions and one Chinese version representing another recension. The *ṭikā* has only one translation in Tibetan and no Chinese translation of it is known to us. It is also said before that the *ṭikā* is based on the *Madhyamaka Bhavaśāṅkrānti* recension of the text.

Out of the three recensions stated above, I have made no endeavour to reconstruct one common conjectural original text, but I have simply retranslated them into Sanskrit as they stand in the Tibetan. translations, leaving scholars to judge for themselves what the original form of the text would have been, from which these 3 recensions have arisen. I have reproduced the text and *ṭikā* into Sanskrit as literally and intelligibly as possible.

The texts of the Tibetan translations of *Bhavaśāṅkrānti Śāstra* which have been published here are based on the Narthang edition of the Tanjur. A copy of the *ṭikā* along with the text (*Madhyamaka* recension) which was made from the Tanjur of the Visvabhāratī Library, was presented to me by Pandit

Mahāmahopādhyāya Vidhusekhara Bhattāchārya of Sāntiniketan, now of the Calcutta University. Subsequently I made a copy of the two versions of the Bhav. Parikathā recension from the Tanjur of the Adyar Library. All these copies were collated with the same of Tanjur in Peking edition of Bibliotheque Nationale by the courtesy of Dr. Sylvain Levi of Paris. The differences between the Narthang and Peking editions are not so great as would be expected. In preparing the present edition I have retained in the body of the texts what seem to be the best readings and placed all other readings in the foot-notes.

CORRECTIONS

Page	Line	Read
XXII	15	' Madhyamaka '
„ XXIII	„ 10	„ ' Madhyamaka '
„ XXVIII	„ 6	„ ' Sarvākarajñā.'
„ XXXI	„ 25	„ ' Madhyamaka '
„ XXXII	„ 1	„ ' du '
„ XXXIII	„ 2	„ ' du '
„ 36	„ 1	„ चित्त.
„ 37	„ 6	„ धर्मस्य for तत्त्वस्य.
„ 67	„ 15	„ ślad. du. zhe. na.
„ 77	title	„ ' Madhyamaka.'
„ 79	„ 17	„ dañ. s'es. rab.
„ 86	„ 8	„ mñam for mañm
„ 88	„ 8	„ gsal. bar.
„ 91	„ 21	„ mñon.

JĪVĀNĀNDANAM

OF

ĀNANDARĀYA MAKHI

(A DRAMA EMBODYING TEACHINGS OF ĀYURVEDA,
THE ARYAN SCIENCE OF MEDICINE)

WITH THE COMMENTARY

NANDINĪ

OF

VAIDYARATNA

PAṆḌIT M. DURAI SWAMI AIYANGAR

Āyurveda Bhūṣaṇa, Āyurvedācārya

EDITED WITH NOTES AND TRANSLATION BY

VAIDYARATNA

G. SRINIVASA MURTI, B.A., B.L., M.B. & C.M.

Honorary Director, Adyar Library

AND

VAIDYARATNA

PAṆḌIT M. DURAI SWAMI AIYANGAR

ADYAR LIBRARY

MADRAS

1938

जीवानन्दनम्

आयुर्वेदशास्त्रार्थप्रकटनपरं प्राचीनं नाटकम्

आनन्दरायमखिना प्रणीतम्

वैद्यरत्नबिरुदभाजा

पण्डित यम्. दुरैस्वामी अय्यङ्गार् महाशयेन

(आयुर्वेदभूषणेन आयुर्वेदाचार्येण)

विरचितया

नन्दिन्याख्यया व्याख्यया समन्वितम्

अडयार् पुस्तकालयाध्यक्षेण

वैद्यरत्नबिरुदाङ्कितेन

काप्टैन् जि. श्रीनिवासमूर्ति, बि.ए., बि.यल्., यम्.बि.सि.यम्.

महाशयेन

वैद्यरत्नबिरुदाङ्कितेन

पण्डित यम्. दुरैस्वामी अय्यङ्गार् महाशयेन च

संशोधितम्

अडयार् पुस्तकालयाधिकारिभिः संमुद्रय प्रकाशितम्

अडयार्पुस्तकालयः

अडयार्—मदरास्

१९३८

श्रीः

जीवानन्दनम्

सव्याख्यानम्

प्रथमोऽङ्कः

लक्ष्मीकैरवबन्धुकल्पकतरून् लब्ध्वाप्यलब्धेऽपि सते

भूयो मश्नति देवदानवगणे दुग्धाब्धिमृद्धश्रमे ।

तस्यानन्दथुना समं समुदयन् कुम्भं सुधापूरितं

बिभ्राणः स्वकरे करोतु भवतां भद्राणि धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

व्याख्या—नन्दिनी

मध्येमरुद्वृधाद्वीपं लोकातङ्कनिवृत्तये ।

धन्वन्तरिं पुरस्कृत्य स्थितं रङ्गेशमाश्रये ॥

मेलपाक्वाभिजनस्य मेध्यचरितोत्तंसस्य विद्वन्मणेः

श्रीमन्नैध्रुववीरराघवगुरोश्छात्रेण पुत्रेण च ।

जीवानन्दननाटकस्य सरसा व्याख्या दुरैस्वामिना

साहित्यागदतन्त्रयो रसविदा निर्मीयते नन्दिनी ॥

नाटकेषु नान्दीति प्रथमतः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहेण निर्वहणं अभिकाङ्क्षन्तः प्राक्तनाः कवयः सर्वेऽपि प्रकरणमेकं अभिष्टुतेष्टदेवतारूपं प्रणीय, तदनन्तरमेव रूपकस्याभिप्रेतार्थस्य निरूपणायोपक्रमेरन् । क्रममेनं अनु-
रुध्य, प्रस्तावनात्वेन प्रसिद्धस्य पूर्वाङ्गाख्यस्य प्रकरणस्य प्रधानाङ्गभूतां श्लोक-
द्वयेनाष्टपदात्मिकां तामेव नान्दीं तत्रभवान् प्रौढः कविः आनन्दरायाध्वरी
प्रस्तौति ।

लक्ष्मीति । धन्वन्तरिः भवतां भद्राणि-श्रेयांसि करोतु । तस्य भगवतो
धन्वन्तरेः प्रादुर्भावविभवप्रकारं परिशिष्टः प्रतिपादयति पद्यभागः । लक्ष्मीः,
कैरवबन्धुः-चन्द्रः, कल्पकतरुः तान् लब्ध्वापि-तत्तादृशान् ईप्सितार्थवितरणवि-
चक्षणान् विलक्षणप्रभावान् पदार्थविशेषान् प्राप्यापि, अलब्धं-अप्राप्तं ईप्सितं-
अमृताख्यं अभिमतफलं येन तस्मिन्, (लब्ध्वाथ लब्धेप्सिते इत्यसाधुः पाठः)
देवाश्च दानवाश्च देवदानवाः तेषां गणे-समूहे, भूयः-पुनरपि, ऋद्धः-अभिवृद्धः
श्रमः यस्य तस्मिन् ; सङ्कल्पितार्थस्य समधिगमे व्यग्रचित्ततया कथंचिदगणित-
सुदुर्भरक्लेशं यथा तथेति भावः । दुग्धाब्धिं-क्षीरसागरम्, मथनति सति, तस्य-
देवदानवगणस्य, आनन्दधुना समं-आनन्देन सह, (स्यादानन्दधुरानन्दः
इत्यमरः) (आनन्दधुरा इति पाठे, आनन्दस्य धूः-भरः तया, निर्भरोज्जृम्भदा-
नन्देन साकमित्यर्थः) सुधापूरितं-अमृतेन पूर्णम्, कुम्भम्, स्वकरे-आत्मनो
हस्ते, विभ्राणः-वहन्नेव, समुदयन्-आविर्भवन्, धन्वन्तरिः इत्यनेनान्वयः ।
क्षीराब्धिमथनावसरे प्रादुर्भूतस्य नारायणांशभूतस्य भगवतो धन्वन्तरेः ऐति-
हासिकी कथा त्वेवं श्रूयते—“नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् ।
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः । सर्ववेदेषु निष्णातो वैद्यतन्त्रविशारदः”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९१ अध्याये । काशीराजवंशे दिवोदासा-
परनाम्ना जातो धन्वन्तरिः अपर इति संभावयामः । स एव सुश्रुता-
दिभ्यः शल्यतन्त्रमुपादिशत् । चिकित्सातन्त्रं अष्टधा च स एव व्यभजदिति
आचक्षते प्राञ्चः । सूच्यार्थान् आनन्तरिकस्य पद्यस्य व्याख्यावसरे
विवृणुमः ॥ १ ॥

अपि च ।

प्राग्जन्मीयतपःफलं तनुभृता प्राप्येत मानुष्यकं

तच्च प्राप्तवता किमन्यदुचितं प्राप्तुं त्रिवर्गं विना ।

तत्प्राप्तेरपि साधनं प्रथमतो देहो रुजावर्जित-

स्तेनारोग्यमभीप्सितं दिशतु वो देवः पशूनां पतिः ॥ २ ॥

प्राग्जन्मीयेति । आरोग्यस्य परिपालनमेव मनुजानां ऐहिकामुष्मिकयोः श्रेयसोः असाधारणं साधनं मन्वानो महामखी कविस्तदेवाशासानः स्वयमीशानं अभ्यर्थयति पथेनानेन । (‘तनुभृतां’ इति पाठो न साधीयान्) तनुभृता-प्राणिना, प्राग्जन्मीयस्य-पूर्वजन्मसंबन्धिनः, तपसः-कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतरूपस्य सुकृतस्य, फलं-परिपाकरूपम्, मानुष्यकं-मनुष्यत्वम्, प्राप्येत । तत्-मानुषं जन्म च, प्राप्तवता प्राणिना, त्रयाणां-धर्मार्थकामाख्यानां वर्गः तत्समाहारः-त्रिवर्गम्, तद्विना, अन्यत् किं प्राप्तुं उचितम् ; भवेदिति शेषः । मानवजन्मनः प्राप्तिस्तदैव माननीया स्यात्, यदा वर्गत्रयसाधनाय सर्वथा तदुपयुज्यते जन्मेति भावः । रुजावर्जितः-रोगरहितः, देहः । तत्प्राप्तेः-तस्य त्रिवर्गस्य प्राप्तेरपि, प्रथमतः साधनं-प्रधानोपकरणं भवतीत्यर्थः । तेन-हेतुना, देवः-महादेवाख्यः, पशूनां-अशेषाणामपि स्थावरजङ्गमात्मकानां भावानाम्, पतिः-नियन्ता परमेश्वरः । (‘‘ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः । तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ’’ इति निरुक्तिः ।) अभीप्सितं-त्रिवर्गसाधनोपकरणभूतदेह-धारणस्यासाधारणोपायत्वेन सर्वैः अभिलषितम्, आरोग्यं-निरामयत्वम्, वः-युष्माकम्, दिशतु-वितरतु ॥ २ ॥

अस्मिन् नाटके ग्रन्थस्य नामानुगुण्येन नायको जीवः, बुद्धिः तत्पत्नी, विज्ञानशर्मा त्रिवर्गसाधकमन्त्री, ज्ञानशर्मा अपवर्गसाधकमन्त्री, धारणा-स्मृति-भक्ति-श्रद्धाप्रभृतय आत्मगुणाश्च विदूषकादिभिः सह तत्परिवाराः । जीवस्य

प्रतिपन्थिपक्षे यक्ष्मा प्रतिनायकः, विषूची तत्पत्नी, पाण्डुः युवराजः प्रधाना-
मात्यश्च । कासः, तत्पत्नी छर्दिः, कर्णमूलः, कुष्ठः, गलगण्डः, उन्मादः
इत्यनेके रोगाः पक्षे यक्ष्मणः परिवारत्वेन परिगण्यन्ते । कामक्रोधादयश्च
प्रत्यर्थिपक्षमिमं केचन सन्त्यात्मगुणाः पात्रत्वेन समाश्रिताः । अत्र च पात्राणां
सङ्घटनविषये प्रबोधचन्द्रोदय-सङ्कल्पसूर्योदयादिरूपकाणां संविधानक्रमं असौ
अनुरुणद्धि कविः । त्रिवर्गसाधनोपकरणभूतस्य देहस्य नीरोगतानिष्पादनाय
रससिद्धिसम्पादनमेव मुख्योद्देशः कथानायकादीनाम् । जीवादीनां अभीप्सि-
तार्थस्याभिहनने प्रत्यर्थिसार्थस्य यक्ष्मपुरस्सरस्य भवत्यभिनिवेशः । एवं नायक-
प्रतिनायकवर्गयोरुभयोरपि देहमेकं अधितिष्ठतोः, तमेव लक्ष्मीकृत्य भवत्येकामिष-
प्रभवः परस्पराभियोगः । इह प्रथमे पद्ये देवगणशब्देन जीवस्तत्सम्बन्धी च
परिवारः, दानवगणशब्देन यक्ष्मा तदनुबन्धी च परपक्षपरिवारः पृथक्
परामृश्येते । उभाभ्यामपि जीवयक्ष्मवर्गाभ्यां देहस्य संक्षोभ्यमाणो विषयः सूच्यते
दुग्धाब्धिमथनप्रस्तावेन । देवदानवगणाभ्यां मथ्यमानः क्षीराब्धिश्च महान्तं देह
इव क्षोभमनुभवति स्म । विद्यमाने परस्पराभिभवार्थं समुद्यमे, जीव-यक्ष्मपक्षयो-
रपि सुरासुरवर्गयोरिव ऋद्धश्रमत्वं नियमेन संभाव्यमेव । लक्ष्मीकैरवबन्धु-
कल्पकतरुशब्दैः लक्ष्मीविलास-चन्द्रोदय-कल्पपौषधादयः सूच्यन्ते, यैः यक्ष्म-
परिवारभूतस्यामयवर्गस्याभिभवः संपत्स्यते । यक्ष्मादिव्याधिनवहनिषूदनशीलस्य
रससिद्धिसम्पादनस्य, तद्द्वारा देहस्य नीरोगतानिष्पत्तिरूपमनोरथसमधिगम-
जन्यसंमोदातिशयस्य च सूचनं 'सुधापूरितं कुम्भं-आनन्दयुना समं' इत्या-
दिभिः शब्दैः संपद्यते । अस्मिन् ग्रन्थे प्रकरणानुरोधेन तत्र तत्र विविधानि
कायचिकित्सितानि शल्यचिकित्सितानि च प्रस्तूयन्ते । तथैव रसस्य विशेषतः,
रसोपरसलोहधातुसम्बन्धिनो यौगिकानां औषधानां सामान्यतश्च सममेव प्रयोगाः,
तादृशरससिद्धिलाभाय सभक्त्यतिशयं जीवकृताः उपासनाविधयश्च विद्यन्ते
वर्णिताः । अनयोः पूर्वतनो विषयः (काय-शल्यचिकित्सात्मकः) भगवद्ध-
न्वन्तर्युपज्ञ इति तं च प्रथमेन पद्येन, रससम्बन्धिनो विषयस्य च देवः स्वयं
उमापतिः उपदेशक आसादिति च विषयतत्त्वं उत्तरत्राभिहितं द्वितीयेन पद्येन
च क्रमशः सूचयति कविः ।

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—मारिष, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः—भाव, एषोऽस्मि ।

सूत्रधारः—

रीतिः सुखपदन्यासा शारदीया विजृम्भते ।

पूर्णचन्द्रोदयश्चायं निहन्ति ध्वान्तमामयम् ॥ ३ ॥

नान्दीति—यो नाटकस्य मुखे सूत्रधारेण, तिरस्करिण्याः पश्चाद्भागे विद्यमानैः कुशीलवैर्वा मङ्गलस्याशासनरूपः प्रस्तूयते विषयः स नान्दीत्यभिधीयते । तस्याश्च विवरणप्रमाणं यथा—“आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥” इति । पारिपार्श्वक इति—नाटकस्य पूर्वाङ्गकर्मसु व्यापृतेष्वेको नटः पारिपार्श्वकः, यं सूत्रधारो मारिष इत्यामन्त्रयति । “सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत् पारिपार्श्वकः” इति भरतः । भाव-मान्य । एषोऽस्मि-इह सज्जोऽस्मीत्यर्थः ।

रीतिरिति—शारदीया-शरत्कालसम्बन्धिनी, रीतिः स्वभावः, सुखेन पदानां न्यासः-भूतले चङ्क्रमणमिति यावत्, यस्यां सा, तादृशी विजृम्भते-शरत्कालशोभा विवर्धत इत्यर्थः । (रीतिः खलु पदन्यासादिति न समीचीनः पाठः) अयं-मेघैरनाच्छादितः सन् अद्य विद्यमानः, पूर्णचन्द्रस्योदयश्च, आमयं-आमयवत् लोकमभिभवन्तम्, ध्वान्तं-अन्धकारम्, निहन्ति-सम्यगपोहयति । अर्थान्तरस्य ध्वनिरप्येवं परामृश्यते । शारदीया रीतिः-ग्रन्थस्यास्य वाग्विलासवैखरी, सुखपदन्यासा-सुललितपदप्रयोगभूयिष्ठा सती, विजृम्भते-प्रौढगुणालङ्कृता विराजते इति । तादृशवाग्विलासविकसितज्ञानोदयेन मानसश्च मोहान्धकारः पठितृणां प्रणश्यतीति च विषयः श्लोकस्य द्वितीयाधेन ध्वन्यते । अथ विज्ञानशर्ममन्त्रिप्रयुक्तैः सुखोदकैः उपायैः, तदुपायोपलब्धपूर्णचन्द्रोदयादिभिः भैषज्यैश्च यक्ष्मरूपस्य महामयस्यान्ततः समुच्छेदपरः काव्यार्थश्च श्लोकेनानेन

अपि च ।

क्रममाणेषु दिगन्तान् जलधरजालेषु शङ्खधवलेषु ।

शान्तिसुपयाति सहसा कालुष्यदशा भृशं पयसाम् ॥ ४ ॥

पारिपार्श्वकः—अतः किमाचरितव्यम् ।

सूत्रधारः—शृणु तावत् । अत्र तज्ज्ञापुः पौरजानपदा देशान्तरादागताश्च
बृहदीश्वररथोत्सवदिदृक्षया सङ्घीभूताः ।

सूचितः । (पूर्णचन्द्रोदयश्चास्यां इति पाठे, अस्यां-शारदीयायां रीत्यामित्यर्थः ।
न त्वेष सरसः पाठः) ॥ ३ ॥

क्रममाणेष्विति—शङ्खधवलेषु-शरत्कालवभावतः शङ्खवत् पाण्डुरेषु,
जलधरजालेषु-मेघपङ्क्तिषु, दिगन्तान् क्रममाणेषु-दिशां कोणेषु क्वचित् अतिपतत्सु
सत्सु, वीतमेघावरणत्वात् वियत्पथे वैमल्यं सत्यधिगत इति यावत्, पयसां-
अपाम्, कालुष्यदशा-कलुषत्वम्, सहसा-झटिति, भृशं शान्तिसुपयाति-
सुतरां नैर्मल्यं प्राप्नोति । (कालुष्यं दश दिशां भृशं नूनमिति पाठे, अपेतजल-
भारत्वात् अम्बुदेषु आशामुखान्यधिगत्य क्वचिन्निरीनेषु दशापि दिशः कालुष्य-
मपनीय स्वच्छाः संवृता इत्यर्थः ।) प्रधानामात्यं पाण्डुं पुरस्कृत्य पुरुषाधिष्ठा-
नभूते शरीरे महान्तं क्षोभं आचरितवतां यक्षमप्रभृतीनां प्रतिपन्थिसार्थानां क्वचित्
पलायने ततः क्षोभप्रशमने च समुपनते, विशेषतो झटिति वीतरोगत्वं मन-
शान्तिश्च पुरुषस्य संघटत इत्यर्थश्च सूच्यते ॥ ४ ॥

एतावता च रङ्गस्य प्रसादनम्, प्रस्तुतस्य कस्यचन ऋतोर्वर्णनम्,
तदन्तरापतितैरर्थैः प्रकृतप्रबन्धार्थस्य सूचनमिति च नाटकस्य प्रस्तावनाङ्गभूताः
केचनानेन विषया वर्णिताः । तथा च “रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थ-
सूचकैः । ऋतुं कश्चिदुपादद्यात् भारतीं वृत्तिमाश्रयन् ॥” इति ।

अत इति । अतः-शरत्कालः साधु समुपनत इत्यनेन हेतुना, किमा-
चरितव्यं इति पृच्छति पारिपार्श्वकः । अथवा एवं रङ्गप्रसादनादिपूर्वरङ्गकार्याणां
अनन्तरं किं कर्तव्यमिति वा ।

शृण्वति—पौराः-पुरनिवासिनः प्रादेशिकाः, जानपदाः-जनपदे-तज्ज्ञा-

सरसकवितानाम्नो हेम्नः कषोपलतां गताः
विहरणभुवः षड्दर्शिन्या विवेकधनाकराः ।
विदधति तपोलभ्याः सभ्या इमे मम कौतुकं
तदिह हृदयं नाट्येनैतानुपासितुमीहते ॥ ९ ॥

पारिपार्श्वकः—(सशिरःकम्पम्) कं पुनः प्रबन्धमवलम्ब्य ।

सूत्रधारः—नन्वस्ति मम वशे जीवानन्दनं नाम नवीनं नाटकम् ।

पुरप्रान्ते निवासिनः, तज्जापुरात् दवीयस्सु अपरेषु देशेषु निवसन्तश्च जनाः ।
तज्जापुरनगरस्थे देवालये प्रतिष्ठितस्य परमेश्वरस्य बृहदीश्वर इति प्रथितं नाम ।

सरसेति—सरसा-हृदयङ्गमा या कविता-काव्यम्, तन्नाम-तदाख्यं
यस्य तस्य, हेम्नः-स्वर्णस्य, कषोपलतां-गुणागुणनिरूपणोपयोगिघर्षणशिलात्वम्,
गताः-प्राप्ताः । (“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः । हेम्नः संलक्ष्यते
ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा” इतिवत् ।) षण्णां दर्शनानां समाहारः-षड्द-
र्शिनी तस्याः, विहरणभुवः-क्रीडनस्थलसदृशाः, (न्यायवैशेषिकसाङ्ख्ययोगमी-
मांसावेदान्ताभिधानि शास्त्राणि षड्दर्शनानि ।) निस्संशयावगतनिखिलशा-
स्त्रार्था इत्यर्थः । विवेक एव धनं-अमूल्यं द्रव्यम्, तस्य आकराः-निधयः ।
सदसद्व्यक्तिहेतव इति यावत् । तपोलभ्याः-पूर्वोक्तप्रकारेण गुणप्रकरस्याकरत्वात्
सुकृतसंपादनीयसंदर्शनाः, इमे-पुरस्तात् संनिहिताः, सभ्याः-सभासदः, मम
कौतुकं-औत्सुक्यम्, विदधति-उपजनयन्ति । तत्-तस्माद्धेतोः, इह-अस्मिन्
सन्दर्भे, हृदयं-मम मनः, एतान्-अत्र समुपस्थितान् सदस्यान्, नाट्येन-नाटक-
प्रयोगेण, उपासितुं-प्रीणयितुम्, ईहते-अभिलषति । अनेन पद्येन, गुरुदेवेत्यारभ्य
भर्तुं लालयितुमित्यन्तेन वक्ष्यमाणैः आनन्तरिकैश्च पद्यादिभिः प्ररोचनाख्यं
नाटकाङ्गं प्रस्तूयते । “प्रेक्षकाद्युन्मुखीकारः प्रस्तुतार्थप्रशंसया । प्ररोचना
स्यात्” इति, “कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा च प्ररोचना” इति च तल्लक्षणम् ॥

जीवानन्दनमिति । त्रिवर्गस्य चापवर्गस्य च साधनसामग्र्याः सरस-
नाटकरूपेण प्रतिपाद्यमानत्वात्, प्रत्यगात्मनो जीवस्य तदिदं आनन्दजनकं
नाटकम् । अतोऽभिधीयते जीवानन्दनमिति । जीवनन्दनमिति च काचित्को

पारिपार्श्वकः—कस्तस्य प्रबन्धस्य कविः ।

सूत्रधारः—विद्वत्कविकल्पतरुः आनन्दरायमखी । स एष इह—

गुरुदेवद्विजभक्तो नैमित्तिकनित्यकाम्यकर्मपरः ।

दीनजनाधीनदयो विहरति समरे च विक्रमार्क इव ॥ ६ ॥

व्यवहारः । परं तु ग्रन्थस्यावसाने “परमानन्दधनोऽस्मि नित्यतृप्तः” इति कविनैव जीवविशेषणत्वेन निर्दिष्टः ‘आनन्दधन’ इति शब्दः जीवानन्दनम् इति नामैव कविकल्पितमिति सूचयति । आनन्दशब्दवाच्यं कवेर्नाम च तदेव दृढयति ।

विद्वदिति । विद्वत्कविकल्पतरुः—सर्वतोमुखेन वैदुष्येण काव्यरचनाचा-
तुर्येण च संपन्न इत्यर्थः । अथवा कवेरस्य राज्याधिकृतत्वात्, काङ्क्षितार्थ-
प्रदानेन विदुषां कवीनामपि काममादरणशील एष इति च समञ्जसोऽर्थः ।

गुर्विति । सः—तथा विद्वत्कविकल्पतरुत्वेन प्रथितः । एषः—अस्य प्रबन्धस्य रचयिता आनन्दरायमखी । गुरुदेवद्विजभक्तः—आचार्यदेवताब्राह्मणेषु विहितभक्तिः । नैमित्तिक-नित्य-काम्यकर्मपरः । कर्माणि तावत् नित्यानि, नैमित्तिकानि, काम्यानि चेति स्मृतिविहितानि त्रिविधानि । तत्र स्नानसन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रब्रह्मयज्ञादीनि प्रत्यहं निर्वर्तनीयानि नित्यकर्माणि । पुत्रजन्मोपनयनविवाहादिनिमित्तकम्, श्राद्धा-
दिकमन्यच्च नैमित्तिकं कर्म । काम्यं नाम—“यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यच्च तत् काम्यं परिकीर्त्यते ।” एवंविधेषु त्रिविधेष्वपि स्मार्तेषु कर्मसु निरतः । दीनजनानां-दौर्गत्याभिभूतानां प्रजानाम्, अधीना-आयत्ता, दया यस्य सः, अनाथानां आतुराणां चानुकम्पीति यावत् । (निस्स्वस्तु दुर्गतो दीन इत्यमरः) न केवलमेष कर्मठः, नापि केवलं आर्तजनविषये विशिष्य दयाई-
हृदयः, परं तु समरे-रणाङ्गणे च, विक्रमार्कः—निरङ्कुशपराक्रमप्रतिपन्नयथार्थनामा सुप्रथित उज्जयिनीपतिरिव, विहरति—अवाप्ताखिलाभीष्टत्वात् निर्जितनिखिल-
बाह्यान्तर्वैरित्वाच्च सुखमास्त इत्यर्थः । पराक्रमप्रकटनपरेऽर्थे तु, सति युद्धे सावहेलं सङ्ग्रामकार्याणि संपादयतीति वाच्यम् ॥ ६ ॥

अग्नौ हूयमानाः हविष्यस्य जुहुयात् [१।२।१] इत्येवमादयो हुताः ।
 अग्नौ क्रियमाणाः अथ बलिहरणम् [१।२।३] इत्येवमादयः प्रहुताः ।
 ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति ते ब्रह्मणिहुताः । अग्नाविति
 वचनमग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम् । सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः ।
 हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थम् । शब्दतत्त्वार्थतश्च मृगतीर्थसंज्ञावत् । अथवा
 त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशो
 सति तत् पाकयज्ञप्रहणमपार्थक्यम् । तत्समानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञान
 तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । प्रहुतं ब्रह्मणिहुतानां मा भूत्
 तन्त्रमिति । तेन सर्पबल्यादाववदानधर्मो निवृत्तः । ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि
 निवृत्तम् ॥ (३)

अथाप्यृच उदाहरन्ति^१ यः समिधा य आहुती यो वेदेनेति^२ ॥

अथाप्यृच उदाहरन्ति । एतस्मिन्नर्थे ऋचोऽप्युदीरयन्ति पूर्वे
 आचार्याः । अस्मिन्नर्थे श्रौतकर्मणां^३ नित्यत्वदर्शनात् एतेषां स्मृति-
 प्रामाण्यादनित्यत्वं स्यात् । ननु एतान्यपि कर्माणि श्रुतौ दृश्यन्ते श्राद्धोप-
 'नयनशूलगवप्रभृतीनि'^४ । तेषामेव नित्यत्वं स्यात् । लिङ्गात्तस्मात् सर्वाण्येव

^१ यः समिधा य आहुती यो वेदेन द्वादश मर्तो अग्नये ।

यो नर्मसा स्वध्वरः ॥

ऋ. वे. ८. १९. ५

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युम्नितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कुतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥

ऋ. वे. ८. १९. ६

^२ A. has only अथाप्यृच उदाहरन्ति. L. has अथाप्यृच उदाहरन्तीति. The pratika of the Rk is not given here.

^३ A. श्रौतानां कर्मणां.

^४ L. उपयन.

^५ A. शूलगवप्रामाण्याप्रभृतीनि ; then प्रामाण्या deleted by a few strokes above.

श्रौतानि । एवं चेद्वचामुदाहरणमनर्थकम् । उच्यते । नानर्थकम् ।
 द्रव्यसाध्यानां कर्मणां फलं श्रूयते । अद्रव्यसंयुक्तानामपि फलमस्तीति
 ऋचामुदाहरणम् । विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिः इत्यत्र एतद्विवक्षया आहुत्या-
 दीनामनुकीर्तनम्^१ । का नाम ऋचः^२ । यः समिधा य आहुती
 इत्येताः । कियन्त्यः । तिस्रः । कुतः । अधिकपादग्रहणात् । तथा सति
 तृतीया नोपपद्यते अन्यार्थत्वात् । एवं द्वे भवतः । एवं सति परि-
 भाषा बाध्यते । अधिके तृचमिति बहुवचनं च । नैष दोषः । न
 तस्याः परिभाषाया इहाधिकारोऽस्ति । कस्मात् । अविध्युपदेशात्^३ ।
 विधौ या ऋच उपदिश्यन्ते^४ तत्र परिभाषा भवति । निदर्शनार्थस्य
 उपदेश इह । याश्च अर्थेन संबद्धाः तासामिह ग्रहणम् । तस्माददोषः ।
 एवमपि बहुवचनमनर्थकम्^५ । नानर्थकम् सर्वासामत्र^६ विवक्षितत्वात्
 अदोषः^७ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्युचस्य ग्रहणार्थं न तृचस्य । तृतीयस्या-
 मप्यर्थविरोधात् । बहुवचनन्तु अगोरुधाय आ ते अग्ने यः समिधेति
 द्व्युचावभिप्रेत्योपपन्नम् । ऋचामुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि
 श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपि स्युरित्येवमर्थम् ॥ (४)

^१ L. has here श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु. This shows that Deva-
 svāmin takes the sūtra as two sūtras.

^२ A., L. का नाम्न्य ऋचः

^३ A. अविध्युपदविध्युपदेशात्.

^४ A., L. उपदिश्वते.

^५ P. बहुवचनमर्थकम्.

^६ A., L. नानर्थकसा सर्वासामत्र. C. नानर्थकं सा सर्वासामत्र.

^७ L. has यः समिधेति here. A and C have यः समिधा.

समिधमेवापि श्रद्धधान आदधन्मन्येत यज इदमिति । नमस्तस्मै
य आहुत्या यो वेदेन इति । विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिः । तदेतत्पश्यन्टृषि-
स्वाच ।

अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः ।

घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ ऋ. वे. ८. २४. २०

इति । वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयो-
ऽस्त्वित्येव तदाह ।

आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तूक्ष्ण ऋषभासो वशा उत ॥ ऋ. वे. ६. १६. ४७.

इति । एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्याय-
मधीयत इति । यो नमसा स्वध्वर इति । नमस्कारेण वै खल्वपि । न
वै देवा नमस्कारमति । यज्ञो वै नमः इति हि ब्राह्मणं भवति ॥

यो^१ मर्त्योऽग्नये तृप्तिं ददाति । समिधा^२ समिद्धिः । तस्य^३ किं
फलम् ।

तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः (ऋ. वे. ८. १९. ६)

इत्यस्यामृचि यत्फलं तद्भवति । श्रद्धधानस्य कर्मफलं भवति इत्येतदत्र
विधीयते । श्रद्धधान आदधन्मन्येत^४ यज इदमिति^५ एवमेव य आहुत्या

^१ C. धो.

^२ C. omits from समिधा to तद्भवति. After ददाति what follows is
श्रद्धधानस्य.

^३ A. तृप्तिं ददाति मिससद्धिमिधास्तस्य.

^४ L. has only श्रद्धधान इति instead of the portion ending यज इदमिति.

^५ A., L., C यजेयमिति.

अग्नये मर्तः^१ तृप्तिं जनयति ददाति तस्याप्येवम् । तथा चैवं वेदेन यो ददात्यग्नये तृप्तिं तस्यापि^२ पूर्ववत् समिदाहुत्योस्तृप्तिर्दृष्टा^३ । कथम् । वेदेनेति । अथातो वेदेनापि तृप्तिर्भवतीति उत्तरमारभ्यते । अगोरुधाय गविषे^४ इति यदिदं मयासक्तं प्रयुक्तं^५ तत् घृताच्च मधुनश्च^६ स्वादुतरमस्तु । समिदाहुत्योर्या तृप्तिर्भवति सा मम चैतत् सूक्तप्रयोगमात्रेणैव प्रीतिर्भवति ते अस्ति । तस्माद्वेदप्रयोगमात्रेणैव तृप्तिर्भवतीति^७ सिद्धम् । आ ते अग्ने ऋचा हविर्यदाहरामि ते हृदा संस्कृतं हृदा प्रयुक्तं ते तव मन्त्राः^८ उक्ष्वदृषभवत् वशावत् तृप्तिं^९ जनयन्तु^{१०} । तस्मान्मन्त्रप्रयोगमात्रेणैव तृप्तिर्भवति । तस्मात् विद्ययैवास्ति^{११} प्रीतिरित्येतदुपपन्नं भवति । तस्मादेत एव मन्त्राः । तस्येदर्वन्त इति समिदाहुतिमन्त्राणां अनुकीर्तनं तुल्यफलवद्दर्शनार्थम् । अपेक्षार्थमपरे । आहुत्यभावे समिधा । तथा मन्त्रेण यो नमसा ये तृप्तिं जनयन्ति तेषामपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः ।

^१ मर्तः not in A and C.

^२ L. has जनयति between तृप्तिं and तस्यापि.

^३ L. समिदाहुत्या तृप्तिर्दृष्टा.

^४ L. अगोरुधायेति.

^५ A., C. यदिदमयासक्तं च प्रयुक्तं. L. यदिदमयासक्तं च प्रयुक्तं.

^६ A. घृतान्मधुनश्च.

^७ A. प्रीतिर्भवतीति.

^८ C. ते तव ते मन्त्राः

^९ C. वशावत् प्रीतिं तृप्तिं.

^{१०} Instead of the passage from आते अग्ने, L. has : आत इति । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन नष्टं संस्कृतं ऋचा ऋग्रूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा आभरामसि आहराम ते इति तच्छब्देन प्रकृतश्रुतं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे ऋग्रूपं तद्विधेः ते तुभ्यं उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऋषभासः ऋषभा उतापि च वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशाख्येण परिणतं सत् त्वद्वक्षणाया भवत्विति शेषः

^{११} C., L. विद्ययैवाप्यस्ति.

तस्येदर्वन्त इत्येतत्फलं तस्यापि भवतीति । कथमेतावता देवतास्तुप्यन्ति । नमस्कारस्य यज्ञत्वात् । तत्कतुर्ब्राह्मणदर्शनात् । अस्यापि प्रयोगस्यैव पूर्वैः सार्धं विकल्पं मन्यन्ते । आपेक्षिकमपरे । यस्य वेदो^१ नास्ति तस्यायं विधिः । लौकिकमपरे । योऽयं देवतानां नमस्कारः क्रियते ता देवताः प्रति तस्यैतद्विधानमिति । अपरे तु यस्य पूर्वोऽयं विधिर्वै प्रतिषिद्धः^२ तस्यायं भवतीति कल्पयन्ति । कस्य । शूद्रस्येति । कस्मात् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । अनुज्ञातोऽस्य मन्त्रो^३ नमस्कार इति । एवमेतत् बहुधा^४ विचार्य यदनुक्तमयथोक्तं वा तत्सर्वं न्यायतः कल्पयितव्यम्^५ ॥

समिधमेवापि श्रद्धधान आदधन्मन्येत इत्यारभ्य यज्ञो वै नम इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति । तत्र समिधैवस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिधमेवापि श्रद्धधान आदधन् यजे इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमःशब्देनान्नमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठितः [निघण्टु २. ७] समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति अन्नं भवति प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धधान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणम् । य आहुत्येति । तत्र 'सुपां सुलुक्' [पा. ७।१।३९.] इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादिशः । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनेति । विद्ययैवेत्यादि । विद्ययापि प्रीतिर्दैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतत् द्रव्ययितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरत्वं साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन् ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा उवाच । अगोरुधायेत्यादि । अस्मिन् सूत्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवम्भूतायेन्द्राय हे सखायो वचो वोचत ।

^१ C. यस्या वे वेदो.

^२ L. प्रतिषेधः.

^३ L. मन्त्रा.

^४ L. only बहु.

^५ L. has इति गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमः खण्डः C has no colophon.

घृतात् स्वादीयो मधुनश्चेति कृत्वेति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्र इदं मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयः । असिद्धत्वात् स्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति स्वादीयोऽस्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽस्त्वित्येवासौ साक्षित्वेन ऋषिराहेत्यर्थः । अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात् स्वादुतरमित्युक्तं । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं एत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्सम्बन्धिनः । अत एव ते तव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति लिङ्ग्ये लेद् । [पा. ३ । ४ । ७] विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वान्न भवन्ति । के मत्सम्बन्धिन इति चेत् ये इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं उक्षादिमांसेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययापि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्द्धच-
तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । 'तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः' इत्यादि पाकयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमिति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्या-
ह्वियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शः । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः ॥

(९)

इति प्रथमा कण्डिका

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्^१ । अथशब्दो विशेष-
प्रक्रियार्थः । प्रातः सायं भवतीति कल्पविशेषप्रक्रियार्थः^२ । यानि प्रागधि-

^१ A. has only अथः पात्. L. अथ सायं प्रातरिति. C. quotes the entire sūtra.

^२ C. कल्पविशेषाक्रियार्थः

कृतानि कर्माणि तानीदानीं विधीयन्ते । तत्र सायंशब्दो रात्र्यादौ वर्तते ।
 तथा प्रातःशब्दोऽहरादौ । कचित्तु कृत्स्नवाचिनौ भवतः । तत्रैवं प्रात-
 रूपोदयमित्यहरादौ । तथा प्रातरनभ्यासमनभिहिङ्कृतानीति कृत्स्नेऽहनि ।
 इह तु क वर्तते । कृत्स्नेऽहनि । अथ कस्मान्मुख्यमहरादित्वं उत्सृज्य^१
 प्रासङ्गिके कल्पते । भोजनकालप्रयोजनार्थम् । तस्मादेतच्चात्रार्थ^२ स्यात् ।
 सिद्धस्येति किमर्थम् । नात्र हविष्यं विधीयते । यत्प्रसिद्धमित्यर्थः ।
 तथापि^३ न कर्तव्यम्^४ । हविष्यं^५ भवत्येव । आज्यवत् । यथाज्यं
 तत्प्रसाध्यते भवति चाज्यग्रहणं तद्वदिहापि सिद्धम् । एवं तर्हि सिद्धस्य
 कर्म जुहुयादेव । नान्यद्भवतीति तन्तुनिवृत्तिः क्रियते । एतत्तन्त्रमिति
 प्राप्तस्य न^६ तदपि सिद्धं प्रागुत्पत्तेरस्य कर्मणः । तेन सिद्धग्रहणं स्मृतार्थम् ।
 अत्र श्रुतस्य होमो^७ यथा स्यात् नाश्रुतस्येति । दधिपयसोर्मा^८ भूदिति ।
 अथ हविर्ग्रहणं अहविष्यनिवृत्त्यर्थम्^९ । नैतदस्ति । नैवाहविष्यस्य होमप्र-
 सङ्गोऽस्तीति । सिद्धग्रहणादिति चेत् अविप्रतिषिद्धद्रव्यप्रसङ्गः । यथा
 चतुरश्रतुरो मुष्टीर्निर्वपति इत्युक्ते अविप्रतिषिद्धानां ब्रीहीणां भवति न
 क्रोद्रवादीनाम् । एवमिहापि अविप्रतिषिद्धस्य भवति । एवं सिद्धे यत्^{१०}
 हविष्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति भोजनार्थं पक्तादयं होमो भवतीति ।

^१ C. उत्सृज्ये.

^२ C. तस्मादेतच्चात्रार्थ. A. वस्मादेतच्चात्रार्थ.

^३ L. Only तथा.

^४ L. वर्तव्यम् C. वक्तव्यम्.

^५ L. Only हवि instead of हविष्यं.

^६ A. omits न.

^७ A. होहोमो.

^८ A. दधिपयसोर्मा.

^९ A. अहविष्यनिवृत्त्यत.

^{१०} L. omits यत्.

सत्येतस्मिन्नुभयप्रसङ्गः । सिद्धस्य^१ हविष्यस्य च । एवं च^२ सिद्धं^३ हविष्यग्रहणमहविष्यनिवृत्त्यर्थम्^४ । परिसमूहनपर्युक्षणे तूपदिशन्ति एकपाकानां सर्वेषां सकृदेव भवतीति । कस्मिन् पुनरग्नौ होमो भविष्यतीति । पचने । कस्मात् । प्रसक्तत्वात् । दूरतरस्य चानधिकारात् । अपरे तु विकल्पं मन्यन्ते । शास्त्रान्तरदर्शनात् । औपासने पचने वा इति ।

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याण्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातः-शब्दौ लक्षणया अहोरात्रवचनौ । कुत एतत् । स्मृतिदर्शनात् । ‘सायं प्रातरशनान्यमिपूजयेत्’ इति । अशनञ्च मध्याह्ने विहितं । ‘पूर्वाह्णे देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणां अपराह्णे पितॄणां’ इति । वैश्वदेवानन्तरं आतिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वं । सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च माभूत् । हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां माभूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नारभ्यं । दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति । यथा चतुरश्वतुरो मुष्टीन् निर्वपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्धं च तद्भवति । अनारभ्यमाणे दोषः । अनादिष्ठद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत । आज्यशेषेण वानक्ति हृदये इति ब्रुवन् ज्ञापयति यत्र द्रव्यं नादिश्यते तत्राज्येन होम इति । तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थक्यम् । नन्वन्नसंस्कारत्वादहविष्यस्यापि स्यात् । अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथं हविष्यस्य होम एव स्यात् न तन्त्रमिति । ननु उत्तरत्र विधानान्न तन्त्रं प्राप्नोतीति च शङ्का न कार्या । तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेष्ट्यते मन्त्रम् । होममन्त्रानाह ॥

(१)

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां
द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥

^१ C. omits सिद्धस्य.

^२ L., C. omits च.

^३ L. सिद्धस्य C. सिद्धस्य extra before सिद्धं.

^४ A. हविष्यग्रहणं महविष्यनिवृत्त्यर्थम्.

अग्निहोत्रदेवताभ्य¹ इत्येतैर्मन्त्रैः । ननु मन्त्रबहुत्वं नोपपद्यते । अन्ते स्वाहाकारदर्शनात् । अथ चेद्ब्रह्मो मन्त्राः पूर्वेषु कथं न स्वाहाकार इति । परिभाषासामर्थ्यात्² । स्वाहाकारान्तैः मन्त्रैरिति³ । एवं चेत् सकृदपि न पठितव्यः⁴ । तथैव सिद्धत्वात् । बलिहरणार्थस्तिर्हि स्वाहेति । अथ बलिहरणम्⁵ । अथ⁶ अग्निहोत्रदेवताभ्य⁷ इति । किमयं मन्त्र आहोस्विदग्निहोत्रे या देवतास्ता विधीयन्ते । मन्त्रत्वं मन्यन्ते । कस्मात् । चतुर्थ्यन्तोपदेशात् । उत्तरेषां च मन्त्रत्वात्⁸ । विधायकत्वमपरे⁹ । कस्मात् । सामर्थ्यात् । अग्निहोत्रदेवतानां¹⁰ विधानेन समर्थः । समर्थः सन् कस्मात् मन्त्रत्वं कल्प्यते¹¹ । नेत्युच्यते । अन्येषामप्येवंप्रकाराणां वाक्यानां मन्त्रत्वं दृष्टम् । यथा गृहदेवताभ्य इति । अतोऽस्मादत्र¹² मन्त्रत्वं कल्प्यते¹³ । यस्मात् वास्तुदेवताभ्य इत्याह विधायकत्वे पुनर्विधानं नोपपद्यते । तस्मादत्र मन्त्रत्वम् । तदयुक्तम्¹⁴ । सामर्थ्यात्¹⁵ विधायकत्वमिति¹⁶ । काः पुनरत्र¹⁷

¹ L. अग्निहोत्रदेवताभ्य इति extra before अग्निहोत्रदेवताभ्य.

² A. परिभाषसामर्थ्यात्.

³ A. मन्त्रैरिति.

⁴ L. पठितव्या.

⁵ C. बलिहरणा.

⁶ A. omits अथ.

⁷ C. अग्निहोत्रदेवताभ्य.

⁸ A. omits the initial म.

⁹ A. विधायकत्वमपरे. L. विधायिकत्वमपरे. C. विधायत्वमपरे.

¹⁰ A. अथाग्निहोत्रदेवतानां.

¹¹ L., C. कल्पते.

¹² C. अतोऽस्मादत्र.

¹³ L., C. कल्पते.

¹⁴ L. युतबल्युक्तम्.

¹⁵ A. omits the passage from विधायकत्वे to सामर्थ्यात्.

¹⁶ A. विधायकमिति.

¹⁷ C. का पुनरत्र.

देवता विधीयन्ते । कुतः संशयः । अग्निहोत्रशब्दस्य तद्विषयत्वात्^१ ।
 द्रव्ये कर्मणि च । रुद्राद्या^२ द्रव्ये । अग्न्याद्याः कर्मणि । द्रव्ये प्रयुक्तत्वात्^३
 अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मणि या देवताः तासां ग्रहणम् । तत्रापि बह्व्यो^४
 देवताः । अपरा अग्न्यादयो या^५ देवता^६ न तासां ग्रहणम् । कस्मात् ।
 अनित्यत्वात् । कुतः । श्रुतेः । तस्या वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च^७ शतानि
 विंशतिश्च संवत्सरे । अग्नौ स्वाहाकारान्तता विहिता । बलिहरणेऽपि कथं
 स्यादिति यज्ञः^८ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको न मन्त्रः । तथार्थप्रतीतेः । अग्निहोत्र-
 शब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता
 गृह्यन्ते उत कर्मदेवता इति संशयः । काः पुनर्द्रव्यदेवताः । ‘रुद्राद्या रौद्रं
 गविसत्’ इत्याद्याः श्रुतावुक्तास्ता न सम्भवन्ति । भक्तिमात्रत्वात् । तेन कर्मदेवता
 गृह्यन्ते । एवं चेत् अग्निर्गृहपतिः इत्येवमाद्या अपि प्राप्नुवन्तीति शङ्का न
 कार्या । तासामनित्यत्वात् । कास्तर्हि । अग्निः सूर्यः प्रजापतिश्च उभयत्र ।
 श्रुतौ चास्य सम्यगुपदेशः । ‘तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य’ इत्यादि । सोमाय
 वनस्पतये इत्येको मन्त्रः वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् ‘अग्निर्गृहपतिः सोमो
 वनस्पतिः’ इति । समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ (२)

स्वाहेत्यथ बलिहरणम् ॥

^१ L. तद्विषयत्वात्.

^२ L. ह्या.

^३ A., C., L. द्रव्ये योक्तत्वात्. प्रयुक्तत्वात् only a conjecture.

^४ L. omits बह्व्यो.

L. omits या.

^६ C. बह्व्यो देवताभ्य (this letter not distinct) द्योग्न्य या देवता.

^७ A. सप्त चो एव.

^८ L. has बलिहरणेऽपि कथं स्यादिति यज्ञ extra after there.

अथ बलिहरणम्^१ । अथशब्दः संबन्धकरणार्थः । सायं प्रातर्यथा^२
स्यात् ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एत-
ज्ज्ञाप्यते अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन चैत्यबलौ नमस्कारो
भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । इतरथा कर्मान्तरत्वात् कालान्तरे वा बलि-
हरणं स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषां पूर्वो वा स्यात् उत्तरो वा । मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव ।
'वैश्वदेवं कृत्वा अतिथिमाकाङ्क्षेत्' इति वचनात् ॥ (३)

एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृह-
देवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्यः^३ । पूर्वोक्ता देवता^४ निर्दिश्यन्ते । चकारः
समुच्चयार्थः । याश्चोत्तरा^५ वक्ष्यन्ते ॥

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यः । चकाराद्भक्ष्यमाणदेवताभ्यश्च । बलिहरणं
कार्यम् । एवकारः पौनर्वाचिकः । भूमौ प्राक्संस्थां पक्तिं करोति । ब्रह्मणे
स्वाहेति हुत्वान्तरालमुक्त्वाद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताभ्य इति मन्त्रः न
विधायकः । तथा वास्तुदेवताभ्य इति च । यदि हि विधायकः स्यात् उभय-
वचनमपार्थक्यं स्यात् । गृहमेव हि वास्त्वित्युच्यते ॥ (४)

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः
सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ॥

^१ L. अथ बलिहरणमिति.

^२ A. मातर्यथा.

^३ C. एताभ्यश्चैव यथा स्यादेवताभ्यः L. has इति after it.

^४ A. omits this word.

^५ L., C. यश्चोत्तरा.

अद्भ्य इत्येवमारभ्य इति प्रतिदिशम् । दिग्देवतानां दिशं दिशं
प्रतिबलिहरणं कर्तव्यम् । यत्र प्रधानदेवताः तत्र तत्र पुरुषाः दिग्देवतानाम् ॥

दिग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्भवि-
तव्यमिति कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ (५)

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः इति च विश्वेभ्यो देवेभ्य इति च^१ मध्य
एव । विश्वेषां तु^२ पुनर्वचनात् कुर्वन्त्येके^३ । भवतीति विशिष्टदेशोप-
देशात् ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्ते अन्तराले ॥ (६)

मध्य एव ॥ (७)

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥

नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा मध्य एव । उभयकाल-
त्वात् । दिवाग्रहणम् सायनिवृत्त्यर्थम् । उत्तरत्र विशेषोपदेशात् नोभयत्र
भविष्यति इति^४ । एवं तर्हि प्रयोगोपदेशार्थम् । दिवा कथं प्रथमप्रयोगः

^१ C. has only विश्वेभ्य इति च.

^२ C. विश्वे तु.

^३ C. has प्राक् कुर्वन्त्येके.

^४ L. omits इति.

स्यात् । सायंप्रातरुपदेशात् सायमारम्भणं स्यात् अग्निहोत्रवत् । प्रातरारम्भणं चेष्यते । तस्माद्दिवाग्रहणम् ॥

मध्य एव । दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायंप्रातरुपदेशात् सायमुपक्रमः स्यात् अग्निहोत्रवत् । तच्चातिष्ठम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्नये स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र साय-मुपक्रमः ॥ (८)

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ (९)

रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥

रक्षोभ्य इत्युत्तरतः । दिग्देवतानामुत्तरतः बलिहरणं कर्तव्यम् । विवक्षितमेतत् ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ (१०)

स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ॥

स्वधा पितृभ्य इति । बलिहरणशेषं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिञ्चेत् । प्राचीनावीतीग्रहणं यज्ञोपवीतित्वनिवृत्त्यर्थम्^१ । न ह्यप्राप्तं पितृकर्मणि^२ प्राचीनावीतित्वं भवति । तेन किं सिद्धम्^३ । दक्षिणस्यां^४ दिशि मासाः पितरः । प्रतिस्वं चमसेभ्य इत्यत्र यज्ञोपवीतित्वं^५ सिद्धं भवति । निनयनोपदेशाच्च द्रव्यस्य^६ भवति । अर्थप्राप्तं निनयनं

^१ C. यज्ञोपवीते निवृत्त्यर्थम्.

^२ C. नह्यप्राप्तं पितृकर्म पिष्टकर्मणि.

^३ C. सिद्ध.

^४ C. दक्षिणस्या.

^५ C. यज्ञोपवीती.

^६ L. द्रवद्रव्यस्य A. C. द्रवस्य.

किमर्थं चोद्यते । क्रियान्तरोपदेशार्थं बलिहरणं माभूदिति । सति बलिहरणे स्वाहाकारान्तता प्रसज्येत । का^१ पुनरत्र क्रिया विवक्षिता । पितृयज्ञक्रिया । शेषग्रहणं संबन्धक्रियार्थम् । यावद्बलिहरणं तावदिदमपि यथा स्यात् । ऊर्ध्वं स्नानात् प्रागुपनयनाच्चेदं कर्मेच्छन्ति पृथक् पाकश्चेत् । एकपाकानां च सकृद्भवति । अन्नसंस्कारत्वात् । अथ केन होमो भवति^२ । चतुर्गृहीताभावात् न सुचा जुहोति । आज्याभावात् न सुवेण । वचनाभावान्न दर्व्या । पारिशेष्यात्^३ पाणिना ॥

‘यज्ञोपवीतशौचे च’ इति यत्र प्राचीनावीतित्वं निवीतित्वं वाच्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम् । अतः प्राचीनावीतित्वं विधीयते । निनयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिदं न भवति । किमेवं सिध्यति । स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरैककार्यकारित्वेन समानजातीयत्वात् स्वधाकारस्तस्य बाधको भवति । नैतदेवम् । समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते । यथा सोमाय पितृमते स्वधा नम इति स्वधानमस्कारयोः तद्वदत्राप्याशङ्का स्यात् । का पुनरियं क्रिया । पितृयज्ञः । एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम् । शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम् । असत्यस्मिन् क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात् । एवमुक्तं वैश्वदेवम् । यस्मिन् कस्मिंश्चिदग्नौ वैश्वदेवं कार्यं न गृह्ये एवेति नियमः । कुतः । प्राङ्निधानात् विवाहाग्नेः । यदि हि तत्राभिप्रेतमभविष्यत् तमेव पूर्वं ब्रूयात् । पाणिना च वैश्वदेवं कार्यं न पात्रान्तरेण शक्यत्वात् ॥ (११)

इति प्रथमे द्वितीया कण्डिका

^१ L. किं.

^२ C. होमो न भवति.

^३ L. परिशेषात्.

अथ खलु यत्र कच होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थण्डिल-
मुपलिप्योल्लिख्य षळ्ळेखा उदगायतां पश्चात्प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो
मध्ये तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमूह्य परिस्तीर्य पुरस्ता-
दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तूष्णीं पर्युक्षणम् ॥

अथ खलु^१ इत्युदक्संस्थं एतदन्तं केचित् । पृथगुपदेशात् तूष्णीं
पर्युक्षणम् । कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । अथशब्दोऽधिकारार्थः । कथम् ।
इहातः प्रभृति यानि कर्माणि विधीयन्ते तेषामेते धर्मा यथा स्युः ।
प्रागान्नातस्य निवृत्त्यर्थम्^२ । खलु । अयं निपातो^३ऽनर्थकः । मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः । यत्र क चेति किमर्थम्^४ । अनूच्यमाने एतस्मिन् होमविधिः
प्रसज्येत । योऽयमहरहश्चोच्यते होमः तत् यदमौ जुहोति इत्यत्रापि स्यात् ।
सर्वहोमानां चायं धर्म इष्यते साधारणः । तस्मात् यत्र कच ग्रहणम् ।
एवमपि कचेति^५ किमर्थम् । प्रसिद्धतन्त्राणामपि होमसामान्यात् कथमेते
धर्माः^६ स्युः । एवं यथासंभवं कचप्रयोजनम् । तस्याग्निहोत्रेणेत्यत्र^७
प्रतिषेधः । कथं पुनरत्र प्रतिषेधः । अग्निहोत्रव्यपदेशात् । तदुपरिष्ठात्
विभावयिष्यामः । केषां चात्र संभवः । अन्वाधानपरिसमूहनपरिस्तरण-
पर्युक्षणानाम् । तस्मात् कचग्रहणम् । इषुमात्रावरम्^८ । इषोर्मात्रा इषुमात्रा
अवरा यस्य तत् इषुमात्रावरम् । इषुप्रमाणमित्यर्थः । किं तत् ।

^१ L. अथ खल्विति. C. अथ खलु यत्र क च होष्यत्स्यात्.

^२ L. निवृत्त्यर्थः.

^३ C. खल्वन्निपातो.

^४ A. यत्र क च किमर्थम्.

^५ C. एवमपिति.

^६ C. धर्माः.

^७ A. तस्याग्निहोत्रेण यत्र.

^८ L. इषुमात्रावरमिति.

स्थण्डिलम् । एतैः संस्कारैः भूमिप्रदेशं संस्करोति । सर्वतः^१ इति । किमिति । समीक्ष्य अग्नेः प्रतिष्ठापनदेशमभिसमीक्ष्य ततः सर्वासु दिक्षु । कथं पुनरेतत् ज्ञायते । उत्तरत्र पुनर्विशेषणात् । उल्लिख्य षट् लेखाः^२ । ऊर्ध्वं षण्णां लेखानां उल्लेखनं करोति । तस्मिन्नेव देशे न सर्वस्मिन् स्थण्डिले^३ पुनरुल्लेखनं कर्तव्यम् । उदगायतां पश्चात्^४ । कस्य पश्चात् । स्थण्डिलस्येत्यधिकृतत्वात् । नेत्युच्यते । अग्नेः प्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चात् । कस्मात् । तस्य विशेषाधिकारात् । अत एव च तस्य सर्वत इषुमात्रावरं भवति । प्रागायते नानान्तयोः^५ । तस्या लेखाया अन्तयोः असंसृष्टे प्रागायते लेखे उल्लिखति । तिस्रो मध्ये^६ प्रागायते । तयोर्मध्ये तिस्रो लेखा उल्लिखति । अथैवं षट्के^७ सिद्धे षडग्रहणं किमर्थम् । संबन्धार्थम् । कथम् । अग्निना सर्वा लेखा अभिसंबध्यन्ते^८ । अस्माच्च ज्ञायते अयं विशिष्टो देशो विवक्षित इति । यतो दिग्विभागः । तदभ्युक्ष्य अद्भिः । उपरि प्रोक्षण-मभ्युक्षणम् । अग्निं प्रतिष्ठाप्य^९ । होमसमर्थमग्निं निदधाति । तस्मिन् अन्वाधाय द्वे समिधावादाधाति । ततः परिसमूहनम् । ततः परिस्तरणं कुशैः । पुरस्तात् प्रवृत्य उदक्संस्थम्^{१०} । उदक्संस्थत्वे सिद्धे किमर्थं पुनरुदक्संस्थवचनम् । प्रतिदिशमुदक्संस्थं यथा स्यादिति उदक्संस्थवचनम् ।

^१ L. सर्व इति.

^२ L. उल्लिख्य षट् लेखा इति.

^३ A. only स्थण्डि.

^४ L. उदगायता इति.

^५ L. प्रागायते नानान्तयो इति. C. प्रागायते नान्यन्तयोः

^६ L. तिस्रो मध्य इति.

^७ L. षके.

^८ A., C., L. अभिसंबध्यन्ते.

^९ L. अग्निं प्रतिष्ठाप्य इति.

^{१०} C. प्रवृत्युदक् संस्थम्.

एकसूत्रभावं कुर्वतामेतत् प्रयोजनम् । ये पुनः पृथक्कुर्वन्ति ते कर्मशब्दा-
ध्याहारं कुर्वन्ति उदकसंस्थं कर्म भवेदिति । परिस्तरणं चान्यानि च
यथोल्लेखनं^१ तथा शिरउन्दनं^२ परिसमूहनपर्युक्षणे च^३ । सर्वत्रैवंप्रकाराणि
उदाहरणानि । पर्युक्षणं तूष्णीं कर्तव्यम् । मन्त्राभावात् । मन्त्रप्रतिषेधो-
ऽनर्थकः । पर्युक्षणाचोदनासामर्थ्यात् मन्त्रप्राप्तिः^४ । अग्निहोत्रदृष्टस्य ततः
प्रकृतत्वान्न भविष्यति । तस्मात् यावदुक्तयैव क्रियया एव^५ सिद्धे
यदप्राप्तं मन्त्रं प्रतिषेधति तत् ज्ञापयति अन्येषाममन्त्रप्राप्तानां कर्मणां^६
कथं प्रवृत्तिः स्यात् । यथा त्रिस्त्रिः पुनः पुनरुदकं^७ आदायाद्यन्तयोः^८
परिसमूहनपूर्वकं च ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधि-
र्भवतीति । तेन वैश्वदेवः कचग्रहणेन प्राप्यमाणो होष्यधर्मो न भवति ।
खलुशब्दोऽपार्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थक इति वचनात् । यत्र कचग्रहणमहरहः
क्रियान्तरविद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यत्र कच होष्यन् स्यादिति होममनूय धर्मविधिः ।
तर्हि यत्रेत्येवास्तु । कचग्रहणमनर्थकम् । न । तन्त्रप्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्नि-
परिचरणे एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं कचग्रहणम् ।
लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः । इष्टुमात्रा मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तदिष्टुमात्रम् ।
एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः । उष्ट्रमुखवत् । तच्च तदवरश्च इष्टुमात्रावरम् । अवरं
निकृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि दिक्षु

^१ L. यल्लेखनं.

^२ C. शिरसि औदनं.

^३ L. परिसमूहनं पर्युक्षणेन.

^४ A. पर्युक्षणचासादमनार्थ्यन्मन्त्रप्राप्तिः

^५ L. तस्मात् यदुक्तक्रिया. C. तस्मावदुक्तक्रियैव.

^६ A. धर्मणां.

^७ C. त्रिस्त्रिः पुनरुदकं.

^८ C. आदायाद्यन्तयोः

इषुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरश्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य षट् लेखा उल्लिखेत् । षडग्रहणं कथम् । षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति । केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्थण्डिलमध्ये उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनां वा लेखा-
मग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चादुल्लिखेत् । नानेत्यसंसर्गार्थम् । तस्या अन्तयोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत् । ततस्तिस्त्रो मध्ये असंसृष्टाः प्रागायताः लेखा लिखेत् । शकलं तत्रैव निधाय । स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्या-
भ्यात्ममग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वादधति । ततोऽतिदेशप्राप्तं बर्हिष इध्मस्य च सन्नहनं करोति । अन्वाधानं नाम कर्माङ्गत्वेन द्वयोस्तिसृणां समिधां अभ्याधानम् । ततः परिसमूह्य । परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात् परिमार्जनम् । तच्चाग्निहोत्रवत् । ततः परिस्तीर्य । पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्येवम् । उदक्संस्थवचनं एकैकस्यां दिश्युदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम् । अथवा इत्युदक्संस्थमिति पृथग्योगः । निपातानामनेकार्थत्वादिति शब्द एवम्प्रकारे । एवंविधं यत्कर्म सर्वदिक्सम्बद्धं परिसमूहनपर्युक्षणशिरस्त्रिरुन्दनादिकं तदपराजितायां दिश्वारभ्योदक्संस्थं कार्य-
मित्यर्थः । ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति । तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्नि-
होत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिस्त्रिकैकं पुनः पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणां पर्युक्षणम् । तत्र यत्र च परिममहनप्रवक्तव्यमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये
ततोऽग्नेरपः प्रणयति चमसेन कांस्येन
(१)

वनम् ॥

।व्यम् । आज्यार्थम्^३ । सर्पिराज्य-
॥

।वित्रे कथं वा उत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वयं
(२)

३. C. पवित्राभ्यामाजपस्योत्पवनम्.

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्गृहीत्वा-
ङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्टा प्रसव उत्पुना-
म्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः इति प्रागुत्पुनाति सकृ-
न्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥

अप्रच्छिन्नाग्रौ द्वौ । प्रकर्षेण च्छिन्ने अग्रे^१ ययोस्तावेतौ प्रच्छिन्ना-
ग्रौ^२ । अप्रच्छिन्नाग्रौ^३ । ईषच्छिन्नाग्रावपि भवतः । अनन्तर्गर्भौ । मध्ये
गर्भे^४ ययोर्नास्ति तावेवानन्तर्गर्भौ । कौ तौ । कुशौ । प्रादेशमात्रौ इति
परिमाणनिर्देशः । एवंलक्षणे पवित्रे भवतः । नान्योन्यसंसृष्टार्थं नानान्त-
योरिति ग्रहणम् । देशनियमार्थे^५ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्याम् । अङ्गुष्ठश्च
उपकनिष्ठिका^६ च अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिके । कनिष्ठिकाया उप वर्तत इत्युपक-
निष्ठिका । ताभ्यामङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां उभयोः पाण्योः । उत्तानाभ्यां
इति पाण्योश्चेष्टाविशेषः । सवितुष्टा^७ इत्यनेन मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् ।
प्रागिति निर्देशः । उत्पुनातीति क्रिया ।

सकृन्मन्त्रेणेत्येतत् न वक्तव्यम् । सर्वत्रैवं कर्मावृत्तौ इति^८ सिद्ध-
त्वात् । नेत्युच्यते । एकमन्त्रायां कर्मावृत्तावेव^९ परिभाषा । इह तु

^१ अग्रे looks more like ग्रे in A.

^२ C. ययोस्तावेतावप्रच्छिन्नाग्रौ. Then there are two small vertical strokes above व between ता and प्र ; perhaps व is to be deleted.

^३ L. omits this word.

^४ L. गर्भे.

^५ L. C. देशनिर्देशार्थं.

^६ A. उपकनिष्ठा.

^७ L. has सवितुष्टेति before this.

^८ A. कर्मादत्ताविति.

^९ C. कर्मावृत्तावे. The final व missing.

मन्त्रबहुत्वात् प्रत्युत्पन्नं^१ मन्त्राः प्राप्ताः । सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि
इति^२ प्रथमम्^३ । अच्छिद्रेण पवित्रेण इति^४ द्वितीयम् । वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः इति तृतीयम्^५ । एवं प्राप्ते सर्वैरेतैर्मन्त्रैः कथं प्रथमं उत्पन्नं
स्यात्^६ । ततो द्विः^७ तूष्णीं इत्येतावदर्थोऽयमारम्भः^८ । एवमेके ।
नेत्यपरे । कस्मात् । मन्त्रैक्यत्वात्^९ । यदि मन्त्रैक्यत्वं^{१०} ननु पूर्वया परि-
भाषया प्राप्तं सर्वत्रैव भवति^{११} । आवृत्तिर्नोदनाभावात्^{१२} न प्राप्नोति ।
यद्येवमावृत्तिरेव नोदयितव्या । प्रागुत्पुनाति त्रिरित्येवं लघुना^{१३} सिद्धे
किमर्थं गुर्वारम्भः क्रियते । गुर्वारम्भं कुर्वन् तत् ज्ञापयति । कथमेतस्मिन्
गृह्यकर्मणि सर्वत्रैव ह्येषा^{१४} परिभाषा न स्यात् । यावत् कर्मावर्तते तावन्मन्त्र-
स्यावृत्तिः यथा स्यात् । यथा प्रदक्षिणं^{१५} शिरस्त्रिरुन्दति । अग्निमुपस्पृश्य^{१६}

^१ A. प्रत्युत्पन्नं.

^२ A. उत्पुनातीति.

^३ C. omits प्रथमम्.

^४ L. अच्छिद्रेणेति.

^५ C. तृतीय.

^६ L. उत्पन्नं स्यात्.

^७ A. L. द्विश्च.

^८ L. इत्येतावदर्थो यागारम्भः.

^९ C. मन्त्रैक्यत्वात्.

^{१०} L. C. मन्त्रैक्यत्वं.

^{११} L. सर्वं नैव भवति.

^{१२} L. आवृत्तिश्चोदनाभावात्.

^{१३} L. लघुता.

^{१४} A. सर्वत्रैवमेषा. C. सर्वत्रैव देषा.

^{१५} A. प्रदक्षिणी.

^{१६} A. अग्निमुपस्पृश्य.

मुखं निर्माष्टि¹ । त्रिरभ्यासस्येतत्² प्रयोजनम् । येषां तु पूर्वार्थः
 तेषामेवमादिषु सर्वत्रैवमित्येषा परिभाषा भवति । नन्वयमर्थो यश्चासौ
 प्रागुक्तो दोषः सकृन्मन्त्रेणेत्येवमाद्यतिरिच्यते । स च न³ परिहृतः । अथ
 प्राग्रहणं किमर्थम् । तस्य नित्या इति सिद्धत्वात् प्रत्यङ्निवृत्त्यर्थम् ।
 शास्त्रान्तरदृष्टत्वात् । एवं ब्रुवता किं दर्शितं भवति । अविप्रतिषिद्धाः
 शास्त्रान्तरदृष्टा विधयो भवन्तीति । किमर्थं पुनर्योगद्वयेन उत्पवनविधिः⁴ ।
 उच्यते । पुरस्तादाज्यग्रहणं अवश्यं कर्तव्यम्⁵ । द्रव्यनिर्देशार्थं तदिहैव
 क्रियताम् । प्रागाज्यमिति⁶ । तथा पवित्रग्रहणं ईदृग्लक्षणयोः कुशयोः
 पवित्रसंज्ञाकरणार्थम् । तत्र तत्र पवित्रग्रहणे कथमीदृग्लक्षणयोः कुशयोर्ग्रहणं
 स्यात्⁷ । चतुरश्रचतुरो⁸ मुष्टीन् निर्वपति पवित्रे⁹ अन्तर्धाय । दक्षिणो-
 त्तरो पाणी संधाय पवित्रवन्तौ इत्येवमादि । एतदपीहैव¹⁰ कर्तव्यम् ।
 प्रादेशमात्रौ कुशौ पवित्रे इति । उभये एतस्मिन् आरब्धे किमधिकं शिष्ट-
 मुत्पुनातीत्येतदतिरिच्यते । उत्पुनातीति¹¹ क्रियायाः चोदितत्वात् । एवं
 सिद्धे यत्¹² क्रियां चोदयति तत्प्रदर्शयति द्विविधमुत्पवनं भवति । तूष्णीं च

¹ A. L. निर्माष्टि. C. निर्माष्टि.

² A. त्रिरभ्यासस्येत्येतत्. L. त्रिरभ्यासतत्. C. त्रिरभ्यसतत्.

³ L. omits न.

⁴ C. योगद्वयोनोत्पवनविधिः

⁵ A. न कर्तव्यम् instead of अवश्यं कर्तव्यम्.

⁶ A. प्रागाज्यमिति.

⁷ A. C. have यथा before स्यात्.

⁸ C. चतुश्चतुरो.

⁹ A. only वित्रे. Initial प omitted.

¹⁰ C. एतदपीहै. The final व omitted.

¹¹ A. उत्पुनाति.

¹² A. omits यत्.

मन्त्रवच्च उद्धरणवत् । तत्र अनयोरुत्पवनयोः^१ सर्वत्र विकल्पः । नेत्युच्यते । इह प्रकरणे समन्त्रकम् । प्रकरणान्तरे तूष्णीम् । वैतानिकेषु कर्मसु । यथा प्रोष्य^२ भूयो दशरात्रात् चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । अनुदिते चतुर्गृहीतमाज्यं^३ इत्येवमादिष्वाज्यग्रहणेषु । न ह्यसंस्कृते आज्ये आज्यशब्दो भवति । नवनीतं नोत्पूतं इत्युत्पवनचोदनात् । अत्रैवमेतत् कल्पयन्ति । यच्च^४ प्रागुक्तं संबन्धकरणप्रयोजनविहितं^५ आगमपि^६ भवतीति इदं^७ ततः सिद्धम् ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाप्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ । प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसंस्पृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्राङ्गिति पुर्लिङ्गपाठे तु कर्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्मणश्चापि प्राक्त्वं तत एव सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टं पुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते शास्त्रान्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रियेति । इत्थं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य ब्रह्मवत्सु कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्य उदग्नेर्देर्भेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति उभाभ्यां पाणिभ्याम् । अयं पात्रासादनक्रमः ।

^१ C. अनयोरुत्पवनयो. No visarga.

^२ L. C. प्रेष्य.

^३ C. चतुर्गृहीतमाज्यम्. There is जु.

^४ L. यत्र.

^५ A. संबन्धकारणप्रयोजनविहितम्.

^६ Not clear.

^७ A. इदं.

प्रोक्षणपात्रमथ स्तुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम् ।

भाजनमाज्यहविर्ग्रेहणार्थं त्विधमथो परिसादय दर्भान् ॥

इति आज्यहोमेषु । दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः ।

स्थालीञ्चरोः प्रोक्षणभाजनञ्च दर्वीस्तुवौ सादय दर्विहोमे ।

पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिधं क्रमेण क्रमवित् कुशेश्व ॥

ततोऽप्रच्छिन्नाग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधाय अप आसिच्य ताभ्यां त्रिरुतपूय उत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्येधं सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्यगग्नेर्निधाय तस्मिंस्ते पवित्रे अन्तर्धायाद्विः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्निं दमेषु निधाय दमैः प्रच्छाद्यासादयेदिति । आचार्यस्य तु पूर्णपात्रं कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः । इत्थं चान्यशास्त्रे दृष्टम् । पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्थे पवित्रे गृहीत्वाज्यस्थाल्यां निधायज्यमासिच्योद-गङ्गारानपोह्य तेष्वधिश्रित्याज्यमवज्वलयेत् । द्वे दर्भाग्रौ प्रच्छिद्य प्रक्षाल्याज्ये प्रत्यस्य पुनर्ज्वलता तेनैवोल्मुकेन त्रिः परिहरेत् येनावज्वलनं कृतम् । ततः शनैः उदगुद्धास्याङ्गारानतिसृज्य तत्रस्थमेवाज्यमुत्पूय पवित्रे त्वद्विः प्रोक्ष्याग्नौ विनिक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं नित्यं अन्यत्पाक्षिकं पूर्ववदित्याकृतम् । सुक्स्तुवसंमार्जनमप्यन्यशास्त्रे दृष्टम् । तस्यापीच्छातः क्रिया । अनयोः सम्मार्ग उच्यते । दक्षिणेन हस्तेनोभौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य जुह्वं निधाय दक्षिणेन पाणिना स्तुवस्थ विलं दर्भाग्रैर्विलादारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्तादग्रेणैवाग्रमभ्यात्मे त्रिः संमार्ष्टि । ततो दर्भाणां मूलेन दण्डस्याधस्तात् विलपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्ठाद्विलं तावत्त्रिः संमार्ष्टि । अथाद्विः प्रोक्ष्य स्तुवं निष्ठप्याज्यस्थाल्यां निधायोदकस्पृष्टैरेव दमैर्जुह्वं चैवमेव संमार्ष्टि । ततो दर्भान्द्विः प्रक्षाल्याग्रावनुप्रहरेत् । एवं संमार्गाः । स्विष्टकृदन्ते चेधमसन्न-नानामग्नौ प्रासनं दृष्टम् । अन्यदपि यदस्मच्छास्त्राविरुद्धं परशास्त्रे दृष्टं तदपीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः कृतः । किञ्च उत्पुनाति त्रिरित्येव वाच्यं लाघवार्थम् । तथा सति सर्वत्रैव कर्मावृत्तौ इत्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं इति सिध्यति । एवं सिद्धे इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्भविष्य-

तीत्येवमर्थम् । पूर्वयोगः किमर्थः । अस्याधिकारार्थ इति चेत् तर्हि प्रागुत्पुना-
त्याज्यं इत्यत्रैव वाच्यम् । अथ पवित्रसंज्ञार्थः तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् ।
उच्यते । पूर्वैणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिके
अमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकं इत्येवं विनिवेशः ॥ (३)

कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥

आज्येन होमाः^१ । तेष्व्वाज्यहोमेषु परिस्तरणं कृताकृतं भवति ।
तत्र कृताकृतशब्दं^२ ईषत्करणे उपदिशन्ति । लक्षणया इह तु क्रियायां वा
अक्रियायां वा^३ विकल्पेन^४ वर्तते । कथं ज्ञायते । अन्यत्रापि^५ दृष्टत्वात् ।
कृताकृतावाज्यभागविति^६ । तेनाज्यहोमेषु परिस्तरणं विकल्पितं^७
इत्यर्थः । चौलकर्मप्रभृतिषु आज्यग्रहणं^८ कुर्वते । तत् ज्ञापयति पाकयज्ञ-
व्यतिरिक्तान्यन्यान्यपि कर्माणि भवन्तीति यत् उक्तं तत् सिद्धम् । कर्ममे-
दाच्च । कर्मभेदेन ये होष्यद्धर्मा^९ विहितास्ते तत्र भवन्ति । पूर्णपात्रे-
ध्माधाराज्यभागस्विष्टकृतानि^{१०} भवन्ति । पाकेन विधानम्^{११} । तेन यज्ञा

^१ Before आज्ये होमाः A. has कृताकरणम्. L. has कृताकृतमिति. C. quotes the entire sūtra.

^२ A. कृताकृतशब्दं.

^३ L. अक्रियायां extra after अक्रियायां वा.

^४ L. विकल्पे.

^५ L. अन्यत्रादि.

^६ L. कृताकृताज्यभागविति. C. omits the entire portion till this from आज्येन होमाः

^७ A. विकल्पिते:

^८ A. चौलकर्मप्रभृतिष्वोज्य.

^९ L. C. होष्यत्यधर्मा.

^{१०} C. पूर्णपात्रेध्माधाराज्यभागस्विष्टकृतानि.

^{११} A. विधान.

इत्येवं विग्रहं¹ कुर्वता । नेत्यपरे² । नात्र पाकशब्दः पक्तौ वर्तते इत्युक्तं³ प्राक् । तेनाज्यहोमानामपि⁴ पाकयज्ञसंज्ञाभावात् सर्वं तन्त्रं भवति⁵ । पूर्णपात्रादिआज्यग्रहणं पाकयज्ञैकदेशग्रहणार्थम् । पाकयज्ञानां सतां केचिदाज्यहोमा उच्यन्ते । तेष्वयं⁶ धर्मविशेषो यथा स्यात् । यथा वैतानिकसंज्ञासामान्यात् सर्वकर्मसु प्रवर्तते⁷ । प्रतिविशिष्टाश्च इति पशुसोमा⁸ इति । एवमिहापि पाकयज्ञसंज्ञास्त्विति⁹ सिद्धम्¹⁰ । आज्यहोमाः किंलक्षणा भवन्ति । येषु आज्यमेव¹¹ द्रव्यं¹² नान्यत् ते आज्यहोमाः । एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः¹³ । आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा राकामहमित्येवमादिषु सर्वाज्यहोमत्वे कस्मान्न¹⁴ भवति । क्वचिदाज्यग्रहणात् । तेन चौलादिषु आज्याहुतीरित्येवमादिष्वयं धर्मो भवति नान्यत्वेत्युत्तरत्र पुनः विभावयिष्यामः ॥

¹ A. विग्रह.

² A. नित्यपरे. C. नेत्यप.

³ A. इत्युक्त.

⁴ A. has तेनाज्यहोमानामपि इत्युक्तं प्राक् extra after इत्युक्तंप्राक् and तेनाज्यहोमानामपि.

⁵ A. सर्वं तन्त्रं भरति. L. सर्वयज्ञः तन्त्रं भवति.

⁶ A. Looks more like तेष्वयं.

⁷ L. C. only. वर्तते.

⁸ L. पशुसोमा.

⁹ A. पाकयज्ञास्त्विति. L. पाकयज्ञसंज्ञास्त्विति. C. पाकयज्ञसंज्ञामध्येवेति.

¹⁰ A. सिद्ध.

¹¹ L. C. आज्यमेव येषु instead of येषु आज्यमेव A. ये is very indistinct. There is something below ये.

¹² A. द्रव्य.

¹³ A. C. तर्ह्यतिप्रसङ्गः

¹⁴ A. कस्यात्र.

कृतिरेव कृतम् । कृतञ्च अकृतञ्च यस्य तत् तथोक्तम् । आज्यमेव यत्र हविः स आज्यहोमः । अन्यथाज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्यावारादयः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न वेत्यर्थः । अयं च परिस्तरणविकल्पो यत्राज्यग्रहणमस्ति यथा 'आज्याहुतीर्जुहुयात्' इति तत्रैव भवति न पुनरनादिष्टाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्ययं विकल्पः स्यात् तत्राज्यग्रहणमपार्थक्यं स्यात् ॥ (४)

तथाज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥

येन^१ प्रकारेण परिस्तरणं विहितं तेन^२ प्रकारेण पाकयज्ञेषु आज्य-भागौ भवतः । कर्तव्यौ वा न वेत्यर्थः^३ । पाकयज्ञग्रहणं नानार्थ-प्रज्ञानार्थम्^४ । अन्ये^५ आज्यहोमा अन्ये पाकयज्ञा इति^६ । अन्येषां पाकयज्ञग्रहणं^७ सर्वपाकयज्ञपरिहारार्थं मा भूदिति । अयमपि विधिराज्य-होमेष्विति ॥

तथेति कृताकृतवित्यर्थम् । पाकयज्ञेषु सर्वेष्व्राज्यभागौ कार्यौ वा नवेत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ (५)

ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशूलगववर्जम् ॥

^१ Before this A. C. have the whole sūtra. L. does not give even the pratika.

^२ A. तन.

^३ A. नं वेत्यर्थः L. नैत्यर्थः

^४ A. C. नानार्थं प्रज्ञानार्थम् .

^५ T. begins here.

^६ T. omits इति.

पाकयज्ञेषु^१ च ब्रह्मा भवति वा नवेति । धन्वन्तरियज्ञे^२ च शूलगवे च^३ न विकल्पः । किं नित्यः । आहोस्विदनित्यः^४ । नित्यः । कस्मात् । दर्शनात् । ब्रह्माणमग्निं चान्तरा । तथा वैद्यं चरित्रवन्तं^५ ब्रह्माणमिति । अभावे दर्शनं^६ नोपपद्यते । तस्मान्नित्यः । यद्येवं^७ प्रतिषेधोऽनर्थकः । अस्मादेव दर्शनात् नित्यो भविष्यति । नेत्युच्यते^८ । पक्षे दर्शनस्य कृतार्थत्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । का पुनः प्राप्तिः । अस्य दर्शनान्नित्यः । सर्वकर्मणामित्येषा । तत्र य एते विकल्पार्था विहिताः किमेतेषां सह क्रिया अक्रिया वेति । आहोस्विदिच्छातः^९ । इच्छातो^{१०} नित्यत्वं न वेति^{११} । कुतः । आचार्यप्रवृत्तिदर्शनात्^{१२} । यच्छूलगवे ब्रह्मणो नित्यत्वं विदधाति^{१३} । कथं परिस्तरणं स्यात् । नित्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि नित्यत्वम् । एवं सिद्धे^{१४} ब्रह्मणो नित्यत्वाविधानादिच्छाविकल्पो भवतीति सिद्धम् ॥

^१ Before this A. C. have ब्रह्मा च. L. does not give even the pratika.

^२ Before this L. C. have धन्वन्तरियज्ञशूलगववर्जम्. (L. has वर्जे instead of वर्जम्). A. has only धन्वं वर्ज.

^३ L. C. omit this च.

^४ C. has only the इ mark in स्वि, but not the consonant part स्व.

^५ A. वैद्य चरित्रवन्तं; C. वैद्यं चरित्रवन्तं; T. वैद्यं चरित्रव्यं.

^६ A. दर्शन.

^७ A. यद्येव.

^८ L. नेत्युच्यते.

^९ In A. the letter between दि and तः not at all distinct. It looks like ठ. T. आहोस्विदिच्छतः

^{१०} C. इच्छति.

^{११} C. has एवं सिद्धे ब्रह्मणा नित्यत्वे in brackets extra between नित्यत्वं and नवेति.

^{१२} L. आचार्यप्रवृत्तिदर्शनात्.

^{१३} C. नित्यत्वं दधाति.

^{१४} A. एव सिद्धे.

तथेति वर्तते । पाकयज्ञेष्विति च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतो भवति धन्वन्तरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति उत नैव भवति । नित्यो भवतीति ब्रूमः । कुतः । तयोरुपदेशात् । ‘ब्रह्माणमग्निं चान्तरा’ । ‘वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य’ इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु । किमनेन इति च शङ्का न कार्या । अस्मिन् विकल्पप्रतिषेधेऽसति उपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चौलवत् कृताकृतः स्यात् । ब्रह्मास्ति चेत् प्रणीताप्रणयनात् पूर्वं समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाग्नेणाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु ‘निरस्तः परावसुः’ इति तृणं प्रत्यग्दक्षिणाग्निरस्य ‘इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि’ इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततो बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते । बृहस्पते यज्ञं गोपाय’ इत्यन्तं ब्रह्मजपं जपेत् । ततो ‘ब्रह्मजपः प्रणेष्यामि’ इति कर्तातिसृष्टो ‘भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः’ इति जपित्वा ‘ॐ प्रणय’ इत्यतिसृजेत् । केचिदतिसर्जनं प्रत्यतिसर्जनञ्च नेच्छन्ति । कर्मान्ते प्रायश्चित्तानि संस्थाजपं च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना भवेदुदङ्मुखश्च ॥ (६)

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥

क^१ । पाकयज्ञेषु इत्यधिकारात् । अमुष्मै इति सर्वनामनिर्देशो देवतार्थः । चतुर्थ्या देवतामादिश्य^२ स्वाहाकारान्तैर्जुहुयात्^३ । किं पुनरत्र विधीयते । स्वाहाकारान्तता^४ । एवं तर्हि न विधेया सा^५ । कस्मात् । स्वाहाकारान्तैरिति^६ सिद्धत्वात् । एवं चतुर्थ्युपदेशार्थम् । तथापि न

^१ A. has before this अमुष्मै यात्. L. has अमुष्मै स्वाहेति जुहुयादिति. C. quotes the entire Sūtra. A. has कि instead of क. L. Omits क.

^२ C. देवतादिश्य.

^३ C. त्वाहाकारान्तैर्जुहुयात्.

^४ A. स्वाहाकारान्तज्ञा. Perhaps it is for स्वाहाकारान्तसंज्ञा.

^५ L. omits सा.

^६ A. स्वाहाकारान्तैरिति.

कर्तव्यम् । लक्षणान्तरप्रसिद्धे¹ स्वाहाकारसंयोगे चतुर्थीविभक्तिः² आम्नाता नमःस्वस्तिस्वाहेत्येवमादिषु । एवं तर्हि ऋङ्निवृत्त्यर्थम्³ । क⁴ । अथ⁵ काम्या इत्यत्र देवानां ऋच उपदिष्टाः⁶ । तत्र संदिह्यते । किं ताभिः ऋग्भिः⁷ होम उक्तः उत⁸ देवतादेशेनेति । तथा प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्येति । अत्र कुतः पुनः संशयः । उभयथा दृष्टत्वात् । तद्देव-
त्यैश्च⁹ मन्त्रैः¹⁰ होमो दृष्टः । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् इत्यत्र ऋग्भिः होमो दृष्टः । तथा देवतापदैः सावित्र्यै ब्रह्मणे इत्येवमाद्यैः । तेन यत्र दृश्यन्ते ऋचो देवतादेशो वा तत्र विकल्पः प्राप्नोति । किमुदाहरणम्¹¹ । अथ काम्यानां¹² स्थाने¹³ चरवः इति । तन्निवृत्त्यर्थममुष्मै स्वाहेति जुहुयादित्यारभ्यते ॥

क्वचिन्नामधेयेन होम उक्तः ‘सावित्र्यै ब्रह्मणे’ इत्यादि । क्वचिन्मन्त्रेण होम उक्तः ‘अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्’ इति चतसृभिरिति । यत्र तु उभयथा

¹ L. लक्षणान्तरे प्रसिद्धे. A. लक्षणान्तरप्रसिद्धे.

² A. चतुर्थीविभक्तिः

³ C. एवं तर्हिङ्निवृत्त्यर्थम् .

⁴ L. omits क.

⁵ A. अथा.

⁶ C. उपदिष्टां.

⁷ A. सि instead र्भिः, C. ऋग्भि instead of ऋग्भिः

⁸ A. होमस्तु उक्त. L. होमस्तु उक्ता. C. होमस्तु उत. Perhaps to read होमोऽस्तु उत.

⁹ C. तद्देवत्यैश्च.

¹⁰ L. omits this word.

¹¹ A. किमुदाहरण.

¹² A. काम्यानी.

¹³ L. has काम्याः after स्थाने and before चरवः and चरमः instead चरवः C. omits चरवः

तत्र तु नामधेयेन कथं होमः स्यात् इत्येतत् सूत्रम् । प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य
हुत्वा काम्याश्वरव इत्यादौ ॥ (७)

अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥

अग्निरित्येवमाद्या^१ देवताः पाकयज्ञेषु भवन्ति । कुतः । पाक-
यज्ञाधिकारात् । सर्वेषु नेत्युच्यते । न आदेशः अनादेशः । तस्मिन् अना-
देशे^२ कर्मणि चोद्यमाने देवता यत्र नादिश्यन्ते^३ तत्रैता^४ देवता भवन्ती-
त्युच्यते । किमुदाहरणम् । जातकर्मान्नप्राशन इत्येवंप्रकाराणि । एवं
चेदतिप्रसङ्गः । रथारोहणब्रह्मयज्ञ इत्येवंप्रकारेष्वतिप्रसङ्गः । न चेप्यते ।
तस्मान्नायमर्थः । एवं तर्ह्यनादेश^५ इति मन्त्राणां^६ अनादेश^७ अपेक्षते ।
यत्र होमा आदिष्टाः^८ मन्त्रा न विहिताः तत्रैते मन्त्रा भवन्तीति
सिद्धम् । नेत्यपरे । कस्मात् अर्थविरोधात् । आसां देवतानामनिर्दिष्ट-
द्रव्यत्वात् आज्यमिष्यते । इह च चैत्ययज्ञे चरुः पशुर्वा भवति । तस्य च

^१ Before this L. has अग्निरिन्द्र इति. A. has अग्नि देशोः T. has अग्नि . .
देशे . . C. quotes the entire Sūtra (प्रजापतिर्विश्वे instead of प्रजापतिर्विश्वे)
The passage न आदेश अनादेशः तस्मिन् अनादेशे appears after the sūtra
and before this in L. and C. L. omits न; C. has नि instead of न.

^२ This passage from न omitted in L, but was put in the begin-
ning of the commentary. C. repeats it here, but omits the word
अनादेशे.

^३ L. नादिश्यन्ते.

^४ T. तत्रैता.

^५ L. तर्ह्येभ्यदेश. C. तर्ह्यन्यदेश.

^६ A. has मन्त्राणामनादेश इति extra after इति and before मन्त्राणां.

^७ L. अनोदेश.

^८ L. C. होमादिष्टाः

होमः । तत एव च बलिहरणम्¹ । तस्मात् सैव चैत्यदेवता भवतीत्यु-
भयत्र² । एवं च सिद्धे³ मन्त्रे इदमाद्युदाहरणं⁴ चौलादिषु । ननु तत्रापि
मन्त्राणामुपदिष्टत्वात्⁵ न प्राप्नुवन्तीति । नैके कांचनेत्येवं⁶ प्रतिषिद्धेषु
पूर्वोक्तेषु मन्त्रेषु तत्रैते यथा स्युरिति कल्पयन्ति । अस्ति प्रयोजनम् ।
ननु नित्यपक्षेणैवम् । अपरे त्वन्यथा कल्पयन्ति अनादेशवचनम् । न आ-
देश अनादेशः । क पुनरयमनादेशः⁷ । शास्त्रे यत्र होमोऽनादिष्टः तत्रैते
मन्त्रा भवन्ति । शास्त्रे⁸ अनोदितानां⁹ कथं प्रवृत्तिरिति । अनादेशशब्दस्य
सापेक्षत्वात् किमपेक्षते¹⁰ । अन्यत्रादेशं अपेक्षते¹¹ । अत एव शास्त्रे¹²
अनादिष्टानां लोके आदिष्टानां कथमेते मन्त्राः¹³ स्युः इति वचनम् । कथं
पुनरेतत् ज्ञायते अयमर्थ इति । लोकप्रवृत्तिदर्शनात् । तद्यथा लोके विवाहे
चतुर्थ्या¹⁴ प्राच्यप्रतीच्योदीच्यदाक्षिणाल्यैः सर्वैरविसंवादेन¹⁵ एतत्कर्म

¹ What is written in A. and L. looks more like बलिहरणम्, C. has बलिहरणम् clearly.

² C. भवतीत्युभयत्र.

³ A. एवं सिद्धे. L. एवं च सिद्धो. C. एवं चे सिद्धो.

⁴ A. मन्त्र इदमाद्युदाहरणं. L. मन्त्रइदमाद्युदाहरणं. C. मन्त्र इदमाद्युदाहरणं.

⁵ C. मन्त्राणामुपदिष्टत्वात्.

⁶ A. नैके कांचनेत्येवं. C. नैकेषां च नेत्येवं.

⁷ A. क पुनरनादेशः

⁸ L. शास्त्रे.

⁹ L. अनादितानां. T. अमोदितानां.

¹⁰ L. omits किमपेक्षते. C. has किमेक्ष्यते.

¹¹ A. C. अपेक्षते.

¹² The reading is only a conjecture. A. has अतवे शास्त्रे. L. असो. शास्त्रे. C. अतो शास्त्रे. T. अलोके शास्त्रे.

¹³ C. मं instead of मन्त्राः

¹⁴ A. चतुर्थ्या.

¹⁵ L. C. सर्वैरपि संवादेन.

परिगृहीतम्^१ । न चान्यशास्त्रे अन्या च प्रवृत्तिरस्ति^२ । तस्मात्^३ गृह्यता-
मेतत् यथा शास्त्रे अनादिष्टानामेते मन्त्रा भवन्तीति^४ । एतदेवोदाहरणम् ।
अन्यदप्यस्ति । लोके संज्ञापरिग्रहात् । जातकर्मणि येषां चोदितपाठः ।
तथा विवाहे प्रस्थानकर्मणि । बलदेवयागे च । एवंप्रकाराणि लोके लौकि-
कान्यपि^५ द्रष्टव्यानि । एवमनादेशशब्दस्यानवस्थितत्वादेवमपरे कल्पयन्ति ॥

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चादेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र ।
जातकर्मादौ । तर्हि रथारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः ।
यत्र होमश्चोद्यते न मन्त्रः चौलकर्मादौ 'नैके काश्चन' पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो
जुहोति । मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्वी । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन
जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । यत्र
परशास्त्रे होमश्चोद्यते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क ।
जातकर्मादौ ॥ (८)

एकबर्हिर्हिमाज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥

बर्हिश्च^६ इधमश्च आज्यं च स्विष्टकृच्च बर्हिर्हिमाज्यस्विष्टकृतः ।
बर्हिर्हिमाज्यस्विष्टकृत् एकं येषां^७ ते एते एकबर्हिर्हिमाज्यस्विष्टकृतः ।
के । पाकयज्ञाः । स्युर्मेवेयुः । कतमे । तुल्यकालोपदेशात् समानकालो-

^१ C. परिगृहीताम् .

^२ A. अन्यामप्रवृत्तिरस्ति. C. अन्यायप्रवृत्तिरस्ति. T. अत्ययप्रवृत्तिरस्ति.

^३ C. तस्मात् .

^४ T. has सिद्धं after this.

^५ T. has लौकिकानि सिद्धान्यपि.

^६ Before this A. has एकबर्हिकालाः L. has एकर्हिरिति. C. quotes the entire Sūtra.

^७ A. एषां.

पदेशात् । समानकाला¹ इत्यर्थः । एषां² पाकयज्ञानां समानकालाः । किमुदाहरणम् । आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म । तत्राग्रयणमपि प्राप्नोति । पार्वणः काम्यश्च³ । काम्यसंयोगादेतेषां कालान्तरप्रयोगोपपत्तेः । इदमन्यदुदाहरणम्⁴ । सर्व एवाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यात इत्येवं प्रत्युदाहरणानि⁵ । अथवा⁶ पूर्वोक्तमप्युदाहरणं भवति । आग्रयणं ब्राह्मणस्य कर्तुरिच्छातः⁷ शरदि प्रवृत्तिः । आश्वयुज्यापि⁸ शरदि भवति । तस्मादेवाभ्युपपन्नमुदाहरणम् । अथ बर्हिषादीनामनुक्रमणं परिसंख्यानार्थमाहोस्वित्⁹ निदर्शनार्थम् । किं पुनश्चिन्तायाः प्रयोजनम् । परिसमूहन¹⁰ पर्युक्षणज्यभागपूर्णपात्राणां तदनेकक्रियायाः¹¹ प्राप्नोति यदि परिसंख्यानम् । अथ चेन्निदर्शनार्थं¹² एतेषामपि¹³ सकृत् क्रिया प्राप्नोति । निदर्शनार्थमिति वर्णयन्ति । तस्मादेतेषां सकृत् क्रियेति सिद्धं भवति ॥

¹ C. समानकालाय. The commentary seems to have another reading of the Sūtra. The text has तुल्यकालः There is no word तुल्य-कालोपदेशात्.

² C. येषां.

³ A. repeats काम्यश्च.

⁴ C. इदमन्यदुदाहरणम्.

⁵ A. प्रत्युदाहरणा.

⁶ C. आज्यवा.

⁷ L. C. कर्तुरिच्छन्तः

⁸ D. आश्वयुज्यापि.

⁹ A. परिसंख्यानार्थं माहोस्वित्. T. परिसंख्यानार्थं आहोस्वित्.

¹⁰ L. परिसमूहस्तमूहन.

¹¹ C. तदेकमनेकक्रियायाः

¹² C. अथन्वेनेदर्शनार्थं.

¹³ A. The first letter in this word looks more like a full stop than like ए. This is only a stroke. It may also be read as र.

एकवर्हिरादियेषां पाकयज्ञानां ते तथोक्ताः^१ । तुल्यकाला एककालाः । एकस्मिन् काले यद्यनेके पाकयज्ञाः कार्यत्वेन प्राप्ताः तदा ते समानतन्त्राः कार्या इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि रात्रौ काम उत्पद्यते तदा काम्यपार्वण-योरेककालत्वम् । यदा वाप्रयणाश्वयुजी कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेक-कालत्वम् ॥ (९)

तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥

इति ॥

तुल्यकालानां^२ पाकयज्ञानां एकत्वविधानं^३ प्रति यज्ञगाथा^४ उदा-
ह्रियते^५ पाकयज्ञान् समासाद्य इति । निगदव्याख्याता । किमर्थं पुनरुक्तार्था
गाथा^६ उदाह्रियते^७ । संशयनिवृत्त्यर्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । योऽसौ उक्तः
संशयः परिसंख्यानार्थं^८ निदर्शनार्थं वा^९ इति तस्य निवृत्तिः क्रियते ।
एतेषां निदर्शनार्थता साध्यते^{१०} । कथम् । यज्ञगाथेयं^{११} पूर्वोक्तानामर्थात् सर्वेषां

^१ The reading of the sūtra according to this commentary seems to be एकवर्हिरादयः स्युस्तुल्यकायाः

^२ L. A. and C. quote तदेषाभियज्ञगाथा गीयते. L. has इति also.

^३ C. पाकयज्ञानमेकत्वविधानं.

^४ A. यज्ञगाथ.

^५ A. L. C. have पाकयज्ञान् समासाद्य इति here.

^६ C. यज्ञगाथा.

^७ C. दाह्रियते. The initial उ missing. It ought to have been written गाथोदाह्रियते.

^८ A. L. C. T. have only परिसंख्यानं. I have altered it to परिसंख्यानार्थं.

^९ वा is not in any MS. I have added it.

^{१०} L. A. C. T. साध्यता.

^{११} A. यज्ञगाथेय.

अनुद्रवणं करोति । परिसंख्यानत्वे सत्यपि सर्वेषामनुद्रवणं प्राप्नोति । तस्मान्निदर्शनार्थेति सिद्धम् । किं चान्यद्यज्ञगाथोदाहरणेन^१ सिध्यति । नानापि सति दैवते इति^२ । नानादेवत्येष्वपि । अपिशब्दः संभावनायाम् । किं पुनः संभावयति समानदेवतानां^३ तेन । समानदेवतेषु बर्हिःरादीनामेव सकृत् क्रिया नान्यस्याः । प्रधानाहुतेः^४ सकृत् क्रिया^५ माभूदिति प्रयोजनम् ॥

बर्हिःरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगाथामुदाहरति । तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगाथाभिगीयते पठ्यते । बहून् पाकयज्ञानेकस्मिन् काले समासाद्य प्राप्य एकाज्यानेकबर्हिषः एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते । न प्रतिदैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थः ॥ (१०)

इति तृतीया कण्डिका

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगो-
दानविवाहाः ॥

उदगयदा^६ गच्छत्यादित्यः तदुदगयनम्^७ । तस्मिन् उदगयने । कुत एतत् । लोकप्रसिद्धत्वात् । आपूर्यमाणपक्ष इति । आपूर्यमाणस्य पक्ष

^१ L. किंच यद्यज्ञगाथोदाहरणं. A. C. T. किंचान्यद्यज्ञगाथोदाहरणं.

^२ A. has only नाना वत इति.

^३ L. T. समानदेवताः A. समानदेवतानाः

^४ C. प्रधानाहुतः A. प्रधानाहुतिः

^५ A. सहक्रिया.

^६ Before this A has उदगयन वाहा ; L. उदगयन इति ; C. quotes the entire sūtra.

^७ C. तमुदगयनम्.

आपूर्यमाणपक्षः । कस्य आपूर्यमाणस्येति । चन्द्रमसः । एवं सति पक्षो
 नोपपद्यते । कथम् । मासस्य पक्षो न चन्द्रमसः । तस्मादर्थानुपपत्तिः ।
 अथान्यो^१ विग्रहः^२ आपूर्यमाणश्चन्द्रमा^३ यस्मिन् पक्षे इत्येवमस्तु । एवमपि
 समासो नोपपद्यते । तस्मादन्यथा विग्रहः । आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चेत्येव-
 मस्तु^४ । केन^५ पुनरापूर्यते पक्षः^६ । शुक्लेण^७ ज्योतिषा । पूर्वोऽपि विग्रह
 उपपद्यते । कथम् । स हि^८ मासानां चार्धमासानां^९ च^{१०} कर्ता । यस्मा-
 च्चन्द्रमसोऽपि^{११} पक्ष उपपद्यते । तस्मिन्नापूर्यमाणपक्षे^{१२} । कल्याणे नक्षत्रे^{१३} ।
 कल्याणमिति प्रशस्तम्^{१४} । शास्त्राविरुद्धमित्यर्थः^{१५} । तस्मिन् कल्याणे नक्षत्रे ।
 एवमेतैः संयुक्तायां तिथौ चैलादीनि^{१६} कर्माणि भवन्ति । अथ कर्मग्रहणं^{१७}
 किमर्थम् । सर्वकर्मणां प्रवृत्तिरुदगयने यथा स्यात् यथा व्रतादेशादीनाम् ।
 यदि कर्मग्रहणस्यायमर्थः चौलादीनां पृथग्रहणमपार्थक्यम् । कस्मात्^{१८} ।

^१ T. अयमन्यो.

^२ A. विग्रहः.

^३ A. आपूर्यमाणाश्चासौ

^४ L. A. पक्षश्चेत्येवमस्तु.

^५ C. omits this word.

^६ A. L. पक्षे. C. omits this word.

^७ A. शुक्लेण. C. शुक्लपक्षेन.

^८ L. तर्हि instead of स हि. C. म हि.

^९ A. चार्धमासानां.

^{१०} A. L. T. omit च.

^{११} A. चन्द्रमसोमपि.

^{१२} A. तस्मिन्नापूर्यमाणापक्षेः

^{१३} A. नक्षत्रे.

^{१४} C. has शास्त्र within brackets before प्रशस्तम्.

^{१५} C. ends with शास्त्रा.

^{१६} A. चौलालादीनि.

^{१७} A. कर्मग्रहणी.

^{१८} A. पृथग्रहणमपार्थक्यं कस्मात्.

एतेषामपि कर्मग्रहणेनैव ग्रहणं^१ भविष्यति । उच्यते । चौलादीनां^२ ग्रहणं कर्तव्यमेव । किं कारणम् । वक्ष्यति तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुती-
र्जुह्यादिति^३ । कथमेता आहुतयश्चौलादिषु^४ स्युरिति^५ । अतश्चौलादीनां
पाठः । अथवा कर्मग्रहणं चौलार्थमेव^६ । चौलकमेति । तृतीये वर्षे चौलमित्यत्र
कर्मग्रहणं नास्ति । एकदेशग्रहणं तत्र द्रष्टव्यम् । अयमेव सुतसंभव^७
उपपद्यते^८ । अथ व्रतादेशेष्वयं कालो न प्राप्नोति । कस्मात् । इहाग्रहणा-
दित्युच्यते^९ । प्राप्स्यति^{१०} । कुतः । एतेन वापनादिति^{११} व्यपदेशात् । यदि
तर्हि व्यपदेशेन कालोऽपि प्राप्नोति एवं तर्हि गोदानग्रहणं अपार्थक्यम्^{१२} ।
कस्मात् । चौलकर्मव्यपदेशात् एतेन गोदानं षोडशे वर्षे इति । सत्यमेतत् ।
गोदानव्यपदेशात् कालः सिध्यति । तेन^{१३} गोदानार्थ^{१४} ग्रहणम्^{१५} । अत्र
किमर्थम् । तर्हि यत्र^{१६} गोदानसंबन्धः स्वल्पोऽप्यस्ति तत्रापि^{१७} कथमयं कालः

^१ All MS. read कर्मग्रहणं instead of ग्रहणं.

^२ A. लाचैदीनां.

^३ A. L. T. वक्ष्यति.

^४ A. आज्याहुतीर्जुह्यारदिति.

^५ L. आहुतयश्चौलाविवि.

^६ A. स्युरिति:

^७ A. चौलाथमेव.

^८ A. सुतसंभव.

^९ A. उपपद्येते.

^{१०} A. T. इहाग्रहणादित्युच्यते: L. इहाग्रहणादित्युच्यते.

^{११} L. प्राप्स्यसि.

^{१२} A. T. वापनादिति.

^{१३} A. अपार्थके.

^{१४} L. तर्हि instead of तेन.

^{१५} A. L. गोदानार्थ.

^{१६} A. has यर्हि extra between तर्हि and यत्र.

^{१७} In A. तत्रापि is repeated.

स्यादित्यनेन^१ गोदानग्रहणं^२ क्रियते । यथा गौदानिकं कर्म कुर्वीतेति । अत्र कर्मग्रहणात् कर्मैव कुर्वीत । ननु च तत्रापीदं^३ कर्म प्रयुज्यते^४ । तेन यथादृष्टं^५ यस्मिंश्च काले दृष्टं^६ तस्मिन् काले^७ भविष्यतीति । यत्रादत्ते^८ कालस्तत्र न प्राप्नोति । तस्मात्तत्र^९ हि गौदानिकं कर्म कुर्वीतेति कर्म-ग्रहणात् कालो न प्राप्नोति । आचार्यसकाशे वाचं विसृजेतेति एवमादिषु यथा न भवति । कर्मग्रहणादेव कालान्तरे न प्राप्नुयात् । तत्र^{१०} तेनायं यत्नः क्रियते । यदि समावर्तनार्थं तस्यैव^{११} ग्रहणं^{१२} कर्तव्यम् । एवं तर्हि लघ्वर्थं गोदानग्रहणम् ॥

अनेन चौलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदक् यदा गच्छत्यादित्यः तदुदगयनम् । तथा लोकप्रसिद्धेः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य च पक्षस्य च कर्ता । अथवा आपूर्यमाणश्चसौ पक्षश्च आपूर्यमाण-पक्षः । स हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते । शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् । चौलकर्मैति चौलस्यैव संज्ञान्तरं न तु व्रतादेशानामयं काल इष्यते । स कथं प्राप्नोति । उपनयनातिदेशात् । तर्हि अत्र गोदानग्रहणमपार्थक्यं चौलातिदेशात् । उच्यते । समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । ‘गौदानिकं कर्म

^१ In A. there is ठ extra between ने and न with two small strokes above, perhaps to indicate its deletion.

^२ A. गोदानग्रहणां.

^३ A. तत्रापीदी.

^४ A. प्रयुज्यते.

^५ A. यथादृष्टं.

^६ A. दृष्टं.

^७ A. काले.

^८ A. यत्रादत्ते.

^९ A. तस्मात्तत्र.

^{१०} L. तेन.

^{११} L. तस्यैव.

^{१२} A. ग्रहणा.

कुर्वीत' इति कर्मग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनियमे वाग्यमनादिकं निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत् । तस्मात् गोदानग्रहणं यत्र गोदानगन्धोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समावर्तनग्रहणमेव कार्यम् । उच्यते । लाघवार्थं गोदानग्रहणम् ॥ (१)

सार्वकालमेके विवाहम् ॥

एके^१ आचार्याः सर्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । किं पुनः कारणम् । यदातिवयसा स्यात्काले उदीक्षमाणे दोष उपजायते । को दोषः ।

ऋतुमत्यां^२ हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ।

इति । एवमन्ये च लौकिका दोषाः संपद्यन्ते निग्रहादयः । एवमेतैरन्यैश्च कारणैः कालानियमः स्यात् ॥

एके आचार्याः सर्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । नोदगयनादिनियमः । तेषां कोऽभिप्रायः । दोषश्रवणात् ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ।

इति । अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥ (२)

तेषां पुरस्तात् चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥

चौलादीनां^३ ग्रहणं स्वयमेव भविष्यतीति तेषामेवाधिकारः^४ । तस्मात् तेषामिति न वक्तव्यम् । अनन्तरो विवाहः अधिकृतः^५ ।

^१ Before this A. has सार्ववाहं ; L. has सार्वकालमिति.

^२ L. ऋतुमती. ; A. ऋतुमती.

^३ Before this, A. has तेषां प्रहुयात् and gives the pratika तेषामिति separately. L. has तेषामिति.

^४ In A. L. T. after भविष्यतीति there is the following passage extra before तेषामेवाधिकारः This extra passage occurs later in its proper place. विवाहे चतुर्थी यद्विवाहग्रहणं करोति सर्वत्रैता आहुतयः

^५ All MSS. read विवाहः कृतः But this must be the reading.

तन्निवृत्त्यर्थं तेषामित्युच्यते । तन्नोपपद्यते¹ । दर्शयिष्यति यथा सर्वेषामेवैता आहुतयो भवन्ति इति² । विवाहे चतुर्थी इति³ विवाहग्रहणं करोति । तेन सर्वत्रैता आहुतयो भवन्तीति सिद्धम् । तेषामिति न वक्तव्यम् । तत्रैके तेषां पुरस्तादिति⁴ पुरस्तात् होमा एते भवन्तीति । एवं संप्रतिपन्नाः⁵ प्राच्याः । यद्येवं⁶ तेषां ग्रहणं अपार्थक्यमेव⁷ । पुरस्तादित्येव⁸ पुरस्तात् होमः सिद्धः । अपरे आहुः । तेषां ग्रहणं पुरस्तात् होमनिवृत्त्यर्थम् । तेषामेव चौलादीनामेता आहुतयो भवन्ति⁹ । तत् पुरस्तात् भवन्तीति । एतस्मिन्नर्थे पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम्¹⁰ । पुरस्तादेव¹¹ एता आहुतयो भवन्तीति नान्यः । का पुनरन्या । स्विष्टकृत एव ब्रुवता¹² किं साधितं¹³ भवति । एतेषु कर्मस्वेता¹⁴ आहुतीर्हुत्वा प्रतिविशिष्टं च कृत्वा कर्मस्विष्टकृदुत्तमा भवति । अन्यत्र तु प्रधानाहुतिभ्योऽनन्तरमेव¹⁵ स्विष्टकृद्भवतीति साधयति । यथा अनवलभनकर्मणि¹⁶ हृदयदेशालम्भादूर्ध्वं¹⁷ स्विष्टकृद्भवति । तथाश्चयुज्यां

¹ A. तन्नोपपद्यते.

² This word omitted in all MSS.

³ A. चतुर्थीमिति ; L. T. चतुर्थमिति.

⁴ This word omitted in all MSS.

⁵ एवं सति संप्रतिपन्नाः in all MSS.

⁶ यद्येव in all the MSS.

⁷ T. अपार्थक्यमव.

⁸ A. पुरस्तादित्येवं ; T. L. पुरस्तादित्येवं.

⁹ A. भवेति.

¹⁰ A. पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम्. Then प between म and पा deleted with two small vertical strokes above it.

¹¹ A. पापुरस्तादेव व.

¹² A. ब्रुवता.

¹³ A. Looks more like साधिते.

¹⁴ A. यथातबलाभनकर्मणि.

¹⁵ A. प्रधानाहुतिभ्योऽनन्तरमेव.

¹⁶ A. यथाऽतबलाभनकर्मणि.

¹⁷ A. हृदयदेशालेभ ऊर्ध्वं ; L. हृदयदेशालम्भादूर्ध्वं.

स्विष्टकृतः प्राक्^१ दिशामुपस्थानम् । एवंप्रकाराणि उदाहरणानि^२ ।
नेत्यपरे । सर्वत्रैव स्विष्टकृदुत्तमा भवति । तत्र तत्र पुनर्विभावयिष्यामः ।
तस्मात् पुरस्ताद्ग्रहणमेतदर्थं क्रियमाणमपार्थक्यम् । चतस्र एवैता भवि-
ष्यन्ति ॥

तेषांप्रहणं किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात् सर्वेषां प्राप्स्यर्थमिति चेत्
तत्र । दर्शनात् सर्वेषां स्युः । यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां
सम्बन्धिन्यः अन्तर्वर्तिन्यः एता आहुतयो भवन्ति न तु तेभ्यः पूर्वं भवन्तीत्येव-
मर्थं तेषांप्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।
सङ्ख्यावचनं किमर्थम् । तत्रैके ब्रुवते । यत्र परिमाणवचनं प्रत्युच्चग्रहणं वा
नास्ति 'धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां' इत्यादौ तत्र कथं प्रत्यादेशं होमः
स्यादिति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् । अपि च । स्वाहा-
कारान्तैर्मन्त्रैरिति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्तः । स च प्रदानार्थः । न च तमति-
क्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानायां गतौ । तेन सर्वत्र प्रत्युच्चमेव होम
इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमिति प्राहुः । समुच्चयपक्षेऽपि
कथं चतस्र एव स्युः न बह्व्य इति । कथं प्रयोगः । एकैकस्या ऋचोऽन्ते एकैका
आहुतिरिति । तदप्यसत् । प्राधान्येनाहुतिविधिप्रकरणत्वात् आहुतिसमुच्चय एव
न मन्त्रसमुच्चयः । किमर्थं तर्हीदम् । नियमार्थमेव । चतस्र एव स्युरिति ।
तेनाज्यभागौ न भवतः । तर्हि स्विष्टकृदपि न स्यात् । न । पुरस्तान्नियमार्थं हि
पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आचारौ तु स्त एव अनाहुतित्वात् । आज्यग्रहणं
परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ (३)

अग्न आरूँषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति
च व्याहृतिभिर्वा ॥

^१ A. T. omit स्विष्टकृतः प्राक् .

^२ A. उदाहरणाति.

तस्मादुपदेशादेव^१ चतस्रो भवन्ति स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैरिति^२ । प्रत्यृचं मन्त्रपरिसमाप्तिं^३ कुर्वीतेति^४ । एवं सिद्धे यच्चतस्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति अन्यत्र प्रत्यादेशं होमो भवति । तेन धाता ददातु दाशुषे इति द्वाभ्यां इत्येवमादिषु । कथं चैतत् गम्यते । यथा प्रत्यादेशं^५ होमो भवतीति^६ । येन कचिद्यत्नं करोति प्रत्यृचमिति^७ । तेन यत्र यत्नो नास्ति प्रत्यादेशं होमो भवति^८ एतत् सिद्धमेके । अन्ये पुनर्नैवम् । कथं तर्हि प्रत्यृचमिति होमः सर्वत्र । ततः स्वाहाकारान्तैः^९ मन्त्रैः । ऋगन्ते च स्वाहाकारो भवति । स्वाहाकारस्य प्रदानार्थत्वात्^{१०} । न च स्वाहाकार-मतीत्य द्वितीयो मन्त्रो^{११} वक्तव्य इति । एकस्यां च क्रियायां^{१२} अनेके मन्त्रा वक्तव्या इतीदं चायुक्तं विद्यमानायां गताविति । तस्मात् सर्वत्र प्रत्यृचमेव होमो भवति । ननु चतस्रग्रहणं अनर्थकं^{१३} प्रत्यृचग्रहणमिवेति^{१४} ।

^१ Before this A. has अग्न आयूषि पवस इतिन्य इति. L. has अग्न आयूषि पवस इति.

^२ A. स्वाहाकारीतैर्मन्त्रि इति.

^३ A. मन्त्रः परिसमाप्तिं. L. भवतः परिसमाप्तिं.

^४ A. कुर्वीतेति.

^५ L. प्रत्यादेशां

^६ A. भवती.

^७ A. प्रत्यृचमिति:

^८ T. भवत्येव.

^९ A. ततः स्वाहाकारान्तै. T. तत्स्वाहाकारान्तै:

^{१०} A. प्रदानार्थत्वात् .

^{११} A. मन्त्रो.

^{१२} L. क्रिया.

^{१३} A. अनर्थकैः

^{१४} A. प्रत्यृचग्रहणमिवेति.

नेत्युच्यते । सर्वाणि प्रयोजनवन्ति । तत्र¹ चतस्रग्रहणप्रयोजनं² तावत्
 एताश्चतस्र एव स्युः³ । कथं न⁴ भूयस्य इति । कथं पुनर्भूयस्यः⁵
 प्राप्नुवन्ति । वक्ष्यति त्वमर्यमा इति विवाहे चतुर्थीम्⁶ । तत्र या चतुर्थी⁶
 सा पञ्चमी प्राप्ता । एवं प्राप्तपञ्चमीनिवृत्त्यर्थं चतस्रग्रहणम् । एवमेके ।
 नेत्यपरे । असमानजातीयत्वात्⁷ नेयं चतुर्थी⁶ । तथा⁸ उद्धाराय समर्थ-
 त्वात् । तस्मादुत्कर्षः । स्वस्थाने⁹ च संख्यानिर्दिष्टार्थे तत्संख्ययोक्तं¹⁰
 बाधते । तद्यथा । वरुणप्रघासेषु प्रतिप्रस्थाता तृतीयश्चोद्यमानः उत्कर्षं
 करोति । न बाधनम् । एवमिहाप्येवं ब्रुवतः¹¹ । दाक्षायणे दोषः । द्वौ
 पौर्णमास्यां इति द्वितीयस्य तृतीयत्वं प्राप्तम्¹² । नेत्युच्यते । तस्य प्रयोजनं
 तत्रैवोक्तम् । तस्मात् चतस्रग्रहणं तदवस्थमेव¹³ । चतस्रग्रहणं भूयसी¹⁴
 निवृत्त्यर्थमेव वक्ष्यति । समुच्चयमेक इति वचनात् अष्टाबाहुतयः प्राप्नुवन्ति ।
 तत्रापि¹⁵ कथं चतस्र एव स्युः इत्यतो नियमः क्रियते । एवं सति

¹ T. ननु तत्र. A. तच्च.

² A. चतस्रग्रहणं प्रयोजनं.

³ A. एव स्युः. L. T. एवास्य.

⁴ A. कथं न. T. L. कथं नु.

⁵ A. कथं पुनर्भूयस्यः

⁶ A. चतुर्थी.

⁷ A. असमानजातीयत्वोत्.

⁸ A. तत्था.

⁹ तस्मादुत्कर्षस्त्वस्यते. A. तस्मादुत्कर्षस्त्वश्चस्यते.

¹⁰ A. संख्यानिर्दिष्टार्थोत्संख्ययोक्तं. L. संख्यानिर्दिष्टार्थे संख्ययोक्तं.

¹¹ L. ब्रुवता.

¹² A. तृतीयं त्व प्राप्तम्.

¹³ A. तदवस्थमेव:

¹⁴ A. L. भूयसी.

¹⁵ L. तथापि.

समुच्चयो नोपपद्यते इति । मन्त्रेषु समुच्चयमुपपादयन्ति । कथं प्रयोगः कर्तव्यः^१ । ऋगन्ते^२ व्याहृत्यन्ते च स्वाहाकारः । मन्त्राणां^३ समुच्चयो नोपपद्यते आहुत्याधिकारात्^४ । तेनाहुतीनामेव समुच्चयः कर्तव्यः न मन्त्राणाम् । तेनाष्टावेवाहुतयो^५ भवन्ति । ननु च नियमोऽपार्थकः । इदमन्य-
नियमप्रयोजनम् । चतस्र एव कथं स्युः नाधिकाः स्युः । कथं वाधिकत्वं^६ प्राप्नोति^७ । आज्यभागयोर्विकल्पेन क्रिया प्राप्नोति । तत्र कथं पक्षेणापि तयोरक्रिया स्यात् इत्यतो नियमः क्रियते । नियमे सति दोषः । स्विष्ट-
कृदपि^८ न प्राप्नोति । उच्यते^९ । भवति स्विष्टकृत् पुरस्ताद्ग्रहणात्^{१०} । पुरस्ताद्ग्रहणमत्र एवं कृतम् । एवं कथम्^{११} । पुरस्तादयं नियमः स्यात् उपरिष्ठादयं मा भूदिति । आज्यग्रहणं^{१२} किमर्थम् । द्रव्यनिर्देशार्थम् । उच्यते^{१३} । द्रव्यनिर्देशार्थं न कर्तव्यम्^{१४} । अनादिष्टद्रव्येषु आज्यमेव^{१५} दर्शयति^{१६} । आज्यशेषेण वानक्ति हृदयं^{१७} इति । तेनाज्यं

^१ L. omits कर्तव्यः

^२ A. ऋगन्ते.

^३ A. मन्त्राणी.

^४ L. आहुत्याधिकारात्.

^५ A. L. तेनाष्टाहुतयो.

^६ A. कथं वा आधिकत्वं.

^७ A. प्राप्नोति:

^८ A. स्विष्टकृदपि.

^९ A. उच्यते:

^{१०} A. स्विष्टकृत् पुरस्ताद्ग्रहणात्.

^{११} A. कथं.

^{१२} A. अज्यग्रहणं.

^{१३} A. उच्यते.

^{१४} All MSS. have कर्तव्यः

^{१५} A. L. आज्यमेव.

^{१६} A. दर्शयति:

^{१७} A. हृदय.

प्रतीयते¹ । सर्वहोमेष्वन्यार्थमिवाज्यग्रहणं किमर्थम् । तर्ह्याज्यग्रहणं आज्य-
होमधर्मप्राप्त्यर्थम्² । आज्यहोमे च सति कृताकृतं परिस्तरणं एतेषु यथा
स्यादिति एतत्प्रयोजनम्³ । व्याहृतिभिर्वेति⁴ । व्याहृतिभिर्वा चतसृभिः
होमः कर्तव्यः । कुत एतत् । यथा चतस्रो भवन्तीति परिभाषासामर्थ्यात् ।
व्याहृतिभिश्चेत्युक्त्वा पुरस्तात् व्याहृतय उपदिशन्ति⁵ । भूः स्वाहा भुवः
स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति । तत्र व्याहृतिग्रहणप्रयोजनं⁶
एतत् । कथम् । यत्र व्याहृतिग्रहणं तत्र चतसृणां स्यादिति । तस्मादिह
चतस्रो व्याहृतयः सिद्धाः ॥

चतसृभिः । चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिभिश्च भूः
स्वाहेत्यादिभिः ॥ (४)

समुच्चयमेके ॥

एक⁷ आचार्याः व्याहृतीनां⁸ च पूर्वोक्तानां चाहुतीनां समुच्चय-
मिच्छन्ति । तत्राहुतीनां⁹ समुच्चयो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् ॥

एके आचार्याः ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति ।
तेनाष्टाहुतयः ॥ (५)

¹ A. प्रतीयतो.

² A. प्राप्त्यर्थं instead of प्राप्त्यर्थ.

³ A. एतत्प्रयोजनं.

⁴ A. व्याहृतिर्वा.

⁵ A. उपदिशन्ति:

⁶ A. व्याहृतिग्रहणाप्रयोजनं.

⁷ Before this A. has समुच्चयमेके एके. L. समुच्चयमेक इति.

⁸ A. व्याहृतीनां. The व portion is not seen at all.

⁹ L. तत्र व्याहृतीनां. A. तत्राहुतीनां.

नैके काञ्चन ॥

एके^१ आचार्या न काञ्चन^२ आहुतिमिच्छन्ति । नैक इत्येवं वक्तव्यम् । काञ्चनग्रहणं^३ कस्मात्^४ । नैक^५ इत्येवमुच्यमाने समुच्चयविकल्पः स्यात् । प्रतिषेधविकल्पो न स्यात् । अतः काञ्चनग्रहणं^६ क्रियते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । समुच्चयविकल्पस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । तस्मान्नैक इत्येवं वक्तव्यम् । न काञ्चन^७ इति । नैतदस्ति । नैक इत्येवमुच्यमाने दोषः स्यात् । को दोषः । होमविकल्पः स्यात् न आहुतिविकल्पः । कः पुनर्विशेषो^८ होमस्याहुतीनां च । आहुतिभिर्होमा उपदिष्टाः । तासां यदि न स्यात् कर्मण आरम्भः^९ स्यात् । होमे प्रतिषिध्यमाने कथं^{१०} आहुतिप्रतिषेधः स्यात् । न होमप्रतिषेधः स्यात्^{११} ॥

एके आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैक इत्येव वक्तव्ये काञ्चनग्रहण-मृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चायं प्रतिषेधो यथा स्यात् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात्

^१ Before this A. has ने केकीचन. L. नै के काञ्चनेति.

^२ A. कीचन.

^३ A. कीचनग्रहणं.

^४ A. कस्मात्.

^५ A. निके. What is written is कस्मन्निके.

^६ A. कीचनग्रहणं.

^७ A. काञ्चन.

^८ A. पुनःनर्विशेषो.

^९ A. कर्मणस्यारम्भः.

^{१०} In all the MSS. after प्रतिषिध्यमाने and before कथं there is the following: नैकवर्णं (A. नैकवर्णं) मारभ्यते न काञ्चन होमे प्रतिषिध्यमाने (A. प्रतिषिध्यमाने) नैकवर्णमारभ्यते न काञ्चन आसां यदि न स्यात् कर्मण आरम्भः (A. स्थारम्भ) स्यात् ग्रहणं क्रियते.

^{११} A. omits all the words after कथं. T. omits स्यात् and adds इति.

सर्वनाम्नाश्च प्रकृतपरामर्शत्वात् । अन्यास्त्वाहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् ।
तेनानादेशाहुतयः सिद्धाः ॥ (६)

त्वमर्थमा भवसि यत् कनीनामिति विवाहे चतुर्थीम् ॥

अनयर्चा^१ विवाहे चतुर्थी^२ आहुतिर्वेदितव्या । अत्र संशयः । किं^३
पूर्वायाश्चतुर्थ्याः^४ स्थाने एव वा न वेति । आहोस्वित्^५ तस्या उत्कर्ष^६
इति । तत्रैके चतुर्थीमित्युपदेशात्^७ चतुर्थ्याः स्थाने^८ भवतीति । समान-
जातीयत्वात् । अन्ये^९ पुनः पूर्वायाश्चतुर्थ्या उत्कर्षमिच्छन्ति । किं कारणम् ।
असमानजातित्वात्^{१०} । न तत्र^{११} चतुर्थीवत् प्रत्यक्षं काचित् चोदनोच्यते^{१२} ।
किञ्च सङ्ख्यानिर्दिष्टश्चार्थः पूर्वोक्तं^{१३} न बाधते । यत्र च संख्यानिर्देशे^{१४}

^१ L. has त्वमर्थमेति written twice before this. T. has त्वमर्थश्चतुर्थी-
त्वमर्थमेति. In A. this portion is missing. T. has अनयर्चा instead of
अनयर्चा.

^२ A. omits the portion thus far.

^३ A. कि.

^४ A. पूर्वायाश्चतुर्थ्याः

^५ L. अहोस्वित्.

^६ T. उत्कर्षाय.

^७ A. चतुर्थीमित्युपदेशात्.

^८ A. स्थाने.

^९ L. अन्यः

^{१०} All MSS. have समानजातित्वात्.

^{११} A. तन्व.

^{१२} A. चतुर्थीवत्प्रत्यक्षं कीदृशित्वोच्यते. L. चतुर्थीप्रत्यक्षकाङ्क्षित्वोच्यते. T. चतुर्थीवत्का
प्रत्यक्षकाङ्क्षित्वोच्यते. The reading printed above is only a guess.

^{१३} A. पूर्वोक्त.

^{१४} A. संख्यानिर्देशे.

पूर्वस्य बाधनामिच्छन्ति^१ तत्र यन्नान्तरं^२ आरभते । यथा^३ द्वितीयस्याहः स्थाने^४ महाव्रतमिति । यत्र पुनर्यज्ञो नास्ति तत्र न बाधने भवति । यथा प्रतिप्रस्थाता^५ वाजिने तृतीय इति प्रतिप्रस्थाता चोद्यमाने^६ आग्नीध्रस्य उत्कर्षाय भवति । नापनयाय^७ । एवमिहाप्येषा चतुर्थी^८ पूर्वोक्तायाश्चतुर्थ्या उत्कर्षाय भवति । तस्मात् पञ्चैता आहुतयो भवन्ति । एतस्मिन् पक्षे आग्नीध्रवत् । यथा तत्र आग्नीध्रश्चतुर्थ एवमिहाप्याहुतिः^९ ॥

अत्र संशयः । पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूमः । असमानजा-
तित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः । एष समानजातिधर्म इति तच्छब्द-
चोदितश्च समानजातिर्भवति । यथा अथ सामिधेन्यः । ताः सामिधेन्य इति । अत्र
च तच्छब्दचोदितत्वात् न बाधः । अपि तूत्कर्षः । यथा 'प्रतिप्रस्थाता वाजिने
तृतीयः' इत्यत्र आग्नीध्रस्योत्कर्षः तद्वदत्रापि । अपि च सङ्ख्यानिर्दिष्टो न पूर्व
बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा तृतीयाहुतिस्थान-
महाव्रतमिति । तस्मात् उत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ (७)

इति प्रथमे चतुर्थी कण्डिका

^१ A. T. बाधनामिच्छन्ति.

^२ A. यन्नान्तरं.

^३ L. तथा.

^४ A. स्थाने.

^५ A. प्रतिप्रतिप्रतिस्थाता.

^६ All MSS. have चोद्यमाने.

^७ A. T. न यः न सायः L. त य न सायः The reading नापनयाय is only a conjecture.

^८ A. चतुथी.

^९ A. एवमिहाप्याहुतयः

THE ADYAR LIBRARY ASSOCIATION

ON 1st January 1936, Dr. G. S. Arundale, President of The Theosophical Society, formally announced the establishment on this day of the Adyar Library Association, in grateful memory of the Founder of the Adyar Library, Colonel Henry Steele Olcott.

RULES OF THE ADYAR LIBRARY ASSOCIATION

I. The Association shall be called the Adyar Library Association.

II. The general object of the Association shall be to develop the Adyar Library as the International Centre for Eastern and Western cultural studies and researches in the light of Theosophy—"cultural" taken in its broadest sense as including Philosophy, Science, Religion and Art.

III. For the furtherance of this object the Association is :

1. To collect and preserve the necessary books and manuscripts for the Adyar Library ;
2. To erect, furnish, and maintain the required buildings for the Adyar Library ;
3. To publish a Quarterly Bulletin, and such other writings and studies as are deemed conducive to the general object ;
4. To establish Fellowships and Scholarships ;
5. To hold regular meetings and conferences, at least once a year ;
6. To receive and administer donations and subscriptions ;
7. To do all other things judged conducive to the general object.

IV. There shall be three classes of Membership : (1) Ordinary Members, who pay an annual subscription of Re. 1 ; (2) Corporate Members, who pay an annual subscription of Rs. 6 ; (3) Life Members, who donate Rs. 600. The Corporate and Life-Members shall receive the *Adyar Library Bulletin* gratis.

The Corporate Members of the Adyar Library Association may be permitted to borrow books on a deposit of Rs. 20.

The publications of the Library will be sold at a discount of 10% to the members of the Adyar Library Association.

V. The Association shall be administered by a Board, consisting of the President of The Theosophical Society as President, the Director of the Adyar Library as Vice-President, and of a Secretary and Treasurer, appointed by the President of The Theosophical Society. The Board may co-opt other members.

THE ADYAR LIBRARY

Director : Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.N.
Vaidyaratna

Jt. Director and Curator for Western Section :
A. J. Hamerster

Curator for Eastern Section :
Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

Editor : PROF. C. KUNHAN RAJA, M.A., D.PHIL. (OXON.)
Asst. Editor : A. N. KRISHNA AYYANGAR, M.A., L.T.

Rates of Subscription :

Life Subscription	Rs. 100		
	or	\$ 50	
	or	£ 10	
	Per Annum		Single Copy
India & Ceylon	... Rs. 6		Rs. 2-8
U S A.	... \$ 3		\$ 1.25
British Empire	... Sh. 12		Sh. 5
Other Countries	... Rs. 9		Rs. 3-8

All Communications to be addressed to :

THE DIRECTOR,
Adyar Library,
Adyar, Madras S., India.

ब्रह्मविद्या

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

RAMA VARMA RESEARCH INSTITUTE,
TRICHUR, COCHIN STATE.

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. II, Part 4

1st December, 1938

